

DOOPSGEZINDE
BIJDRAGEN

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS

NUMMER 40

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

Jelle J. Bosma (eindredactie)

Daan de Clercq

Jaap de Jong (webredactie)

Yme Kuiper

Mirjam G.K. van Veen

Piet Visser

Anna Voolstra (hoofdredeactie)

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 40 (2014)

Opgedragen aan
Professor Dr. Piet Visser
bij zijn afscheid als
Hoogleraar Geschiedenis van het Doperdom
en aanverwante stromingen
aan de Faculteit der Godgeleerdheid
van de Vrije Universiteit te Amsterdam
en het Doopsgezind Seminarie

13 juni 2014

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2014

Omslagillustratie: studio Uitgeverij Verloren, naar een idee van Anna Voolstra,
met behulp van beeldmateriaal aangeleverd door
Gary K. Waite en Anna Voolstra.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]
Nieuwe reeks 1 (1975)-...
Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring
ISSN 0167-0441
Verschijnt jaarlijks
Bijdragen nr. 40 (2014)
Met lit. opg.
ISBN 978-90-8704-454-1
Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2014 Doopsgezinde Historische Kring
Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
Eindredactie: Jelle Bosma & Anna Voolstra

Inhoud

JELLE BOSMA & ANNA VOOLSTRA, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

GARY K. WAITE, 'Procuët alle dinck, ende dat goede behoud.'
Het wetenschappelijke werk van Professor Dr. Piet Visser 21

LAAS TERPSTRA, Jacob van Campen.
Dopers leidsman in moeilijke tijden 47

RUDI CORDES, Kritische boeren in Hollands Arcadia.
Literaire ontwikkelingen in het vroege werk van de notoire
dwarsligger Jan Zoet 65

ALFRED R. VAN WIJK, Een mislukte poging tot vereniging.
Christologische meningsverschillen onder doopsgezinden
in het jaar 1640 81

ALEX NOORD, 'Heer, houdt 's landts Overheydt in eer'.
De overheid als thema in de doopsgezinde liedcultuur van de
eerste helft van de zeventiende eeuw 113

RUUD LAMBOUR, Het boekenbezit van Amsterdamse doopsgezinden
uit de Gouden Eeuw 135

MIRJAM VAN VEEN, Johan Jakob Wettstein (1693-1754) en de
continuïteit tussen Radicale Reformatie en Verlichting 161

WILLEM STUVE, Groningse Galenist.
Een biografie van Eppo Botterman (1678-1756) 173

INHOUD

MARCEL R. KREMER, Het boekenbezit van stad-Groninger doopsgezinden in de achttiende eeuw	187
BERT DOP, Uiteindelijk de wind mee. Hoe de armlastige gemeente Veendam-Wildervank er bovenop kwam	197
MECHTELD GRAVENDEEL, Abraham van der Wateren. Schoffie – soldaat – schoenmaker	217
YME KUIPER, ‘Daar pralt het Landhuis in zyn’ deftige plantagie’ Hofsteden en herenkamers in het doopsgezinde buitenleven in Friesland, 1650-1800	223
MARIUS ROMIJN, Zaandam-Oost als doopsgezinde visvijver	251
PIETER POST, Theatraal, rebels, omstreden en geliefd. ‘De winden Gods’ van Noors drinklied tot internationaal kerkgezag	271
ALLE G. HOEKEMA, Doopsgezinden en dienstweigeren in Nederland circa 1900 tot 1940	303
FERDINAND VAN MELLE, Portret van een portret	335
GERKE J.J. VAN HIELE, Kleine geschiedenis van de cursus doperse theologie te Elspeet	351
VOORLOPIGE BIBLIOGRAFIE VAN PROFESSOR DR. PIET VISSER	365
PERSONALIA AUTEURS	381

Redactioneel

EEN BIJDRAGE SPECIAAL VOOR PIET VISSER

Schrik niet, lezer! Tweemaal een *Doopsgezinde Bijdragen*, zo kort achter elkaar? En er was er net een op de mat gevallen... De redactie kan het u uitlegen. Dit tijdschrift verschijnt nu eindelijk eens op tijd, want u leest hier in het 2014 nummer (alweer de 40ste jaargang!) van de *Doopsgezinde Bijdragen*. Dat is niet het enige bijzondere aan dit nummer – het staat namelijk geheel in het teken van Piet Visser, die op 13 juni afscheid neemt als bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van het Doperdom en aanverwante stromingen aan de Faculteit Theologie van Vrije Universiteit te Amsterdam en als hoogleraar Doperse Geschiedenis aan het Doopsgezind Seminarium. Bovendien heeft Piet Visser na ruim een kwart eeuw trouwe dienst aangekondigd dat hij na de volgende jaargang van de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) eveneens afscheid zal nemen van de DB-redactie en de werkgroep van de Doopsgezinde Historische Kring (hierna: DHK). Redactie en werkgroep vonden dat deze mijlpalen niet onopgemerkt voorbij mochten gaan. Vrienden, collega's en bekenden van Piet schreven met groot enthousiasme een speciale editie van de *Doopsgezinde Bijdragen* vol. Gezamenlijk willen wij Piet Visser dit nummer aanbieden om hem te bedanken voor alles wat hij gedaan heeft voor het vakgebied, voor het Doopsgezind Seminarium, voor de Doopsgezinde Bibliotheek en – *last but certainly not least* – voor de DHK en haar *Bijdragen*. Dit nummer hebt u nu in handen!

Over de verdiensten van Piet Visser voor het vakgebied hoeven we in dit redactioneel niet uit te wijden. Zijn publicaties en lezingen zijn immers alom bekend en hebben onder meer geleid tot een toegenomen aandacht in binnen- en buitenland voor Nederlandse doperse geschiedenis. Piet Visser is in staat mensen te laten samenwerken en te enthousiasmeren en heeft ook op die manier veel *goodwill* gekweekt voor zijn vak. Naast autodidactisch historicus, is hij tevens boekwetenschapper en neerlandicus, een rijke combinatie die een zeer breed georiënteerd cultuurwetenschapper oplevert. Mocht u de veelkleurigheid en veelvoud van Vissers wetenschappelijke werk en de betekenis daarvan nog eens de revue willen laten passeren, dan kunt bovendien te-

recht bij het uitvoerige openingsartikel van Gary Waite. Deze collega en goede vriend van Piet Visser laat zien dat Piet al in zijn bekroonde proefschrift verschillende disciplines combineerde en een brede schets bood van niet alleen het literaire leven in de vroege zeventiende eeuw, maar ook van de welhaast chaotische verscheidenheid aan religieuze groepen in die periode. Piet heeft later deze deskundigheid uitgebreid tot latere tijden, maar ook bijvoorbeeld de boekwetenschappelijke kant verder doorontwikkeld en uitgestrekt tot in de verlichtingstijd.

Piet is, behalve een gedreven academicus en een echte stimulator, de gastheer van de DHK en gezicht én woordvoerder van het dopers verleden op tal van plaatsen door het hele land en daarbuiten. Hoe succesvol hij is als drijvende kracht van de DHK – jarenlang – bewijst onder andere het stabiele ledental en het hechte verenigingsleven van de DHK, en het feit dat men nog altijd tweemaal per jaar bijeenkomt, dan wel er op uit trekt. Piet schept vaak en graag op over de trouw en loyaliteit van de door hem geliefde DHK-achterban, waarbij ik dan vaak denk: goed voorbeeld doet goed volgen. Zijn eigen voorbeeldige trouw en loyaliteit aan de club is immers minstens zo groot. Dankzij zijn onuitputtelijke input verlopen vergaderingen van de DHK-werkgroep altijd zorgeloos en gesmeerd en bovendien in gemoedelijke en gezellige sfeer. Zowel de bestemmingen als de programma's van de voor- en naarsbijeenkomsten van de DHK schudt Piet ogenschijnlijk moeiteloos uit zijn mouw. Daarom blijft er eigenlijk altijd tijd over, die Piet dan weer moeiteloos opvult met prachtige anekdotes over zijn belevenissen in zowel de academische als de doopsgezinde wereld. 'Stop er een kwartje in en ik lul voor een gulden' zegt hij dan quasi-verontschuldiging, of, de laatste tijd steeds vaker; 'Zo, opa vertelt'.

PIET VISSER ALS HOOFDREDACTEUR

Bij zijn rol als (hoofd)redacteur van de *Doopsgezinde Bijdragen* willen we hier in het bijzonder nog even stilstaan. Het eerste artikel van Piet Visser in dit tijdschrift verscheen reeds in 1982. Hij gaf hierin een korte samenvatting van zijn 183 pagina's tellende doctoraalscriptie [sic!] die hij schreef ter afronding van zijn studie Historische Letterkunde aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam. Onderwerp was een toneelstuk over het wederdoperoproer in Munster, dat in 1660 in de Amsterdamse Schouwburg werd opgevoerd. Slechts terloops merkte hij in een voetnoot op dat hij intus-

sen, dankzij een verworven subsidie van het ZWO (het huidige NWO), onderzoek deed naar de gebroeders Schabaelje. Beleefd nodigde hij een ieder die informatie kon verschaffen over de gebroeders en/of hun werken uit dit aan hem mede te delen.

In 1985 werd Piet Visser lid van de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* – hoe dit verliep heeft u in zijn eigen woorden kunnen lezen.¹ Pas in het redactioneel van het dubbelnummer *DB* 12/13 (1986-1987), werd hij als zodanig aan het lezerspubliek voorgesteld, waarbij hij omschreven werd als ‘een neerlandicus die bijna alles weet van het leven en werk van de doopsgezinde gebroeders Schabaelje en de doopsgezinde liederencultuur’.² Hij kwam in plaats van de recentelijk geëmeriteerde hoogleraar in de Geschiedenis der Doopsgezinden, Irvin B. Horst, aan wie het betreffende dubbelnummer uit erkentelijkheid werd opgedragen. Zou Piet toen al hebben kunnen bevroeden dat dit niet de enige positie zou blijven waarin hij Horst zou opvolgen? De redactiecommissie had in ieder geval een vooruitziende blik toen zij, tot besluit van het redactioneel, zich het volgende afvroeg over haar nieuwste aanwinst: ‘Zal, mede door hem, de aandacht van de redactiecommissie verschuiven van de zestiende naar latere eeuwen?’³ Het bleek niet de enige, noch de belangrijkste koerswijziging te zijn die Piet als redacteur zou bewerkstelligen.

Sinds Piet in september 1987 het voorzitterschap van de redactie op zich genomen heeft, werden de *Doopsgezinde Bijdragen* namelijk niet alleen fraai geïllustreerd, dik en steeds mooier vormgegeven, maar ook inhoudelijk gevarieerd, up-to-date met wetenschappelijke ontwikkelingen en professioneler. Het primaat van de zestiende eeuw verschoof naar de zeventiende eeuw, hoewel daarnaast ook de achttiende- en negentiende eeuw en, in mindere mate, de twintigste eeuw aan bod kwamen. Piets gave voor interdisciplinariteit vond zijn neerslag in de inhoud van de *Bijdragen*, dat steeds meer een tijdschrift werd voor historici in alle soorten en maten: kunst-, literatuur-, boek-, religie-, sociaal-economische-, en cultuurhistorici bleken de doopsgezinde geschiedenis te willen bestuderen, ieder vanuit zijn of haar eigen specialisme, met vernieuwende inzichten als resultaat. Ook deze ontwikkeling werd door Piet zelf beschreven in zijn artikel ‘Van baksteenbruin naar veelkleurigheid’ in *DB* 39, hoewel hij deze uit bescheidenheid niet expliciet op zijn eigen conto schrijft. Waar hij uitvoerig spreekt over wat hij de ‘Voolstra-factor’ noemt, laat hij een veel belangrijkere factor ongenoemd voor de recente geschiedschrijving van de *Doopsgezinde Bijdragen*: de ‘Visser-factor’.

Als kersverse hoofdredacteur gooide Piet in 1988 direct een 16 pagina’s tel-

lende beleidsnotitie op tafel, kenmerkend voor 's mans werklust.⁴ Hierin evalueerde hij de veertien tot dan toe verschenen jaarboeken, die in totaal 2252 pagina's telden, en formuleerde hij beleidsvoornemens voor de toekomst. Korte artikelen van 10 à 15 pagina's zouden de variatie bevorderen, illustraties zouden bij het betreffende artikel geplaatst moeten worden in plaats van in de tot dan toe gebruikelijke aparte glanspapierkaternen, besprekingsartikelen moesten vanwege hun specialistische karakter geminimaliseerd worden, want 'voor het berijden van stokpaardjes zijn andere podia beschikbaar', recensies dienden talrijker doch korter te zijn en het bereik van de rubriek boekaan kondigingen moest verruimd worden en voortaan 'signalementen' heten. Mooi is het volgende voornemen: 'de hopelijk spoedig te benoemen beheerder van de d.g.-collectie in de UB, dient in ieder geval de db als medium te gebruiken om verslag te doen van de aanwinsten', waarmee Piet, achteraf gezien, alvast een taakinvulling gaf van de functie die hij zelf zou gaan vervullen.⁵ Als boekwetenschapper en historicus zette hij ook het bijwerken van een bibliografie van historische werken over het doperdom opnieuw op de agenda, nadat in 1978 voor het laatst een bibliografisch overzicht in de *DB* was verschenen, en hij nam deze taak zelf voortvarend ter hand, resulterend in het 967 titels tellende 'bibliografisch aanhangsel' dat verscheen bij *DB* 17 (1991).⁶

Inhoudelijk stelde hij voor om met grotere regelmaat een theologisch c.q. pastoraal bezinningsartikel op te nemen, stimuleerde hij de reeds ingezette verbreding van de aandacht van de zestiende eeuw naar andere eeuwen (daarbij erkennend dat de zestiende eeuw als periode van de genese van het doperdom in het brandpunt van historisch onderzoek zou moeten blijven staan) en formuleerde hij een lijst kerkhistorische desiderata in een poging aan lange termijnplanning te doen, want 'nuchter pragmatisme en uit nood geboren ad hoc-besluitvaardigheid lijken permanent de redactionele gedragslijnen te hebben bepaald dan fraai geformuleerde en tijdpad-getypeerde langere termijnplannen.'⁷ Alle goede voornemens ten spijt, erkende hij tegelijkertijd dat 'drukken wat binnenkomt' mits beantwoordend aan de *DB*-maatstaven, waarschijnlijk ook in de toekomst het meest praktische motto zou blijven. Desalniettemin kunnen inmiddels heel wat onderwerpen van dit lijstje desiderata afgestreept worden.⁸

Het tijdig 'scoren' van goede kopij is een van de voornaamste taken van een hoofdredacteur. Er gaat dan ook geen symposium, conferentie of congres voorbij zonder dat Piet zorgvuldig afweegt of deze of gene niet een interessante bewerking van een lezing zou kunnen leveren voor zijn geliefde *Doops-*

gezinde Bijdragen, hetgeen dan ook op indringende wijze aan de beoogde auteur wordt voorgesteld. In de 26 jaargangen die tot nu toe zijn verschenen met Piet Visser als hoofdredacteur, zijn er niet minder dan 133 nieuwe binnen- en buitenlandse auteurs aangetrokken die de *Bijdragen* met hun bijdragen hebben verrijkt. Tegelijkertijd heeft Piet groot vertrouwen in de werking van de Geest wat betreft het tijdig vergaren van voldoende kopij. Hij spreekt van een terugkerend patroon van enerzijds een bedrukte stemming op de voorjaarsvergadering van de redactie als gevolg van de karige hoeveelheid tot dan toe verworven artikelen, en anderzijds de evenzeer bezorgde redactievergaderingen in het najaar waarbij dikwijls de vraag aan de orde komt of het nummer niet te dik wordt om nog op fatsoenlijke wijze door de brievenbus te passen. Ter illustratie van dit proces – en van Piets welluidende welsprekendheid – citeren we uit een herfstige mail van onze hoofdredacteur, waarin hij de inhoudsopgave van het komende nummer aan de redactie voorlegt: ‘Zo zie je maar weer: hadden we de vorige keer nog een schaars oogstje, nu druipet het druivenmost druistig over duimdikke randen heen, zonder dat er een AveMariaatje aan te pas is gekomen!’

Mocht wervingskracht, netwerk noch de Geest medewerking betuigen aan het tot stand komen van een nieuw jaarboek, dan geldt altijd nog dat wat Samuel Cramer (hoofdredacteur van de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1894-1912) reeds schreef over zijn voorganger Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer, hetgeen niet minder van toepassing is op Piet Visser:

Maar niet minder dan aan de opgenomen stukken van zijne hand hebben de *Bijdragen* voor haar duurzaam bestaan te danken gehad aan de omstandigheid, dat uitgever en lezers wisten: mocht het eens een jaar aan voldoende medewerking ontbreken, dan is de redacteur wel alleen bij machte om met historische lektuur het jaarboekje tot zijn vereischten omvang te brengen.⁹

De 34 artikelen en tekstedities, 28 recensies van in totaal 32 boeken, acht biografische schetsen, vijf *in memoriams* en de eerdergenoemde uitvoerige bibliografie die Piet Visser tot nu toe heeft geschreven voor de *Bijdragen* (zie zijn voorlopige bibliografie in dit nummer), zijn hier de welsprekende getuigen van – en dan zijn de vele signalementen van zijn hand nog niet eens meegerekend! De top drie van meest producerende hoofdredacteurs van de *Bijdragen* is daarmee gelijk aan die van de langst zittende:¹⁰ Samuel Cramer op een verdiende derde plaats met 45 bijdragen, Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer op een eervolle tweede plaats met maar liefst 50 bijdragen en onmis-

kenbaar bovenaan Piet Visser met het onvoorstelbare aantal van 76 bijdragen (exclusief signalementen...).

Los van de immense hoeveelheid bijdragen, maakt bovenal de kwaliteit ervan indruk. Gary Waite gaat hier in zijn openingsartikel uitvoerig op in. Toch willen wij ook op deze plaats het zeldzame talent van Piet memoreren om uiterst nauwkeurig (archief)onderzoek te vertalen in prachtig proza dat immer boeit én vermaakt, dat van hoogstaand wetenschappelijk niveau is doch nimmer pretentius en waarin subtiele humor en allerhande alliteraties vaste ingrediënten zijn. Hij is vooral ook een heel aardige en genereuze man, met wie het prima samenwerken is. Maar genoeg hierover, want wij willen u graag meer vertellen over de inhoud van het nummer dat nu voor u ligt.

DE INHOUD VAN DIT NUMMER

Piets brede interesse komt tot uitdrukking in de artikelen die hierna aan de orde komen. Piet Visser is een wetenschapsman – we noemden het reeds – met een zeer brede oriëntatie en deskundigheid, die loopt van kunsttheorie, via liedkunst naar lokale geschiedenis, theologie, sociale netwerken, boekgeschiedenis, Radicale Verlichting, geleerdengeschiedenis, lokale netwerken, dienstweigeren, ja wat al niet. Dit alles dan ook nog eens in zes eeuwen, dus van de zestiende tot de eenentwintigste eeuw! Waar Henry Ford zei: ‘de T-Ford is in elke kleur leverbaar, zolang het maar zwart is’, zou je over Piet kunnen zeggen dat in feite elk onderwerp ertoe doet... zolang het maar doopsgezind is. In de teksten die hier volgen zult u zien waar we op doelen. Ze handelen over zeer uiteenlopende onderwerpen: van de vroegste periode van het doperdom, via de zeventiende eeuw, boekgeschiedenis, liedkunst, literaire theorie, naar de Radicale Verlichting, de provincies Groningen en Friesland, Haarlem en Zaandam tot opnieuw liedkunst, dienstweigeren en tot slot de cursus doperse theologie.

Laas Terpstra neemt ons bijvoorbeeld mee naar de vroegste jaren van het doperdom; de opmaat naar Munster en de ongeregelheden in Amsterdam. We zien in dit artikel dat men in die tijd – de vroege zestiende eeuw – ondergronds diende te gaan als doper, dat de overheid hardhandig ingreep bij gewelddadigheden met een religieuze ondertoon, en dat er een sterk apocalyptische sfeer hing. Zaken als geweldloosheid waren nog alles behalve uitgekristalliseerd en werden druk bediscussieerd. De stad Amsterdam speelt ook op micro niveau een belangrijke rol in dit verhaal en het is verbazingwekkend

om te lezen hoe men reeds in deze vroege perioden netwerken onderhield; niet zelden tot buiten de landsgrenzen.

Een drietal artikelen handelt over de vroege zeventiende eeuw, toen het voor dopers inmiddels een stuk minder gevaarlijk was om zich kenbaar te maken en men niet langer strikt ondergronds diende te blijven. Rudi Cordes geeft aan hoe een rederijker, in dit geval Jan Zoet, de overheid eerde door een toneelspel te schrijven na een belangrijke militaire overwinning. Het mag opmerkelijk heten dat juist iemand met een doperse achtergrond, niet alleen de overheid prees, maar ook nog eens een militair succes vierde! Verder vinden we hier de toenmaals zeer befaamde bucolische stijl, waarin het platteland aan stedelingen ten voorbeeld wordt gesteld; zoiets als de eerlijke boer tegenover de slappe stadsbewoner met zijn hippe spullen en zijn grote mond. Zoet zou zich overigens later aan deze literaire trend ontworstelen, zoals het artikel duidelijk maakt. Alfred van Wijk gaat in een volgend artikel na hoe men rond deze tijd worstelde met de eenheid in doperse kring en er probeerde iets aan te doen, bijvoorbeeld door middel van belijdenissen. De bekende Jan Philipsz Schabaelje komt in dit licht voorbij evenals Joost Henricksz, voorganger van de Vereenigde gemeente te Amsterdam, en enkel anderen. Men krijgt uit Van Wijk's artikel de indruk dat de Waterlanders rond deze tijd nog steeds gewantrouwd werden door andere doperse groepen; onder meer om leerstellige redenen, zoals de tekst duidelijk maakt, al was er misschien onderhuids nog wel meer aan de hand... Alex Noord laat vervolgens zien hoe men rond dezelfde tijd in verschillende liedboeken schreef (of eigenlijk daaruit zong) over de overheid. Doopsgezinden waren – zo blijkt – zeer gezagsgetrouw en vreesden de overheid niet langer, zoals een eeuw eerder het geval was geweest, maar prezen haar juist om de rust en orde die zij bracht en bovenal om de ruimte die de overheid liet aan de vele religieuze randgroepen. Alex Noord illustreert dit aan de hand van liedteksten van de bekende Pieter Jansz Twisck en Lenaert Clock.

Ruud Lambour, die onder meer over Galenus Abrahamsz de Haan publiceerde in dit tijdschrift, gaat in zijn artikel in op het boekenbezit van Amsterdamse doopsgezinden in de zeventiende eeuw; een meer boekhistorisch onderwerp dus, speciaal voor Piet. Jarenlange vertrouwdheid met de Amsterdamse archieven, onder andere die betreffende boedels, heeft van deze auteur een specialist gemaakt in doperse materiële cultuur en ditmaal richt hij zich specifiek op de boeken die in notariële verslagen (boedels) worden beschreven. Een fraai beeld rijst op van wat men aan lectuur en literatuur – zo die twee te onderscheiden zijn – in huis had, waarbij opvalt dat bepaalde auteurs

zoals verwacht heel populair bleken te zijn, maar sommige ook goeddeels ontbreken; wat dan weer een nieuw inzicht oplevert.

Mirjam van Veen, een goede collega van Piet aan de VU, gaat in haar artikel in op de tekstgeleerde en taalwetenschapper Johann Jakob Wettstein, die handschriften van de humanist/theoloog Sebastian Castellio bezat, ze uitgaf en van aantekeningen voorzag. Zij doet dit in het kader van de ontwikkelingen aan het eind van de zeventiende eeuw die grofweg de Radicale Verlichting genoemd worden: nieuwe inzichten, soms heel vergaand, die als het ware de veel bredere verschuiving in denken (of mentaliteit) voorbereiden die plaatsvond in de achttiende eeuw. Wettstein, die openstond voor Castellio's kritische inzichten, lijkt al met al behoudender en minder radicaal geweest te zijn dan soms gedacht is; hij valt dus slechts zeer ten dele in te lijven als exponent van de Radicale Verlichting.

Willem Stuve geeft in zijn artikel een schets van de Groninger vermaner Eppo Botterman, die eveneens rond 1700 leefde en studeerde bij de eerdergenoemde Galenus Abrahamsz de Haan in Amsterdam, de bekende voorman van de lammisten die nauwe contacten onderhield met de collegianten. Opnieuw zijn we beland in de sfeer en het milieu van de Radicale Verlichting, maar Stuve moet evenals Van Veen in zijn artikel constateren dat Botterman's radicalisme wel meeviel. Hij was eerder een behoudende en ook tamelijk welvarende vermaner en bekend voorman van de zogeheten Friesche Sociëteit. Uiteraard komt in dit artikel ook de twist tussen Botterman en zijn collega Rijdsdijk aan de orde, een handgemeen, rechtzaak, een dansje met een huisvrouw... wat al niet.

Ook Marcel Kremers artikel handelt over Groningen, en vormt in feite een pendant van dat van Ruud Lambour; het handelt namelijk over het boekbezit van doopsgezinden in de stad Groningen in de achttiende eeuw. Ook deze auteur heeft gewerkt met boedelbeschrijvingen in notariële archieven. Hij schetst met behulp van dit materiaal een beeld van het toenmalig boekbezit. Aardig is om te zien dat het niet alleen vermaners waren die een rijke boekenkast bezaten, maar dat er ook mensen waren met een heel andere achtergrond, zoals een bierbrouwer – die mogelijk dus heel belezen was – een lakenkoopman en enkele fabrikanten.

Yme Kuiper richt de blik niet op Groningen maar op Friesland, we blijven dus in het noorden van het land, en hij wijdt uit over het buitenleven van welgestelde doopsgezinden in die provincie. Anders dan rondom Amsterdam, waar al in de zeventiende eeuw hele 'mennistenhemels' waren verzezen, trok de Friese doopsgezinde elite er in de zomer opuit om in een 'state', heren-

kamer of anderszins ‘pronkboerderij’ te wonen. Dit artikel handelt dus over elitecultuur, buitens, hofsteden en dergelijke en vergelijkt de Friese situatie met die in Holland. Hoe ‘arcadisch’ of eerder agrarisch dit was, wordt u hier uit de doeken gedaan.

Met het artikel van Bert Dop keren we terug naar de provincie Groningen, al is het ditmaal de gemeente Veendam-Wildervank, die door hem wordt geschetst in haar financiële en personele perikelen vanaf het midden van de achttiende tot de daarop volgende eeuw. Deze gemeente was decennialang armlastig en werd ondersteund door verschillende rijkere doopsgezinde gemeenten in binnen- en buitenland. Toen een voorganger veel geld verloor aan de Koninklijke Loterij werd het er niet gemakkelijker op, omdat subsidiegevers hierop hun donatie staakten. Verder was er een conflict rond het gebied van de gemeente, want er waren nogal wat armen in een naburige veenkolonie die ten laste kwamen van juist deze gemeente met financiële krapte, terwijl een naburige gemeente veel beter in de slappe was zat. Dop laat zien hoe staatsingrijpen deze knoop doorhakte en hoe men uiteindelijk als een financieel gezonde gemeente wist voort te bestaan.

Mechteld Gravendeel voert ons uit het noorden van het land terug naar het westen, Haarlem ditmaal en zij schetst in een kort artikel het leven van een weeskind aldaar, die vlak na de Napoleontische tijd het leger in ging, vermoedelijk omdat hij zich als geboren vrijbuiters moeilijk kon voegen in het strakke systeem van het weeshuis. Hoe het hem verging, zo in de vroege negentiende eeuw, wordt in dit artikel uit de doeken gedaan.

Met Marius Romijns bijdrage blijven we in ongeveer dezelfde contreien: Zaandam ditmaal – de woonplaats van Piet Visser – die geregeld ook een bijdrage heeft geleverd aan de lokale geschiedschrijving van deze heel bijzondere plek (volgens Jonathan Israel de eerste industriële zone van Europa) met een grote en markante doopsgezinde gemeenschap. Marius Romijn gaat nu eens niet in op de vele succesvolle doperse industriëlen, maar focust op het doperse gemeentelven, dat zeer levendig en kleurrijk was. Zijn artikel bevat allerlei *faits divers* over Zaanse dopers en hun voorgangers in Oost en West Zaandam.

Pieter Post gaat in het volgende artikel na hoe een bekend lied, namelijk ‘ik voel de winden Gods’, tot stand kwam en door verschillende landen reizend, steeds een andere functie kreeg om ten slotte uit te groeien tot het meest bekende doopsgezinde lied, ook wel doopsgezind volkslied genoemd. We hebben hier te maken met een proces van transformatie, culturele overdacht en zelfs gedaanteverwisseling; metamorfose zou je haast zeggen. Dat dit nog steeds geliefde lied ooit in een opera was opgenomen, later als studentenlied

populair was, dat het werd ingezet in nationale strijd – dit alles komt in Pieter Posts verhaal uitvoerig naar voren.

Alle Hoekema heeft samen met Piet Visser een dagboek uitgegeven van een doopsgezinde diensweigeraar, en geeft in zijn artikel een overzicht van de belangrijkste vooroorlogse doopsgezinde dienstweigeraars. Het blijkt een kleine, maar soms alles behalve overzichtelijke groep geweest te zijn, vergelijkbaar bijna met de chaotische veelvoud aan doperse groepen aan het begin van de zeventiende eeuw. Sommige antimilitaristen waren principieel tegen het gebruik van geweld, anderen gingen voor hun overtuiging zelfs het gevang in. Alle Hoekema geeft een duidelijk overzicht van al deze (in de woorden van Piet) ‘dwarse dopers’, waarbij hij de bekendste dienstweigeraars de revue laat passeren en in hun context plaatst.

Ferdinand Van Melle gaat in zijn bijdrage in op de speurtocht van de biograaf, in dit geval hijzelf, en hij vertelt ons hoe een dergelijke speurtocht voert tot allerlei inzichten, zijpaden, nieuwe contacten en plotselinge wendingen. De persoon in kwestie, die onderwerp is van zijn onderzoek – Johanna Kuiper – leidde een alles behalve rustig en zeer kleurrijk leven en woonde onder andere in Duitsland, Nederland en Indonesië. Ze past uitstekend in de al eerder genoemde categorie ‘dwarse dopers’ en heeft iets ongrijpbaars, bijna enigmatisch zo blijkt, wat zorgt voor bijna een haat-liefde-verhouding tussen haar en de biograaf.

Gerke van Hiele eindigt de reeks artikelen met een zeer eigentijds onderwerp: de cursus doperse theologie. Hij laat zien hoe in de naoorlogse jaren steeds meer behoefte ontstond onder gemeenteleden naar studie en diepgang. Dit leidde tot de aanvankelijk nog heel voorzichtige start van een eigen doperse cursus, waartoe je alleen na *screening* of via ballotage werd toegelaten. Piet heeft jaren als docent hieraan meegedaan, wat in dit artikel wordt gememoreerd, en verder vinden we hier opnieuw een proces van groei en ontwikkeling.

We besluiten dit bijzondere nummer van de *Bijdragen* niet met de gebruikelijke recensies, signalementen en verenigingsnieuws, omdat er immers een paar maanden geleden al een regulier nummer verschenen is. Als toegift bieden we u echter een voorlopige bibliografie van alle publicaties van Piet Visser tot op heden – zoals u kunt zien een zeer uitgebreide en diverse lijst. We gaan er vanuit dat deze lijst in de komende jaren nog substantieel zal toenemen.

SAMENWERKEN MET PIET VISSER

En dan is het nu tijd om als eindredacteur nog een persoonlijk woord te spreken over mijn jarenlange samenwerking met onze hoofdredacteur: Piet Visser. Ik ken Piet al heel lang en heb eigenlijk tweemaal langdurig met hem samengewerkt. Maar voor ik over die samenwerking vertel is het misschien aardig om te beschrijven hoe ik Piet voor de eerste keer meemaakte. Dat was in 1988 toen ik vrijwel dagelijks in de theologische studiezaal van de Universiteitsbibliotheek van de UVA te vinden was. In die zaal vol stellingen met naslagwerken en tijdschriften was een soort scheidingswand met een glazen deur. De ruimte erachter was Zaal Mennonitica zoals een bordje aangaf, maar die was altijd gesloten en donker. Op een goede dag kwam er een tamelijk rijzige man met een behoorlijke bos haar en een baard, hij droeg een spijkerbroek en een felgekleurd colbertje (oranje, geel of lichtblauw). Hij opende de deur, deed het licht aan en nam Zaal Mennonitica in gebruik. Die man was Piet Visser, en ik meen me nog te herinneren dat er gedoe was met het openen van de deur; de sleutel was zoek of paste niet of iets dergelijks. Jaren later zou ik zelf heel lang in Zaal Mennonitica verblijven, want ik heb ergens in 1992 of 1993 aan Piet gevraagd of ik in die ruimte aan mijn proefschrift mocht werken, en eigenlijk tot mijn verbazing stond hij dat toe. Ik zou er zeker een jaar of drie/vier verblijven, en in feite is die enorme gastvrijheid tekenend voor Piet Visser. Hij heeft op vergelijkbare wijze allerlei mensen aan het vakgebied weten te binden. In Zaal Mennonitica was het vaak rustig, maar soms een komen en gaan en ook al bemoeide ik me eigenlijk nergens mee, ik kreeg toch langzamerhand veel mee van het doperse wereldje alsmede van de zeer uiteenlopende groep bibliotheekbewoners en gebruikers; vogels van zeer verschillende pluimage. Daaronder grootheden als Valkema Blauw en mejuffrouw Van Eeghen, die geregeld langskwamen voor een babbeltje, een opmerking of wat dan ook. Het was altijd een feest om te zien hoe Piet hen te woord stond. Typerend voor Piet was verder, dat hij dikke maatjes was met de toenmalige portiers, bepaald ruige jongens waar je geen ruzie mee moest krijgen, maar Piet nam soms friet voor ze mee en werd daarom altijd luid door hen begroet, als was hij hun grote vriend.

Na mijn promotie bleef ik contact houden met Piet, die inmiddels hoogle-raar en hoofdconservator was geworden, maar in feite zag ik hem niet zo heel vaak meer. Dit veranderde in 2002, toen ik Piet vroeg of ik de eindredactie van dit tijdschrift op me zou mogen nemen. Piet was kritisch en stelde dat ik dan allerlei auteurs aan zou moeten sporen, achter de broek zou moeten zit-

ten, want zo'n productie was behoorlijk veel werk en artikelen werden geregeld niet tijdig geleverd. Ik zei dat dit geen probleem was en mocht eindredacteur worden. Ironisch is dat juist Piet al die jaren de deadlines regelmatig zou overschrijden. Het was bijna vaste prik en je kon de klok erop gelijk zetten. Maar goed, dan had je ook wat, want Piet schreef veel: prachtige artikelen, tekstuitgaven, recensies en soms ook persoonlijk stukken (over overleden vakgenoten), waaraan je als redacteur vrijwel niets hoefde te veranderen; zelfs een zin die over meerdere pagina's voortkabbelde liep altijd als een trein, en nog afgezien daarvan: het ging ergens over. Belangrijker dan al deze *sorres* is echter dat ik steeds met heel veel plezier en in een heel goede sfeer met Piet heb samengewerkt. Dat ging grotendeels per mail, maar we belden soms ook en vergaderden uiteraard. Piet gaf me alle vertrouwen en ruimte om zelf hier en daar een stempel te zetten, hij herschreef lastige teksten, en mocht er eens wat aan de hand zijn dan kon ik altijd op hem rekenen. Heel bijzonder is ook dat iets wat ook maar in de buurt kwam van ruzie nooit is voorgevallen, wat opmerkelijk is als je zolang samenwerkt. Maar goed, ik ben vooral blij dat Piet in ieder geval het volgende nummer gewoon weer meedoet, want ik zie uit naar zijn mails, stukken en input.

Tot besluit. Piet Vissers aangekondigde afscheid van zowel de DHK-werkgroep als de *DB*-redactie zou wellicht de gedachte kunnen oproepen dat in 2015 een memorabel tijdperk van dertig jaar wordt afgesloten. De Doopsgezinde Historische Kring en de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* geloven hier echter niet in. Niet alleen heeft dertig jaar 'Visser-factor' ervoor gezorgd dat zowel DHK als *DB* nog jarenlang Piet Visser zullen ademen zelfs als deze niet langer in persoon de vergaderingen van beide gremia bijwoont, maar ook gaan we ervan uit dat Piets liefde voor de geschiedenis van het doperdom nog vele juweeltjes zal voortbrengen die nergens beter op hun plaats zijn dan in zijn *Doopsgezinde Bijdragen*.

Jelle Bosma & Anna Voolstra

NOTEN

- 1 Piet Visser, 'Van baksteenbruin naar veelkleurigheid. De metamorfose van de *Doopsgezinde Bijdragen* tijdens 40 jaar DHK', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 39 (2013), 36-37.
- 2 'Redactioneel', in: *DB* 12/13 (1986-1987), 12.
- 3 'Redactioneel', 12.

- 4 Stadsarchief Amsterdam, toeg. nr. 1546 Archief van de Doopsgezinde Historische Kring, inv. nr. 22: 'D.B. – D.V.? Aanzetten voor een herijking en bijstelling van het redactionele beleid op basis van een korte evaluatie van veertien jaargangen Doopsgezinde Bijdragen. (interne notitie)'.
- 5 'D.B. – D.V.?', 3.
- 6 Piet Visser, *Selectieve bibliografie van publicaties met betrekking tot de geschiedenis van het doperdom in de Nederlanden verschenen tussen 1975 en 1990; aanhangsel bij DB 17* (1991).
- 7 Visser, *Selectieve bibliografie*, 1.
- 8 Piets kerkhistorische desiderata waren: Dirk en Obbe Philipsz, het Fries-Vlaams theologische en culturele schisma, Matthias Weyer en het doperdom, de culturele en economische invloeden van de Vlaamse inwijkelingen, acculturatieproblematiek in de zestiende en zeventiende eeuw, onderwijs en opvoeding in de zestiende en zeventiende eeuw, Lubbert Gerritsz, de Oude Friezen, P.J. Twisck, leescultuur van doopsgezinden in de zeventiende eeuw, dopers en de wetenschapsontwikkeling (cartesianisme, rationalisme), Bredenburgse twisten, T.J. van Braghts *Schoole der deught*, boekverkopers Jan Rieuwertsz sr en jr, eind zeventiende-eeuwse raakvlakken tussen gereformeerd piëtisme en dopers spiritualisme (o.a. in liedboek Claes Stapel), Herman Schijn (versus David Bramen), de geschiedschrijving van Schijn en Maatschoen, Marten Schagen en lokale geschiedenissen.
- 9 Samuel Cramer, 'Bij Prof. Scheffer's laatste arbeid voor de Bijdragen', in: *DB* (oude reeks) 34 (1894), 5.
- 10 Zie Anna Voolstra, 'Voor wie het verleden niet kent, is het heden een raadsel. 40 jaar Doopsgezinde Historische Kring', in: *DB* 39 (2013), 13-25, aldaar 21.

‘Proeuet alle dinck, ende dat goede behoud’

Het wetenschappelijke werk van Professor Dr. Piet Visser*

GARY K. WAITE

Het is altijd lastig om een samenvatting en evaluatie te geven van de bijdrage die een productieve wetenschapper in zijn carrière levert aan zijn of haar vakgebied. Dat geldt des te meer als een wetenschapper heeft bijgedragen aan verschillende belangrijke onderwerpen, niet alleen in de geschiedwetenschap, maar ook op het gebied van de literatuur en de theologie. Als specialist van de late zestiende en de zeventiende eeuw heeft Piet Visser een wetenschappelijke carrière doorlopen die wordt gekenmerkt door een enorme productiviteit en een bewonderenswaardige kwaliteit van al zijn publicaties en presentaties. Zijn werk valt daarnaast op door een innemende intelligentie en gevatheid (of in het Engels: *wit*), die kenmerkend is voor nagenoeg alles wat hij heeft geschreven. Zijn boeken, hoofdstukken, tijdschriftartikelen en conferentiepapers zijn daardoor niet alleen belangrijk en invloedrijk, maar ook altijd boeiend, zelfs plezierig om te lezen en te beluisteren. Als gevolg hiervan reikt de invloed van het wetenschappelijke werk van Visser veel verder dan slechts het specifieke, academisch geschoolde lezerspubliek van wetenschappelijke tijdschriften en boeken. Terwijl de publicaties van minder goede schrijvers zelfs voor de meest toegewijde vakspecialist vaak slaapverwekkend zijn, slaagt Piet Visser er in met zijn werk zowel academici als andere mensen te boeien. Zo draagt hij bij aan het rechtzetten van wijdverbreide vooroordelen over menonieten, doopsgezinden, collegianten, socinianen en andere historische figuren en groepen, terwijl hij tegelijkertijd deze minderheden een plaats geeft binnen de culturele hoofdstroom. Recentelijk nog heeft hij zich gestort op een van die grote onderwerpen die nog steeds zowel in de wetenschap als daarbuiten in het centrum van de belangstelling staan: de Verlichting. Visser heeft spelers voor het voetlicht gebracht die in dit omwentelingsproces vaak over het hoofd werden gezien, en de cruciale rol van drukkers, redacteuren en vertalers bij niet alleen de verspreiding maar ook de ontwikkeling van nieuwe ideeën aan het licht gebracht.¹ Voortdurend diept hij nieuwe verrassende gegevens op die niet zelden leiden tot uitdagende interpretaties en beoordelingen, zoals de genoemde grote rol van doopsgezinde drukkers en schrijvers

bij de promotie van vroege verlichtingsideeën en bij de ondersteuning van het werk van Spinoza – om er slechts één te noemen. Bovendien is het verbazingwekkend dat iemand die op zo'n manier een duidelijk stempel heeft gedrukt op de wetenschappelijke wereld tegelijkertijd meer dan een kwart eeuw de tijd vond om hoofdredacteur te zijn van de *Doopsgezinde Bijdragen*.

Een van de verklaringen voor de innovatieve benadering van Piet Visser is dat hij zelf net zo'n vrijdenker is als de historische figuren die hij met zoveel gevoel beschrijft. Omdat hij niet gebonden is aan een bepaalde ideologie of een godsdienstige wereldbeschouwing, is hij in staat om bij het bestuderen van het gedrag en geloof van mensen uit het verleden het gehele scala aan variabelen en factoren in ogenschouw te nemen. Zonder een bepaalde denominatie te hoeven verdedigen, kan Piet vergelijken, vragen stellen en tot conclusies komen die lastig zouden zijn voor mensen die horen bij een specifiek gesloten geloofssysteem. Tegelijkertijd kent hij het innerlijk leven van religieuze dissenters door en door en kan hij hen beschrijven met een empathie, die zeldzaam is voor iemand die niet actief is binnen een dergelijke beweging.

PIET EN *BROEDERS IN DE GEEST*: DOOPSGEZINDEN ONDER DE MICROSCOOP

Bij het doorwerken van Piet Vissers wetenschappelijke publicaties, vond ik vijf historische terreinen waarop hij zijn sporen heeft verdiend. Dit zijn: 1. doopsgezinden; 2. de geschiedenis van boek en uitgeverij; 3. spiritualisten, collegianten en socinianen; 4. behoudende mennonieten; en 5. Nederlandse literatuur, rederskamers en cultuur in het algemeen. Op al deze terreinen heeft hij bovendien aangegeven wat de impact ervan was op de cultuurgeschiedenis in het algemeen, evenals op de geschiedenis van de Republiek en de vroege Verlichting. Vanzelfsprekend begin ik met zijn eerste mijlpaal: het baanbrekende en bekroonde proefschrift bij de Universiteit van Amsterdam, *Broeders in de Geest* uit 1988.²

Dit is een briljante, bijna uitputtende studie (die je echter niet verveelt!) over de gebroeders Dierick en Jan Philipsz Schabaelje, molenaars van beroep, die gedichten schreven, gezangen, toneelstukken en theologische traktaten, en deze ook uitgaven; Jan Philipsz werd daarnaast boekverkoper. Beiden waren lid van de Waterlandse doopsgezinde gemeente te Amsterdam. Waterlanders werden zo genoemd naar het gebied ten noorden van Amsterdam – ook nu nog Waterland geheten – waar zij getalsmatig in de meerderheid waren. Jan Philipsz werd daar in 1620 tot diaken verkozen, voordat hij in 1624 naar

Alkmaar verhuisde om in de gemeente van Hans de Ries als prediker te dienen. Zijn broer Dierick stierf reeds rond 1622. In het eerste deel van deze tweedelige studie schetst Visser de biografische achtergrond van de broers en positioneert hij hen in de bredere context van hun geloofsgemeenschap. Daarbij geeft hij meteen een nieuwe, invloedrijke visie op deze doperse stroming. Verder analyseert hij hun literaire werk per genre: toneelliteratuur (in de stijl van de rederijderskamers); geestelijke liederen; pelgrimsliteratuur (de *Lusthof des gemoets*) en bijbelemblematiek (een variant op het destijds zeer populaire genre emblematiek: uitgaven met afbeeldingen en verklarende tekst). Deel twee van *Broeders in de Geest* bestaat uit wetenschappelijke eindnoten en een bibliografie, maar bevat tevens vier indrukwekkende appendices die een volledige bibliografie opleveren van de werken van de gebroeders Schabaelje, alsmede de druk- en verspreidingsgeschiedenis van hun hoofdwerken: de *Lusthof des gemoets*, de liederenverzamelingen (inclusief melodieën), de *Grooten figver-bibel* en de *Grooten emblemata sacra*. In een werkelijk indrukwekkende tabel wordt de inhoud vergeleken van de verschillende edities van de twee laatstgenoemde emblematische werken, waarin artistieke afbeeldingen van bijbelse taferelen gecombineerd werden met dichterlijke teksten. Dit genre bleek, net als de *Lusthof des gemoets*, uitermate geliefd te zijn zowel binnen doopsgezinde kring als daarbuiten.

Voor deze studie ontving Piet Visser in 1990 de Prins Bernhardfondsprijs van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen; op dat moment een geldbedrag van f 15.000. Deze prijs wordt maar eenmaal in de drie jaar toegekend, en is bedoeld voor uitzonderlijke wetenschappelijke prestaties op het gebied van de Nederlandse letterkunde.³ De keuze van de jury om aan Visser's studie deze prestigieuze prijs te verlenen, vormde een voorteken voor de kwaliteit van het wetenschappelijke werk dat nog zou volgen.

Wat leren we uit dit fundamentele boek van Visser, dat overigens voorafgegaan was door minstens een half dozijn tijdschriftartikelen, variërend in lengte?⁴ Heel veel. Uiteraard komen de gebroeders Schabaelje in Piets gedetailleerde beschrijving tot leven, alsmede de verschillende doperse subgroepen om hen heen, zoals de volgelingen van de spiritualistische groepen van Hans de Ries of Pieter Pietersz leider van de Vredestadsburgers. Hoewel Visser zich primair richt op de Waterlanders, wordt tegelijkertijd toch ook veel licht geworpen op personen uit meer behoudende stromingen, zoals Pieter Jansz Twisck, oudste bij de Oude Friezen te Hoorn. Visser ontmaskert foutieve informatie over de gebroeders en verheldert wat bewezen is en wat slechts giswerk. De persoonlijke betrekkingen van en de beïnvloeding over en weer

tussen verschillende individuen en groepen die geestelijke hervorming nastreefden, zijn fascinerend en van het grootste belang. Zo wordt de reputatie van de Vredestadsburgers, een doopsgezinde piëtistische hervormingsbeweging, door Visser in ere hersteld, met Jan Philipsz als ‘belangrijkste leidsman en dichter’.⁵ Het doel van de Vredestadsburgers was volgens Piet een ethische en piëtistische hervorming binnen de doopsgezinde beweging tot stand te brengen, vergelijkbaar met de bekendere Nadere Reformatie in de gereformeerde kerk. De kring rondom Schabaelje en Pietersz was – zo merkt hij op – vergelijkbaar met het zeventiende-eeuwse conventikel of de genootschapscultuur die zich, vooruitlopend op de Verlichting, ontwikkelde in de Republiek en elders en die het duidelijkst werd belichaamd door de collegianten.⁶ Deze netwerken overlaptten elkaar op talloze plaatsen en tijden.

Vissers aandacht ging in *Broeders in de Geest* hoofdzakelijk uit naar de culturele bijdragen van de gebroeders Schabaelje. Eén van zijn voornaamste conclusies is dat de *Lusthof* van Jan Philipsz, beïnvloed door de *Wegh na Vredensstadt* van Pieter Pietersz uit 1625, één van de populairste werken was van spirituele devotie in de boekgeschiedenis van de vroegmoderne tijd; het verscheen in meer dan 120 drukken en werd in het Duits en het Engels vertaald. Het verzamelen, catalogiseren en analyseren van de bewaard gebleven publicaties van de gebroeders nam verscheidene jaren in beslag. Deze *tour de force* van uiterst nauwkeurig onderzoek heeft Piet Visser de basis verschaft van waaruit hij heeft kunnen bijdragen en leidinggeven aan onderzoek naar de geschiedenis van doopsgezinden, collegianten en socinianen, rederijkerskamers en natuurlijk ook de geschiedenis van het druk- en uitgeverswezen. Dat één monografie of studie een wetenschapper in zoveel verschillende disciplines kwalificeert (voorziet van *street cred*) – noodzakelijk om door vakgenoten serieus te worden genomen – spreekt boekdelen over de kwaliteit van Visser’s eerste grote onderzoek.

Vissers diepgaande analyse van de geschriften van de Schabaeljes toont aan dat hun werken, die opriepen tot persoonlijke vroomheid, in trek waren bij mensen opzoek naar diepere spirituele beleving, ongeacht hun religieuze, geografische of taalkundige achtergrond. De boodschap van persoonlijke vroomheid zou volgens hem terug te voeren zijn op mystieke bewegingen van vóór de Reformatie, zoals de *Theologia Deutsch* en Meister Eckhart, die gematigd werden door en ingekapseld in de Moderne Devotie; de *Imitatio Dei* van Thomas à Kempis – het beroemdste werk op dit terrein uit de late Middeleeuwen. De lijn liep verder via de Vredestadsburgers en de *Wegh na Vredensstadt* van Jan Philipsz uit 1625 en kwam uiteindelijk uit bij

de veelomvattende visie van Galenus Abrahamsz (1622-1706), oudste bij de Vlaamse doopsgezinden.⁷ Visser's bewering – door velen overgenomen – dat spiritualistisch gezinde Waterlanders de meerderheid vormden onder de doopsgezinden is weliswaar bijgesteld door Samme Zijlstra, maar zijn visie steunt niet zozeer op de getalsmatige omvang van de Waterlanders als wel op de blijvende impact die zij hadden op de bredere Nederlandse, Europese (en later ook Noord-Amerikaanse) cultuur. Dat een betrekkelijk klein groepje Waterlanders zoveel invloed had op literatuur, toneel en kunst (om nog te zwijgen van hun befaamde technische en bouwkundige uitvindingen) toont des te overtuigender het belang aan van deze doperse stroming.⁸ De vaak genegeerde, soms als onbelangrijk afgedane spiritualistische dopers worden in Piets studie in ere hersteld, doordat hij aantoont dat zij wel degelijk van wezenlijk belang waren zowel binnen het doperdom als meer in den brede in de samenleving.

Een recensent van Vissers werk, C.J. Dyck, merkte op dat het nuttig zou kunnen zijn een dergelijke invloedssfeer verder te onderzoeken buiten de grenzen van de Nederlandse Republiek, en dat het aannemelijk is dat de *Pilgrim's progress* (1678 en 1684) van de Engelse non-conformist John Bunyan (1628-1688) – het beroemdste Engelstalige werk in het genre van de pelgrimsliteratuur – eveneens schatplichtig is aan het werk van Jan Philipsz.⁹ Het is overbekend hoe de Nederlandse doopsgezinde vroomheid zich verspreidde via connecties van Nederlandse dopers met Engelse non-conformisten die gedwongen werden een tijdje in ballingschap in Nederland door te brengen; zo verdienen ook andere invloedssferen, zoals het achttiende-eeuwse Duitse piëtisme, nader onderzoek. De geschriften van de gebroeders Schabaelje verspreidden dus via verscheidene kanalen het streven naar een persoonlijke band met het goddelijke en naar een ondogmatisch geloof binnen uiteenlopende nationale en religieuze contexten. De bijdragen van deze en andere religieuze non-conformisten aan de bredere culturele en intellectuele ontwikkelingen in de Nederlandse en Europese geschiedenis zijn tevens het onderwerp van de meest recente studies van Visser, waarover straks meer. Ondertussen heeft hij het wetenschappelijk onderzoek naar zijn geliefde Schabaeljes nooit laten varen, waardoor er in 2002 een bijgewerkte bibliografie van hun werk verscheen.¹⁰ Zijn presentatie op de *Sixteenth Century Studies Conference* in San Juan Puerto Rico in 2013 toonde aan dat Jan Philipsz een tot nu toe onopgemerkte hand heeft gehad in de productie van nog een voorbeeld van bijbel-emblematiek, namelijk de bijbelse etsen van de gerenommeerde kunstenaar Matthäus Merian de Oude (1593-1650).¹¹

Sinds zijn promotie hebben de Waterlanders Piet voorzien van eindeloos fascinerende onderwerpen, zoals belichaamd in zijn rijk geïllustreerde boek over doopsgezinden in het Noord-Hollandse plaatsje De Rijk. Het boek, *Dat Rijk is moet eens door eygen rijpheydt vallen*, is veel meer dan een historische samenvatting van hoe de dopers en hun nazaten zo gerenommeerd werden in deze stad – zij vormden daar de meerderheid van de burgerij – en in deze regio. Het biedt namelijk tevens inzicht in de economische, politieke, sociale en culturele wereld van een gemeenschap uit de Gouden Eeuw die, zoals Visser opmerkt, grotendeels dankzij het werk van doopsgezinden haar economische bloei kon bereiken.¹² In feite domineerden doopsgezinden er het stadsbestuur, waarbij zij politieke invloed uitoefenden in een mate die sinds Munster ongekend was en die mennisten elders verontrustte. Het doopsgezinde arbeidsethos, de onderscheidende culturele en religieuze ideeën en verschijningsvormen, in het bijzonder de spirituele hervormingsbeweging van de Vredstadsburgers, de technologische innovatie (vooral wat betreft watermolens) en de zakelijke schrandtheid van de doopsgezinden droegen bij aan de groei van de stad, terwijl tegelijkertijd hun cultuur veranderde juist door de welvaart die zij zelf aanmoedigden. Het overzicht van Visser richt zich ook op het ongelooflijk rijke culturele leven in de stad, waaronder een zeer actieve rederijkerskamer waar gedichten en toneelstukken door plaatselijke burgers – waaronder vele doopsgezinden – werden geschreven en voor stadsgenoten opgevoerd. Er was daarnaast een levendig druk- en uitgeversbedrijf. De verbanden die Piet Visser legt tussen al deze verschillende ontwikkelingen, waaronder enerzijds de accumulatie van rijkdom bij de doopsgezinden en anderzijds de door de Vredstadsburgers gepropageerde levensheiliging, levert een belangrijke bijdrage aan het nog steeds gevoerde debat over de rol van religieuze hervormingsbewegingen bij zowel het vormen van nieuwe ideeën en opvattingen die bekend zijn geworden als de wetenschappelijke revolutie en de Verlichting, als bij de ongelooflijke economische groei van de Nederlandse Republiek in de Gouden Eeuw. Het is één ding om op te merken hoe doopsgezinden beïnvloed werden door zulke ontwikkelingen; iets anders is het om uit de doeken te doen op welke wijze zij daarin allereerst zelf als sleutelfiguren acteerden.¹³

In 1654 kwam een abrupt einde aan de welvaart van De Rijk door een verwoestende brand, waarna gereformeerden hier evenals elders de overhand kregen. Dit verklaart de titel van het boek: De Rijk viel omdat het overrijp was, een oordeel dat meer behoudende mennisten als ‘gerijpt’ ervoeren. Toch blijft deze *case-study* een sprekend voorbeeld van de manier waarop

‘PROEUET ALLE DINCK, ENDE DAT GOEDE BEHOUD’

Piet Visser met zijn vrouw Janny in 1991 op de stoep van het Rijper Museum in De Rijp (foto: Gary Waite).

doopsgezinden een welvarende economische, culturele en spirituele gemeenschap opbouwden. Uit dit voorbeeld valt bovendien af te leiden hoe een kleine religieuze minderheid op buitenproportionele wijze heeft bijgedragen aan de opbouw van de Nederlandse Republiek. Zoals een recensent van *Dat Rijk* reeds betreurde, heeft dit belangrijke, knappe en gevatte onderzoek niet de impact gehad in de Noord-Amerikaanse doopsgezinde broederschap die het verdient, simpelweg vanwege de taalbarrière.¹⁴ Visser heeft niettemin deze tekortkoming later goedgemaakt met een aantal invloedrijke Engelstalige publicaties, die zijn conclusies bekend hebben gemaakt bij een breder publiek.

Zijn grote bekendheid heeft Visser vooral te danken aan zijn eigen publicaties, maar ook aan het formeren van onderzoeksgroepen. Als uitgesproken collegiaal wetenschapper heeft Piet sturing gegeven aan een aantal wetenschappelijke ondernemingen verbandhoudend met de geschiedenis van het doperdom. Het meest prominente voorbeeld is zijn lange staat van dienst als hoofdredacteur van de *Doopsgezinde Bijdragen*, het voornaamste tijdschrift op het gebied van het Nederlandse doperdom, dat qua vormgeving en wetenschappelijke kwaliteit zeer verbeterd is sinds hij aan het roer staat. De bereidheid om hier tijd en energie in te steken, noodzakelijk voor een succesvol hoofdredacteur, om nog te zwijgen over de druk van door de uitgever gestelde deadlines, vergt een toewijding aan het doel en een opoffering van de eigen onderzoeksagenda die zeldzaam is; zeker voor zo'n lange termijn.

De beroemdste gezamenlijke publicatie waar Visser bij betrokken was, is misschien wel *From martyr to muppy*, waar hij samen met Alastair Hamilton en Sjouke Voolstra redacteur van was; en wie ziet hierin niet – vooral in de titel – de hand van Visser?¹⁵ De artikelen van toonaangevende wetenschappers in deze bundel gaan veel verder dan gebruikelijk is in de traditionele geschiedwerken over doopsgezinden, wat duidelijk wordt in een aantal belangrijke hoofdstukken. In de plaats daarvan treedt een bredere visie op de algemene geschiedenis van de Nederlandse religie, samenleving en cultuur, en dit vanaf de zestiende tot de twintigste eeuw. We zien vooral de processen en spanningen waar dopers aan onderhevig waren toen zij zich ontwikkelden tot mennonieten en doopsgezinden: waar zij aanvankelijk leden onder godsdienstvervolgning en veroordelen, droegen zij aan het eind van de zestiende en in de zeventiende eeuw in hoge mate bij aan niet alleen de economische welvaart van de Nederlandse Republiek (met name op het gebied van handel en industrie), maar ook aan de verandering van het culturele en intellectuele landschap. Eén van de thema's in het boek is bijvoorbeeld de wijze waarop menniste kooplieden omgingen met het dilemma van bewapening van sche-

pen tegen zeerovers, terwijl ze tegelijkertijd hun identiteit als pacifisten wilden handhaven. Piets eigen bijdrage over de Wandelende Ziel, de hoofdpersoon in de *Lusthof des gemoets* van Jan Philipsz Schabaelje, presenteert de kern van zijn proefschrift aan een veel groter lezerspubliek, waarbij de verstrekkende impact van het werk van Schabaelje tot ver over de grenzen van de doopsgezinde wereld opnieuw wordt bevestigd.¹⁶ We zien in dit boek hoe dopers zich aanpasten aan hun omgeving – van overleven in een hun vijandige wereld tot een bestaan in redelijke tolerantie en welvaart – en we krijgen tegelijkertijd door hoe de samenleving van de Noordelijke Nederlanden veranderde. Mennisten die hun stichter niet in ballingschap waren gevolgd, ontdekten nu dat hun grootste uitdaging lag in het behouden van hun onderscheidende religieuze identiteit terwijl zij even welvarend werden als hun gereformeerde burenen. En ook al probeerden de doopsgezinden de haarkloverij van hun wat behoudender broeders te vermijden, toch bleef ook bij hen onderlinge strijd en scheiding niet uit, zoals te zien is in de beruchte ‘Lammerenkrijgh’ uit de jaren zestig van de zeventiende eeuw.¹⁷

Piet Visser heeft een aantal andere belangrijke evenementen geïnitieerd en geholpen om de benodigde financiering te organiseren en uitgevers te interesseren. Een voorbeeld is de conferentie in 2007 over de beeldvorming van doperse vrouwen, waarbij een internationale groep wetenschappers bij elkaar kwam om het nieuwste onderzoek te bespreken over dit nog altijd verwaarloosde onderwerp. In de presentaties zijn aannames over en stereotypen van vrouwen binnen het doperdom (zowel positieve als negatieve) onder de loep genomen en bekritiseerd. Veel van deze bijdragen zijn sindsdien bijeengebracht in een mede door Piet geredigeerde bundel, die momenteel ter perse ligt bij de prestigieuze uitgeverij Brill. Al enige tijd tracht Visser de onderverinding en de rol van vrouwen in het Nederlandse doperdom te belichten. In 1996 verscheen zijn hoofdstuk over twee vrouwelijke doperse martelaren in het boek *Profiles of Anabaptist Women*. Deze bijdrage van Visser gaat veel verder dan de gebruikelijke hervoertelling van de heroïsche vrouwelijke martelaar: hij brengt de lezer op de hoogte van de meest recente opvatting over vrouwen binnen de door mannen gedomineerde stromingen in het Nederlandse doperdom en biedt een nieuw perspectief door de rol van ongetrouwde vrouwen te benadrukken, waarbij de praktijk van alleenstaande doperse vrouwen vergeleken wordt met die van hun katholieke zusters. Hij betoogt overtuigend dat zelfs vrouwen van de tweede of derde generatie van het doperdom, ondanks de traditionele patriarchale lezing van de Bijbel die de mannelijke leiders handhaafden, ‘nog altijd meer gelijkwaardigheid genoten dan

hun protestantse zusters'.¹⁸ In zijn scherpzinnige analyse van de geestelijke liederen van twee van deze menniste vrouwen, Soetjen Gerrits uit Rotterdam en Vrou Gerrits uit Medemblik, merkt hij op dat het postuum verzamelen en uitgeven van hun liederen geen precedent kent en dus uitzonderlijk is, wat duidelijk maakt dat er binnen het doperdom een positiever oordeel over vrouwen bestond dan in andere religieuze tradities.¹⁹ Door de specifiek vrouwelijke en proto-feministische elementen uit de gedichten van deze twee vrouwen naar boven te halen, toont Visser aan dat de schrijfsters toch manieren vonden om een vrouwelijk zelfbewustzijn tot uiting te brengen, wat in die tijd zeer uitzonderlijk was, ook al werd hun poëzie uitgegeven door mannelijke dopers die het gebruikten om hun eigen opvattingen over *gender* te propageren binnen het geloof. Een dergelijke zorgvuldige analyse, typerend voor Piet Vissers wetenschappelijke werk, vergt een geoefend oog voor de nuances in de poëzie, wat een kolfje naar zijn hand is.

PIET VISSER ALS GESCHIEDSCHRIJVER VAN HET BOEK

Piet Visser was ook de belangrijkste initiator van het Biblia Sacra-project: een samenwerkingsverband met als resultaat een bijzondere *online*-bibliografie van in Nederland en België gedrukte bijbels, wat het onderzoek van andere wetenschappers heeft helpen financieren.²⁰ *Broeders in de Geest* maakte duidelijk dat Visser een wetenschapper van formaat is op het gebied van de boeken uitgeversgeschiedenis, wat nog bevestigd werd door zijn jarenlange functie (1988-2002) als (hoofd)conservator van de Kerkelijke Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Hij bezocht daarnaast tientallen bibliotheken en privé-verzamelingen om op uiterst contentieuze wijze alle verschillende drukken van het werk van de Schabaeljes te verzamelen, te analyseren en te catalogiseren. Dit uitvoerige werk resulteerde in bibliografische overzichten in het tweede deel van *Broeders in de Geest*, die qua uitgebreidheid en detail een standaard zijn geworden en de aandacht trokken van collega's op het gebied van de boekgeschiedenis.

Vanaf 1988 heeft Visser een aantal belangrijke onderzoeken gepubliceerd op het terrein van de boekgeschiedenis, waaronder bijvoorbeeld een recente bijdrage aan een bundel over de geschiedenis van de Bijbel, waarin hij de verschillende manieren bespreekt waarop dopers dit boek interpreteerden. Zij werden hierbij uiteraard beïnvloed door de mystieke eindtijdprofeet Melchior Hoffman, stichter van de beweging, en vervolgens door de conflicteren-

Piet Visser in 2001 in zijn kantoor als Hoofdconservator van de Universiteitsbibliotheek, met aan de wand de moderne Menno-afbeelding (foto: Gary Waite).

de interpretaties van de twee belangrijkste doperse stromingen; enerzijds de spiritualist David Joris en anderzijds de nieuwtestamentische biblicist Menno Simons.²¹ Piet was ook betrokken bij de voorbereiding van tentoonstellingen over uitgevers in de vroegmoderne tijd en bij de uitgave van tentoonstellings-catalogi.²² In 1991 gaf hij een bibliografie uit van publicaties die tussen 1975 en 1990 waren verschenen op het gebied van de geschiedenis van het doperdom in Nederland; een 100 pagina's tellend boek dat 967 verschillende titels bevat, in perioden en thema's geordend en voorzien van een uitstekende index.²³

In 1995 werd Piet Visser benoemd als bijzonder hoogleraar in de 'Wetenschap van handschrift en druk in relatie tot de beschavingsgeschiedenis inzonderheid de geschiedenis van Humanisme en Verlichting' namens de Herman de la Fontaine Verwey Stichting. Zeer invloedrijk is zijn inaugurele rede geweest, gepubliceerd in 1996, *Godtslasterlijck ende pernicious*, waarin hij de rol bespreekt van drukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente godsdienstige en filosofische ideeën in de tweede helft van de zeventiende eeuw.²⁴ Hij toont aan dat mensen uit het boekwezen van groot belang waren voor de verspreiding van nieuwe ideeën, maar laat bovendien zien hoe zij soms deze ideeën mede vormgaven. Het feit dat veel dissidente werken

die bijdroegen aan de vroege Verlichting uitgegeven werden door doopsgezinden of andere religieuze radicalen, onderstreept opnieuw dat de rol van doopsgezinden en mennonieten (tegenwoordig vaak geassocieerd met conservatisme) ondergewaardeerd is geweest als het gaat om de vernieuwing van ideeën op tal van gebieden. Drukkers als Jan Rieuwertsz, die Visser met name noemt, hadden zelfs in het Amsterdam van de Gouden Eeuw moed nodig, omdat leiders van de publieke kerk voortdurend op de loer lagen om ketterse publicaties te ontdekken en de stedelijke magistraat onder druk zetten om de verspreiders ervan te bestraffen. Rieuwertsz was van 1644 tot 1686 actief als uitgever en Visser heeft ontdekt dat het leeuwendeel van zijn uitgaven afkomstig was uit drie hoofdstromen: remonstranten, doopsgezinden en een groot cartesiaans-spinozistisch netwerk dat deels werd onderhouden door bijeenkomsten van zogenaamde collegianten. Zij vormden fascinerende, non-conformistische ‘vrijspreekcolleges’, waarin remonstranten die ontevreden waren over de calvinistische overheersing van de publieke kerk, doopsgezinden en andere vrijdenkers bijeenkwamen om erediensten te houden zonder formeel leiderschap en om op nieuwe, onconventionele wijze over theologie te discussiëren.²⁵

Visser gaat veel verder dan slechts het categoriseren van de publicaties uit de winkel van Rieuwertsz, door bijvoorbeeld de persoonlijke connecties en netwerken van deze omstreden doopsgezinde zakenman uit te pluizen. Als gevolg hiervan is er veel meer waardering gekomen voor de cruciale rol van dergelijke actoren bij het opnieuw doordenken van de grote vragen van religie en de zin van het bestaan; zij verspreidden weliswaar de geschriften van vooraanstaande verlichtingsfiguren als Spinoza (Jan Hendricksz Glazemaker, een vriend van Rieuwertsz, vertaalde Spinoza), maar evenzeer de nieuwe ideeën die al eerder opkwamen in de kringen van religieuze dissenters, die zo de weg vrijmaakten voor de beroemde namen in dit intellectuele drama.

Piet Visser heeft recentelijk veel aandacht geschonken aan de fascinerende rol van doopsgezinden en andere non-conformistische groepen in de Verlichting. In 2004 zette hij de grote lijnen uiteen in zijn korte maar bewonderenswaardig inzichtelijke onderzoek, *Keurige kettters*, dat hij als inaugurele rede uitsprak twee jaar na zijn feitelijke aantreden als hoogleraar ‘Geschiedenis van het doperdom en aanverwante stromingen’ aan het Doopsgezind Seminarium en aan de Vrije Universiteit Amsterdam.²⁶ Ook publiceerde hij over specifieke verlichte mennisten en hun impact.²⁷ Deze studies hebben anderen, zoals mijn landgenoot Michael Driedger, ertoe aangezet om het onderwerp zorgvuldiger te bestuderen.²⁸

Eén van Piet Vissers sterke punten is het blootleggen van netwerken onder verschillende groepen godsdienstige non-conformisten (in het bijzonder die van de spiritualistische soort), drukkers en verspreiders van nieuwe ideeën, een taak waar hij voortdurend mee bezig blijft. De vruchten hiervan zijn evident in zijn cruciale bijdrage over de geschiedenis van de Nederlandse mennonieten en doopsgezinden van 1535 tot 1700 in het boek *Companion to Anabaptism and Spiritualism* uitgegeven door Brill.²⁹ Hier brengt hij de nadruk die Samme Zijlstra legde op de behoudende mennonieten – waarvan er inderdaad meer waren dan spiritualistische doopsgezinden – in evenwicht door een veel genuanceerder en complexer beeld van deze groep dissenters te schetsen, namelijk als een groep die dynamisch was en zich ontwikkelde al naar gelang de veranderingen in ‘de godsdienstige, politieke, socio-economische en culturele context’ van Nederland.³⁰ Deze complexiteit is voor een belangrijk deel het gevolg van het spiritualisme bij de doopsgezinden, een vaag omschreven religieuze identiteit die veeleer de nadruk legde op de navolging van Christus dan op het belang van welke eigentijdse leider (zoals Menno) dan ook, en die ‘de persoonlijke verantwoordelijkheid voorop stelde samen met het belijden van een intense vroomheid’; dit alles gevoed door een krachtige mystieke en spiritualistische onderstroom die door de Lage Landen vloeyde. In plaats van strenge tuchtregels en precieze theologische dogma’s op te leggen, toonden de Waterlanders zich ruimdenkende pragmatici wat ertoe leidde dat zij de verdeeldheid van hun menniste broeders openlijk afkeurden en op zoek gingen naar samenwerking met andere verwante religieuze groepen.³¹ Visser concludeert dat deze ruimdenkende religieuze non-conformisten op tal van manieren bijdroegen aan de grote theologische en intellectuele debatten van hun tijd, waarbij zij het fundament legden voor de nadruk die in de vroege Verlichting op de rede werd gelegd; raar is dit niet, omdat de door de spiritualisten zo geliefde innerlijke inspiratie van de goddelijke geest gemakkelijk kon verworden tot het simpelweg denken van eigen gedachten. Uiteraard is het ook één van Vissers specialiteiten om zowel het uitgeven van spiritualistische werken als het lezerspubliek ervan onder doopsgezinden na te gaan, waarbij hij laat zien hoe gemakkelijk deze geschriften confessionele grenzen overschreden.³²

Veel toetsing van nieuwe ideeën over religie vond plaats door deelname van doopsgezinden aan bijeenkomsten van collegianten, waarin de diepgekoesterde religieuze overtuigingen van dopers uit de zestiende eeuw opnieuw

vorm werden gegeven en aangepast om anderen tegemoet te komen, om uiteindelijk de basis te vormen voor een rationalistische benadering van religieuze diversiteit, die het fundament legde voor het scepticisme jegens alle religieuze dogma's.³³ Sommige doopsgezinden, van Hans de Ries uit het begin van de zeventiende eeuw tot Galenus Abrahamsz aan het einde van die eeuw, zochten godsdienstige eenheid door een diepgevoeld spiritualistische, ondogmatische religiositeit te combineren met de transformerende potentie van de alchemie. Hoe dan ook, het gevolg was een nieuwe benadering van religieuze identiteit die confessionele verschillen en vooroordelen oversteeg. De vele artikelen en hoofdstukken van Visser over deze aspecten van de doopsgezinde beweging hebben laten zien op welke wijze zij een open discussie aanmoedigden en hun visie via de drukpers verspreidden.

De studies van Piet Visser naar collegianten en socinianen zijn als vanzelf voortgevlod uit zijn focus op de doopsgezinden, want veel doopsgezinden namen deel aan bijeenkomsten van de collegianten. Visser heeft zodoende de werken die hun oorsprong hadden in deze kring onderzocht, geredigeerd en gereproduceerd.³⁴ In sommige gevallen reikten doopsgezinden de hand aan antitrinitarische, rationalistische socinianen. Er waren ruimdenkende doopsgezinden, zoals Galenus Abrahamsz die een manier zochten om alle vrome christenen, inclusief de socinianen, binnen de gemeenschap te halen. Het antitrinitarisme van de volgelingen van Faustus Socinus speelde Galenus echter voortdurend parten, omdat veel gemeenteleden niet met socinianen geassocieerd wensten te worden, want zij vreesden dan als 'antichristelijke rationalisten' te boek te staan. Vissers onderzoek op dit gebied onthult eveneens dat er een haat-liefde verhouding bestond tussen doopsgezinden en socinianen, aangezien zelfs vele collegianten het bij tijd en wijle moeilijk vonden met deze 'superketter' om te gaan.³⁵ Desondanks was de invloed van de socinianen onder doopsgezinden en collegianten beduidend. Het is gebruikelijk deze invloed te traceren in de hoek van de rationalistische theologie en kritische bijbelinterpretatie, maar Visser toont deze ook aan in vroomheidsliteratuur en muziek.³⁶ Piet Vissers studies hebben in grote lacunes voorzien binnen het wetenschappelijke onderzoek naar het publiceren van collegiantische en sociniaanse werken, alsmede naar de tot nu toe verwaarloosde dicht- en liedcultuur van deze dissenters.³⁷ Een vrucht van enerzijds de expertise van Visser op het gebied van de boekgeschiedenis, anderzijds zijn bereidheid om het zware veldwerk te doen, is de wetenschappelijke bibliografie van sociniaanse en antitrinitarische werken die in Nederland werden uitgegeven. Hij stelde deze samen voor het 400-jarig jubileum van de sterfdag van de stich-

ter van de beweging, Faustus Socinus (1539-1604). Het werk bevat 819 titels van boeken uitgegeven door zowel socinianen als hun tegenstanders in de zestiende en zeventiende eeuw, en een selectie van een paar honderd titels uit de secundaire literatuur.³⁸ De inleiding van Visser zet de historische en religieuze context van het vroegmoderne antitrinitarisme ordelijk uiteen.³⁹ Door toedoen van veel doopsgezinden en enkele van hun drukkers waren de socinianen geen geïsoleerde groep, integendeel; hun controversiële gedachten werden gelezen, bediscussieerd, afgewezen, verketterd en soms overgenomen in een proces van intellectuele betrokkenheid dat ongebruikelijk was vóór de Verlichting.

PIET EN MENNO

Hoewel Vissers aandacht primair gericht is op vrijzinnige doopsgezinden, verliest hij de meer behoudende dopers nooit uit het oog en verheldert hij hun opvattingen, hun literaire- en liedcultuur en hun martyrologie. In 1991 gaf hij bijvoorbeeld een analyse uit van een type document waar historici van volkscultuur en religiositeit van watertanden: een tot dan toe onbekend martelaarslied, waarin een soort wonderverhaal te vinden is over een bloem die de brandstapel van een doper ongeschonden overleeft. Vissers analyse van de intrigerende geschiedenis van uitgave en receptie van dit ongewone verhaal geeft veel inzicht in de verschuivende opvattingen van mennonieten ten aanzien van dergelijke quasi-wonderverhalen in de zeventiende eeuw.⁴⁰

Visser heeft ook veel gedaan om begrip van en waardering voor Menno Simons, diens geschriften en invloed te kweken en dat op een manier die zowel wetenschappelijk als toegankelijk is, waarbij de mythe ontkracht wordt en tegelijkertijd nieuw leven geblazen wordt in deze uiterst belangrijke figuur.⁴¹ In 1996 begon hij aan een omvangrijk project om een wetenschappelijk *coffee table book* te maken (kom er eens op!) over de veranderende beeldvorming van Menno sinds diens eigen tijd tot op heden. Dit rijkelijk in kleur en zwart-wit geïllustreerde boek vertelt het verhaal van Menno en diens leiderschap over het Nederlandse doperdom in helder proza en fascinerende afbeeldingen. Het boek, vertaald zowel in het Engels als in het Duits, bracht de nieuwste wetenschappelijke inzichten over Menno Simons en zijn beweging in de huizen van moderne mennonieten in heel Europa en Noord-Amerika, ja zelfs de hele wereld over.⁴² De liefde van Visser voor kunst en cultuur straalt je uit deze prachtige boeken tegemoet en blijkt daarnaast uit zijn deelname aan de

tournee van het beroemde ensemble Camerata Trajectina door Nederland en Noord-Amerika met doopsgezinde en menniste muziek. Dit leidde weer tot een prachtige dubbel-cd getiteld: *Genade ende Vrede. Doopsgezinde muziek uit de 16e en 17e eeuw*.⁴³ Visser heeft nog meer boeken gemaakt voor een breed publiek, zoals een reisgids voor het Menno-toerisme in Noord Nederland.⁴⁴

De pogingen van Visser om de vaak duistere, door mythe vertroebelde wateren van de meer behoudende stromingen van Menno's erfgenamen te zuiveren, hebben uiteraard behoorlijke vruchten afgeworpen. Hij blijft tekstedities van vroege doperse en menniste werken publiceren, zoals bijvoorbeeld de martyrologie van Jeronimus en Lysken Segers⁴⁵ of een onderzoek naar de intrigerende polemieken van de gereformeerde Johannes à Lasco tegen zowel Menno Simons als David Joris. Oost-Friesland, zoals Visser en anderen hebben opgemerkt, was een vrijplaats voor beide doperse stromingen, ook al waarschuwde de keizer van het Heilige Roomse Rijk in 1543 in een missive de vorsten voor een samenzwering van Joristen en andere oproerige dopers. Dit bracht zowel Joris als Menno ertoe om een verdediging van hun leer en vreedzame bedoelingen te schrijven en om in debat te gaan met à Lasco. Die gaf op zijn beurt te kennen dat hij het oneens was met de theologie van de twee doperse leiders, maar dat hij het oordeel overliet aan God en niet aan de staat, iets waar mennisten en spiritualisten van profiteerden.⁴⁶

De teksteditie van een handschrift van de menniste oudste Pieter Jansz Twisck (1565-1636), een overdenking over het Onze Vader, is een recente bijdrage van Piet tot beter begrip van de behoudende mennisten. Het biedt niet alleen een beter inzicht in de theologie en vroomheid van deze weinig bestudeerde, autodidacte oudste, maar presenteert ook meteen de huidige stand van onderzoek naar Twisck en zijn fascinerende publicaties.⁴⁷ Het reeds genoemde hoofdstuk van Visser in het boek *Companion to Anabaptism and Spiritualism* toont eveneens de nieuwste wetenschappelijke stand van zaken over de verschillende soorten behoudende mennisten die, hoewel zij vanwege hun strenge tuchtopvatting en dogmatische precisie niet altijd populair waren onder vakgenoten, door Visser met veel sympathie worden beschreven, grootmoedig als hij is.⁴⁸ Ook Zwitserse dopers die in Nederland neerstreken heeft hij bestudeerd.⁴⁹

Een ander hoofdthema dat door het wetenschappelijke werk van Visser loopt vanaf *Broeders in de Geest* tot op heden, is de impact die schrijvers van literatuur en toneel hadden en de stijl die zij hanteerden. In vrijwel al zijn analyses van vroegmoderne geschriften van dissenters, onderzoekt Piet het literaire genre en de stijl van het werk, waarbij hij deze tegelijkertijd vergelijkt en spiegelt aan de gangbare literaire vormen in de Republiek. Zijn conclusie is dat doopsgezinden gebruik maakten van werkelijk alle literaire en poëtische middelen die voorhanden waren, en deze vaak verfijnden en populariseerden. Visser heeft ook de grote invloed van rederijders op de doperse cultuur laten zien, want de toneelstukken en poëzie van de gebroeders Schabaelje bijvoorbeeld waren in de stijl van de rederijders geschreven, terwijl van lidmaatschap van een rederijderskamer niets gebleken is en beiden geen hogere opleiding volgden.⁵⁰ In veel opzichten toont dit voorbeeld hoezeer de specifieke sociale, culturele en intellectuele *couleur locale* in de Republiek doordrongen was van en gevormd werd door het toneel en de literatuur van de rederijders. Ik heb dit zelf met andere wetenschappers geprobeerd aan te tonen voor de zestiende eeuw,⁵¹ maar Piets onderzoek, zowel *Broeders in de Geest* als een ander belangrijk artikel, toont dit aan voor de zeventiende eeuw.⁵² In een artikel uit 1990 wijst hij op doperse betrokkenheid bij rederijdersactiviteiten in drie Hollandse steden: Hoorn, De Rijp en Rotterdam. Door zijn scherp inzicht in de stijlen van rederijders merkt Piet het gebruik ervan op in de geschriften van doperse dichters en, evengoed, bij mannen.⁵³ Tijdens een conferentie over onderzoek naar rederijders te Middelburg in 2001 nam Visser informeel (hij presenteerde zelf geen paper) deel aan de discussie over de presentaties in zake rederijders en religie. Zijn stem werd zeker gehoord: in het uitgegeven commentaar over de sessie refereert Johan Decavele, een vakspecialist over de Reformatie in de Lage Landen, aan Piets opmerkingen, waarbij hij de stelling van Visser onderschrijft dat hervormingsideeën vooral verspreid werden door prediking en op andere mondelinge wijze en pas daarna door de drukpers.⁵⁴ Het is ironisch dat een gerenommeerd boekwetenschapper wijst op het ondergeschikte belang van de drukpers voor de verspreiding van ideeën (al is er veel literatuur die dit bevestigt), maar onderstreept tegelijkertijd de stelling dat leden van de rederijderkamers belangrijke invloed hadden op de wijze waarop vroegmoderne Nederlanders nieuwe ideeën tot zich namen en deze in hun persoonlijk leven een plek gaven.⁵⁵

VISSER EN DE MODERNE DOOPSGEZINDEN

In de afgelopen jaren heeft Visser ook moderne doopsgezinden aan studie onderworpen en verschillende biografische schetsen⁵⁶ en essays over leidende figuren binnen de beweging geschreven. Recentelijk schreef hij even diepgaand over de intellectuele en culturele bijdragen van negentiende-eeuwse doopsgezinden als hij eerder deed over hun zeventiende-eeuwse voorouders. Een aantal moderne doopsgezinden werd prominente wetenschappers, zoals de befaamde historicus Johan Huizinga, en Piet Vissers analyse verheldert hoe hun moderne visie op beschaving valt terug te voeren op hun doopsgezinde *roots*.⁵⁷ Het oprekken van zijn onderzoeksterrein naar de negentiende en twintigste eeuw komt voort uit het voornemen om een vervolg te schrijven op Samme Zijlstra's geschiedenis van het Nederlandse doperdom: *Om de ware gemeente en de oude gronden*. Die studie loopt tot eind zeventiende eeuw en dus is het doel: de geschiedenis van de doperse beweging van 1675 tot op heden. Piet Visser heeft de onderschatte rol van de doopsgezinden in de Verlichting reeds belicht, en te verwachten valt dat hij iets soortgelijks gaat doen voor de moderne Nederlandse doopsgezinden die in de negentiende en twintigste eeuw al evenzeer hielpen de culturele parameters te verzetten, wat wederom een verheldering is; hoewel getalsmatig klein, bleef hun invloed groot.⁵⁸

CONCLUSIE: VISSER ALS WETENSCHAPPER EN VRIEND

Deze reflectie over het wetenschappelijk werk van Piet Visser is uiteraard niet meer dan slechts schetsmatig; hij heeft zoveel baanbrekende artikelen en hoofdstukken geschreven dat het ondoenlijk is ze in dit kort bestek de aandacht te geven die zij verdienen. Van belang is er opnieuw op te wijzen dat het lezen van zijn werk steeds een stap betekent in een wereld van geleerdheid die verhelderend, gevat en plezierig is. In de wetenschap is dat iets heel bijzonders, maar voor Piets werk is het normaal. Zelfs wanneer de taak hem persoonlijk zwaar valt, zoals het redigeren van een herdenkingsbundel met artikelen van zijn dierbare vriend en mentor Sjouke Voolstra die in 2004 op tragische wijze overleed, lukt het hem dit waar te maken.⁵⁹

Een persoonlijke noot: tot mijn genoegen ken ik Piet Visser al meer dan een kwart eeuw als wetenschapper en als vriend. Onze eerste ontmoeting was in 1986 op een conferentie over de vroege Reformatie in Nederland

Piet Visser maakt slotopmerkingen op de Images of Women Conference, 2007 (foto: Gary Waite).

die door het Doopsgezind Seminarium gehouden werd aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was op dat moment net begonnen met zijn baan als conservator Kerkelijke Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Ik zat in het laatste jaar van mijn proefschrift, en Piet was als een gek bezig het zijne af te maken. Hij is sindsdien een voortdurende steun geweest, adviseur, criticus en wijze vriend, die een zo diepgaande kennis heeft over zo'n breed scala aan onderwerpen dat hij altijd het advies had dat ik zocht en bovendien ook vaak nog een exemplaar van de originele editie uit zijn fantastische thuisbibliotheek tevoorschijn kon toveren. Vrijgevig tot het uiterste, stond hij onderbrekingen van zijn eigen belangrijke werk toe om de vragen van deze buitenlander te beantwoorden. Meer dan eens belandde ik in de achtertuin van Piet en Janny, met een zeventiende-

eeuws boek in de hand, laptop stand-by en versnaperingen binnen handbereik. Ook heb ik veel gehad aan de samenwerking met hem in een aantal projecten, waarvan het meest recente een bundel is van bijdragen aan de conferentie 'Mythe en werkelijkheid van doperse en menniste vrouwen in Europa ca 1525-1900', die wij samen redigeerden.⁶⁰ Piet en Janny hebben mij vaak gastvrijheid verleend op mijn onderzoeksreizen, en ik weet dat zij niet alleen vrienden zijn, maar ook rolmodellen in de delicate kunst van het bewaren van het evenwicht tussen werk en privé-leven. Dat evenwicht is vaak onder druk komen te staan, en Piets wetenschappelijke activiteiten hebben het laatste decennium te leiden gehad van ernstige medische problemen. Maar Piet Visser laat zijn toewijding aan familie, vrienden of zijn wetenschappelijke werk nooit verslappen, ook al is de voortgang van zijn belangrijkste projecten, zoals zijn boek over de geschiedenis van de doopsgezinden, vertraagd. Toch zal ook dat onderzoek, zoals zoveel van zijn wetenschappelijke werk, ongetwijfeld een eye-opener zijn voor de ontwikkeling en invloed van de religieuze minderheid waar Piet Visser zich met hart en ziel aan heeft gewijd.

NOTEN

* Dit artikel is uit het Engels vertaald door Lydia Penner, Anna Voolstra en Jelle Bosma.

1 Zie voor een recent voorbeeld Piet Visser, 'Verlichte doopsgezinden; Cornelis van Engelen (1726-1793) en zijn tijdschrift de Filosoof', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 33 (2007), 121-157. Het artikel werd tevens in het Engels uitgegeven als 'Enlightened Dutch Mennonitism; the Case of Cornelius van Engelen', in: Anselm Schubert, Astrid von Schlachta & Michael Driedger (reds.), *Grenzen des Täufern / Boundaries of Anabaptism; neue Forschungen* (Gütersloh, 2009), 369-394.

2 Piet Visser, *Broeders in de geest; de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*, 2 dln. (Deventer, 1988).

3 Zie het interview met Visser in reactie op de aankondiging van de prijs: Piet Franssen, 'Piet Visser; Eenhoorns hebben natuúrlijk niet bestaan', in: *Literatuur* 7 (1990), 291-296.

4 Waaronder 'Jan Philipsz Schabaelje and Pieter van der Borch't's etchings in the first and the final state. A contribution to the reconstruction of the printing history of H.J. Barrefelt's images et Figuræ Bibliorum', in: *Quaerendo* 18 (1988), 35-76; en een uitgave van Hans de Ries, 'Verthoon van verscheijden onwaerheden', in: *DB* 14 (1985), 130-165.

5 Uit de Engelse samenvatting in Visser, *Broeders in de geest*, 459.

6 Over de collegianten, zie: Andrew Fix, 'Radical Reformation and Second Reformation in Holland: the Intellectual Consequences of the Sixteenth-Century Religious Upheaval and the Coming of a Rational World View', in: *Sixteenth century journal* 18 (1987), 63-80; en *Prophecy and reason; the Dutch collegiants in the early Enlightenment* (Princeton, 1991); over mennisten en de collegianten zie ook: Andrew Fix, 'Mennonites and Collegiants in Holland 1630-1700', in: *Mennonite quarterly review* 64 (1990), 160-177; en Leszek Kolakowski, 'Dutch Seventeenth-Century

Anticonfessional Ideas and Rational Religion; the Mennonite, Collegiant and Spinozan Connections’, in: *Mennonite quarterly review* 64 (1990), 259-297 en 385-416.

7 Ordelijk samengevat in Visser, *Broeders in de geest*, 130-133.

8 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000), 501. De technische of wetenschappelijke innovatie bij de Waterlanders verdient veel meer aandacht; de windmolenontwerpen van Pieter Pietersz en de tamelijk beroemde uitvindingen van Cornelius Drebbel waren maar het tipje van de ijsberg. Zie Piet Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt vallen; doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijp* (Wormerveer, 1992), 51-58; ook G.K. Waite, ‘Demonic affliction or divine chastisement? Conceptions of illness and healing amongst Spiritualists and Mennonites in Holland, c.1530-c.1630’, in: Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland & Hans de Waardt (reds.), *Illness and healing alternatives in Western Europe* (London, 1997), 59-79; hier vooral 69-75. Ik ben Piet Visser dankbaar dat hij mij heeft gewezen op Pieter Pietersz en Cornelius Drebbel. Voor doopsgezinden en de kunsten, zie: Piet Visser, *Van offer tot opera; doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw: tentoonstelling ter herdenking van de 350 jaar geleden tot stand gekomen vereniging van Vlaamse, Friese en Hoogduitse doopsgezinden te Amsterdam* (Amsterdam, 1989), en ‘De artes als zinnebeeld; over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap’, in: *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989), 92-102.

9 C.J. Dyck, recensie van *Broeders in de geest*, in: *Mennonite quarterly review* 64 (1990), 178-179.

10 Piet Visser, ‘Schabaliana; een bibliografische na-oogst van het werk van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje’, in: *DB* 28 (2002), 173-210.

11 Piet Visser, ‘The *Icones Biblicae* (Frankfurt 1625-1627) by Matthaeus Merian the Elder in the Netherlands; a Mennonite spiritualist solution to an age old book and art historical puzzle?’, aangeboden aan de SCSC, San Juan, 26 oktober 2013. Visser heeft ook onderzoek gedaan naar andere menniste kunstenaars, zoals de befaamde graveur Jan Luyken, Piet Visser, ‘De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld’, in: *DB* 25 (1999), 167-195.

12 Piet Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen rijpheydt vallen; doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijp* (Wormerveer, 1992). Zie ook zijn “Siet den oogst is ryp”. Het fonds van de Waterlands-doopsgezinde boekverkoper Claes Jacobsz te De Rijp’, in: E.K. Grootes & J. den Haan (reds.), *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (Roden, 1990), 98-108.

13 Over de welvaart van mennisten zie de essays van Mary Sprunger, ‘Why the Rich Got Mennonite; church Membership, Status and Wealth in Golden Age Amsterdam’, in: *Journal of Mennonite studies* 27 (2009), 41-59; en ‘Iemand burgemeester maken; doopsgezinden en regentengeslachten in de Gouden Eeuw te Amsterdam’, in: *DB* 32 (2006), 75-121.

14 Mary Sprunger, recensie van *Dat Rijp is moet eens door eygen rijpheydt vallen*, in: *Mennonite quarterly review* 69 (1995), 547-549; hier vooral 550-551.

15 Alastair Hamilton, Sjouke Voolstra & Piet Visser (red.), *From martyr to muppy; a historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994).

16 Piet Visser, ‘Jan Philipsz Schabaelje (1592-1656), a seventeenth century Dutch Mennonite, and his *Wandering Soul*’, in: Hamilton et al., *From martyr to muppy*, 99-109.

17 Piet Visser, ‘De Zon boven Waterland; nieuw licht op een veronachtzaamde nasleep van de “Lammerenkrijgh” dankzij de teksteditie van een nieuwe bron: “Conferentie gehouden met de vereenigde gemeentens tot Amsterdam als oock met de Vlaemse gemeente aldaer haer vergadering houdende inde Zon op de Zingel. Anno 1673 op den 6, 7, 8 Martius”’, in: *DB* 32 (2006), 255-291.

18 Piet Visser, ‘Soetjen Gerrits of Rotterdam and Vrou Gerrits of Medemblik’, in: C. Arnold

- Snyder & Linda A. Huebert Hecht (reds.), *Profiles of Anabaptist women: sixteenth-century reforming pioneers* (Waterloo, 1996), 384-405, aldaar 386.
- 19 Visser, 'Soetjen Gerrits', 389.
- 20 <http://www.bibliasacra.nl>.
- 21 Piet Visser, 'Under the Sign of Thau; the Bible and the Dutch Radical Reformation', in: Matthijs Lamberigts & A.A. den Hollander, *Lay Bibles in Europe, 1450-1800* (Leuven, 2006), 97-118.
- 22 Voor voorbeelden zie Piet Visser, Introduction, 'Het enige exemplaar: een keuze van 100 unica uit de periode 1541-1600 bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam: tentoonstelling bij het verschijnen van de Typographia Batava 1541-1600 van Paul Valkema Blouw, 4 september t/m 8 oktober 1998', curator Bram Schuytvtot (Amsterdam, 1998); en *Het lied dat nooit verstomde; vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes: catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling* (Amsterdam, 1988).
- 23 Dit verscheen als een aanvullende bundel bij de *Doopsgezinde Bijdragen: Selectieve bibliografie van publicaties met betrekking tot de geschiedenis van het Doperdom in de Nederlanden verschenen tussen 1975 en 1990*, bibliografisch ahangsel bij DB 17 (1991).
- 24 Piet Visser, 'Godtslasterlijk ende Pernicieus'; de rol van boekdrukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw (Amsterdam, 1996); in het Engels als "Blasphemous and pernicious": the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century', in: *Quaerendo* 26 (1996), 303-326. De oorspronkelijke versie is beschikbaar op DBNL: http://www.dbnl.org/tekst/viss-039godt01_01/viss039godt01_01_0001.php. Zie ook Piet Visser, "In de Zaadzaaijer": de uitgeverij van de Leeuwarder drukker, boekverkoper en doopsgezinde leraar Hendrik Rintjes (1630-1698)', in: *De boekenwereld* 12 (1996), 251-272.
- 25 Visser, 'Blasphemous and pernicious', 314.
- 26 Piet Visser, *Keurige kettters; de Nederlandse doopsgezinden in de eeuw van de Verlichting; rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Geschiedenis van het Doperdom en aanverwante stromingen aan de faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam op vrijdag 6 februari 2004* (Amsterdam, 2004). Zie ook noot 1 boven. Voordat hij in 2002 op deze leerstoel werd aangesteld, werkte Piet Visser reeds als gastdocent doopsgezinde cultuurgeschiedenis aan het Doopsgezind Seminarium.
- 27 Voor andere onderzoeken van Visser over mennisten in de Verlichting zie zijn 'Isaak Tiron (1705-1765), Amsterdams uitgever en promotor van de Nederlandse Verlichting: een verkenning', in: Jos Biemans, Lisa Kuitert & Piet Verkruijsse (reds.), *Boek & letter: boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 2004), 467-493; zijn onderzoek naar het leven van de beroemde menniste weldoener van de Verlichting uit de achttiende eeuw, Pieter Teyler van der Hulst, waarvan het Teylers Museum te Haarlem de erfenis is: Piet Visser, 'Onbepaalde verdraagzaamheid en zedelijk gemak: Teyler en liefdadigheid', in: Bert Sliggers et al. (red.), *De idealen van Pieter Teyler; een erfenis uit de Verlichting* (Haarlem, 2006), 126-145; en "Redelyke regtzinnigheid": prolegomena over de betekenis van Marten Schagen (1700-1770) voor de Nederlandse Verlichting', in: Lies Brussee-van der Zee et al. (red.), *Balanceren op de smalle weg: opstellen aangeboden aan Kees van Duin, Alle Hoekema en Sjouke Voolstra bij hun afscheid van het Doopsgezind Seminarium* (Zoetermeer, 2002), 216-284.
- 28 Michael Driedger, 'An Article Missing from the Mennonite Encyclopedia: "The Enlightenment in the Netherlands"', in: C. Arnold Snyder (red.), *Commoners and community* (Kitchener, 2002), 101-120.

- 29 Piet Visser, ‘Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700’, in: John D. Roth & James M. Stayer (reds.), *A companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700* (Leiden, 2007), 300-345.
- 30 Visser, ‘Mennonites and Doopsgezinden’, 300.
- 31 Visser, ‘Mennonites and Doopsgezinden’, 313-314.
- 32 Zie bijvoorbeeld Piet Visser, ‘Zeldzame mennonitica: een liedboek uit 1630, een herdruk van Matthias Weyer en het werk van de onbekende Popken Wierds’, in: *DB* 20 (1994), 241-247.
- 33 Zie Fix, *Prophecy and reason*.
- 34 Piet Visser, ‘Kritisch commentaar van een collegiantische kwelgeest: twee manuscripten en een pamflet van Jan Knol uit de jaren 1655-1659’, in: *DB* 38 (2012), 285-350; en Thomas B. Roep & Piet Visser, ‘Simon Eikelenberg (1663-1738) en de Rijnsburger collegianten te Alkmaar’, in: *DB* 19 (1993), 131-147.
- 35 Piet Visser, ‘De haat-liefde relatie tussen doperdom en socinianisme in de doperse historiografie’, in: *Socinianisme in de Nederlanden*, bijzondere uitgave van de *DB* 30 (2004), 249-264.
- 36 Piet Visser, ‘Op zoek naar collegiantische liederen met sociniaanse trekken in Stapels Lusthof der zielen (1681)’, in: *Socinianisme in de Nederlanden*, 265-291.
- 37 Wiebe Bergsma & Piet Visser, ‘De sociniaanse problemen van de collegiantische boekverkooper Simon Pietersz Boncq’, in: *DB* 35-36 (2010), 243-266.
- 38 Piet Visser (red.) comp. door Philip Knijff & Sibbe Jan Visser, *Bibliographia Sociniana; a bibliographical reference tool for the study of Dutch socinianism and antitrinitarianism* (Hilversum, 2004).
- 39 Zie ook Steven Nolt, ‘Book Notes: *Bibliographia Sociniana*’, in: *Mennonite quarterly review* 80 (2006), 288.
- 40 Piet Visser, ‘Het doperse mirakel van het onverbrande bloempje: terug naar de bron van een onbekend lied over martelaar Leonhard Keyser (overl. 1527)’, in: *DB* 17 (1991), 9-30.
- 41 Zie bijvoorbeeld Piet Visser, ‘Menno Simons: Printed, Read and Debated’, in: Gerald R. Brunk (red.), *Menno Simons: a reappraisal; essays in honor of Irvin B. Horst, on the 450th anniversary of the Fundamentboek* (Harrisonburg, VA, 1992), 83-104.
- 42 Piet Visser, *Sporen van Menno; het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie, 1996); de Engelse vertaling is van Piet Visser en Mary S. Sprunger, *Menno Simons; places, portraits and progeny* (Altona, Can., 1996); de Duitse uitgave is: *Spuren von Menno; das Bild von Menno Simons und den niederländischen Mennisten im Wandel* (Krommenie, 1996). Zie ook Piet Visser, “De Opera omnia theologica of de affecten en voornemens” van Menno’s tekstbezorgers’, in: *DB* 22 (1996), 119-142.
- 43 *Genade ende Vrede; doopsgezinde muziek uit de 16e en 17e eeuw/ Grace and Peace: 16th and 17th century Mennonite music from the Netherlands*, uitgevoerd door Camerata Trajectina (Utrecht: Globe, 1996).
- 44 Piet Visser, *Menno Simonsroutes; wandel- fiets en autotochten in een rijk cultureel erfgoed* (Amsterdam, 2008).
- 45 Piet Visser, ‘Zes onbekende martelaarsbrieven van Jeronimus Segers (-1551)’, in: *DB* 29 (2003), 195-249; ‘Het bedrieglijk onbewogen bestaan van brieven: een editorische vergelijking tussen de geschreven en de gedrukte martelaarsteksten van Jeronimus en Lysken Segers’, in: *DB* 29 (2003), 65-87.
- 46 Piet Visser, “‘Ick vrees uwer sielen seer’: Johannes à Lasco kruist in 1544 vreedzaam de wegen met Menno Simons en een vertegenwoordiger van David Joris’, in: *DB* 29 (2003), 43-64; dit werd eerder uitgegeven in het Duits als “‘A Lasco wedder uns’: A Lasco und die Täufer und Nonkonformisten”, in: C. Strohm, *Johannes à Lasco (1499-1560); Polnischer Baron, Humanist und europäischen Reformatoren* (Tübingen, 2002), 245-271.
- 47 Piet Visser, ‘Pieter Jansz Twisck (1565-1636) en zijn “Vader Ons”: pleidooi voor een nieuw

onderzoek naar een van de productiefste menniste oudsten, ter inleiding van de teksteditie van een herontdekt maar onvoltooid gebleven handschrift', in: *DB* 34 (2008), 209-266.

48 Visser, 'Mennonites and doopsgezinden'; zie ook zijn 'Under the Sign of Thau', en 'Seventeenth century Dutch Mennonite prayer books', in: Ferdinand van Ingen & Cornelia Niekus Moore (Hrsg.), *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit: Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden* (Wiesbaden, 2001), 147-165, en "'Niet al die roepen, Heere, Heere, en comen in Gods rijke soet": de marginale, maar markante menniste bijdrage tot het genre van de Nederlandse gebedsliteratuur in de zeventiende eeuw', in: *DB* 26 (2000), 21-52. Hij heeft geschreven over de kledingvoorschriften onder de behoudende stromingen: 'Een achttiende-eeuws afschrift van een verordening uit 1659 voor uiterlijk, kleding en huisinrichting bij de Groninger Oude Vlamingen', in: *DB* 27 (2001), 229-238.

49 Piet Visser, 'Some unnoticed hooks and eyes; the Swiss Anabaptists in The Netherlands', in: Lydie Hege & Christoph Wiebe (reds.), *Les Amish: origine et particularismes 1693-1993/The Amish: Origin and Characteristics 1693-1993* (Ingersheim, 1996), 95-116; in het Nederlands als 'Amischen in Nederland: enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sommige veengrond', in: *DB* 19 (1993), 107-129.

50 Visser, *Broeders in de geest*, 134-192.

51 Ruben Buys, *De kunst van het weldenken; lekenfilosofie en volkstalig rationalisme in de Nederlanden (1550-1600)* (Amsterdam, 2009); Gary K. Waite, *Reformers on stage; popular drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556* (Toronto, University of Toronto Press, 2000); en twee essaybundels, Peter Happé & Elsa Strietman (reds.), *Urban theatre in the Low Countries, 1400-1625* (Turnhout, 2006), en Bart Ramakers (red.), *Rederijkers; conformisten en rebellen; literatuur, cultuur en stedelijke netwerken (1400-1650)* (Amsterdam, 2003).

52 Zie vooral Piet Visser, 'Doopsgezinde rederijkersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Hoorn, De Rijp en Rotterdam', in: *DB* 16 (1990), 11-38.

53 Visser, 'Soetjen Gerrits', 390.

54 Deze stelling had Visser verkondigd in zijn 'Blasphemous and pernicious', 307.

55 Johan Decavele, 'Commentaar', in: Ramakers, *Conformisten en rebellen*, 189-195, op 194-195.

56 Zie bijvoorbeeld zijn biografische schetsen van voorname negentiende-eeuwse mennisten in: *Gedoopt!; vijf eeuwen doopsgezinden in Nederland*, bijzondere uitgave van *DB* 35/36 (2010), 145-147, 164-170, 174-178, 182-184.

57 Piet Visser, 'Eenvoudige deftigheid; het ideaal en imago van beschaving bij de doopsgezinden in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *DB* 38 (2012), 61-87; zie ook zijn "'Indefessus favente deo": Frederik Muller als onvermoeid begunstiger der doopsgezinde God geschetst', in: Marja Keyser, J.F. Heijbroek & Ingeborg Verheul (reds.), *Frederik Muller (1817-1881); leven & werken* (Amsterdam, 1996).

58 Zie ook zijn uitgave, samen met Alle G. Hoekema en Gabe G. Hoekema, *Geen cel ketent deze dromen; een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum, 2001); en zijn 'Jakob Gijsbert de Hoop Scheffer (1819-1893): toonbeeld van stille doperse diplomatie en dadendrang', in: E.M. Lavooij-Janzen et al. (red.), *Indexen op de Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam opgemaakt door Dr. J.G. de Hoop Scheffer* (Amsterdam, 2004), 9-27. Een populair overzicht van de Nederlandse doperse traditie is: Piet Visser & Anna Voolstra, 'Macht van een minderheid; de geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland 1530-2000', in: Ciska Stark & Erik Jan Tillema (reds.), *Kracht van een minderheid; doopsgezinden in Nederland* (Zoetermeer, 2011), 19-49. Visser heeft ook de redactie verzorgd van een aantal werken over de brede geschiedenis van mennis-

ten, zoals Sjoerd Bijker et al. (red.), *Wezen en weldoen; 375 jaar doopsgezinde wezenzorg in Haarlem* (Hilversum, 2009).

59 Sjouke Voolstra (Anna Voolstra, Alle G. Hoekema & Piet Visser reds.), *Beeldenstormer uit bewegingheid; verzamelde opstellen van Sjouke Voolstra* (Hilversum, 2005); zie ook het ontroerende eerbetoon, ‘In memoriam professor dr. Sjouke Voolstra (1942-2004)’, in: *DB 30* (2004), 13-36.

60 Marion Kobelt-Groch, Mirjam van Veen, Piet Visser, Anna Voolstra & Gary K. Waite (red.), *Myth and reality of Anabaptist / Mennonite women, c. 1525-1900* (*Brill’s Series in Church History*) (Leiden, in voorbereiding).

Jacob van Campen

Dopers leidsman in moeilijke tijden

LAAS TERPSTRA

Op 10 juli 1535 werd in Amsterdam de doper Jacob van Campen op gruwelijke wijze terechtgesteld. Ruim een jaar eerder had hij de leiding van de Amsterdamse doperse gemeente op zich genomen. Het waren moeilijke tijden voor deze gemeente. De vervolging van haar leden was toegenomen, mede door de vestiging van een doperrijk in Munster.

Hoewel Jacob van Campen de Amsterdamse gemeente op een belangrijk moment onder zijn hoede nam, is er nauwelijks onderzoek naar hem gedaan.¹ In dit artikel wordt aan de hand van de nog beschikbare, summiege gegevens een beschrijving gegeven van zijn leven. Daaraan vooraf gaat een korte schets van de tijd waarin hij leefde en aan het eind van dit artikel wordt in enkele alinea's gereflecteerd op de wijze waarop Jacob van Campen invulling gaf aan zijn leiderschap.

CONTEXT

Jacob van Campen leefde aan het begin van de zestiende eeuw; tussen ca. 1505 en 1535. In deze periode veranderde er veel in de Noordelijke Nederlanden. Langzamerhand kwamen alle gewesten onder gezag van de in 1519 tot keizer gekroonde Karel V. In economisch opzicht was er vanaf 1495 sprake van een bloeiperiode, die sociale veranderingen met zich meebracht. Veel mensen trokken van het platteland naar de stad. In deze steden ontstond een handelselite. Vooral de steden in het gewest Holland en in het bijzonder Amsterdam werden machtiger ten koste van de Hanzesteden, waarvan Kampen een van de belangrijkste was. Rond 1525 kwam dit proces ten einde door onder andere een woorlog met Engeland en conflicten rond de Oostzeehandel.

Naast deze sociaal-economische veranderingen werd op religieus gebied de rol van leken steeds belangrijker. Door de uitvinding van de boekdrukkunst nam de verspreiding van bijbels toe en kwamen steeds meer leken in contact

met de inhoud ervan. Mede daardoor nam de kritiek op de godsdienstige praktijken en de leer van de Kerk toe. Nog voor 1520 raakte het gedachtegoed van Luther bekend in de Lage Landen. Ondermeer door strikte vervolging kreeg Luther geen brede aanhang. Vanaf eind 1530 verspreidde het doperdom zich vanuit Oost-Friesland over de Nederlanden. Langzaam maar zeker groeide haar aanhang. In februari 1534 kregen dopers in Munster de macht in handen. Dit had grote invloed op de dopersen in de Lage Landen. Het optreden van Jacob van Campen als dopers leidsman dient tegen deze achtergrond te worden begrepen.

JEUGDJAREN

Jacob van Campen werd rond 1505 geboren. Zijn eigenlijke naam was Jacob Jansz In archiefstukken komen varianten van zijn naam voor, zoals 'Jacob van Campen alias Cooman' en 'Comen Jacop'.² De bijnaam 'Comen' verwijst naar zijn beroep als kramer en de aanduiding 'van Campen' naar de omgeving waar hij vandaan kwam. Jacob Jansz was echter niet in de stad Kampen geboren, maar aan de overkant van de IJssel, in de polder Mastenbroek die ten noordoosten van het dorp IJsselmuiden ligt. Deze polder was in de loop van de veertiende eeuw ontgonnen. Midden in de polder lag het dorpje Mastenbroek met een aan Maria gewijde kerk, die het middelpunt was van een op zichzelf staande parochie.³ Aan de rand van de polder lag een kartuizer klooster, Sonnenberg, dat een kwijnend bestaan leidde.

Jacob van Campen groeide op in een gezin met in ieder geval nog vijf broers. Zij zouden later in en rond Kampen gaan wonen. Over hen is verder niets bekend. Jacob heeft leren lezen en schrijven, maar onbekend is waar hij naar school is gegaan. Het Hoogduits was hij overigens niet machtig.⁴ In de loop van zijn jeugd verliet hij het ouderlijk huis om het ambacht van droogscheerder te leren bij een zekere Jan Droochsceerder uit Sneek. Mogelijk zijn goede beroepsperspectieven de reden geweest om naar Friesland te vertrekken.⁵ Jacob van Campen combineerde dit ambacht later met dat van kramer.

Over zijn uiterlijk als volwassen man laat een zekere Machtelt Pieters Wollbrant Claessens huysvrouw zich uit. Zij omschrijft hem als een man met een bleek gezicht en een rode baard. Hij was gekleed in een 'teneeten paltrock' (taankleurige overjas) en droeg op zijn hoofd een hoed, die tot over zijn ogen hing. Op haar maakte hij de indruk een 'bouf' te zijn.⁶ Fye Danen, een vrouw

Detail van de kaart van de noordelijke provincies door Jacob van Deventer, 1559. Hierop is de omgeving te zien waarin Jacob van Campen opgroeide met in het midden Mastenbroek (foto: UBA).

die Jacob van Campen veelvuldig hielp, toen deze het ambt van voorganger vervulde in Amsterdam, omschrijft hem ook als 'vael van verwe' en verder als 'middelbaer' en 'zeer teeder ende mager'.⁷

OVERGANG NAAR HET DOPERDOM

In de loop van 1533 kwam Jacob van Campen in contact met dopers.⁸ Daar ging een lange tijd aan vooraf waarin hij moeite had met het rooms-katholieke geloof. Tijdens zijn eerste verhoor vertelt hij dat hij al acht of tien jaar voor zijn doop niet meer in de kerk kwam. Vooral de avondmaalsleer stond hem tegen, en hij was daarin een kind van zijn tijd.⁹ Dopers wezen vanaf het begin de rooms-katholieke avondmaalsleer af. Ze geloofden niet dat het goddelijke

daadwerkelijk in aards brood te vinden was en loochenden het bemiddelende karakter van de elementen brood en wijn.¹⁰

In 1533 had het doperdom al veel aanhangers in de Noordelijke Nederlanden. Via Oost-Friesland werd vanaf eind 1530 de doperse boodschap verspreid in de noordelijke gewesten. In Friesland was dit gedaan door de kleermaker Sicke Frericxzoon Snijder en in Amsterdam waren meer dan vijftig mensen gedoopt door Jan Volckertsz Trypmaker.¹¹ In de loop van 1531 werden beide mannen gearresteerd en terechtgesteld.¹² Trypmaker doopte in Amsterdam ondermeer Pieter Houtsager, Bartholomeus Boeckbinder en Willem de Kuiper. Zij gaven de eerste jaren leiding aan de Amsterdamse gemeente, die zich oriënteerde op het gedachtegoed van Melchior Hoffman, de ‘grondlegger van het Nederlandse doperdom’.¹³ Geschrokken door de terechtstellingen gebod deze bontwerker en lekenprediker om gedurende twee jaar geen gelovigen meer te dopen. Dit gebod hield geen stand. Nog voor de twee jaar voorbij waren, wist de Haarlemse bakker Jan Matthijsz de doperse gemeente in Amsterdam ervan te overtuigen weer over te gaan tot de volwassenendoop. Hij deed dit door onder andere te dreigen met eeuwige verdoemenis. Vervolgens zond hij zendbodes uit, die in tweetallen rondreisden en de opdracht hadden om de boodschap van de nakende eindtijd te verkondigen en de gelovigendoop te bedienen.

Twee van hen – Bartholomeus Boeckbinder en Willem de Kuiper – kwamen begin december 1533 in Leeuwarden aan. Hier doopten ze onder andere Obbe Philips. Deze vertelde later dat beide zendboden zich presenterden als mannen die dezelfde geest en kracht hadden ontvangen als de apostelen na Pinksteren om daarmee wonderen te verrichten. Hun boodschap was dat God binnen afzienbare tijd de goddelozen van de aarde zou uitroeien, maar dat het bloed van christenen niet zou vloeien. Wie zich tegen deze boodschap verzette, werd te verstaan gegeven dat verdoemenis hun deel zou zijn. In deze sfeer van verwachting en angst lieten vele aanwezigen zich dopen. Na Leeuwarden gingen beiden naar Sneek. Hier voerde Bartholomeus Boeckbinder een stevige discussie met Jacob van Campen.¹⁴ En mogelijk was dit Jacob van Campens eerste contact met dopers. Kort na de komst van de twee genoemde zendboden kwam Pieter Houtsager naar de Friese hoofdstad. Over diens prediking vertelt een zekere Kempo van Martena. Centraal stond de boodschap dat de Dag des Oordeels nabij was. Iedereen werd opgeroepen om zich te ‘beteren’, waarbij de wederdoop een noodzakelijk element was om te kunnen worden behouden. Met betrekking tot de eindtijdverwachting stelde Houtsager dat de komst van de antichrist

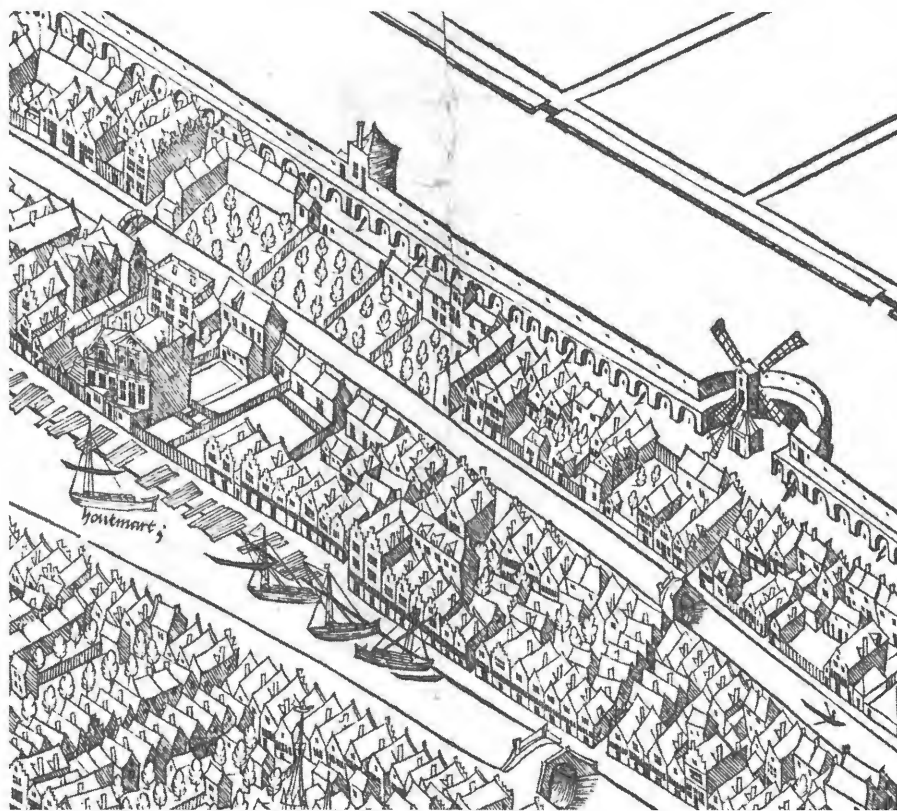
nabij was en dat slechts 144.000 zouden worden gered. Onder dit vooruitzicht lieten ook weer velen zich dopen.¹⁵ Al snel werd Pieter Houtsager gezocht door de overheid en moest hij Leeuwarden verlaten. Hij trok daarna rond en ontmoette vervolgens in Sneek Jacob van Campen.¹⁶ Over die ontmoeting is verder niets bekend, maar toen de vervolging zo hevig werd dat Pieter Houtsager het gewest Friesland moest verlaten en naar Amsterdam ging, is Jacob van Campen vermoedelijk met hem meegegaan. Daar aangekomen is hij door Pieter Houtsager gedoopt en was zijn overgang naar het doperdom compleet.¹⁷

EERSTE VERBLIJF IN AMSTERDAM

Jacob van Campen kwam eind 1533 of begin 1534 aan in Amsterdam. Daar werd hij gedoopt ‘in de platte huysen in den ramen’. Dit huis lag aan wat tegenwoordig de Spuistraat is.¹⁸ Vanwege het opvallende platte dak – dit werd vermoedelijk gebruikt om pas geverfde lakens te laten drogen – is het terug te vinden op de kaarten die Cornelisz Anthonisz in die tijd maakte van de stad.

Het huis moet in die periode een belangrijke verzamelplaats zijn geweest voor Amsterdamse dopers. Het was ook een aantrekkelijke locatie om bijeen te komen. Er waren in die tijd nog geen huizen omheen gebouwd en het werd slechts omringd door ommuurde tuinen. Hier kon worden gepreikt en gedoopt zonder snel ontdekt te worden en te worden aangegeven bij de overheid. Ook Jan Pauw en Willem Jansz uit Deventer zijn er bijvoorbeeld gedoopt. De laatste was een dopeling van Jacob van Campen. Die had met zijn doop namelijk ook het ambt om te dopen ontvangen van Pieter Houtsager. Bartholomeus Boeckbinder, die de macht had om te binden en te ontbinden, heeft hiermee ingestemd.¹⁹ Daarmee kreeg Jacob van Campen snel een belangrijke positie binnen de Amsterdamse gemeente. Uit de bronnen is niet op te maken waarom men hem al zo snel als voorganger heeft aangesteld.

Jacob van Campen doopte in het ‘platte huys’, maar meer nog buiten de ‘Roedenpoerte’. Via deze Jan Roodenpoort kwam men buiten de stad en ook hier lagen ommuurde tuinen waar in relatieve veiligheid de doop kon worden bediend. Van de dopelingen hield hij aanvankelijk een lijst bij. Nadat hij hier vijf of zes namen op had gezet, gebood Pieter Houtsager hem hiermee op te houden. Daarop heeft hij de lijst verscheurd.²⁰ Bij aanvang van zijn ambt heeft hij tussen de zestig en zeventig mensen gedoopt buiten de Jan Roodenpoort. Velen hiervan kende hij niet.²¹

In 1544 publiceerde Cornelis Anthonisz een vogelvluchtkaat van Amsterdam. Hierop is het zgn. 'platte huys' goed te zien met er om heen ommuurde tuinen (foto: UBA, Kaartenzaal).

Kort na zijn aankomst in Amsterdam trouwde Jacob van Campen in 'de platte huysen' met Nele Petersdchter, die al eerder gedoopt was. Ze was volgens hem afkomstig uit een dorpje in de buurt van Hoorn, maar de juiste naam van het dorp wist hij niet. Mogelijk was dit Krommeniedijk.²² Opvallend is dat Jacob van Campen tijdens zijn eerste verhoor een onjuiste naam van zijn vrouw opgaf, namelijk Aeëff Petersdchter. Nadat men hier achter was gekomen werd hij op 18 mei 1535 opnieuw verhoord en vertelde hij haar echte naam.²³ Zij was op dat moment al niet meer in Amsterdam en mogelijk heeft Jacob van Campen een valse naam gebruikt om haar meer tijd te geven om te vluchten. Naar eigen zeggen woonde Jacob van Campen na zijn doop meestal in de herberg van Jacob Lucas,²⁴ waar hij zich uitgaf als koopman.

De Jan Roodenpoort in 1544. Ets. (Amsterdam, SAA).

Volgens Machtelt Pieters woonde Jacob van Campen in februari 1534 'in de Ravetstege', een zijstraat van de Warmoesstraat en gelegen in het 'oude' gedeelte van de stad.²⁵ Mogelijk is dit de herberg van Jacob Lucas, maar zeker is dit niet. In maart 1534 verliet Jacob van Campen Amsterdam om een handelsreis naar Emden te maken.

EEN HANDELSREIS MET EEN BIJZONDERE MISSIE?

Tijdens het eerste verhoor vertelde Jacob van Campen dat hij in maart 1534 een reis maakte naar Emden om daar goederen op te halen die door hem be-

steld waren. Hij reisde via Aalsmeer en Friesland naar Groningen. Daar vernam hij dat zijn goederen al in Amsterdam waren angekommen. Vervolgens keerde hij via Genemuiden en Kampen naar Amsterdam terug. Bij een nauwkeurige bestudering van deze reisroute vallen een aantal zaken op, die er op wijzen dat het hier om meer ging dan slechts een handelsreis. Een eerste aanwijzing vormt de opmerking van Jacob van Campen dat hij Amsterdam had verlaten nadat Willem de Kuiper vanuit Munster naar Amsterdam was teruggekeerd.²⁶ Willem de Kuiper was na zijn bezoek aan Friesland samen met Bartholomeus Boeckbinder naar Munster gegaan en mede door hun toedoen was op 23 februari 1534 deze stad overgegaan tot het doperdom. Kort hierop werd de stad belegerd door de rooms-katholieke bisschop Frans von Waldeck. Vanuit Munster, waar inmiddels Jan Matthijs de macht in handen had, ging de roep uit naar andere dopers om naar de stad te komen en haar te helpen verdedigen. Willem de Kuiper was een van de mannen die dopers aanspoorde naar Munster te gaan.

Ook is opvallend dat Aalsmeer de eerste plaats is die door Jacob van Campen werd aangedaan tijdens zijn reis naar Emden. Deze plaats ligt ten zuidwesten van Amsterdam, terwijl Emden – het reisdoel – juist in noordoostelijke richting ligt. Jacob van Kampen verbleef twee dagen en nachten te Aalsmeer in het huis van Jan Dirxsz. Hier vermaande en leerde hij vanuit de Schrift.²⁷ Daarnaast heeft Jacob van Campen in Aalsmeer de doop bediend, zoals blijkt uit een veroordeling van een zekere Henrick Pietersz van Burgerveen. In dit stuk staat dat deze Henrick Pietersz ‘herdoopt is geweest by een Comen Jacob binnen Aalsmeer voor de deur van ’t huys van Reyer Frederixz tusschen onse live vrouwen lichtmis ende vastelavont anno 1533’.²⁸ Uit het stuk blijkt verder dat Henrick Pietersz kort daarop richting Genemuiden is getrokken om van daaruit naar Munster te gaan. Ook dit wordt gedateerd in 1533, maar in beide gevallen dient het 1534 te zijn. Vanuit Aalsmeer vertrok Jacob van Campen via Friesland, waarbij Leeuwarden wordt genoemd, naar Groningen. Deze route is niet het meest voor de hand liggend om richting Oost-Friesland te gaan. Er bestonden directe handelsverbindingen tussen Amsterdam en Emden per schip. Er moet daarom een reden zijn geweest dat hij via Friesland reisde. Uit het verhoor wordt duidelijk dat Jacob van Campen tijdens zijn reis zowel in Leeuwarden als in Groningen ontmoetingen heeft gehad met dopers. Hij heeft dus een route uitgestippeld die hem langs diverse doperse gemeenten voerde.

In Leeuwarden had hij een gesprek met Peter Tasch. In Groningen ontmoette hij een zekere Jacob Pouwelsz en nog twee of drie andere Groningers.

Over de inhoud van dit laatste gesprek is niets bekend. Vanuit Groningen is Jacob van Campen teruggereisd naar Amsterdam. Op weg er naartoe maakte hij eerst een tussenstop in Genemuiden. Dit was niet zonder reden. Genemuiden lag aan het Zwarte Water en onder dopers was in die periode de boodschap verspreid om op te trekken naar een tweetal kloosters hier in de buurt. Het betrof het klooster van St. Johannes bij Vollenhove en het Bergklooster op de Agnietenberg tussen Hasselt en Zwolle.²⁹ De bedoeling was om vervolgens verder te reizen naar Munster. In een van de brieven, die bewaard is gebleven, stond dat men op 24 maart 1534 bij het Bergklooster aanwezig moest zijn. Verder luidde de opdracht geld, wapens en proviand mee te nemen.³⁰

Jacob van Campen vertelt dat hij pas in Leeuwarden van dit plan op de hoogte was gesteld door Dirck Tasch.³¹ Naar eigen zeggen stond de tocht hem niet aan, maar tegelijk was hij wel aanwezig in Genemuiden toen het Hof van Holland Kampen inlichtte over de doperse plannen.³² Naar aanleiding van die inlichtingen werden er op 22 maart door de drosten van Vollenhove en Genemuiden zes schepen op het Zwarte Water aangehouden, die vervolgens 'roerloos en zeilloos' werden gemaakt. Onder Ens (Schokland) lagen nog eens eenentwintig schepen. Deze werden door de schepenen van Kampen tegengehouden. Aan boord van deze boten bevonden zich volgens de kronieken circa 3.000 mensen uit onder andere de kop van Noord Holland.³³ Daarnaast werden er 1.500 spiesen gevonden, vele haakbussen, slagzwaarden, hellebaarden, vier trommels en vier vendels.³⁴ Niet alleen over water trokken dopers naar de kop van Overijssel, maar ook over land,³⁵ waarbij ze zowel uit het noorden kwamen – Friesland en Groningen en het Oost-Friese Emden –, als uit het oosten.³⁶ Wie leiding gaf aan deze enorme operatie is niet duidelijk. Uit het verhoor van Jacob van Campen wordt duidelijk dat ook hij gevangen genomen is.³⁷ Dit is opmerkelijk omdat hij beweerde dat hij in Genemuiden slechts op de schepen wachtte en zich naar eigen zeggen niet aan boord van een van de boten bevond.

Wanneer alle gegevens over de reis op een rij worden gezet, dringt de conclusie zich op dat de rol van Jacob van Campen in deze hele operatie groter was dan hij in het verhoor wenste toe te geven. Hij vertrok immers uit Amsterdam kort na de komst van Willem de Kuiper vanuit Munster. Verder vertrokken er uit de plaatsen die hij kort daarvoor bezocht had dopers richting Genemuiden, waarbij kan gewezen worden op Henrick Pietersz uit Aalsmeer, Hilgundt Ghelen vanuit Arum en een kleine groep uit Groningen.³⁸ Ten slotte wijst zijn gevangenneming er op dat hij zich daadwerkelijk aan boord heeft bevonden van een van de schepen die op weg waren naar Munster.

De vraag is nu wat die rol van Jacob van Campen kan hebben ingehouden. Tijdens zijn eerste verhoor vertelde hij dat hij pas in Leeuwarden over het voornoemde plan was ingelicht door Dirck Tasch. Die zou hem hebben uitgenodigd om mee te gaan. Het is lastig om deze opmerking te duiden. Het is namelijk mogelijk dat beide mannen met ieder een eigen boodschap langs gemeenten zijn gegaan. In een verhoor beweerde Jacob van Campen dat hij misleid was inzake de plannen om naar Munster te gaan:

ende quam die optreck duer bevel van die van Munster, die alleen gescreven hadden van denghenen diet alhier nyet en mochten houden, maer was qualycken verstaen ende geseyt dat se allegader uptrecken zouden, zoe hem naederhant geseyt es, sonder dat hij dat sekerlycken weet.³⁹

Jacob van Campen heeft dus wellicht alleen degenen die zich bedreigd voelden opgeroepen om te gaan naar Munster. Dirck Tasch daarentegen zou de gehele gemeente hebben opgedragen om naar dit Nieuwe Jeruzalem op te trekken. Het kan natuurlijk ook zijn dat Jacob van Campen tijdens het verhoor niet de gehele waarheid vertelde en zijn eigen rol bagatelliseerde in de hoop te ontsnappen aan een strenge straf. Zijn verhaal viel inmiddels nauwelijks nog te controleren omdat Dirck Tasch begin 1535 te Antwerpen was overleden.

Hoe het ook zij, na hun ontmoeting te Leeuwarden vertrok Jacob van Campen waarschijnlijk naar Groningen en Dirck Tasch naar Emden om er doperse gemeenten te bezoeken. Uit beide steden trokken later dopers naar het Bergklooster. Dit wijst erop dat beide mannen het bericht zullen hebben verspreid dat men hier naartoe moest gaan. Gezien de eerder afgelegde reisroute is het verder zeer goed mogelijk dat Jacob van Campen al eerder langs verschillende doperse gemeenten is gegaan om dit bericht te verspreiden. Dit houdt tevens in dat hij wel degelijk op de hoogte was van de oproep om naar het Zwarte Water op te trekken. Zijn koopmanschap diende mogelijk slechts als dekmantel.

Van Campens rol kan zelfs groter geweest zijn. Als een van de leidslieden van de Amsterdamse gemeente had hij vermoedelijk een stem bij belangrijke beslissingen. In die positie heeft hij mogelijk meegedacht over de plaats waar dopers zich moesten verzamelen. De omgeving van het Bergklooster was voor hem bekend terrein, want de Mastenbroekerpolder ligt aan de overkant van het Zwarte Water, en Jacob van Campen kwam van origine uit deze streek. Hoewel het zeer waarschijnlijk is, ontbreken harde bewijzen.

De gevangenschap van Jacob van Campen duurde niet lang. De Kamper magistraten hadden niet door dat hij een van de doperse leidslieden was en

lieten hem na korte tijd vrij. Hij verbleef daarna nog bijna twee maanden bij familie in de stad en handelde er enkele zaken af. Zo waren de door hem bestelde goederen hier ontvangen door een zekere Diuwer Jaep Luyendochter en vergoedde hij de door haar gemaakte kosten.⁴⁰

TERUG IN AMSTERDAM

Rond Pinksteren keerde Jacob van Campen terug naar Amsterdam. Hier was de situatie voor de dopers hachelijk geworden. Op 21 maart had de Amsterdamse overheid op het IJ beslag gelegd op een twaalfstal schepen, waarmee dopers richting het Zwarte Water wilden varen. In reactie hierop liep een groep dopers de volgende dag met ontbloot zwaard door de stad, waarbij ze schreeuwden dat het einde der tijden nabij was. Deze groep werd aangevoerd door de doperse leidslieden Bartholomeus Boeckbinder, Willem de Kuiper en Pieter Houtsager. Zij werden alle drie gevangen genomen en enkele dagen later terecht gesteld.⁴¹

Zwaardlopers te Amsterdam, 1534. Pieter Hendricksz Schut, 1629-1652.

Daarmee verloor de doperse gemeente te Amsterdam haar drie belangrijkste leiders. Dit betekende voor Jacob van Campen dat hij als vierde man vanaf dat moment de leiding over de gemeente had. Gehoor gevend aan het oude bevel van Bartolomeus Boeckbinder en Pieter Houtsager keerde hij naar Amsterdam terug om die verantwoordelijkheid op zich te nemen.⁴² Aanvankelijk woonde hij weer in de herberg van Jacob Lucas.⁴³ Hier handelde hij onder andere in bonnetten, die hij eerder dat jaar vanuit het Oostzeegebied naar Amsterdam had laten komen. Jacob Lucas wist toen nog steeds niet dat Jacob van Campen een leider was van de doperse gemeente. Toen hij hier begin 1535 achter kwam, liet hij hem niet langer in zijn herberg toe.⁴⁴

Volgens Fye Danen woonde Jacob van Campen in de winter zo'n zes weken in het huis van Trijn Vertrap, dat op een timmerwerf aan de nieuwe zijde stond.⁴⁵ Dit was waarschijnlijk na zijn gedwongen vertrek uit de herberg van Lucas. Zelf vertelt Jacob van Campen dat hij daarna eerst voor twee dagen onderdak vond bij een zekere Steven Oudewater in de houttuin van Lucas.⁴⁶ Daarna hielp Margriet uit Denemarken, de weduwe van Willem de Kuiper, hem op 9 februari 1535 aan een nieuwe verblijfplaats. Dit werd het huis van Hillegont Petersdochter op de Nieuwendijk bij de Sint Jacobskapel. Naar eigen zeggen heeft zij nooit geweten wie hij was. Wel heeft zij ooit gevraagd of hij Jacob van Campen was, maar daarop had hij geantwoord dat hij Jacob van Woerden heette.⁴⁷

Toen Hillegont Petersdochter halverwege mei werd gearresteerd, verstopte haar zoon Claes Cornelisz Jacob van Campen ergens onder een voorraad turf in het huis van zijn grootmoeder. Het was tevergeefs want op 17 mei werd hij alsnog gearresteerd.⁴⁸ Kort na deze arrestatie werd Claes Cornelisz opgehangen. Ook zijn moeder werd in de loop van het jaar terechtgesteld. Jacob van Campen vertelde later dat hij al doorhad dat hij Amsterdam moest verlaten. Hij wilde wachten op een schip naar Koningsbergen, waar naartoe hij met zijn zwangere vrouw hoopte te ontkomen.⁴⁹

In de loop van 1534 verliet Jacob van Campen nog wel voor geruime tijd de stad om enkele zaken af te handelen. Hij ging onder andere naar Leiden, waar hij een schuld moest afbetalen aan een messenmaker.⁵⁰ Onduidelijk is wanneer deze reis precies plaatsvond, maar vermoedelijk was het in de late herfst. Het zakelijke aspect van zijn reis was ook nu weer een dekmantel voor doperse activiteiten. In Leiden verbleef hij drie weken bij Arent Janssen. Hij doopte hem, diens vrouw en een zekere Nelletgen. Gedurende deze reis doopte hij ook een jongen in Aalsmeer.⁵¹ Opvallend is dat Jacob van Campen in Amsterdam maar vijf of zes mensen heeft gedoopt na zijn terugkeer.⁵² Een

mogelijke verklaring is dat hij voorzichtig werd door de toenemende vervolging, maar het kan ook zijn dat de gemeente nauwelijks meer groeide. Na Leiden ging Jacob van Campen via Delft naar Rotterdam om contact te leggen met Cornelis Petersen van den Briel. Hij wilde hem spreken over een methode om de Schrift uit te leggen, maar dit lukte niet. De wens hiertoe zal zijn ingegeven door een eerder gesprek in de vroege herfst van 1534 tussen Jacob van Campen, Obbe Philips en Hans van Leeuwarden te Amsterdam. Zij verschilden van mening over de vraag of de Schrift op 'een clauwe' stond of op twee. Jacob van Campen meende het laatste. Volgens hem waren de gebeurtenissen in het oudtestamentische in geestelijke of letterlijke zin een voorafbeelding van die in het Nieuwe.⁵³ De twee Friezen wezen dit af. Volgens hen stond de Schrift op één klauw en was zij eenvoudig, oftewel zij was voor maar één uitleg vatbaar. Hiermee werd de allegorische uitleg afgewezen.⁵⁴ Obbe Philips deed dit omdat een dergelijke uitleg gebruikt werd om geweld te legitimeren, zoals in Munster gebeurd was.⁵⁵ Daarmee raakte hij aan een andere kwestie, waarover de meningen verdeeld waren onder de dopers, namelijk het gebruik van geweld.

Als 'bisschop' van Amsterdam had Jacob van Campen een aantal keren te maken met vragen hierover. Zo had hij op Kerstavond 1534 samen met Cornelis den Briel een onderhoud met Jan van Geelen, die net uit Munster was gearriveerd. Jan van Geelen probeerde Jacob van Campen over te halen om dopers wapens te laten kopen voor de verdedigers van Munster. Jacob van Campen stond hier niet afwijzend tegenover, mits de wapens inderdaad alleen voor zelfverdediging werden gebruikt. Volgens hem mochten ze alleen in offensieve zin gebruikt worden, wanneer dit door bijzondere tekens was aangegeven. Als voorbeeld van zo'n teken verwees hij naar verhalen uit Munster, die hem via Gerrit van Campen ter ore waren gekomen. Er zouden drie zonnen gezien zijn en een visioen van een man die in de lucht hing met bloedende handen.⁵⁶

De vraag naar het gebruik van geweld stond ook centraal op een bijeenkomst van doperse leidslieden in Spaarnwoude, die eind 1534 of begin 1535 plaatsvond. Jacob van Campen was er voor uitgenodigd, maar gaf geen gehoor aan de uitnodiging. Wel stuurde hij een brief met daarin zijn mening in deze kwestie.⁵⁷ Verondersteld mag worden dat hij hierin hetzelfde zei als in het gesprek met Jan van Geelen.

Inmiddels waren de apocalyptische spanningen in Amsterdam toegenomen, gevoed door de gebeurtenissen in Munster en het optreden van de 'zwaardlopers'. Op 11 februari uitte dit zich in het optreden van de zogenaamde

‘naaktlopers’. Een twaalfstal mensen ging onder leiding van de profeet Hendrik Hendriksz Snijder naakt de straat op, terwijl ze opriepen tot bekering omdat het einde van de wereld nabij zou zijn. Vooraf waren de deelnemers een aantal keren bij elkaar gekomen. Ook Jacob van Campen was uitgenodigd, maar hij ging er niet op in. Het gezelschap stond hem niet aan en hij wilde er niet bij betrokken worden.⁵⁸ Een gevolg van deze actie was dat er op 2 maart 1535 een premie van f 50 werd uitgelooft voor diegene die kon vertellen waar Jacob van Campen verbleef. Hijzelf werd hiervan op de hoogte gebracht door Fye Danen.⁵⁹ Vooral de laatste trad nu op als boodschapper en verzorger van Jacob van Campen, die nu gedwongen was nog meer in het geheim leiding te geven aan de Amsterdamse dopers. Zij bracht hem dagelijks eten en bezorgde brieven, ook toen hij in het turf verborgen zat.

Een volgende keer dat Jacob van Campen te maken kreeg met het gebruik van geweld, was kort voor de bestorming van het stadhuis te Amsterdam. Het

Jacob van Campen zit met een mijter op zijn hoofd op het schavot in Amsterdam, 1535. Zijn tong wordt uitgerukt. Jan Luyken, 1692.

lijkt er op dat hij niet volledig op de hoogte was van deze plannen. Hij was namelijk niet aanwezig op een bijeenkomst in Spaarndam die er aan vooraf ging en waarvoor hij wel was uitgenodigd. Hij stuurde juist een brief rond waarin hij opriep niet naar Munster [!] te gaan. Opvallend is dat hij dit motiveerde door te wijzen op het gevaar van marteling.

Aan de vooravond van de aanslag ontving hij via Fye Danen nog een brief van Jan van Geelen – de eigenlijke leider van de opstand – met het verzoek om een gesprek. Ook hier ging Jacob van Campen niet op in. Later zou hij de aanslag afkeuren. Ondanks deze terughoudendheid werd er na het neerslaan van de opstand op 10 mei jacht gemaakt op Jacob van Campen. Nadat hij was aangegeven door een jongen werd hij op 17 mei gearresteerd. Er volgden een viertal verhoren, waarvan de eerste op 17 mei het langste duurde. Het tweede en derde verhoor volgden op 18 en 19 mei. Het vierde en laatste verhoor vond plaats op 6 juni. Nog weer een maand later volgde op 10 juli 1535 het vonnis: een ‘exemplare punitie’.⁶⁰ Nog dezelfde dag werd de terechtstelling ten uitvoer gebracht.

Die terechtstelling was zeer gruwelijk. Jacob van Campen werd op een troon gezet en kreeg als ‘bisschop’ een metalen mijter op zijn hoofd. Zo moest hij ruim een uur blijven zitten. Daarna werd zijn tong, waarmee hij zijn leer had verspreid, uitgetrokken. Vervolgens werd de rechterhand, waarmee hij gedoopt had, afgehakt. Na te zijn onthoofd werd zijn lichaam ten slotte verbrand. Het hoofd met de mijter en de afgehouden hand werden op een staak gezet en bij de Haarlemmerpoort tentoongesteld. Zijn goederen werden in beslag genomen.⁶¹

SLOTOPMERKINGEN

Jacob van Campen werd op een zeer lastig moment leider van de Amsterdamse dopers. Door andere dopers werd hij geaccepteerd als voorganger. Ze zochten contact met hem om belangrijke onderwerpen te bespreken, zoals zijn visie op de schriftuitleg en het gebruik van geweld. De standpunten die hij innam tonen aan dat hij gematigd en behoudend was in zijn opvattingen. Hij stond geweld uit zelfverdediging toe, maar wees het af als offensief middel, tenzij God duidelijke tekenen gaf dat het geoorloofd is. In zijn schriftuitleg hield hij vast aan de melchioritische theorie van de ‘gespleten hoef’, maar wel in vereenvoudigde vorm. In zijn optreden als voorganger opereerde hij zeer voorzichtig. Op belangrijke bijeenkomsten was hij afwezig. Zijn angst

voor arrestatie lijkt hier de belangrijkste drijfveer te zijn geweest. Mede hierdoor was hij niet in staat om excessen en radicalisering tegen te houden. Hij kende zowel de naaktlopers als de Damstormers, maar in beide gevallen hield hij zich afzijdig en greep hij niet in. Dit behoedzame optreden zorgde er lange tijd voor dat hij in Amsterdam zijn gang kon gaan, maar uiteindelijk redde het hem niet. Na zijn arrestatie kon de overheid, in het licht van de gebeurtenissen in Munster en de stad Amsterdam zelf, niet anders dan Jacob van Campen ter dood veroordelen.

NOTEN

- 1 H.J. Hillerbrand, *Anabaptist bibliography 1520-1630* (St. Louis, 1991), 230 noemt alleen A.J.M. Brouwer Ancher, 'De Confessies van Jacob van Kampen: hoofd der wederdopers in Amsterdam', in: *Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde* 12 (1897), 73-95; F.S. Knipscheer, 'Jacob van Campen', in: *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek* IX (Leiden, 1933), 449; N. van der Zijpp, 'Jacob van Campen', in: *The Mennonite Encyclopedia* (hierna: ME) III (Scottsdale PA etc., 1959), 59-60.
- 2 A.F. Mellink (red.), *Documenta Anabaptistica Neerlandica I Friesland en Groningen (1530-1550)* (hierna: DANI) (Leiden, 1975), 10.
- 3 F. Pereboom, 'De kerkelijke gemeente van Mastenbroek (1369-1855)', in: F. Pereboom et al. (red.), *Omarmd door IJssel en Zwartewater; zeven eeuwen Mastenbroek* (Kampen, 1995), 119-123.
- 4 A.F. Mellink (red.), *Documenta Anabaptistica Neerlandica V Amsterdam (1531-1536)* (hierna: DANV) (Leiden, 1980), 179.
- 5 P. Terpstra, *Tweeduizend jaar geschiedenis van Friesland* (Leeuwarden, 1986), 71-81.
- 6 DANV, 17.
- 7 DANV, 153.
- 8 DANV, 155.
- 9 C. Augustijn, 'Anabaptisme in de Nederlanden', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 12-13 (1986-1987), 18, 24.
- 10 T. George, 'Spiritualiteit der vroege dopers', in: DB 12-13, 206-208.
- 11 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000), 83.
- 12 A.F. Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen, 1978), 20-21; Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 98-99.
- 13 Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 83.
- 14 DANV, 11; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw*, 20.
- 15 DANI, 5.
- 16 DANI, 24.
- 17 DANV, 155.
- 18 Het huis stond aan de huidige Spuistraat 249-251, achter Nieuwezijds Voorburgwal 292-294. J.G. de Kam, 'Over twee merkwaardige huizen op de postzegelmarkt, vroeger genaamd de Deventer houtmarkt', in: *Amstelodamum* 60 (1973), 19.
- 19 DANV, 155, 160.
- 20 DANV, 179.

- 21 DANV, 158.
- 22 DANV, 153.
- 23 DANV, 174.
- 24 Mogelijk was hij een zoon van de in 1530 overleden oud-burgemeester Lucas Jacobsz DAN V, 144.
- 25 DANV, 17.
- 26 DANV, 157.
- 27 DANV, 157.
- 28 M.J. 't Hart, *1534-1984; vermaningen en vermaners; 450 jaar doperse geluiden in Aalsmeer* (Aalsmeer, 1984), 9-10.
- 29 A.F. Mellink, *De wederdoper in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Leeuwarden, 1981), 34. Zie afbeelding 1 voor de ligging van de kloosters.
- 30 Van deze oproep zijn twee versies bewaard gebleven. De kortste versie luidt: 'Lieve bruders. Ghy sult trekken op een halve myle nae Hasselt by Berchcloester, daer moet ghy syn voir die mid-daghe, nyet vroeger offt nyet laeter, offt die wolff mocht u verslinden. Dyt moyt zyn den 24sten dach van Maert, soe moet ghy daer zyn voir die none. Zyeth dat daer nyemant achter en blyve, die hem selven sueckt, offt die wraick sall hem onversiens averkommen.' J. de Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel* (Deventer, 1899), 162.
- 31 Mellink, *De wederdoper in de Noordelijke Nederlanden*, 35.
- 32 De Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel*, 157.
- 33 Liesbeth Geudeke, 'De religieuze verhoudingen in Edam, Monnickendam en Purmerend (1520-1650)', internetbron geopend op 13 mei 2009: http://www.archiefalkmaar.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=367.
- 34 De Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel*, 159. Zie ook: H.G.M. Willems, 'Onrust in een interbellum; moordbranders in Overijssel 1529-1566', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 96 (1981), 62.
- 35 S. Elte, 'Godsdienstige conflicten in Zwolle in het tijdvak van 1530-1580', in: *Verslagen en mededelingen van Overijsselsch regt en geschiedenis* 53 (1936), 19-21.
- 36 Mellink, *De wederdoper in de Noordelijke Nederlanden*, 33-35.
- 37 DANV, 157.
- 38 DANI, 24.
- 39 DANV, 157.
- 40 DANV, 157.
- 41 DANV, 178.
- 42 DANV, 152.
- 43 DANV, 152.
- 44 Jacob van Campen heeft daarna door Jacob Lucas' dienstmeid Jutte nog eigendommen uit de herberg laten halen. DANV, 155-156.
- 45 DANV, 153. In zijn tweede verhoor vertelt Jacob van Campen dat zijn vrouw een kamer had gehuurd bij 'Trijn achter den zwarten hondt'. Mogelijk gaat het hier om dezelfde persoon. DAN V, 174. De Swarte Hond was een huis aan de Zeedijk. T. van Gent, 'Jochem Swartenhondt: van dekzwabber tot kroegbaas', in: *Nederlandse historiën* (bijlage) 30 (1996) 2, 37.
- 46 DANV, 156.
- 47 DANV, 153-154, 159.
- 48 DANV, 159.
- 49 DANV, 174.
- 50 DANV, 158.
- 51 DANV, 158. K. Vos, 'De in 1535 te Leiden ter dood gebrachte Anabaptisten', in: *Jaarboekje Leiden* (1918), 24, 27-28.

- 52 DANV, 158; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw*, 35.
- 53 H.J. de Jonge, 'Caro Spiritum; Delenus en zijn uitlegging van Joh. 6:51', in: I.B. Horst et al. (red.), *De Geest in het geding; opstellen aangeboden aan J.A. Oosterbaan* (Alphen aan den Rijn, 1978), 162-164.
- 54 DANV, 155.
- 55 G.H. Williams, *The Radical Reformation*. (3e ed.: Kirkville, 1992), 1258-1259; Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 90.
- 56 Dezelfde mening was Cornelis den Briel toegedaan. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 131.
- 57 DAN V, 100. Mellink, *De wederdoper in de Noordelijke Nederlanden*, 68.
- 58 Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw*, 46-49.
- 59 DANV, 160.
- 60 DANV, 217.
- 61 DANV, 216-217.

Kritische boeren in Hollands Arcadia

Literaire ontwikkelingen in het vroege werk
van de notoire dwarsligger Jan Zoet

RUDI CORDES

1636-1637

In de eerste week van mei 1636 zal het feest geweest zijn in Den Haag. Opnieuw kon een overwinning worden toegevoegd aan de palmares van Frederik Hendrik. Het betrof dit maal een zwaar bevochten heroovering op de Spanjaarden, die een strategisch belangrijke vesting – de Schenkenschans – in april 1635 verrassend eenvoudig in handen hadden gekregen, maar deze nu weer kwijt waren. Door een effectief en snel werkend distributiesysteem van plano's en pamfletten was men kort na de overgave in april 1636 in Den Haag volledig op de hoogte. Aan de feestelijkheden die toen werden georganiseerd, droegen rederijkers hun steentje bij, zoals bij dit soort overwinningen gebruikelijk was. Een betrekkelijk nieuwe groep, de Jonge Batavieren, had in korte tijd een toneelstukje ingestudeerd dat geschreven was door een zekere Jan Zoet. Deze 26-jarige toneelliefhebber was niet lang ervoor uit Amsterdam in Den Haag aangekomen; mogelijk om een bijdrage te leveren aan de op handen zijnde triomfen van de stadhouder.¹ Hij schreef toen – vermoedelijk in rap tempo – een kort toneelstuk, het *Mey-spel*, dat als zijn debuut kan worden gezien.² Veel toneelstukken, prozawerken en een karrevracht aan gedichten zouden volgen, voordat Jan Zoet in 1674 voorgoed de ogen sloot. Het *Mey-spel* is een vrij kort, allegorisch toneelstukje,³ dat werd opgevoerd op twee wagens voor de vensters van het stadhoudelijk gebouw op het Binnenhof. Vertoond werd hoe de maagd, die de Schenkenschans voorstelde, werd geroofd door de Cardinael Infante, de broer van Philips III van Spanje. Na klachten van Batavia, de representatie van de nieuwe Republiek, trad Mars, bedoeld was Frederik Hendrik, op die na een korte strijd de maagd uit Spaanse handen wist te bevrijden.

Uit de inhoud van het stuk valt op te maken dat Zoet de literaire modes van zijn tijd volgde. Hierna zal echter blijken dat hij in zijn jacht op succes niet enkel meeging in de arcadische, bucolische stroming van zijn tijd, maar

JAN ZOET,
AMSTERDAMMER.

Portret van Jan Zoet, gravure uit *D'uitsteekende digtkunstige wercken* (Amsterdam, 1675) (foto: ex. R. Cordes).

dat ook andere bedoelingen verborgen zitten onder het fleurige herderskleed. Uit het *Mey-spel*, een boeiend toneelstukje, worden binnen dit bestek alleen die twee soorten tekst besproken, die het begin markeren van een bepaald type poëzie dat enkele jaren dominant aanwezig was in Zoets oeuvre. Een belangrijke rol in het *Mey-spel* is weggelegd voor Batavia, symbool van de nieuwe Republiek, die met haar naam direct verwijst naar de bekende Bataafse mythe.⁴ Zij opent het toneelstuk en kijkt met weemoed terug op de paradijselijk staat waarin Holland vroeger verkeerde en waar men dankzij de ‘Alheydt Godtheyd’ in overvloed leefde. Zij besluit echter zuchtend...

Ach leefter nu een Mensch die nu geen danck betoont,
 Dan⁵ ’t schijndt ondandckbaer quaedt meest inde herten woont
 Van ’t preutsche⁶ Steden volck, de alder slechtste⁷ Herder
 Is eelder in ’t stuck en stiert syn insicht verder
 En offerdt milder vacck danck offer als die geen,
 Die met haer trotse⁸ voet een goude Sael between.⁹

Batavia schetst de flagrante tegenstelling tussen enerzijds de idyllische, arcadische natuur van het vroegere Holland, waar de mens nog dankbaar was, en anderzijds de verwaande stadslieden uit het heden. Het is bekende stof uit de Oudheid, waarbij vooral de *Eclogen* en *Bucolica* van Vergilius de bases schieden voor een brede internationale stroming van herdersliteratuur. Deze bevatte vrijwel altijd kritiek op allerlei aspecten van het leven in de stad. Daar heerste namelijk een mentaliteit die haaks stond op die van de herders. Zowel verheerlijking van het leven op het platteland als spot met de vaak hoogmoedige stedeling was volop aanwezig in de literatuur van de vroege zeventiende-eeuwse Republiek. Duidelijk is dit bijvoorbeeld in enkele gedichten van Huygens, *Batave tempe* en *’t Costelick mal*.¹⁰

Met overgave sloot Zoet zich bij deze traditie aan, zij het echter voor korte tijd. Hij bejubelde niet alleen het landleven, maar bespote ook terdege het leven van stedelingen. Daarbij gebruikte hij een zogenaamd minderemanstoneeltje, een literaire techniek die hij overnam van collega’s uit Amsterdamse rederijderskamers.¹¹ Deze toneeltjes bestonden vaak uit een monoloog die de hoofdhandeling van het toneelstuk doorbrak met kritische opmerkingen, eigen observaties en een duidelijke mening. In Zoets *Mey-spel* voert bijvoorbeeld boer Albedil [sic!] het woord, in een dialect zoals ook bij Bredero gevonden wordt. Meermalen valt hij Batavia bij in haar toorn en droefheid in het *Mey-spel* met verhaaltjes die soms niets te maken hebben met de hoofdhandeling. Daarbij drijft hij de spot met stedelingen, wat geheel in deze li-

RUDI CORDES

I. SOETS MEY-SPEL

Wt-beeldende de winninge ende weder-winninge
van Schencken-Schans.

BY DE
IONGE BATAVIEREN
ONDER 'tWOORDT
IEUGHT NEEMT AN,

Ghespeeld in s'Graven-Hage op den 6. Mey, Anno 1636.

IN s'GRAVEN-HAGE.

Gedruckt by Ioost Iansz Verbeul woonende in't Langh Achtersom,
naest de Stadt Zierick-Zee, Anno 1636.

Titelblad van Jan Zoet, *Mey-spel* ('sGraven-Hage, 1636) (foto: Universiteitsbibliotheek van Chicago, nr. PT573,28M6).

teraire traditie past. Zowel Huygens als Van de Venne kunnen Zoet hierin hebben beïnvloed, maar diens dictie is beslist origineel. Op de hierboven geciteerde woorden van Batavia reageert boer Albedil bijvoorbeeld als volgt:

Deer segje weer Juffrouw, wilt soo je mondt vry roeren
 Wat souwen de Steekliecken¹² neen hou iest¹³ mit de Boeren,
 Dats volckje reght uyt die weten wattet langt¹⁴
 Voor schat in hem¹⁵ het Stee-volck het gien verstant
 As van de pronckerij, en nuwe snoff¹⁶ van klieren
 O blot¹⁷ as mer¹⁸ op let wat sietmen al fatsoentjes¹⁹ swieren,
 d' Een ien Italiaense broock van de narmen²⁰ tot de voet,
 En ien wammesje²¹ dus kort, mit ien Franckse ruygen Hoet,
 Deer ien stick Peerts steert om,²² dat past as Griet by Harmen,²³
 Neen, ick prijs ons Luy, wy sinnen in ons darmen
 Leijck de Jufrou sey oprecht en songer Gal,
 Ons hert leydt op ons tongh, al acht men ons voor mal,
 Wy binnen songer vou²⁴ die van gien proncken weten,
 As die geleerst en e spoord²⁵ geen en hebben noyt te Peerdt eseten.

Deze observaties zijn de vroegste die wij van Zoet kennen. In de aangehaalde tekst steekt hij de draak met de pronkende Haagse *jeunesse dorée*, die hij ontmoet zal hebben in het welvarende deel van Den Haag rondom het Binnenhof. Zoet was stellig op de hoogte van de veel uitgebreidere kritiek van landlieden die te vinden is in Van de Vennes befaamde kermisverhaal, het *Tafereel van de belacchende werelt*.²⁶ Onder boeren, zo stelt men daar, telt vooral eenvoudige kledij en eerlijke taal die recht uit het hart komt. Daartegenover staan dan verwaande en hooghartige stadsbewoners, het 'Stee-volck', oftewel de niet-onbemiddelde stedelingen. Een passage waarin Albedil een geheel ander aspect van het stadsleven laat zien, is zijn antwoord op de scheldkanonnade van de Cardinael, die boos is omdat de maagd hem door Mars is ontfutseld. Omdat deze passage sinds 1636 waarschijnlijk niet meer in druk is geweest is, citeer ik haar volledig.

Ja praet je wat men Vaer, je hebt het vast verloren,
 K' wist reed mit jou men Broer²⁷ was nou jee kruyn echoren,²⁸
 Ey siet de bloet eens sien hy het by gort een neus²⁹
 As³⁰ onse soete Vaer³¹ de Weert hier in de Geus,
 Die nae de Vis-mart gingh om Schellevis te kopen,
 En die terwijl sijn Wijf doen sagh een veyligh open,³²
 Gingh by een aer³³ te bed in alle vriend'lijkheyd,
 Den bloed die komt in huys, en vraeght terstond de Meyd,

Wel Griet weer is men Wif, wel Miester die is boven
 Seyt stracx³⁴ die slechte sloof, waer op hy is gestoven
 Reght nae de Kamer toe, deer vind de soete-vaer
 By gort sen eygen Wif moy leggen by een aer,
 Wat kreegh hy deer een neus?³⁵ hy was niet wel te vreden
 Dat soo een vreemde Haen syn eygen Hen quam treden;
 Hy lapt de Vis terstond van quaetheyd op de vloer,
 En seyd deer leyd se nou gae je nou heen men Moer
 En maeckt de selver schoon, voort liep hy na beneden
 Dan eer de middagh quam soo was hy weer te vreden,
 Doen was die buy gedaen, want dese soete Quant³⁶
 At sijn gekoghte Soo doen met sijn Luytenant:³⁷
 Wel weerom sou hy niet, deer was niet angelegen,
 Moer deedet om proffijt se het doe splint³⁸ e kregen,
 Dat hetet al versoet soo heeft hy 't oock gesteld,
 Men draeght dat light lijck mee 't is soete vraght (man) 't geld,
 Se haddent wel van doen³⁹ se mosten heest verhuysen,
 Voor niet en krijght men niet elck vangd sen eygen luyzen;
 Hy werckte doch⁴⁰ niet graegh, en Moer gingh garen net⁴¹
 Deer om het sy 't naey-kussentje te huer e set,
 Der quam altoos wat off⁴² dat kanmen wel versinnen,
 En die aers⁴³ niet doen kan magh sen kost mit neyen wel winnen,
 Al wasset met schueren⁴⁴ dats alliens,⁴⁵ dat scheeld niet
 K' segh dat een Vrou te prijsen is die soo in de wind siet,⁴⁶

Onbekend is of de herbergen waar Zoet naar verwijst uit zijn fantasie ontsproten zijn – elders kwam al wel het 'Vries vergulde tonnetje' voorbij.⁴⁷ Albedil zal vermoedelijk door het armere deel van Den Haag gezworven hebben, waar hij de hierboven genoemde personen zag flikflooiën. Dit heeft Zoet ertoe aangezet hun moraal op satirische wijze te beschrijven. Wat verder opvalt is dat de auteur met dit soort gedichten niet alleen preludeert op later werk, maar hier ook toont dat hij beschikt over inventiviteit om nieuwe zegswijzen te bedenken.

Niet lang na zijn Haagse bezoek dook Zoet weer op in Amsterdam, waar hij op schijnbaar identieke wijze zijn voorkeur voor de literaire mode opnieuw tentoonspreekt in verschillende gedichten. Voor de in hetzelfde jaar (1636) verschenen eerste druk van het *Amsteldams minne-beekje* schreef hij verschillende gedeeltelijk arcadische gedichtjes.

Het bleef echter ook ditmaal niet bij idyllische natuurbeschrijvingen. Af en toe brak de realiteit door, soms vermengd met een vermaning en vooral doorspekt met ontboezemingen over het eigen liefdeleven.⁴⁸ Met een christe-

Frontispice van J. Zoet, *Amstel dams minne beekie* (s.l., s.a. [ca. 1645]) (foto: ex. R. Cordes).

lijke en politieke variant werd verder een enkele keer de pastorale suite doorbroken. Dit is bijvoorbeeld het geval in het derde deel van dit liedboekje, dat Zoet heeft verrijkt met een heus christelijk 'Iaers-liedt'.⁴⁹ Daarin roept hij op hartstochtelijke wijze op tot het leiden van een deugdzaam leven. Slechts eenvoud en nederigheid dienen volgens hem tot het hart toegelaten te worden. Want ook Christus, de 'grooten Koning, en Vorst van het Al', heeft op die manier zijn tijd op aarde doorgebracht:

Een Stal, een Schuer, een stroyen hut,
 Voor het pralen, der Salen van een Prinslijck Slot,
 Daer voor de koud naeuw is beschut,
 Daer de koeyen, staen loeyen, daer leydt onse Godt:
 Niet met fluweel, of met Gout bewonden,

Koets, noch gheen Bedt heeft d'Opper-heer,
 Maer werdt gheheel in sletten⁵⁰ ghevonden,
 En leydt sleghts in een Kribbe neer,
 In een verachten staet,
 Siet hoe hy prachten, haet
 Liefd nedrigheden, verfoeyd en benijdt
 Het proncken der kleden, van Goud of van Sijd.⁵¹

Met deze vermaning aan de pronkzuchtige mens om een leven te leiden zonder zonden, angst voor de duivel en de dood liep Zoet vooruit op zijn later zo dominant aanwezige doperse, chiliastische opvattingen. In de vele gedichten die hij hierna zou publiceren, hield hij zijn lezers steeds dezelfde, hier al gepredikte eenvoud en nederigheid voor. Dan zullen zij voor 'de dood geen nood' hebben en het eeuwig leven beërven.⁵² Het Iaers-lied draagt Zoet op – zoals aan het slot blijkt – aan de schrik van Spanje, Frederik Hendrik, en daarnaast aan diens zoontje: de kleine Willem. In dit gedicht, zijn eerste ling op religieus gebied, zijn de pastorale ingrediënten nog volop aanwezig. Hier gaat de bijbelse voorstelling hand in hand met het bekende pastorale beeld van de eenvoudige herder temidden van zijn vee. Wat Jezus hier stelt over praal en pronk komt uiteraard uit de koker van Jan Zoet. De kritische houding van Zoet is elders in dit gedicht ook overduidelijk aanwezig, en dus kan men stellen dat het ludieke van het pastorale genre duidelijk vervangen is door bezorgdheid en ernst. Een directe bron voor deze verschuiving en voor de religieuze vermaningen is moeilijk aanwijsbaar, omdat de vroomheidsliteratuur uit de bewuste periode immens is. Misschien heeft Zoet kennis genomen van de *Navolging van Christus* of van de religieus-didactische poëzie van Krul. Het bleef echter voorlopig bij deze bijbels-pastorale vermaningen, omdat pas in de periode na 1643 – het jaar van Zoets bekering – hij zijn godsdienstijver echt de vrije teugel gaf.

In ditzelfde jaar (1636) richtte zijn kritiek zich ook op het leven aan de zelfkant in de stad Amsterdam, waar hij niet alleen armoe en prostitutie aantrof, maar ook een soort eergevoel.⁵³ Daar wordt de schande van armoe bedekt door mooie kleren; anders dan in Den Haag, waar juist rijken zich hullen in extravagante kledij. Arme meisjes weten de benodigde floriijnen te bemachtigen voor fraaie kleding om daarmee schijnbaar hun eer hoog te houden. Hierover schrijft Zoet in 1636 'De Hedensdaagsche Mantel-eer', een lang gedicht over een vrouw die om genoemde reden maîtresse is geworden van een rijke koopmanszoon. Zoets gedicht bevat zowel begrip voor dit gedrag, als ook kritiek en spot op het dragen van fraaie gewaden en op een zo scha-

mele eer. Dit valt te beluisteren in de reactie van de op geld beluste Grietje op een vraag van haar vriendin Neeltje hoe het met haar gaat.

Nee ik (klets niet) Job dat kaale vinkje,
 Dat verbrangste Honde-klinkje,
 Neen dat teersje van een Man,
 Neeltje staat mij gansch niet an:
 Hy is al te kaal van veeren,
 Al te slegt en regt van kleeren,
 Al te simpel van gewaad,
 Dat hy mijn tot Trouw bepraat:
 Schoon hy deugdig is en eer'lijk⁵⁴

Of een man deugzaam en eenvoudig is, maakt Grietje niet veel uit. Hij moet er vooral goed uitzien en mooie kleren dragen. Met zo iemand kan men voor de dag komen, want:

Om het kleed dat moetje weten
 Werd men dikwils vroom geheeten;
 En geagt van ellik ien,
 't Kleed en doet geen on-eer sien,
 Deugd daar moet men niet op kijken;
 Maar alleenig na de Rijkken:
 Want de deugd en is nu niet,
 't Is op 't Goedje dat men ziet
 Na de Schijven moetje luist'ren,
 Want dan 't Gebrek verduist'ren: [...] ⁵⁵

Wanneer we Zoets spot met de Haagse modetrends vergelijken met zijn kritiek op het verlangen in Amsterdam om de schijn van eerbaarheid hoog te houden door fraaie kleren te dragen, zien we dat zijn sympathie vooral uitgaat naar vrouwen die proberen hun armoe te verbergen. De begeerte naar fraaie kleren functioneert bij deze mensen op een duidelijk andere manier dan in Den Haag.

1638-1639

In 1638 maakte Zoet voor de laatste maal gebruik in zijn dichtwerk van een in soberheid levende, tevreden maar ook kritische boer. Dit was in zijn he-

keldicht, *Bachus-hoogh-tijt ofte Dronckers-slemp-dagh*. Daarin worden de vele uitwassen die vooral op vastenavonden aan het licht komen aan de kaak gesteld.⁵⁶

In het gedicht wandelt een boer met zijn vrouw naar de markt temidden van allerlei stedelingen en signaleert hij een hele serie ondeugden. De namen daarvan worden eveneens gebruikt om de indeling van het gedicht aan te geven. Zorgeloosheid, onbeschaamdheid, dronkenschap, verwaande zothed en nog andere kwalijke eigenschappen brengen – zo lezen we hier – de meeste stadsmensen uiteindelijk tot de bedelstaf. De ‘behoorlijcke Huis-sorgh’ die de boer er tegenover stelt, is ver te zoeken in de stad. Dat er veel gegeten en gedronken wordt bij een feestelijke gelegenheid, met alle gevolgen van dien, kan de boer billijken, maar op andere dagen dient soberheid de overhand te hebben. Daar wordt in de stad echter anders over gedacht:

In de soete Somerdaghen
 Als een Boer om winning wroet
 Tijd het Ste'e-volck op een Waghen
 Even-op het wesen moet.
 Nimmer is men dan bekommert;
 Maer komt dan de Winter aen,
 Soo moet Geesje naer de Lombert
 Met een schort of Rockje gaen.
 Als een Boer wat heeft de bancken⁵⁷

Wel versien van Vleys en Speck:
 Sit de Ste'e klieck vaeck te jancken
 En vergaet Schier van ghebreck [...] ⁵⁸

In het verloop van dit hekeldicht kent Zoet de boer allerlei deugden toe waar stadsmensen een puntje aan kunnen zuigen, en die hen ten voorbeeld worden gesteld. Een goede boer is bijvoorbeeld matig, ijverig, gastvrij en daardoor geheel zelfstandig en onafhankelijk, vooral in de wintertijd. Dit geldt bepaalt niet voor de stedeling... Duidelijk komt in het hekeldicht naar voren dat Zoet de tegenstelling tussen stad en platteland erg zwart-wit heeft getekend. Toch is de daarmee gepaard gaande idealisering van het boerenleven niet volledig uit de lucht gegrepen. Men leefde in de vroege zeventiende eeuw op het platteland in een zekere welstand en kon zich inderdaad redelijk goed bedreipen.⁵⁹ In de stad daarentegen leefden velen op dat moment onder de armoedegrens.⁶⁰ Behalve de vele lovende woorden over het boerenleven en de deugdenspiegel die de landman de stedeling voorhoudt, bevat het gedicht

Houtsneede op de titelpagina van *J. Soets Bachus-hoogh-tijt ofte Dronckers-slemp-dagh* (Amstelredam, 1638) (foto: ex. Bibliotheek Haarlem, 76 F 313).

verschillende met smaak vertelde tafereeltjes over dronkelappen. Vooral de lachwekkende toestand waarin deze zich dikwijls bevinden versterkt het contrast met het 'zuivere' boerenleven.

Zoets spotlust blijkt zich in 1639 losgezongen te hebben van het pastorale. Echter, in de avontuurtjes van bekende Amsterdammers die hij in dat jaar in bedekte zin vertelt in zijn geruchtmakende *Grove roffel ofte Quartier der Amsterdamsche mane-schijn*, is spot nog overduidelijk aanwezig.⁶¹

Interessant zijn bovendien Zoets opmerkingen over het platteland in zijn opdracht die gericht is aan de Heer Paardeschoen. Deze bewust spottende naam verwijst naar Hendrik Hoeffijser, een bekende Amsterdamse lichtmis.

Een wijltijds mijn vermaeck genoten hebbende, soo tendele inde volcomen vercieringhe, der lust ghevende Landeryen, als mede door de aengename en bevallige draf van een nieuwe aengeefrde Hengst, waer mede ick altemet de naest ghelegen Dorpen van mijn Woonplaats⁶² heb gaen besoecken, om te sien of de Mellick-Koejen van onse oude Oom Ghijs oock in haer bestelde Kampen⁶³ genoeg te kauwen vonden, om teghen den aenstaende Winter onse Keucken met haer gheklonterde Room te versorghen, om also by ghelegentheyt, met een overkomende Vront, een wel gheboterd sootjen⁶⁴ te kluyven, soo schijnt of het geval mijn dese soetheyt misgunt heeft door het afsterven van een oude Pete-moey...⁶⁵

Grove-Koffel
ofte
QVARTIER
des
Amsterdamsche Mane-Schijn.

Principijs opfta, Sero Medicina paratur
Cum mala, per longas invalnere moras,

Anno: 1639.

Titelblad van J. Zoet, *Grove roffel ofte Quartier des Amsterdamsche mane-schijn* (Amsterdam, 1639) (foto: ex. R. Cordes).

Zoet doelde vermoedelijk op de omgeving van Amsterdam. Of hij dit pleziertochtje werkelijk ondernomen heeft of dat zijn arcadische fantasieën hem opnieuw de baas werden, valt uiteraard niet meer na te gaan. Opvallend is in ieder geval wel dat dit landschap en de blijkbaar niet in armoe levende boer geheel in lijn zijn met Zoets pastorale oeuvre.

Uit zijn beschrijving van de vele avontuurtjes die in de binnenstad van Amsterdam plaats zouden vinden, blijkt dat Zoet zijn idioom inmiddels verder had ontwikkeld.⁶⁶ Niet langer wordt gebruik gemaakt van de bijzondere spelling die in vergelijkbare tafereeltjes in het *Mey-spel* te zien was en van dialect in de trant van Bredero. Meer nog dan in het *Mey-spel* is er ruime aandacht voor hoeren, bordelen, overspel en gewillige meisjes. Maar de functie van deze verhaaltjes is veel duidelijker in *Grove roffel* dan die van boer Albedil in het *Mey-spel*. In *Grove roffel* worden in een nogal cryptische stijl diverse Amsterdammers over de hekel gehaald. Dit hekelschrift uit 1639 markeert in zekere zin het einde van Zoets pastorale periode en van dit type spotschriften. Zijn liefde voor satire en bespottung van allerlei personen en maatschappelijke toestanden was hiermee echter niet afgelopen. Tot zijn dood in 1674 bleef hij dergelijke gedichten maken. Zoets bijzondere narratieve talent manifesteert zich al in het begin van *Grove roffel*:

Claes met syn geblaude wanghen
Acht men voor een groot Monsiuer, [sic!]
Doch hy weet bedeckte ganghen
Door sijn Meesters achter deur,
Daer weet hy heel stil te praten
Met de Munt Godt en de Kas
Dat de Schyven door de gaten
Dolen in syn holle tas,
DAn is Claes een wacker Heertje,
Trots de Vryer met den baert,⁶⁷
Die in 't groene Diemer Meertje
Hout het Hoeckje van den haert,
Wel wie kan het begrypen
't Is te diep voor plomp verstant,
Dat de Oesters nu soo nijpen
Hellip, Heer 't is Water brandt,⁶⁸
Met het sloepje uyt laveren
Om een soo⁶⁹ nae de Diemer-brugh,
Doch door al te veel te smeren⁷⁰
Viel het Meysje op haer rugh, [...]⁷¹

Zo begint het verhaal van deze dief en schuinsmarcheerder. Het gaat nog pagina's lang door.

CONCLUSIE

Enkele jaren geleden rondde ik mijn onderzoek af naar het leven en werk van de bekende dichter en dwarsligger Jan Zoet, zonder daarbij echter zijn vroegste werk te hebben gezien, omdat dit nergens voorhanden was. Onlangs stuitte ik bij toeval op dit verloren gewaande debuut, het eerder genoemde *Mey-spel*, dat nooit herdrukt is en dus in slechts één editie bestaat. In dit toneelstuk vormt de verbeelding van de 'winning ende weder-win-ninge' van de Schenkenschans het hoofdthema, dat omgord is met allerlei belangwekkende details, pastorale beschrijvingen en verhaaltjes. Deze kunnen op zichzelf niet bogen op veel originaliteit, omdat Zoet op dat moment als dichter nog aan de leiband liep van de heersende internationale literaire smaak. Toch zijn in zijn vroegste gedichten zaken als kritiek, spotlust en narratief vermogen – kenmerkend voor Zoets latere werk – al onmiskenbaar aanwezig. Omdat Zoet met het *Mey-spel* voor het eerst het literaire podium betrad, is het de moeite waard zijn ontwikkeling na te gaan in deze periode. Hoewel hij zich aanvankelijk waagde aan een poëtische beschrijving van een arcadisch Holland, richtte zijn belangstelling zich al snel op de daarin aanwezige landlieden. Zijn belangstelling voor de Bataafse mythe lijkt van zeer tijdelijke aard te zijn geweest, want we vinden haar alleen in het toneelspel op de zege van Frederik Hendrik. Bij het idealiseren van het plattelandleven conform het bucolisch genre idealiseerde Zoet vooral de boerenstand. De eigenschappen die Zoet hieraan toekende, bleven ook na zijn bekering in 1643 een grote rol spelen in zijn godsdienstige overtuigingen. De belangrijkste deugden van landlieden waren volgens Zoet eenvoud en soberheid; ze lijken direct ontleend aan de pastorale literatuur. In bepaalde werken, onder meer *Bachus-hoogh-tijt*, werkt Zoet dit nader uit, waardoor de boer nog scherper in beeld komt en een uitgebreider deugdenpakket krijgt toegedicht. Zoets kritiek op de stedelijke burgerij krijgt hierdoor meer profiel. Terwijl de rijke jeugd in het *Mey-spel* bespot wordt om hun trendy kleding, is Zoets kritiek hierop in de *Hedensdaagsche mantel-eer* milder en doortrokken van begrip. Zijn narratief vermogen dat in het *Mey-spel* soms al duidelijk aanwezig is, bereikt een hoogtepunt in *Grove roffel*. De conclusie is daarom dat veel kenmerken van zijn latere poëzie, weliswaar in versimpelde vorm, al aanwezig zijn in Zoets debuut, het onlangs opgedoken *Mey-spel*.

NOTEN

- 1 Zie meer in het algemeen over Jan Zoet: R. Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674; leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum, 2008).
- 2 De volledige titel luidt: *I. Soets Mey-spel wt-beeldende de winninge ende weder-winninge van Schencken-Schans* (s'Graven-Hage: J.J. Verheul, 1636). Er is een exemplaar aanwezig in de bibliotheek van de Universiteit van Chicago; sign. nr. PT5739.Z8M6.
- 3 De ontwikkeling van dit soort spel is nooit grondig onderzocht. Zie over de zestiende-eeuwse varianten ervan het hoofdstuk 'De meispelen', in: E. de Bock, *Opstellen over Colijn van Rijssle en andere rederijkers* (Antwerpen, 1958), 84-115.
- 4 Het betreft de eeuwenoude veronderstelling dat er al ver voor de Middeleeuwen een machtig rijk heeft bestaan, Batavia, dat zich voortdurend te weer heeft moeten stellen tegen aanvallen van de Romeinen. In de zeventiende eeuw heeft Hugo de Groot deze mythe geactualiseerd in zijn *Tractaet vande Oudheyt vande Batavische nu Hollandsche Republique* (1610). Want een vergelijkbare situatie deed zich op dit moment voor in de Opstand tegen de Spaanse overheersing. Holland (=Batavia) moest opnieuw haar vrijheid verdedigen.
- 5 Maar.
- 6 Trotse.
- 7 Eenvoudigste. Zoet wijst hier op de tegenstelling tussen het platteland en de stad, een belangrijk stijlelement van arcadische literatuur.
- 8 Hier blijkbaar: hoogmoedig.
- 9 Zoet, *Mey-spel*, 5.
- 10 Zie over deze werken van Huygens vooral J. Smit, *Driemaal Huygens; vergelijkende karakteristieken van Constantijn Huygens' Batave Tempe, 't Costelick mal en De nytlandighe Herder* (Assen, 1966).
- 11 Ze werden onder meer toegepast door G.A. Bredero en J.H. Krul. Zie hiervoor het 'Na-woord', in: E.K. Grootes (ed.), *G.A. Bredero's Moortje en Spaanschen Brabande* (Amsterdam, 1999), 378-383; hier vooral 379-380.
- 12 Minachtend voor stedelingen.
- 13 Iest [sic!] eerst, eerder, voor een ander.
- 14 Wenst.
- 15 In hem verwijst naar volckje, dus: wat voor schatten men onder elkaar wenst te bezitten.
- 16 Nieuwtjes in de mode.
- 17 Bloed, aanspreekvorm.
- 18 Men er.
- 19 Minachtend voor personen.
- 20 Armen.
- 21 Wambuis = kledingstuk voor mannen.
- 22 Een grote breedgerande vilten hoed voorzien van struisveren [?].
- 23 Waarschijnlijk een niet bij elkaar passend stel.
- 24 Vouw.
- 25 Met laarzen en sporen om paard te kunnen rijden.
- 26 Zie: M. van Vaeck, *Adriaen van de Vennes 'Tafereel van de belacchende werelt'* (Den Haag, 1635) (Gent, 1994), III, 709-714.
- 27 Ik wist al hoe het met jou zou gaan.
- 28 Te pakken genomen, alles afgenomen [?].
- 29 Op zijn neus zien [?].
- 30 Net zo als.
- 31 Beste vader, man, de waard.

- 32 Veilige kans.
- 33 Ander.
- 34 Meteen.
- 35 Een neus krijgen: vermoeden; hier ook van toepassing [?].
- 36 De waard.
- 37 Plaatservanger, dus: de man die met zijn vrouw in bed lag.
- 38 Bargoens voor geld.
- 39 Hadden 't hard nodig.
- 40 Immers.
- 41 Mensen lokken, vangen [?].
- 42 Er kwam altijd wel iemand op af.
- 43 Anders.
- 44 Waarschijnlijk ook in obscene zin bedoeld.
- 45 Komt allemaal op hetzelfde neer.
- 46 In de wind zien: vooruitzien, waakzaam zijn.
- 47 Indien zij echt bestaan hebben, zullen het de kleine herbergjes geweest zijn, die mogelijk een kort leven geleid hebben en daarom niet of lastig uit de archieven zijn vast te stellen. In het Gemeentearchief van Den Haag zijn er nog geen sporen van aangetroffen.
- 48 Cordes, *Jan Zoet*, 96-97.
- 49 Cordes, *Jan Zoet*, 100.
- 50 Oude lappen.
- 51 Jan Zoet, *Amstel-dams minn-beekie* (Amsterdam, 1637/1638), III, 69.
- 52 Zie voor vergelijkbare uitspraken: Cordes, *Jan Zoet*, 598-603
- 53 Zie meer uitvoerig over de leefomstandigheden van deze vrouwen, die Zoet vast gekend zal hebben: L.C. van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom; prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996).
- 54 Jan Zoet, *d'Wt-steekenste digt-kunstige werkken* (Amsterdam, 1675), 5.
- 55 Zoet, *d'Wt-steekenste digt-kunstige werkken*, 5-6.
- 56 Cordes, *Jan Zoet*, 101 e.v.
- 57 Eten en drinken.
- 58 I. Soet, *Bachus-hoogh-tijt ofte Dronckers-slemp-dagh dagh; verthonnende de sotte overdaden, der verkeerde vasten-avond* (Amsterdam, 1638), B-r.
- 59 Zie het hoofdstuk 'Eerlijke armoede', in: A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1978), I, 28-35, 90-104.
- 60 Zie L. Noordegraaf, 'De arme', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen & G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden eeuw; een Hollands groepsportret* (Amsterdam, 1995), 305-347; hier vooral 325.
- 61 Cordes, *Jan Zoet*, 111 en verder. Dat het verschijnen van dit boekje zijn oude vijand Tengnagel in een kwaad daglicht moest zetten, is hier niet van belang.
- 62 Amsterdam.
- 63 Door hem verzorgde stukken grond.
- 64 Portie vis.
- 65 Jan Zoet, *Grove roffel ofte Quartier der Amsterdamsche mane-schijn* (Amsterdam, 1639), A2r.
- 66 Cordes, *Jan Zoet*, 113-115.
- 67 Net als.
- 68 Misschien net als zee-brand: gewelddaden op het water.
- 69 Zootje vis.
- 70 Erg veel drinken.
- 71 Zoet, *Grove-roffel*, A4r.

Een mislukte poging tot vereniging

Christologische meningsverschillen onder doopsgezinden in het jaar 1640

ALFRED R. VAN WIJK

het is wel waer dat de Duytschen prompt uyt segghen
dat Christus gheen vleesch aen-ghenomen heeft,
't welck de Waterlanders haer niet en durven nae segghen¹

EEN TOENADERINGSGOING DOOR JAN PHILIPSZ SCHABAELE

Voor de Waterlanders was het een hard gelag dat zij werden buitengesloten, toen in 1639 na jaren van verdeeldheid de vereniging van Jonge Friezen, Hoog-Duitsers en Vlamingen tot stand kwam.² In die tijd diende Denys vander Schuerre († 1673) als leraar de Waterlandse gemeente in Amsterdam. Waarschijnlijk was hij degene die Schabaelje ertoe aanzette om een boekje samen te stellen 'tot dienst van alle vreed'lievende', om de verenigden te laten zien dat de Waterlandse geloofsovertuiging een verdere vereniging niet in de weg hoefde staan. Jan Philipsz Schabaelje (ca. 1585-1656), aanvankelijk werkzaam als molenaar, was op dat moment vermaner van de Alkmaarse Waterlandse gemeente en had naam gemaakt als lieddichter en schrijver van enkele theologische verhandelingen.³ Zijn boekje, opgezet als een becommentarieerde synopsis van gezaghebbende belijdenissen van zowel Waterlanders als verenigden, verscheen in 1640 onder de titel *Vereenighingh van de principale artijckelen des geloofs*. Het zou de eerste publicatie zijn in een reeks van vijf, waarin beide groeperingen – Waterlanders en verenigden – hun standpunten met uiterste precisie uiteenzetten.

Schabaelje wilde in zijn *Vereenighingh* aantonen dat er veel overeenstemming was tussen de Waterlandse Confessie van Hans de Ries en Lubbert Gerritsz uit 1618, de belijdenissen van de Verenigde Vlamingen, het *Olijf-tacxken* uit 1627 en de Hoogduitse Confessie uit 1630, die ook belijdenis van Jan Centsz werd genoemd. In ieder geval mochten de onderlinge verschillen, zijns inziens 'kleyn en nietigh', geen obstakel vormen voor een verdere vereniging met de Waterlanders. Het bleken vooral opvattingen over de christologie, in

Jan Philipsz Schabaelje (1592-1656) (Doopsgezinde Bibliotheek).

casu Christus' menswording, die vooralsnog de vereniging van beide partijen tegenhield. De in de boekjes gevonden standpunten, toegespitst op dit verschil van inzicht wil ik hier graag de revue laten passeren.

*VEREENIGINGH VAN DE PRINCIPALE ARTIJCKELEN DES GELOOFS*⁴

Al in de inleidende opmerkingen van zijn *Vereenigingh* noemt Schabaelje de Waterlandse wens om tot een verdere vereniging te komen, want het boekje is opgesteld...

om te bewijzen dat het verschil [in het belijden van het geloof; AvW] niet soo groot, de oorsaek van scheydinghe niet soo ghewichtigh [...] is, als men door verkeerden yver malkander soeckt wijs te maecken.⁵

Om dit aan te tonen vergelijkt Schabaelje geen persoonlijke inzichten of opvattingen van deze of gene doper, maar 'van een yder toeghestemde Confessien'. Doordat de auteur de teksten van de Waterlandse Confessie, de Hoogduitse Confessie, respectievelijk het *Olijf-tacxken* naast elkaar heeft laten afdrukken, is het voor lezers eenvoudig om deze te vergelijken en daarin 'de gelijkheyt of onghelijckheyt' te zien. Onder elk geloofsartikel heeft de schrijver verder 'sekere aenmerckingen gestelt, waer uyt een yeghelijk [hierover; AvW] oordelen mach'. Over het christologisch leergeskil staan in het hoofdstuk 'Vande Mensch-werdinge des Soons Gods' de volgende teksten naast elkaar:⁶

Waterlanders

Artijckel 8.

[God heeft] zijn eeuwighen woort, oft Sone [...] uyt den Hemel ghesonden, ende in den lichame eener Heyliger maget [...] laten vleesch oft mensche worde(n) [...] also, dat den eeuwighen Soone Godts blijvende dat hy tevoren was, te weten Godt ende Geest, geworden is dat hy niet en was, namelijk vleesch oft mensche, ende is also [...] in eenen Persoon, waere Godt ende mensche, van Maria ghebooren, zijnde [...] den waerachtigen Sone des levendighen Godts.

Duytschen Confessie

Folio 32.

[Het eeuwige woord, dat] in den beginne by Godt, ende Godt selfs was [...] dat selve [...] woort [...] [is] van den Vader uyt ghegaen [...] [is] in dat maeghdelijcke lichaem Maria [...] ontfanghen, ende geen vleesch aen ghenomen, maer vleesch gheworden is, blijvende dat hy was, te weten Godt ende Godts Soone, ende wordende dat hy niet en was, te weten mensch ende menschen Soone.

Schabaelje suggereert op irenische wijze in zijn commentaar op beide teksten dat hier ‘seer weynigh verschil’ in te vinden is, of het moet zijn dat de ‘Duytschen’ zeggen dat Christus ‘gheen vleesch aen-ghenomen heeft’, een opvatting die Waterlanders niet voor hun rekening willen nemen. In de toenaderingspoging die Schabaelje met betrekking tot dit leergeschil doet, laat hij weten dat Waterlanders ‘dit gheerne in d’ander willen verdraghen’. Want is het niet zo dat beide partijen belijden dat het hier een ‘over natuurlijke gheboorte’ betreft? En is het dan nodig dat men op dit punt tegenover elkaar blijft staan? De overeenkomst is immers zonneklaar:

Dat den Soone Godts [...] van eeuwigheyt by den Vader is geweest [...] dat hy in ’t lichaem der Maget Maria op een onbegrypelijke wijze vleesch of mensch gheworden is’ [...] Dat hy ghebleven zijnde dat hy te vooren was, namelijk Godt, ende Godts Soone gheworden is dat hy niet en was, namelijk mensch ende des menschen Soone.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat het leergeschil tussen beide partijen te maken had met de menswording van Christus. De verenigden volgden hierin de interpretatie van Menno Simonsz, die deze had ontleend aan Melchior Hoffman. Het was ongeloofwaardig voor hen dat Christus zijn lichamelijke van Maria zou hebben aangenomen. Zou dit wel het geval geweest zijn, dan was immers door overerving ook de erfzonde aan Christus doorgegeven. Maar Christus had zijn verlossingswerk juist door zijn volstrekt vlekkeloze zondeloosheid kunnen volbrengen voor de gevallen mens. De gedachte dat de zondige mens verlost kan worden door iemand met zelf een onreine natuur – doorgegeven in het vlees en bloed van Maria – was dus onaanvaardbaar voor de verenigden. Op deze handreiking van de Waterlanders hebben de verenigden niet direct gereageerd. In ditzelfde jaar werd echter de *Catechesis* van de Waterlandse oudste Reynier Wybrantsz Wybma uitgegeven. Deze tekst bevatte eveneens leerstellige zaken waaraan de verenigden aanstoot zouden nemen.

REYNIER WYBRANTSZ, CATECHEET VOOR GEMEENTELEDEN

Op de werkkamer van de algemeen secretaris van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit hangt een schilderij van H.A. van Trigst uit 1884 waarop te zien is hoe de oudste Lubbert Gerritsz (1534-1612) op zijn ziekbed de leraar van de Amsterdamse Waterlandse gemeente Wybrantsz bevestigt tot oudste.⁷

Reynier Wybrantsz Wybma (1573-1645), die op het moment van zijn bevestiging de gemeente al zeven jaar als leraar gediend had, heeft in 1640 een *Catechesis* uitgegeven, die is opgesteld als leerboek in vragen en antwoorden over het *Symbolum apostolicum*. Al in het hoofdstuk waarin Schyn over Wybrantsz schreef wordt diens boekje ‘eene zeer geleerde onderwyzende Verklaaringe’ genoemd. Vol waardering spreekt hij van...

dit uitmuntende, en wel doorwrochte *Werkje*, in het welke ’s Mans schrandere oordeel, ervaarendheid in *Gods Woord*, als een andere *Apollos*, magtig in de *Schriften*, en Zuiverheid in de Leere des Zaligmaakenden *Geloofs* zeer duidelyk doorstraalt.⁸

Wybrantsz’ *Catechesis* was, anders dan de titel doet vermoeden en ondanks suggesties van diverse kanten in deze richting, geen leerboekje voor jonge gemeenteleden of zogeheten aankomelingen, zoals ik eerder heb aangetoond.⁹ Vermoedelijk heeft het gediend als ‘godsdienstig handboek voor belangstellende lidmaten’ en vormde het mede de aanleiding voor de Waterlands-Vlaamse polemiek.¹⁰

*CATECHESIS, DAT IS, ONDERWIJSINGE INDE CHRISTELIJCKE RELIGIE,
ZIJNDE EENE VERKLARINGE VAN HET SYMBOLUM DER APOSTELEN,
GESTELT BY VRAGE ENDE ANTWOORDE*¹¹

De voorrede van de *Catechesis* van Wybrantsz bevat een bekend topos (of stijlfiguur), want vol (valse) bescheidenheid verklaart de auteur dat hij deze ‘verklaringe over het Symbolum der Apostelen’ schreef ‘tot mijn eyghen oefeninghe’, zonder het voornemen te hebben deze ook in druk te laten verschijnen. Pas nadat goede vrienden en mededienaren hem voorhielden ‘dat-tet oock anderen behoorde ghemeen ghemaect te worden, op datse daer van oock eenige nuttigheydt mochten hebben’ zegt Wybrantsz te zijn overgegaan tot publicatie. Wellicht vonden die vrienden en mededienaren het werk van belang om de verenigden ervan te overtuigen dat de leerstellige verschillen tussen beide doperse groepen gering waren en een scheiding niet rechtvaardigden. Wybrantsz noemde zelf zijn onderwijzing expliciet niet meer dan een eerste aanzet ‘daer op een ander lichtelijck voort breeder sal kunnen naspeuren’ en stelde zich bij voorbaat open voor kritiek:

misse ick erghens in, wilt dat verbeteren, ghy sult my ende anderen daer mede dienen, en Vrindtschap doen.

De auteur gaf dus aan geen animositeit jegens andersdenkenden te koesteren.¹² Na deze inleidende zinnen volgt een gedetailleerde verklaring van de twaalf artikelen van de Apostolische Geloofsbelijdenis, op maar liefst 635 bladzijden. Ik wil hier vooral de aandacht vestigen op het hoofdstuk over de christologie, want dit vormde het centrale thema van de in dit artikel beschreven discussie.

Wybrantsz bespreekt de christologie in het hoofddeel 'Van Christo den Sone, en de verlossinge des menschen'. Hierin wordt Christus door Wybrantsz omschreven als 'Godt zijnde, so mensche geworden, dat hy sulcks beyde is van natueren, dat is ware Godt, en ware mensche in een onghedeylde persone', waarmee hij de woorden uit de geloofsbelijdenis van Chalcedon (451) bevestigt. God is mens geworden, opdat hij als 'Saligh-maecker en verlosser [...] door lijden, sterven, en bloet-vergieten' de mensheid kan verlossen van haar zonden. Door zijn zoendood kan God voldoening geschonken worden, waarmee Wybrantsz zich aansluit bij de breed geaccepteerde soteriologie die ooit was vormgegeven door Anselmus van Canterbury in diens *Cur Deus homo*.¹³

Wybrantsz heeft het over de geboorte 'uyt de Maghet Maria' als hij de vraag van de menswording van Christus aan de orde stelt. Dit verschilt met de door Schabaelje aangehaalde belijdenis, waarin de prepositie 'van' gebruikt is. Het vervolg maakt echter duidelijk dat er bij Wybrantsz inhoudelijke overeenstemming is tussen beide preposities, want hij ontkent dat Christus zijn vlees uit de hemel heeft gebracht. Ook is het niet zo dat zijn Godheid of een deel daarvan in mensheid of vlees is veranderd, waardoor zijn goddelijkheid verloren zou gaan. De menswording betekent volgens hem dat Christus waarlijk mens is geworden door de Heilige Geest in de maagd Maria:

het woordt is vleesch gheworden [...] niet door veranderinge van de Godtheydt in menscheyt [...] maer door de aenneminghe van het vleesch, ofte menscheydt tot de Godtheyt ofte het Woort in een persone.

Wybrantsz realiseerde zich dat de Waterlanders in hun menswordingsleer verschilden van sommige anderen: zij 'drijven' dat 'sijn Godtheyt, ofte Godtlijck wesen, in menschheyt, ofte menschelijck wesen is verandert'. In de opvatting dat Christus veranderd is van wat hij te voren was – waarachtig God – in dat wat hij te voren niet was – mens – schulde zijns inziens een grote dwaling,

want daarmee werd de ware Godheid van de Zoon van God geloochend. Wybrantsz logenstrafte hiermee de menniste incarnatieleer, maar dit heeft direct te maken met een consequentie die hij voorzag. Dan zou niet ‘de Sone Godts [...] die van eeuwigheyt uyt den Vader ghebooren is’ voor onze zonden gestorven zijn, maar slechts ‘yet wat, dat daer van gheworden is, en daer ’t in verandert is’, namelijk ‘niet meer als een bysonder heylich mensche, die Godts Sone gheheten wort’. Deze opvatting druisde volgens Wybrantsz in tegen wat de Schrift leert. Hij noemde het daarom ongerijmd dat er mensen zijn die volhouden dat Christus ‘gansch niet van haer [= Maria] aen genomen heeft’. Hierbij interpreteerde Wybrantsz de geschriften van Menno op zeer selectieve wijze, terwijl hij zich tegelijkertijd op diens autoriteit beriep. Wij dienen volgens Wybrantsz uiteindelijk slechts te geloven en te belijden dat de Zoon Gods zelf God is, en dat Hij mens geworden is door Gods kracht van boven; daarmee blijvend wat hij was (God) en geworden tot wat hij niet was (mens).

Wybrantsz wist zich ondanks dat hij overtuigd was van zijn gelijk toch ook te relativiseren. Hij antwoorde bijvoorbeeld ontkennend op de vraag of de door Christus beloofde zaligheid afhankelijk is van de kennis van de waarheid inzake Christus’ menswording, zoals door sommigen wordt geleerd. Voor hem gold dat onze zaligheid niet ‘simpel’ afhangt van de kennis over Christus menswording. Toch bleef van belang dat wij ons realiseren wie hij ‘in persone’ is en waartoe hij mens geworden is.

Soo houden wy nochtans niet, dat het alles soo precijs noodtwendigh is ter saligheyt, dat yemandt die alles niet wel vaten, noch begrijpen konde [...] daerom onsalighe, en verdoemt soude zijn; o neen.¹⁴

Twée zaken treden in de behandeling van de christologie door Wybrantsz duidelijk naar voren. Op heldere wijze verwoorde hij zijn principiële overtuiging dat Gods Zoon waarachtig God en waarachtig mens is in één ongedeelde persoon. Bij zijn menswording heeft de Godheid van Christus zijn mensheid (het vlees) van Maria aangenomen, zodanig dat in Christus beide naturen (God en mens) samengaan. Tezelfdertijd betoonde Wybrantsz zich verdraagzaam jegens de mensen die het niet eens waren met zijn geloofsopvatting, en rigide kan hij dus niet genoemd worden. Nog in hetzelfde jaar dat Wybrantsz zijn *Catechesis* uitgaf, kwam een reactie van de kant van de verenigden. Een anonymus probeerde de Waterlandse opvattingen te weerleggen met het boekje *Eenighe extracten*. In die publicatie wordt Wybrantsz’ catechismus – samen met andere Waterlandse teksten – onderworpen aan kritiek vanuit Vlaams perspectief aangaande de menswording van Christus.

Portret van Joost Hendricksz (1592-1644), predikant bij de Vlaamse Doopsgezinde te Amsterdam. Gravure tweede helft van de zeventiende eeuw (Doopsgezinde Bibliotheek: Prent K 472b).

EEN ANONIEME JOOST HENDRICKSZ DIENT VAN REPLIEK

De welwillende toon in Schabaelje's *Vereenigingh* en in Wybrantsz' *Catechesis* leidde niet tot een handreiking door de verenigden. Integendeel, want de Vlaamse leraar Hendricksz verwoordde de bezwaren van de verenigden tegen de Waterlandse interpretatie in zijn boekje *Eenighe extracten*.¹⁵ Alhoewel dit geschrift anoniem verscheen, kan het zonder probleem aan Hendricksz worden toegeschreven, omdat hij later zelf aangaf het te hebben geschreven.¹⁶ Joost Hendricksz (1592-1644), was aanvankelijk werkzaam in de Vlaamse gemeente van Harlingen en diende de Vlaamse gemeente in Amsterdam op het moment dat de Waterlanders toenadering zochten tot de verenigden.¹⁷ Hendricksz had eerder een actieve bijdrage geleverd aan de vereniging van Jonge Friezen, Hoog-Duitsers en Vlamingen, maar in 1640 stond hij terughoudend tegenover een verdere vereniging met de Waterlanders. In zijn werkje, *Eenighe extracten* benadrukte hij dan ook vooral de verschillen met de Waterlanders.

*EENIGHE EXTRACTEN, SOO UYT DEN CATECHISMUS,
GHESTELDT DOOR REYNIER WYBRANTSZ ALS MEDE UYT EENIGE
SCHRIFTEN, DOOR DENIJS VANDER SCHUERE, EN JACOB CORNELISZ*¹⁸

Hendricksz gaf al in de voorrede van *Eenighe extracten* aan dat hij expliciet de christologie van de Waterlanders wilde analyseren en becommentariëren. Hun opvattingen over Christus bleken bij nadere toetsing geheel in strijd te zijn met Gods Woord. Daarbij richtte hij zich op de al eerder genoemde teksten: de *Vereenigingh* van Jan Philipsz (Schabaelje), de *Catechesis* van Reynier Wybrantsz en voorts enkele brieven van Denys vander Schuere en Jacob Cornelisz (van Dalen). Tegen de leerstellingen die men daarin aantreft wilde Hendricksz graag – wat hij noemt – ‘eenvoudigen’ waarschuwen. Daarnaast wilde hij ook proberen de verdedigers van deze interpretatie zelf tot een beter inzicht te brengen. De Waterlandse auteurs zouden volgens hem de waarheid rond Christus' God- en mens-zijn negeren of zelfs verdonkeremanen.¹⁹

Het boekje *Eenighe extracten* is evenals Wybrantsz' *Catechesis* opgesteld in vragen en antwoorden. In de aanvang, bij de eerste vragen en antwoorden wijst nog niets op een leerverschil tussen Waterlanders en verenigden. Over het eeuwig bestaan van de Zoon Gods bestond ook geen meningsverschil. Dit valt tevens op te maken uit brieven van Denys vander Schuere (van juli

en oktober 1639), die ze schreef nadat Joost Hendricksz [!] hierom had gevraagd.²⁰ Eenzelfde opvatting wordt gevonden in een brief van de Waterlander Jacob Cornelisz en eveneens in de catechismus van Wybrantsz.²¹ Pas in het vervolg echter van *Eenighe extracten*, waar de menswording van Christus aan de orde komt, worden de standpunten van Vander Schuere en Wybrantsz bestreden:

het woordt Persoon [...] ghebruycken [sy] [...] in sulck een sin, dat het in hem begrijpt een wesenlijke tweehey. Ten eersten Godts eenighe [...] Soone, die sy de Godtheyt [...] noemen, ten tweede een ware Mensch [...] die sy de Menscheydt [...] noemen, uyt welcke tweehey naer haer voorstel den Persoon Christi bestaat.²²

Met de introductie van het woord ‘tweehey’ lijkt er bijna sprake te zijn van kwade trouw bij Hendricksz. Toch ben ik overtuigd van zijn oprechte bedoeling en serieuze geloofsovertuiging, wanneer hij met grote scherpzinnigheid de Waterlandse opvattingen analyseert. Zoals ik heb laten zien werd nergens door de Waterlandse leraren gebruikgemaakt van het woord ‘tweehey’. Integendeel, Schabaelje citeerde ‘ende is also [...] in *eenen Persoon*, waere Godt ende mensche’ en Wybrantsz sprak van ‘ware Godt, en ware mensche in *een onghedeylde persone*’ [cursivering AvW]. Hendricksz zette zijn redenatie echter voort vanuit deze interpretatie en focuste hierna op het Waterlandse gebruik van het woord aannemen [van het vlees]. Op grond hiervan oordeelde hij dat Waterlanders Christus beleden als ‘Godts eeninghe, eyghen, en ware Sone te sijn, is den aennemer, ende, een mensche ons ghelijck is de aengenomene’, waardoor Gods ware zoon een ander is ‘als die mensch, welc hy aengenomen heeft’. Weliswaar maakten zij er samen één persoon van, ‘maer niettemin zijnse twee’. Dit meende hij uit Wybrandts *Catechesis* te moeten concluderen, waar deze Thomas’ belijdenis, ‘mijn Heer en mijn God’, aanhaalde om aan te tonen dat Christus twee naturen ‘in een en deselve persone’ kent.²³

Hendricksz besprak ook de incarnatieleer en gaf de visie van de Waterlanders als volgt weer: naar zijn Godheid is Christus uit het wezen of substantie Gods, ‘en nae sijne Menscheydt uyt het wesen en de substantie Maria’. De auteur van *Eenighe extracten* wilde zo opnieuw duidelijk maken dat bij Waterlanders de ware Zoon van God niet dezelfde is als de aangenomen mens.²⁴ Wybrantsz stelde dat Christus ‘is ghestorven, na den vleesche’ en als ‘waerachtighe Godt [...] soo en konde hy lijden noch sterven [...] daer in dat hy Godt was’, en hij onderstreepte daarnaast de eenheid van Vader en de

Zoon Gods in hun onsterfelijkheid. Hendricksz leidde hieruit af dat volgens Waterlanders ‘Gods eygentlijcke, eenigh-gebooren, en ware Sone [...] niet ghestorven is’, terwijl volgens hem alleen God onsterfelijkheid kent, wat Wybrandsz dus niet erkende.

Worden de opvattingen van de Waterlanders tezamen gebracht, dan is de conclusie dat volgens hen niet de ‘aennemenden Sone’ als de waarachtige Zoon van de Vader voor ons is gestorven, maar ‘die van dezen Sone aenghenomen is. ‘Te weten een Mensch ons in alles ghelijck, uytghenomen de sonde’.²⁵ Met deze woorden ronde Hendricksz zijn betoog af tegen de Waterlanders en sloot hij de cirkel. Op de titelpagina van *Eenighe extracten* had hij al aangegeven aan te willen tonen dat Wybrandtsz, Van der Schuere en Cornelisz beweerden dat ‘niet voor ons ghestorven is, die de welcke sy selve belijden: Godts eenighe, eyghen, en ware Sone te sijn’. Dit was het geval omdat zij in ‘een Persoon, Christus, twee Sonen’ onderscheiden.

Hendricksz was mogelijk zo fel op met name Wybrandtsz omdat deze in de voorrede van zijn *Catechesis* anderen hiertoe zelf had uitgenodigd.

misse ick erghens in, wilt dat verbeteren, ghy sult my ende anderen daer mede dienen, en Vrindtschap doen.

Hoewel Hendricksz zich in zijn reactie vooral richtte op Wybrandtsz’ christologie bevatte diens *Catechesis* beslist ‘meer ander dinghen daer op dat wy ons weer-woort hebben’. Ook wilde hij nog even kwijt dat Waterlandse gemeenteleden er goed aan zouden doen om hun leraren tegen te spreken en hun onderwijs te verwerpen. Daarop besloot hij zijn tekst met de aanbeveling opmerkzaam te zijn en ‘zijdeloos’ te oordelen. Schabaelje noch Wybrandtsz hebben echter gereageerd op de aantijgingen van Hendricksz, die als obstructies kunnen worden uitgelegd. Denys vander Schuere en Jacob Cornelisz van Dale vonden niettemin dat de verwijten niet onweersproken mochten blijven.

DENYS VANDER SCHUERE EN JACOB CORNELISZ VAN DALE RECHTVAARDIGEN ZICH

Vander Schuere en Van Dale zullen niet blij geweest zijn met de aanval van Hendricksz op hun geloofsovertuiging. Zij hadden daar immers uitgebreid met hem over gecorrespondeerd. Meer dan eens werd uit die correspondentie geciteerd in *Eenighe extracten*, steeds om hen te weerleggen. Denys vander Schuere († 1673) was behalve uitgever en boekhandelaar sinds 1639 te-

Portret van Jacob Cornelisz van Dale (1608-1664) door C. de Visser en F.H. van de Hoove (Doopsgezinde Bibliotheek).

vens leraar in de Waterlandse gemeente in Amsterdam en raakte zo direct betrokken bij de poging tot vereniging met de reeds verbonden Jonge Friezen, Hoog-Duitsers en Vlamingen. Het is erg aannemelijk dat hij een actieve rol heeft gespeeld bij deze poging, gezien de citaten uit zijn correspondentie met Hendricksz.²⁶ Jacob Cornelisz van Dale (1608-1664) is een vergelijkbare figuur: ook hij werd – naast zijn werk als chirurg – in 1639 leraar in de Waterlandse gemeente en ook hij heeft met Hendricksz gecorrespondeerd.²⁷ Gezamenlijk hebben beide leraren een *Korte vertooninghe* geschreven als verweerschrift tegen de aantijgingen van Hendricksz.

*KORTE VERTOONINGHE, VANDE ONWARE BESCHULDIGINGEN GEPLEECHT
IN EEN BOECXKEN SONDER NAEM DES AUTHEURS*²⁸

De auteurs van de *Korte vertooninghe* wonden er geen doekjes om dat Hendricksz hen met zijn aanvallen op de Waterlandse geloofsopvattingen persoonlijk had weten te treffen. De beschuldigingen aan hun adres en aan hun geloofsovertuiging in het algemeen werden door hen lasterlijk en onwaarachtig genoemd. *Eenighe extracten* was volgens hen vooral in druk verschenen om de Waterlandse leringen ‘hatelijk te maecken’ en om hun leraren ‘te verminderen’ in eer en aanzien. Want hoe kon de anonieme auteur menen dat Waterlandse leraren verkondigden dat twee zonen te onderscheiden zijn in de ene persoon van Christus en waarop baseerde hij dat zij leerden dat niet de eeuwige Zoon van God voor ons gestorven is, maar iemand die niet meer was ‘als een puer bloodt mensch’? Ook het opstoken van Waterlandse lidmaten tegen hun leraren was de auteurs een doorn in het oog. De anonieme auteur was iemand...

niet anders voor hebbende als twist, tweedracht, ende [wenste] scheuringe onder onse vreedsame Gemeente te veroorsaecken.²⁹

‘R.W.’ (= Reynier Wybrantsz) had het niet nodig gevonden om mee te werken aan deze *Korte vertooninghe*, want in zijn boek *Catechesis* kon ‘yegelijc genoegh zijn onschult’ zien. Voor Van der Schuere en Van Dalen lag dit anders, want hun denkbeelden waren tevoren niet openbaar gemaakt, maar enkel in correspondentie met Joost Hendricksz aan de orde gekomen. Zij grepen in om alle eventuele misverstanden inzake hun opvattingen vóór te zijn, en om persoonlijke aanvallen en beschuldigingen recht te zetten. In deze poging tot rectificatie en eerherstel noemden zij hun christologische opvat-

tingen zoals aan de orde gesteld in een door Vander Schuere aan Joost Hendricksz gericht schrijven van 9 september 1639:

Dat wy God versoent zijn door de doot vande eeuwige Sone Gods [...] die hem zelve voor ons inde doot heeft overgegeven, ende voor ons geleden inden vleesche. Sulcx dat wy oock ontkennen datter niet meer als een puer mensch voor ons zoude gestorven zijn, maer belijden dat ghestorven is de Sone des Levendigen Gods.³⁰

Hiermee kwam de ‘Penne-strijdt’ echter geenszins ten eind, want het bleek noodzakelijk om in nog een brief aan Joost Hendricksz van 26 november 1639 ook hun gevoelens aangaande Christus’ menswording uiteen te zetten. Hierover hadden Vander Schuere en Iacob Cornelisz destijds geschreven dat God zijn enige en eeuwige zoon in het lichaam van Maria mens heeft laten worden ‘en is dien volghende uyt haer een waerachtige mensche geboren, zijnde waerachtig God ende mensch, in een en de zelfde persoon [...] [die] voor de sonde des gantsche werelts gestorven is’.³¹ Na dit schrijven volgde de toezegging van Hendricksz om de zaak verder te laten rusten, maar ondanks deze toezegging ‘valtmen ons nu op ’t lijf met zulc een vinnigh Lijbel, waer van wy houden: I.H. zelfs de Autheur is of buyten zijn toe-doen niet ghedaen is’. Het voornaamste bezwaar van de auteur van *Eenighe extracten* tegen de Waterlandse opvattingen was dat die er toe zouden leiden dat ‘niet voor ons ghestorven is, die de welcke sy selve belijden: Godts eenighe, eyghen, en ware Sone te sijn’. De auteurs van de *Korte vertooninghe* verbaasden zich hierover, omdat in een brief van Vander Schuere van 11 oktober 1639 was meegedeeld.

Want de Sone Godts mensch wordende is oock lijdelyck ende sterffelyck geworden [...] vande eeuwige Godheyt Christi, en eygenschappen des zelfs verstae ick [...] dat hy onlijdelijck, ende onsterffelyck is gebleven [...] even gelijc ick verstae dat hy mensch wordende waerachtig Godt is gebleven [...] ick verstae dat hy niet in alle deelen van zijn geheelen persoon, God ende mensch zijnde, geleden heeft, en gestorven is, (sulcx dat Godt ende mensch doot was, maer daer in hy als waerachtich mensch lijdelyck, ende sterffelyck is geworden, gheleden heeft, ende gestorven is).

Vander Schuere maakte hier onderscheid tussen de twee naturen van Christus, die in één persoon verenigd zijn. Niet in zijn waarachtig God-zijn was Christus gestorven, maar alleen naar zijn waarachtig mens-zijn. De auteur had in zijn brief dus niet beweerd dat de Zoon Gods niet voor de zondige

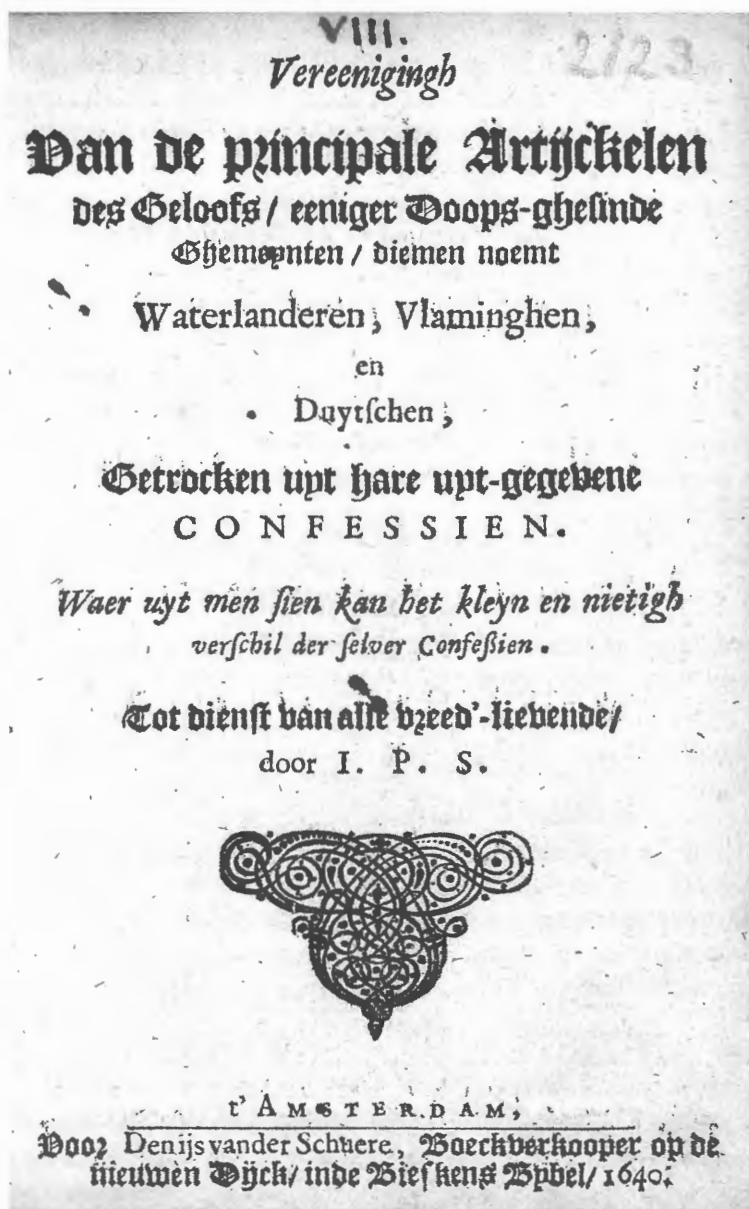
mens gestorven was. Het was echter slechts zijn menselijke natuur die gestorven was en die weer levend geworden is. In zijn goddelijke natuur – in feite: voor zover hij ook de goddelijke natuur in zich had – was hij onsterfelijk gebleven, maar ook deze natuur maakte deel uit van de ene persoon die de Zoon van God is.

Chronologische gezien zou de *Korte vertooninghe* eigenlijk vóór de aanval- len uit *Eenighe extracten* geplaatst moeten worden in deze Waterlands-Vlaamse polemië, ten minste voor zover het de inhoud betreft van de uit 1639 daterende briefteksten. De inhoud van de hier geciteerde en dus pas achteraf openbaar gemaakte brieven versterken de indruk dat de Waterlandse denkbelden door Joost Hendricksz in zijn vraag- en antwoordboekje welbewust in een kwaad daglicht gesteld zijn, terwijl dit had kunnen worden voorkomen. Door het openbaar maken van de Waterlandse brieven gericht aan Hendricksz was men in staat een eigen oordeel te vormen over de christologische polemië, op basis van de oorspronkelijk teksten. Joost Hendricksz nam in het leergeschild als laatste het woord door de publicatie van zijn *Nader-bericht*.

*NADER-BERICHT, VAN HET GENE DENIJS VANDER SCHURE,
EN JACOB CORNELISZ. SEGGHEN*³²

Joost Hendricksz schreef een reactie op de *Korte vertooninghe*, maar wilde die – zo stelt hij – niet publiceren, ook al zou de drukker erop aangedrongen hebben. Hij weigerde omdat dit hem werd afgeraden en om de Waterlanders te ontzien. Later zette Hendricksz op verzoek zijn standpunt nog eens op schrift, een vriend liet het in afgeschreven vorm circuleren, maar de drukker kreeg opnieuw geen exemplaar om uit te geven. Toen de drukker (Jan Albertsz) alsnog een kopie van deze tekst in handen kreeg, heeft hij deze niettemin willen uitgeven, ‘verhoopde dat den Autheur ons deze vryheydt van ’t drucken (’t welck buyten hem geschiet) sal excuseren’.³³

Wat Hendricksz op de eerste bladzijden van zijn brief schrijft, lijkt enigszins op het verweer van een groep ruziënde kinderen die bij de schooljuf groepen zijn: hij begon eerst! Evenals deze kinderen probeerde Hendricksz de schuld van de twist bij de andere partij te leggen. En waar hij citeert uit zijn eigen brieven aan Vander Schuere, kun je niet anders concluderen dan dat hij *nolens volens* de pennenstrijd is aangegaan met de Waterlanders.³⁴ Als de eigenlijke reden van het leergeschild ter sprake komt – de christologie in het algemeen en soteriologie in het bijzonder – passeren de eerder genoemde ar-

Titelpagina van I.P.S. [= Jan Philipsz Schabaelje], *Vereenigingh van de principale artijckelen des geloofs* (Amsterdam, 1640) (foto: Doopsgezinde Bibliotheek, UBA: OK 65-693).

gumenten en verwijten opnieuw de revue in een welles-nietes-betoog. De Waterlanders gaven niet toe dat zij de dood van de Zoon Gods ontkenden, terwijl zij bij monde van Jacob Cornelisz zelf verklaarden dat de ‘Sone [...] oock [= evenals de Vader; AvW] onveranderlijk, onlijdelijk, en onsterfelijk [is]’. Tezelfdertijd wierpen zij Hendricksz voor de voeten dat hij beweerde ‘dat Godts-Sone, mensch-wordende niet Godts Sone en sou gebleven zijn’. Ten overvloede en ter verdediging herhaalde Hendricksz hier zijn exegese van de tekst van Johannes: ‘het Woort wert vleesch’. De Zoon van God was door de kracht van de allerhoogste mens geworden in Maria, maar dit betekende niet ‘door veranderinghe van d’een in d’ander substantie, of door aenneminghe vander menscheit, tot de Godtheyt’.³⁵

Feitelijk ging het inmiddels allang om een herhaling van zetten. Hendricksz noemde de kern van het geschil de vraag of Gods eeuwige Zoon nu gestorven was of niet. Door de Waterlandse leraren werd dit volgens hem ontkend en door de verenigden juist bevestigd. De ontkenning riep volgens hem de vraag op of wij wel echt met God verzoend kunnen zijn. Opnieuw verweet hij de Waterlanders dat de consequentie van hun christologische opvatting was dat er twee zonen van God zouden zijn. Hendricksz ontkende niet ‘dat mijn gevoelen in eenigen deel niet over een en komt met het gevoelen vande oude algemeene Christenheydt’; bedoeld was de melchioritisch-menniste menswordingsleer. Dit zag hij echter als ‘een saecke van kleyn belanck’. Immers, de oude algemene christenheid ‘bestaet uyt menschen die dolen kunnen [...] wie sal ons versekeren van, datse niet en dolen?’ Gold hier niet dat alleen het evangelie richtsnoer zou mogen zijn voor hetgeen in de gemeente geleerd wordt.³⁶ Zouden ook de Waterlanders hier niet van harte mee instemmen.

Hendricksz bleef volharden in zijn interpretatie van de Waterlandse christologie en gaf aan het eind van zijn betoog impliciet te kennen dat de leer van de Waterlanders een belemmering vormde voor verdere vereniging. Hoe aangenaam het ook zou zijn als alle christenen eenzelfde geloofsovertuiging zouden kennen, dit nam niet weg dat zij ‘eerst recht gheluckich [zijn] wanneer ’t gevoelen in Godts Woort gefondeert is’. De laatste opmerkingen van Hendricksz nodigen uit om de zaken nog meer uit te diepen: ‘word’ ick van dolinghe overtuycht, ick wil het mijne om een beter geven’. Toch kwam er geen reactie van Waterlandse zijde op het *Nader-bericht*. Wel zonden de Waterlanders zeven jaar later een officieel verzoek tot vereniging aan de Verenigde Doopsgezinde Gemeente, waarop – anderhalf jaar later – opnieuw een afwijzing volgde, ditmaal opgesteld door Galenus Abrahamsz. Pas tijdens de zogeheten Lammerenkrijg in de Verenigde Gemeente ontstond als *blessing*

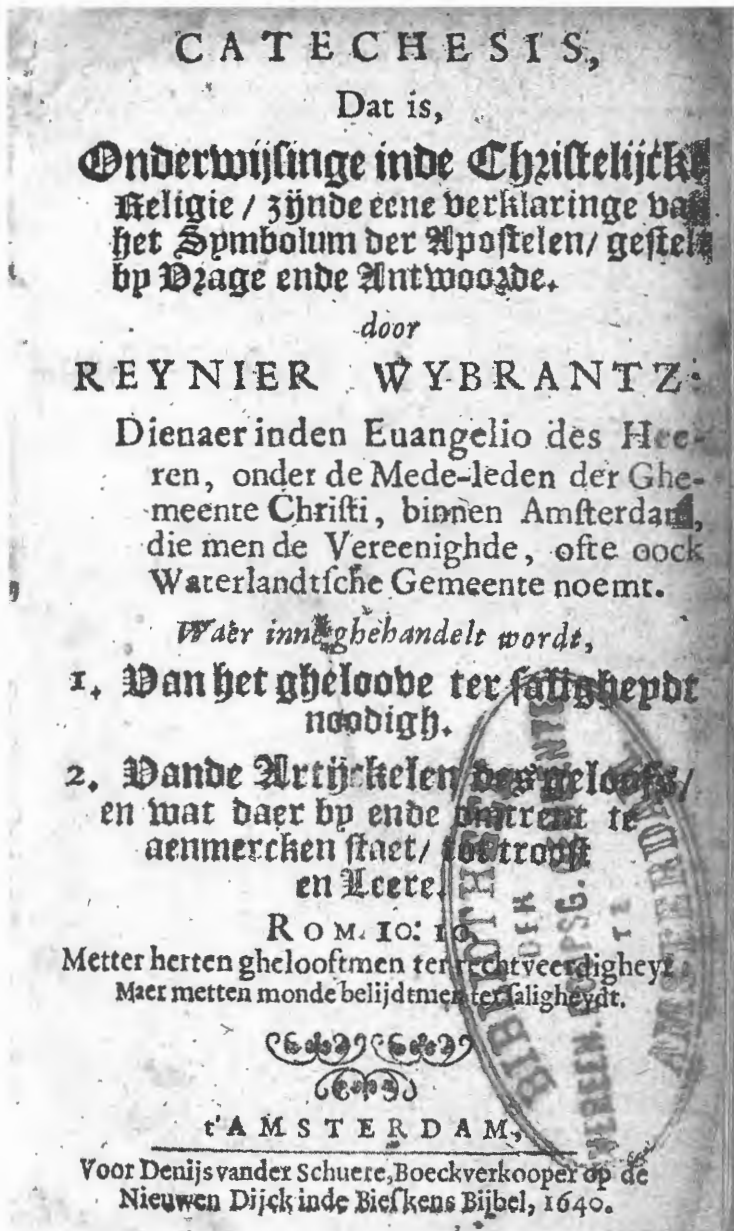
in disguise, voor de Waterlanders een nieuwe mogelijkheid. In het jaar 1668 kwam eindelijk een verbond tot stand tussen de Amsterdamse gemeente ‘bij het Lam’ en de Waterlanders van de Groote Spijker, waarna ook in andere plaatsen dergelijke verenigingen plaatsvonden.³⁷

De pennenstrijd over de christologie uit 1640 werd door beide partijen gevoerd met haast scholastieke precisie. In de toenadering tot de verenigden stelden de Waterlanders zich onmiskenbaar het meest toegeeflijk op. Enerzijds doordat zij de vragende partij waren, anderzijds omdat hun gemeentelijke praxis meer stoelde op onderlinge verdraagzaamheid. Wanneer thans aan één van beide partijen scherpstijperij voor de voeten geworpen zou worden, doet men tekort aan hun soteriologische positiekeuze. Want hoe zou een eenvoudig mens en niet God zelf de verlossing van de zondige mens hebben kunnen bewerkstelligen? Uit de geselecteerde tekstfragmenten is duidelijk geworden dat de kern van het leergeschil lag in de incarnatieleer en dat de verenigden Menno's theologie onaangetast wilden laten. De door de Waterlanders gebruikte woorden ‘aannemen’ (*in casu* van het vlees van Maria) en ‘uyt’ (dat ook ‘van’ betekende) speelden een cruciale rol in deze discussie. Indien men vanuit modern perspectief schouderophalend voorbijgaat aan deze polemieken bagatelliseert men de ernst van deze geloofsovertuigingen. De verlossing van de zondige mens door Christus werd als een zaak van levensbelang ervaren door christenen in die tijd. Alleen met dit besef voor ogen kan men rechtdoen aan het gevoel van die dopers uit 1640.

BIBLIOGRAFISCHE GEGEVENS VAN DE BIJ DE POLEMIEK
VAN 1640 BETROKKEN BOEKJES

Toelichting op de rubrieken

1. transcriptie van de typografische titelpagina van de eventuele verschillende edities
2. transcriptie van colofongegevens
3. collatieformule
4. beschrijving van de inhoud
5. bewaarplaatsen
6. aantekeningen aangaande exemplaar gebonden aanvullende details
7. bibliografische verwijzingen

Titelpagina van Reinier Wybrantsz, *Catechesis*... (Amsterdam, 1640) (foto: Doopsgezinde Bibliotheek, UBA: OK 65-1187).

Titelpagina van [Joost Hendricksz], *Eenighe extracten* (Amsterdam, 1640) met daarop het bekende duifje dat ook steeds voorin de *Bijdragen* staat (op de zogeheten blinde titelpagina) (foto: Doopsgezinde Bibliotheek, UBA: OK 65-760).

Gebruikte afkortingen

KB	Koninklijke Bibliotheek Den Haag
OTM	Signatuur aanduiding in de catalogus van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Schagen	M. Schagen, <i>Naamlyst der doopsgezinde schrijver en schriften beginnende met den jaare 1539, en eindigende met den jaare 1745</i> (Amsterdam, 1745).
S&K	N.P. Springer & A.J. Klassen, <i>Mennonite bibliography 1631-1961</i> (Scottsdale, PA & Kitchener, OT, 1977).
ThUBK(V)	Bibliotheek Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) Kampen
UBVU	Bibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam.

- A. I[an]. P[ieter]. S[chabaelje]. *Vereenighing van de principale Artijckelen des Geloofs*

A 1

1. *Vereenighing van de principale Artijckelen des Geloofs, eeniger Doops-ghesinde Ghemeynten, diemen noemt Waterlanderen, Vlaminghen, en Duytschen, Getrocken uyt hare uyt-gegevene Confessien. Waer uyt men sien kan het kleyn en nietigh verschil der selver Confessien. Tot dienst van alle vreed'-lievende, door I.P.S. [Vignet]*
't Amsterdam, Voor Denijs vander Schuere, Boeckverkooper op de nieuwen Dijk, inde Bieskens Bybel, 1640.
2. ---
3. 8°: A-C⁸D⁴, (8)9-56 p.
4. A1r Titelpagina.
A1v Blanco.
A2r-A4v 'Voor-reden.'
A5r-D4v Hoofdstekst, 'Vereenighing van de principale Articulen des Geloofs eenigher Doops-ghesinde...'.
D2v-D4v Insaat.
5. OTM: OK 65-693; OTM: OK 65-1174.
6. ---
7. Schagen 89-90; S&K 3950; Visser, *Broeders in de geest*, II, 203, 6.1.

A2

1674 (2^e druk)

1. *Vereenigingh Van de principale Articulen des Geloofs, eeniger Doops-ghesinde Gemeynten, diemen noemt Waterlanderen, Vlaminghen, en Duytschen, Getrocken uyt hare uyt-gegevene Confessien. Waer uyt men sien kan het kleyn en nietigh verschil der selver Confessien. Tot dienst van alle vreed³-lievende, door I.P.S. [Vignet]*
't Amsterdam, By Johannes van Veen, Boeck en Perkament verkooper in d'Oude Hoogh-straet over 't Oostindies Huys, 1674.
2. ---
3. 8°: A-C⁸D⁴, (8)9-56 p.
4. Inhoudelijk identiek aan A1.
5. OTM: OK 65-1175.
6. ---
7. Schagen 89-90; S&K 3951; Visser, *Broeders in de geest*, II, 203, 6.2.

A3

1739 (3^e druk)

1. *Vereenigingh Van de principale Artijkelen des Geloofs, eeniger Doops-ghesinde Ghemeynten, die men noemt Waterlanderen, Vlaminghen, en Duytschen, Getrocken uyt hare uyt-gegevene Confessien. Waer uyt men sien kan het kleyn en nietigh verschil der selver Confessien. Tot dienst van alle vreed-lievende, door I.P.S. [Vignet]*
Te Rotterdam, By Pieter van Gilst, Boekverkooper in 't Hang by de groote Vis-Markt, 1739.
2. ---
3. 8°: A-C⁸D², (6)7-52 p.
4. Als derde geschrift opgenomen in convoluut *De Algemeene Belydenissen Der Vereenigde Vlaamsche, Vriesche, en Hooghduitsche Doopsgezinde Gemeinte Gods...* (Rotterdam 1739). Inhoudelijk identiek aan A1.
5. OTM: OK 65-551 (3); KB K 2204 D23; TUGK(V)BK 66 G 26; UBVU XP.07536.- in convoluut Ib.
6. ---
7. Schagen 89-90; S&K 3952; Visser, *Broeders in de geest*, II, 203, 6.3.

- B. Reynier Wybrantsz Wybma, *Catechesis, Dat is, Onderwijsinge inde Christelijke Religie ...* (Amsterdam, 1640)

B1

1. *Catechesis, Dat is, Onderwijsinge inde Christelijke Religie, zijnde eene verklaringe van het Symbolum der Apostelen, gestelt by Vrage ende Antwoorde. door Reynier Wybrantz: Dienaer inden Euangelio des Heeren, onder de Mede-leden der Ghemeente Christi, binnen Amsterdam, die men de Vereenighde, ofte oock Waterlandsche Gemeente noemt. Waer inne ghehandelt wordt, 1. Van het gheloove ter saligheydt noodigh. 2. Vande Artijckelen des geloofs, en wat daer by ende omtrent te aenmercken staet, tot troost en Leere. Rom. 10:10. Metter herten ghe-looft men ter rechtveerdigheyt: Maer metten monde belijdtmen ter saligheydt.*
[Vignet]
t' Amsterdam, Voor Denijs vander Schuere, Boeckverkooper op de Nieuwen Dijk inde Bieskens Bijbel, 1640.
2. Ee10r: Afbeelding van Elia, door de raven gevoed.
Hieronder: 't' Amsterdam, Gedruckt by *Nicolaes van Ravesteyn*, Anno 1640'.
3. 12°: A-Ee¹², 668 p.
4. A1r Titelpagina.
A1v Blanco.
A2r-A3v 'Voor-reden.'
A4r-Ee4r Hoofdstekst, beginnende met 'Verklaringe Over het Symbolum der apostelen, soo ghenamt, vervatende de Hoofd-Articulen van het Algenmeyne Christen-gheloove, met de voornaemste leer-stuc-ken des H. Euangelij, t'samen-gestelt by vraghe ende antwoorde'.
A4r-A10v 1. 'Van 't gheloove ter Salicheyt noodich'.
A10v-B2v 2. 'Vande Articulen des gheloofs,&c.
Vervolgens worden de twaalf artikelen van het geloof behandeld, verdeeld over vier hoofdstukken.
B2v-G1v 'Eerste Hooft-stuck van God den Vader, en de scheppinge aller dinghen.' (1^e artikel).
G1v-P11v 'II. Hooft-deel van het Symbolum der Apostelen. Van Christo den Sone, en de verlossinge des menschen.' (2^e-7^e artikel).
P12r-R10r 'III. Hooftdeel Van het Symbolum der Apostelen. Van den H. Gheest, ende heylighmakinge der geloovigen.' (8^e artikel).
R10r-Ee4r 'IV Hooft-deel, Vande Kercken, en desselfs voorbaten ofte wel-daden.' (9^e-12^e artikel).
Ee4v-Ee9v Register.

- Ee9v 'Druckfouten te verbeteren.'
Ee10r Colofon.
Ee10v Blanco.
5. OTM: OK 65-1187; OTM: 62-2897.
6. ---
7. Schagen, 132; S&K 3955.

B2

1640 (2^e druk)

1. *Catechesis, Dat is, Onderwijsinghe inde Christelijcke Religie, zijnde eene verklaringe van het Symbolum der Apostelen, gestelt by Vrage ende Antwoorde. door Reynier Wybrantsz: Dienaer inden woorden des Heeren, onder de Mede-leden der Ghemeente Christi, binnen Amsterdam, die men de Vereenighde, ofte oock Waterlandtsche Ghemeente noemt. Waer inne ghehandelt wordt, 1. Van het gheloove ter saligheydt nodigh. 2. Vande Artijckelen des gheloofs, en wat daer by ofte omtrent te aenmercken staet, tot troost en Leere. Rom. 10:10. Metter herten ghe-looftmen ter rechtveerdicheyt: Maer metten monde belijtmen ter saligheyt. Den tweeden druck, door den Autheur selve overgesien.* [Vignet]
t' Amsterdam, Voor Denijs vander Schuere, Boeckverkooper op de Nieuwen Dijk in de Bieskens Bijbel, 1640.
2. ---
3. 12°: A-Z¹², 552 p.
4. Alr Titelpagina.
Alv 'Aen den Leser.' De veranderingen in de tweede druk worden door de auteur zelf aangegeven. Deze betreffen nauwelijks de inhoud, maar bestaan uit het verplaatsen van bijbelteksten uit de tekst zelf naar de marges en weglating van overbodigheden, zoals de herhaling van de vragen in de antwoorden, teneinde de leesbaarheid te vergroten.
A2r-A3v 'Voor-reden.'
A4r-Z8r Hoofdstekst.
Z8v-Z12r Register.
Z12v 'Druck-fouten te verbeteren.'
6. ---
5. OTM OK 65-1186; OTM: OK 62-4754 (1-3).
7. Schagen, 132; S&K 3956.

1672 (3^e druk)

1. *Catechesis, Dat is, Onderwijsinghe in de Christelijcke Religie, zijnde eene verklaringe van het Symbolum der Apostelen, gesteldt by Vrage ende Antwoorde. Door Reynier Wybrantsz: Dienaer inden Woorden des Heeren, onder de Medeleden der Ghemeente Christi, binnen Amsterdam, die men de Vereenichde, ofte oock Waterlandtsche Ghemeente noemt. Waer in gehandelt wort, 1. Van het Gheloove ter Saligheydt noodigh. 2. Vande Artickelen des Geloofs, en wat daer by ofte ontrent te aenmercken staet, tot Troostleere. Rom. 10:10. Metter herten ghelooftmen te rechtveerdigheyt: maer met den monde belijdt men ter saligheydt. Den derden Druck. [Vignet, met de symbolen der vier evangelisten.]*
t³ Amsterdam, Voor Jan Rieuwertsz en Pieter Arentsz Boeckverkoopers. Anno 1672.
2. ---
3. 8°: *² A-T⁸ V⁶, (4) 316 p.
4. *1r Titelpagina.
*1v 'Aen den Leser.' Hierin wordt gemeld dat de vorige druk van deze verhandeling uitverkocht was. Aangezien het – vanwege het stichtelijk karakter – door velen gezocht werd is besloten om tot een herdruk over te gaan. De door de auteur zelf aangebrachte veranderingen, die in de tweede druk zijn opgenomen om de leesbaarheid te vergroten, zijn gehandhaafd. De uitgevers zijn, teneinde de leesbaarheid nog verder te vergroten, op deze door de auteur zelf ingeslagen weg verder gegaan. Op een tweetal plaatsen is iets toegevoegd.
*2r-2v 'Voor-reden.'
Tegenover *2v een portret van Reinier Wybrands Wybma (A. van Buisen fecit) met een rijm van Adr. Spinniker: 'Geleerde oprechtheid straalt in Wybmaas aangezicht/ Die Mennoos Kerk aan 't Y getrouw heeft voorgelicht/ En 't Kort Geloofsbegrip der zes paar Kruisgezanten/ Verklaarde, om in elks hert het waar Geloof te planten.'
- Alr-V3v Hoofddeksel
V4r-V6v Register.
5. OTM: OK 65-1131; OTM: O 61-87.
6. In het exemplaar OTM: O 61-87 ontbreekt het portret. Op binnenzijde van voorplat in handschrift: 'De Druk in 1672 uitgegeven is vervalst van Een onbekent man maar die in 1640 is uitgegeven wort voor Egt gehouden.' Tegenover V6v staat in handschrift: 'Cornelis P. Sorgdrager Gekogt tot Amsterdam op Singel Voor 1/12 van drie Gulden In't Jaar 1782'.

Korte vertooninghe,
**Vande ontware beschuldigen gepleecht in een
Boeckken sonder naem des Auteurs
geintituleert.**

Eenighe Extracten,

Soo uyt den Catechismus, ghesteldt door Rey-
nier Wybrantz. als mede uyt eenige Schriften,
door Denijs vander Schuere, ende Jacob
Cornelisz. Leeraren inde Gemeente die
men de Waterlanders noemt bin-
nen Amsterdam, &c.

**Waer in den Auteur poogt de Leere
vande boozsz. Leeraren verdacht te ma-
ken dat volgens haer geboelen volgt.**

Dat niet voor ons ghestorven is Gods eenige
eygen en ware Sone.

**Ghestelt tot waerschouwingh vande een-
houdigen ende waerhepdt lebende/ door De-
nijs vander Schuere, ende Jacob Cornelisz. &c.**

Het kennis en toestemmingh harer mede-bienaren.

1. Corinth. 4. vers 5.

**Wp is booz het minste dat ich van u geoordeelt
worde/ ofte van een menscheelich oordeel.**

1. Corinth. 4. vers 5.

Soo dan en oordeelt niet voot den tijt. tot dat
de Heere sal ghekomen sijn, welck oock in 't
licht sal brengen 't geene in de duysternisse
verborghen is, ende openbaren de
raetslaghen des herten.

**t' Amsterdam, booz Denijs vander Schuere, Boeck-
verkooper op de Nieuwen-dijck/ in Bies-
kens Wijbel/ Anno 1640.**

Titelpagina van [Denijs Verschuere], *Korte vertooninghe, vande ontware beschuldigen* (Amsterdam, 1640). De drukker was in dit geval ook de auteur! (foto: Doopsgezinde Bibliotheek, UBA: OK 65-56).

7. Schagen 132; S&K 3957.
- C. [Joost Hendricksz], *Eenighe Extracten, ... Handelende van den Persoon Christi...* (Amsterdam, 1640)
1. *Eenighe Extracten, Soo uyt den Catechismus, Ghesteldt door Reynier Wybrantsz. als mede uyt eenige Schriften, door Denijs vander Schuere, en Jacob Cornelisz. Leeraren in de Gemeente die men Waterlanders noemt binnen Amsterdam. Handelende van den Persoon Christi. Waer uyt blijktt, dat volghens haer ghevoelen, niet voor ons ghestorven is, die, de welcke sy selve belijden: Godts eenighe, eyghen, en ware Sone te sijn. Gestelt in Vraegh en Antwoord, tot opmerck van den Eenvoudighen. Proevet all' en behoud het goede, I. Thess. 5. vers.21 [vignet]*
t' Amsterdam, Gedruckt voor Jan Albertsz. Boeck-verkooper, op de Nieuwen-dijck over de Capel-steech, in't vergult A B C. Anno 1640.
 2. ---
 3. 8°: (*)⁴ (A⁴) B-E⁸ F⁴, (viii) 1-80 p.
 4. *1r Titelpagina.
*2r-4v 'Voor-reden Tot den Leser'.
[A1r]-F4v Hoofdstekst in 5 handelingen, opgesteld in ongenummerde vragen en antwoorden.
[A1r-A3r] 'Eerste Handelinghe'.
[A3v]-C2r 'Tweede Handelinghe'.
C2r-D8r 'Derde Handelinghe'.
D8v-F4v 'Vierde Handelinghe'.
 5. OTM: OK 65-760; OTM K 61-5864.
 6. ---
 7. Schagen 45; S&K 3945.
- D. D. vander Schuere ende J. Cornelisz, *Korte vertooninghe, vande onware beschuldigungen* (Amsterdam, 1640)
1. *Korte vertooninghe, Vande onware beschuldigungen gepleecht in een Boecxken sonder naem des Autheurs geintituleert. Eenighe Extracten, Soo uyt den Catechismus, ghesteldt door Reynier Wybrantsz. als mede uyt eenige Schriften, door Denijs vander Schuere, ende Iacob Cornelisz. Leeraren inde Gemeente die men de Waterlanders noemt binnen Amsterdam, &c. Waer in den Autheur poogt de Leere vande voorsz. Leeraren verdacht te maken dat volgens haer gevoelen volgt. Dat niet voor ons ghestorven is Gods eenige eygen en ware Sone. Ghestelt tot waerschouwingh vande eenvoudigen ende waerbeydt lievende, door Denijs van-*

der Schuere, ende Jacob Cornelisz&c. Met kennis en toestemmingh harer mede-dienaren. I. Corinth. 4. vers.3. My is voor het minste dat ick van u geoordeelt worde, ofte van een menschelijck oordeel. I. Corinth. 4. vers.5. Soo dan en oordeelt niet voor den tijt, tot dat de Heere sal ghekomen zijn, welck oock in 't licht sal brengen 't geene in de duysternisse verborghen is, ende openbaren de raetslagghen des herten.

t'Amsterdam, voor Denijs vander Schuere, Boeckvercooper op de Nieuwen-dijck, in Bieskens Bijbel, Anno 1640.

2. ---
 3. 8°: A⁸, [1]-16 p.
 4. Alr Titelpagina.
Alv Blanco.
A2r-A8v Hoofddektst met de aanhef 'Tot den Goet-gunstigen Leser'.
 5. OTM: OK 65-56;
 6. ---
 7. Schagen 94; S&K 3953.
- E. J. Hendricksz, *Nader-Bericht, Van het gene Denijs vander Schure, en Jacob Cornelisz. segghen* (Amsterdam, 1640)
1. *Nader-Bericht, Van het gene Denijs vander Schure, en Jacob Cornelisz. segghen in seecker Boecxken, dat sy met kennisse en toestemmen van haer mede-dienaaren hebben laten uytgaen. Geintituleert, Corte vertooninge vande onware beschuldighingen, gepleecht in seker Boecxken sonder naem des Autheurs. Voorghestelt in seeckeren Brief, door Ioost Hendricksz. Hoort woort, en weer-woort.* [vignet]
t'Amsterdam, Voor Ian Albertz. Boeck-vercooper op de Nieuwen-dijck, by de Capel-steegh, in 't Vergult A.B.C. Anno 1640.
 2. ---
 3. 8°: A-B⁸, (4)5-30 p.
 4. Alr Titelpagina.
Alv Blanco.
A2r-A2v Voorbericht van de uitgever.
A3r-B7v Hoofddektst, zonder verdere indeling.
 5. OTM: OK 65-57;
 6. ---
 7. Schagen 45; S&K 3946.

Nader-Bericht,

**Van het gene Denijs vander Schure,
en Jacob Cornelisz. segghen in secker
Boecxken/dat sy met kennisse en toe-
stemmen van haer mede-dienaren
hebben laten uptgaen.**

**Geintituleert , Corte vertooninge vande
• onware beschuldigen, gepleecht in
seker Boecxken sonder naem
des Autheurs.**

**Doorghestelt in seckeren Wyse/ door
JOOST HENDRICKSZ.**

Hoort woort, en weer-woort.

AMSTERDAM,

**Door Jan Albertsz. Boeck-vercooper op de
Nieuwen-dijck/by de Capel-steegh/in 't Ver-
gult A. B. C. Anno 1640**

NOTEN

1 J.P. Schabaelje, *Vereenigingh*.

2 Zie over deze hereniging: H. Schyn & G. Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen welke in de Vereenigde Nederlanden onder de protestanten Mennoniten genaamd worden; in welke, benevens derzelver Oorsprong, Voortgang, hedendaagschen Staat, en Belydenisse des Geloofs, ook het groot onderscheid tusschen hen, en de Hoogduitsche, en Munstersche Wederdoopers aangetoond word. Waar by noch komt een naukeurig onderzoek wegens de oudheid van den Doop der Jooden-genoten onder de Jooden* (Amsterdam, 1743-1745), 3 dln., II, 90-92; N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 93-96; H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706; strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het doperse spiritualisme* (Haarlem, 1954), 27; P. Visser, *Broeders in de geest; de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988), 2 dln., I, 79, 109 en II, 55; S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden, 2000), 396. In dit artikel zal ik de verenigde partijen van de Jonge Friezen, Hoog-Duitsers en Vlamingen verder aanduiden als de verenigden.

3 Over het leven en werk en de publicaties van Jan Philipsz Schabaelje is veel informatie te vinden: Schyn & Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen*, II, 581-588; *The Mennonite Encyclopedia* (hierna: *ME*), 5 dln. (Scottsdale, PA, 1955-1990), IV, 437-438; Visser, *Broeders in de geest*, I, 32-35 en 36-59; D. Nauta et al., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (Kampen, 1978-2006), IV, 271-274.

4 Zie voor de bibliografische beschrijving bijlage A. Hier verder te citeren als: I.P.S., *Vereenigingh*.

5 I.P.S., *Vereenigingh*, [4].

6 I.P.S., *Vereenigingh*, 15-19.

7 Op de achterzijde van het schilderij staat vermeld: 'Bevestiging van Reinier Wijbrands Wijbma tot oudste door Lubbert Gerrits op zijn sterfbed, ondersteund door Hans de Ries, in tegenwoordigheid van Diakenen der Friesche, Waterlandsche en Hoogduitsche Doopsgezinde gemeentes te Amsterdam. 17 Jan 1612 (Zie Gesch. der Chr. Kerk in Nederland...1869, 2^e Dr. Blz 273)'. Zie hiervoor ook: J.G. de Hoop Scheffer, 'De Broederschap der Doopsgezinden', in: B. ter Haar & W. Moll (reds.), *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland, in tafereelen*, 2 dln. (Amsterdam, 1869), II, 273 en W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland* (Haarlem, 1940), II, 1600-1735, eerste helft, 67. De naam van Wybrantsz kent vele spellingsvarianten: Reinier/Reynier en Wijbrantsz/Wybrantsz/Wijbrands – al dan niet met de achternaam Wybma – komen in verschillende samenstellingen voor. Over Wybrantsz' leven, werk en overige geschriften zie: Schyn & Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen*, II, 494-516; *ME*, IV, 998.

8 Schyn & Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen*, II, 494 en 515-516.

9 Knipscheer duidde het aan als 'den oudsten ons bekenden Katechismus ten gebruike bij het godsdienstonderwijs'; F.S. Knipscheer, 'Geschiedenis van het stil en het stemmelijk gebed bij de Nederlandsche Doopsgezinden', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 37 (1897), 119. Kühler attendeerde hierop toen hij bij de behandeling van het gemeentelijk leven de catechisatie beschreef, en noemde van de drie handleidingen voor godsdienstonderwijs die hij vermeldde die van Wybrantsz 'den diepste'; W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland; gemeentelijk leven 1650-1735* (Haarlem, 1950), 5. Het meest recent wees Zijlstra in zijn beschrijving van het onderricht van de jeugd op deze catechismus met een illustratie van het titelblad; Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 445. Zie voor de onjuistheid van hun vooronderstellingen: A.R. van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren; een onderzoek naar de ontwikkeling*

van de doperse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften (Kampen, 2007), 87-88, noot 51.

10 Knipscheer, 'Geschiedenis', 119.

11 Zie voor de bibliografische beschrijving bijlage B. Hier verder te citeren als: Wybrantsz, *Catechesis*.

12 Wybrantsz, *Catechesis*, 2-3.

13 Wybrantsz, *Catechesis*, 150-175.

14 Wybrantsz, *Catechesis*, 190-202.

15 De titel *Eenighe extracten, soo uyt den catechismus, ghesteldt door Reynier Wybrantsz. als mede uyt eenige schriften, door Denijs vander Schuere, en Jacob Cornelisz.* is zowel door de catalogiseerder van de afdeling Bijzondere Collecties van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam als door ondergetekende foutief geïnterpreteerd, waardoor dit geschrift op naam van Reynier Wybrantsz (resp. c.a.) werd gezet. De foutieve vermelding in de catalogus van de UBA is inmiddels hersteld, nadat ik ze hierop geattendeerd heb. Bij dezen nu ook door mij; Van Wijk, *Plicht tot leren* I, 87, n. 51.

16 Zie hiervoor K. Vos in *ME* II, 4; Van der Zijpp in *ME* II, 703 en IV, 482; N.P. Springer & A.J. Klassen, *Mennonite bibliography 1631-1961* (Scottsdale, PA & Kitchener, OT, 1977), I, 157, # 3945; Visser, *Broeders in de geest*, I, 79 en II, 55 en 414. Zie voor het auteurschap in het bijzonder: J.P. de Bie & J. Loosjes, *Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, 6 dln. ('s-Gravenhage, [1919]-1949), III, 678. Dat Hendricksz zelf erkend heeft dat hij hiervan de auteur is geweest en tevens de reden van zijn anonimiteit verklaard heeft, licht ik hieronder bij de bespreking van zijn *Nader-Bericht* in een voetnoot toe.

17 Over het leven, werk en overige geschriften van Hendricksz zie: Schyn & Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen*, II, 646-648; De Bie & Loosjes, *Biografisch woordenboek*, III, 677-680; *ME*, II, 703.

18 Zie voor de bibliografische beschrijving bijlage C. Hier verder te citeren als: *Eenighe extracten*.

19 *Eenighe extracten*, (*)2r-(*)4v.

20 De auteur geeft op de laatste pagina een *erratum* aan: 'juni' moet gelezen worden als 'juli'.

21 *Eenighe extracten*, 1-4. De eventuele vindplaats van de aangehaalde brieven van Denys vander Schuere en Jacob Cornelisz van Dalen heb ik niet kunnen achterhalen. Fragmenten uit deze briefwisseling worden hier geciteerd. Enkele brieven uit deze correspondentie zijn in het geheel opgenomen in het hierna te bespreken boekje *Korte vertooninghe*. Het is opmerkelijk dat in de secundaire literatuur over Hendricksz' bestrijding van de Waterlandse standpunten niet één keer ook Wybrantsz genoemd wordt, terwijl diens naam toch prominent en als eerste in de titel vermeld staat. Alleen Vander Schuere en Van Dalen worden als te bestrijden figuren vermeld, terwijl in *Eenighe extracten* de catechismus van Wybrantsz bij herhaling expliciet als bron staat aangegeven; De Bie & Loosjes, *Biografisch woordenboek*, III, 678, Van der Zijpp in *ME* II, 703 en Visser, *Broeders in de geest*, I, 79.

22 *Eenighe extracten*, 8-9.

23 *Eenighe extracten*, 9-11.

24 *Eenighe extracten*, 25-27.

25 *Catechesis*, 222-223 en *Eenighe extracten*, 32-41 en 49.

26 Over Denys (Dionys) van der Schuere (Schure, Scheure), (ook wel Verschuren) is niet veel bekend, informatie over diens leven en werk is te vinden in: Schyn & Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen*, III, 296 en *ME* IV, 482.

27 Leven en werk van Jacob Cornelisz van Dale(n) zijn uitvoerig beschreven in: Schyn & Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen*, III, 289-320; De Bie & Loosjes, *Biografisch woordenboek*, II, 352-353; *ME* II, 4.

28 Zie voor de bibliografische beschrijving bijlage D. Hier verder te citeren als: *Korte vertooninghe*.

- 29 *Korte vertooninghe*, 4.
- 30 *Korte vertooninghe*, 8-9.
- 31 *Korte vertooninghe*, 11. De auteurs geven hierbij aan dat ook Reynier Wybrantsz hiermee kon instemmen, waarbij verwezen wordt naar corresponderende passages uit diens *Catechesis*.
- 32 Zie voor de bibliografische beschrijving bijlage E. Hier verder te citeren als: *Nader-bericht*.
- 33 Uit het bericht van ‘den Drucker tot den Leser’, *Nader-bericht*, 2-3. De hiernavolgende hoofdttekst heeft inderdaad de vorm van een uitvoerige brief aan een vriend.
- 34 Op deze plaats bevestigt Hendricksz zelf dat hij de auteur van *Eenighe extracten* is geweest, door te spreken van ‘mijn Boecxken’. Ook geeft hij de reden aan waarom hij dit boekje anoniem liet verschijnen: ‘velen letten toch ‘meer op den persoon , als op de saecke [...] so heb ic alleen de saeck vertoont en mijnen naem verswegen’; *Nader-bericht*, 9-14.
- 35 *Nader-bericht*, 19-20.
- 36 *Nader-bericht*, 23-28.
- 37 Visser, *Broeders in de geest*, I, 109-111.

‘Heer, houdt ’s landts Overheydt in eer’

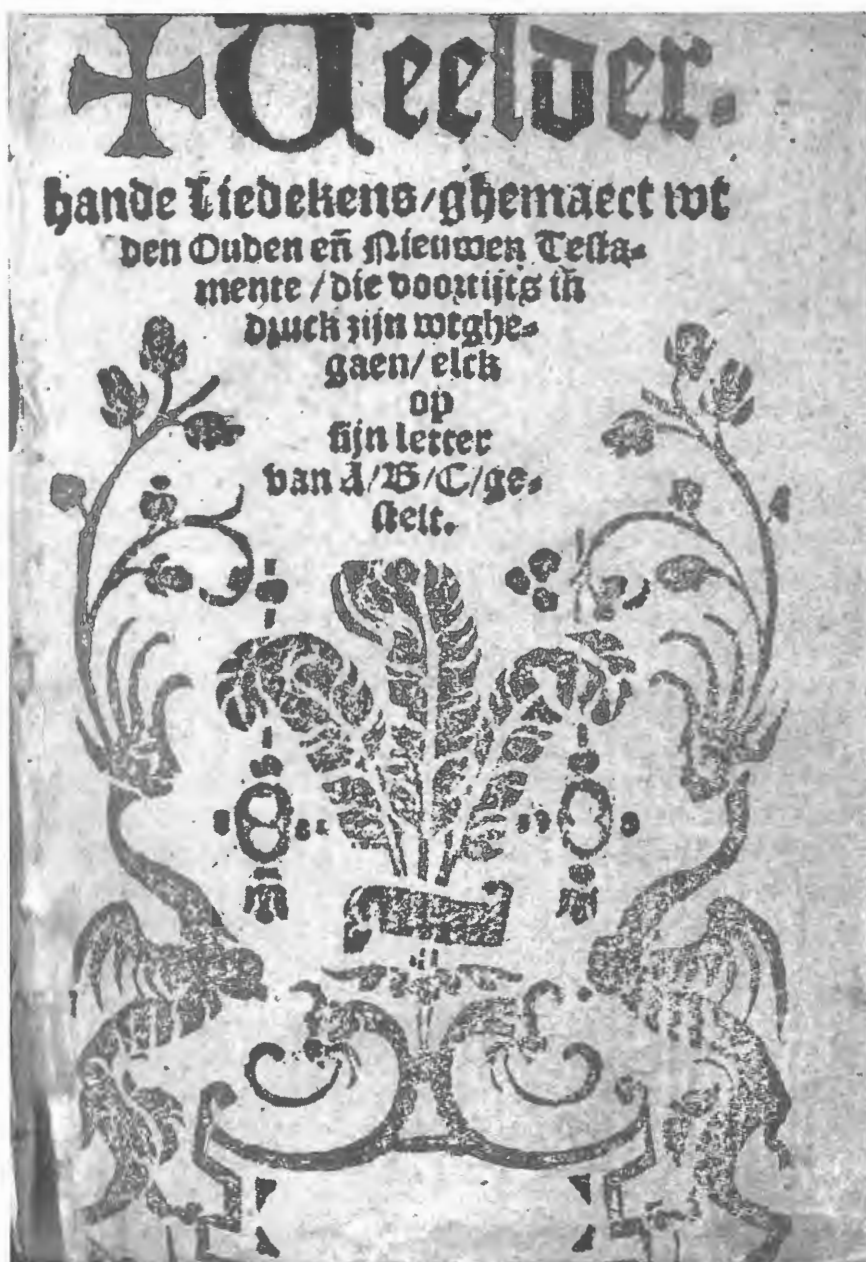
De overheid als thema in de doopsgezinde liedcultuur van de eerste helft van de zeventiende eeuw

ALEX NOORD

Doopsgezinden hebben van oudsher een rijke liedcultuur. Het aantal doopsgezinde liedboeken dat in de loop van de eeuwen verscheen is groot – tientallen sinds de zestiende eeuw. Twee elementen speelden hierin een rol: de grote verscheidenheid van doperse groepen – iedere groep had een eigen liedboek – en verder de geografische diversiteit. Zo verschenen in steden als Hoorn en De Rijp eigen liedboeken, onder andere *’t Kleyn Hoorns-liet-boeck* (ca. 1640) en het *Rijper liedt-boecxken* (1624). Over doperse liederen is inmiddels het nodige gepubliceerd.¹

Het oudste doperse liedboek *Veelderhande liedekens* verscheen rond 1550. Het bevat liedmateriaal uit de vroegste periode van de Reformatie. In de landstaal werd gezongen over de breuk met de Kerk van Rome. De liederen hebben een opvallend persoonlijke stijl en tonen een diep doorleefd geloof. De individuele gelovige wordt erin opgeroepen om Christus na te volgen in soberheid en een ootmoedig leven. Het lijden, dat in het leven van de vroegste doperse martelaren duidelijk aanwezig was, kreeg in de liederen een bijzondere accent. Lijden was het kenmerk van de wedergeborene. Een tweede bekend vroeg liedboek uit doperse kring is *Het offer des Heeren*, dat voor het eerst gedrukt werd in 1562. *Het offer des Heeren* bevat een groot aantal martelaarsliederen en vormt nog steeds een belangrijke bron voor onze kennis van het vroegste doperdom.²

In dit artikel ligt de focus op de overheid als thema in de doopsgezinde liedcultuur van de eerste helft van de zeventiende eeuw. Dit was een periode waarin doopsgezinden een eerste fase van assimilatie doormaakten in de nog jonge Republiek. Na een tijd van vervolging volgde nu een proces van sociale aanpassing en (stap voor stap) maatschappelijke integratie. Een nieuwe generatie doperse leiders stond voor de opdracht het doperdom binnen te leiden in een nieuwe tijd.³ In doopsgezinde liedboeken uit dit tijdvak vinden we deze tendens terug, bijvoorbeeld in een zich gestaag uitkristalliserende visie op de overheid. Op welke wijze werd er in liedboeken en gebeden gesproken over de overheid?

Veelderhande liedekens, 1559 (foto: Doopsgezinde bibliotheek, UBA: OK 65-337).

In dit artikel richt ik mij op een tweetal leidende doperse figuren uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, te weten Lenaert Clock en Pieter Jansz Twisck. Clock was oudste en leraar binnen de doperse groepering van de Hoogduitsers. Hij speelde een belangrijke rol in pogingen om verschillende doperse groepen rond 1600 te herenigen. Twisck was een vooraanstaande vermaner en oudste bij de Oude of de Harde Friezen. Hij was iemand met veel invloed in de doperse beweging. Clock en Twisck waren van dezelfde generatie en stonden voor eenzelfde taak: het doperdom vormgeven in een nieuwe eeuw. Daaraan hebben zij volop bijgedragen en meegewerkt, en vandaar dat zij als exemplarisch te beschouwen zijn voor de dopers in die periode. Clock en Twisck waren beiden vruchtbare auteurs. Zij schreven onder meer een groot aantal liederen, die tevens in liedboeken werden uitgegeven. In deze liedboeken zien we hoe doopsgezinden over de overheid dachten. Er was in de teksten niet enkel meer sprake van doperse wereldmijding, want in liederen en gebeden werd behoedzaam toenadering gezocht tot de overheid. De schrijvers tonen hoe naar hun idee de ideale overheid eruit zou moeten zien. Zo zien we hoe in de eerste helft van de zeventiende eeuw het doperdom in een nieuwe fase belandden. Na een periode van uitstoting en martelaarschap lag voor hen nu een leven als gerespecteerd burger binnen handbereik.

LIEDEREN EN HUN BETEKENIS

In de zestiende en zeventiende eeuw bestond een uitbundige zangcultuur in de Nederlanden. Er is een rijke verzameling liedboeken, met zowel wereldlijke als geestelijke liederen, overgeleverd uit deze periode. De liedkunst was volkskunst, voor iedereen bereikbaar, en niet alleen bestemd voor *professionals*.⁴ Iedereen kon zingen en deed dat naar hartelust. Natuurlijk was er in deze periode ook muziekbeoefening op een hoog professioneel niveau in de Nederlanden, waarbij we kunnen denken aan beroemde componisten als Josquin des Prez, Orlandus Lassus en Jan Pietersz Sweelinck. Het meest verbreid raakte echter toch het eenstemmig, gezongen lied in de volkstaal. Dit maakt deel uit van een liedtraditie met middeleeuwse wortels. In de zestiende en zeventiende eeuw kwam het lied tot opnieuw ongekende bloei. En een onvoorstelbaar grootte hoeveelheid liederen werd in deze eeuwen geproduceerd.⁵

Liederen werden veelal geschreven door lekendichters. Die maakten vaak gebruik van reeds bestaande melodieën,⁶ wat *contrafactuur* genoemd wordt.

Er werden op deze manier steeds nieuwe teksten geschreven op populaire melodieën. Deze melodieën konden ouder zijn of nieuw, meer of minder ingewikkeld en zij waren soms afkomstig uit het buitenland. Deze zangcultuur was overigens niet een uitsluitend Nederlands verschijnsel, want ook in het buitenland (Duitsland en Frankrijk) verschenen liedbundels. Wél is de hoeveelheid liedboeken in de Nederlanden uitzonderlijk. Nergens in Europa ging de liedcultuur gepaard met een zo overstelpende hoeveelheid nieuw liedmateriaal.⁷

Het geschreven woord had in de zestiende en zeventiende eeuw een niet te onderschatten betekenis. Literatuur speelde als een soort massamedium een essentiële rol in deze periode. Geschreven teksten beïnvloedden en vormden de publieke opinie, ondermeer wanneer religieuze kwesties aan de orde waren. Dit gebeurde bijvoorbeeld in rederijkerskamers waar theologische vraagstukken werden becommentarieerd en besproken in rederijkersspelen. De invloed van de rederijkers op de publieke opinie was aanzienlijk, al bleef ze beperkt tot de elite. Vermoedelijk was de invloed van de liedkunst veel groter. Verschillende liedboeken beleefden tot ver in de zeventiende eeuw herdruk na herdruk. Een bekend voorbeeld hiervan is het al eerder genoemde *Veelderhande liedekens* dat een doopsgezinde achtergrond had. Doopsgezinden waren sowieso van groot belang in de ontwikkeling van een populaire religieuze literatuur. Calvinisten maakten bijvoorbeeld aanvankelijk veel gebruik van doopsgezinde liederen, net zolang tot bepaalde elementen uit deze teksten hen tegen gingen staan.⁸ Zij distantieerden zich vervolgens steeds meer van het geestelijke lied en richtten zich meer en meer op de psalmen.⁹ Het is trouwens onjuist te veronderstellen dat doopsgezinden geen psalmen zongen. De bekende oudste Hans de Ries was een groot voorstander van het psalmzingen. En in de gemeenten van de Waterlanders werden ze sinds ongeveer 1600 geregeld gezongen.¹⁰

Het geestelijke lied had verschillende functies. In de begintijd van de Reformatie waren liederen vooral bedoeld als bemoediging voor de vrij ongeorganiseerde groepen gelovigen die vervolging en lijden ondervonden. Later, toen zich gemeenten vormden, kregen liederen een plek in de samenkomsten en werden ze gezongen tijdens de diensten. Daarnaast waren liederen van betekenis in het geloofsleven van de individuele gelovige. Ze werden in dat geval niet zozeer gezongen, als wel gelezen. Men deed dit ter inspiratie en bemoediging. Overigens hadden de auteurs ervan zelden literaire pretenaties met hun teksten. Het belangrijkste voor hen was dat bepaalde christelijke waarden op een goede manier voor het voetlicht werden gebracht. Nog onge-

noemd bleef de politieke betekenis van liederen. Calvinistische auteurs schreven zogenaamde *Geuzenliedboeken* die een meer propagandistisch karakter hadden. De actuele politiek werd hierin beschouwd met een religieuze blik.¹¹ Een aantal melodieën van deze geuzenliederen – inclusief de geliefde melodie van het Wilhelmus – werd opgenomen in de doopsgezinde liedcultuur.¹²

Eén accent moet hieraan nog worden toegevoegd. De geestelijke liedkunst uit de zestiende en de zeventiende eeuw vormde een reactie op de enorme populariteit van de wereldlijke liederen. Het geestelijke lied zou een tegenwicht moeten bieden.

Ick durft niet zeggen watmen al ziet beuren. Men ziet de hoere-lietjes, en
vuyle dichten voor de Boekbinders deuren.

Dit is een element dat alle religieuze groeperingen uit deze periode met elkaar verbond. Het geestelijke lied maakte dus deel uit van een soort beschavingsoffensief.¹³ Al moeten we dit laatste niet te zwaar aanzetten. Veel liederen, ook *geestelijke* liederen, hadden een gelegenheidskarakter. Zij waren bestemd voor huiselijk gebruik en dienden ter geestelijk vermaak.¹⁴

HET DOOPSGEZINDE LIED DOORGROND

Doopsgezinde liederen zijn er in soorten en maten. Zo verscheiden als de dopers waren, zo divers waren ook hun liedboeken. De verschillende doopsgezinde groepen zongen uit eigen, veelgebruikte liedboeken.¹⁵ Dat maakt een algemene classificatie van de liederen nog niet zo eenvoudig.

Hans de Ries bracht in zijn *Lietboek* uit 1582 voor het eerst een onderverdeling aan in de liederen. Hij sorteerde de liederen, zoals tot die tijd gebruikelijk was, niet meer op alfabet maar op genre. De Ries onderscheidde een aantal genres: vermaanolieder, klaag- en gebedsliederen, dankliederen, ‘Cruys Liederen’, schriftuurlijke liederen en psalmen.¹⁶ Overigens was De Ries’ onderverdeling naar genre niet uitputtend. Hij vergat bijvoorbeeld een tweetal genres die voor de doopsgezinde liedkunst van grote betekenis zijn geweest, namelijk het martelaarslied en het historielied.¹⁷

In het liedboek *Veelderhande Liedekens* werd in een voorwoord tot de zanger verteld waartoe het zingen diende.

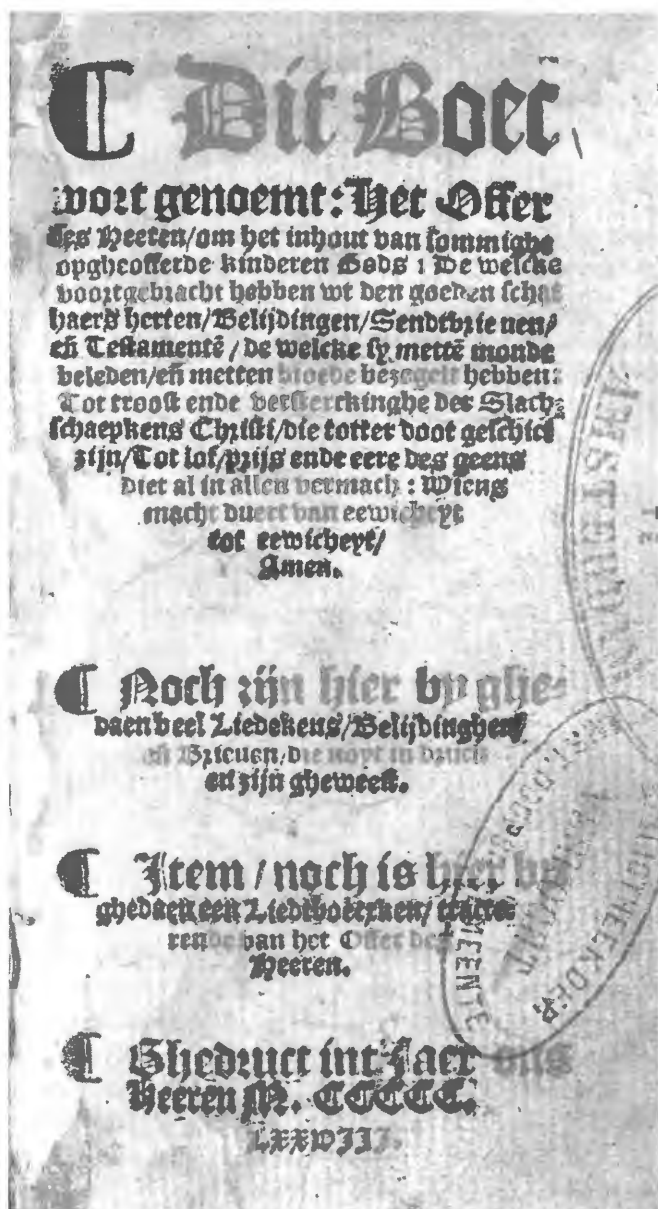
Hier hebt ghy, lieue Sangher, sommige Liedekens, die tot Gods eere ende
lof ghemaect, ende by den anderen vergaert zijn, soo siet wel toe, dat

ghy se oock totten prijs Godts gebruyct, niet in ydelheyt, oft om den menschen te behagen, maer gelijk de kinderen van Israel, doense God vander hant Pharaonis verlost hadde, doen hebben sy den Heere gelooft, ende groot ghemaect, ende seyden: Ic wil den Heere singen, want hy heeft heerlijcken gedaen, Ros ende Waghen heeft hy om geworpen inde Zee. Ende als ons de HEEre oock verlost heeft wt het ghewelt des Duyuels, ende wy in Christum recht gheloouen, so moeghen wy dan oock wel singhen, louen ende dancken den Heere van zijne groote weldaden die hy ons bewesen heeft.¹⁸

Het zingen moest altijd tot eer van God zijn. Daarnaast moesten de liederen de gelovigen sterken in de nieuwe leer en gemeenschap stichten nu zij het 'Egypte' (dat wil zeggen de Rooms-katholieke Kerk) achter zich hadden gelaten. De liederen mochten ten slotte niet zo maar gezongen worden, ze moesten God en 'zijne groote weldaden' bezingen.¹⁹

Wat is nu kenmerkend voor het doopsgezinde geestelijke lied? Deze vraag is nog niet zo gemakkelijk te beantwoorden. Er werd reeds gewezen op de onderlinge verscheidenheid en verdeeldheid van de dopers. Daarnaast waren er ook binnen groeperingen en gemeenten weer andere gebruiken en eigenaardigheden.²⁰ Toch kan er een aantal conclusies getrokken worden ten aanzien van de doopsgezinde liedkunst. Doopsgezinde geestelijke liederen hadden een zekere multifunctionaliteit. Ze konden bijvoorbeeld zowel door de individuele gelovige als door de gemeente worden gebruikt. Ook kon het doopsgezinde lied zowel gezongen als gelezen worden. Kenmerkend was bovendien dat de doopsgezinde liedkunst naast een vrome en godsvruchtige betekenis, ook een meer ethische kant in zich droeg.²¹ Leven en leer waren bij doopsgezinden steeds sterk met elkaar verbonden. Voor een zuiver, ethisch leven was een goede kennis van de Bijbel nodig. De doop op volwassen leeftijd veronderstelde dat je zelfstandig de keuze kon maken voor het geloof en een ethisch hoogstaand leven. De liedkunst hielp daarbij. Ze had wat dat betreft ook een functie in de geloofsoverdracht. Via het geestelijke lied werd het nieuwe leven (q.e. in navolging van Christus) geoefend.²²

Juist in de ethiek was het doopsgezinde lied onderscheidend. Lieder bezongen hoe de wedergeboren christen zich tot de wereld diende te verhouden. De doperse gemeente moest eens en vooral een gemeente 'zonder vlek of rimpel' zijn. Het gelovige individu had zich verre te houden van aardse verleidingen en moest een sober en godsvruchtig bestaan leiden. Steeds opnieuw werd de gelovige opgeroepen het 'oude leven' af te leggen en een nieuwe levenswandel te volgen. Innerlijk en uiterlijk werden in doopsgezinde

Titelpagina van *Dit boec wort genoemt: Het offer des Heeren* ([Delft], [A. Hendricksz], 1578) (foto: Doopsgezinde bibliotheek, UBA: OK 63-186).

liederen scherp onderscheiden. Beslissend was dat de wedergeboren christen geestelijk vrij bleef en zich niet bezoedelde aan de smetten en verleidingen van de wereld. Doopsgezinden hielden lange tijd vast aan een vaste structuur en inhoud van hun liederen. Zij waren wat dat aangaat weinig vernieuwend. Tot ver in de zeventiende eeuw kozen zij voor eenzelfde inhoud. Een verklaring hiervoor is dat zij meer waarde hechtten aan de boodschap van het lied dan aan een eigentijdse vorm. De vorm, het uiterlijk, was toch altijd ondergeschikt aan de inhoud, het innerlijk. Het ging dopers steeds weer om het wezen van de dingen.²³

Dat betekende overigens niet dat er geen nieuwe elementen meer werden toegevoegd aan de liedkunst. Een voorbeeld hiervan is hoe de overheid in liederen ter sprake werd gebracht.

EEN VISIE OP DE OVERHEID

Dopers zijn altijd ten zeerste afhankelijk geweest van de overheid. De bijzondere relatie met het Huis van Oranje is wat dat aangaat treffend. Doopsgezinden bleven eeuwenlang dankbaar voor de steun die vooral Willem van Oranje en zijn zoon Maurits aan hun voorouders hadden gegeven.²⁴ De Oranjes hadden de dopers herhaaldelijk gesteund en hen in bescherming genomen. Er was dus een duidelijke reden om het vorstenhuis dankbaar te zijn. Willem van Oranje had het land voorgoed van Spanje bevrijd, en was niet als heerser opgetreden, maar als iemand die wilde fungeren als ‘beschermmer ende hooft des lants in afwesen der Conincklike Majesteit’.²⁵

Er zijn verschillende voorbeelden te geven van prinselijk ingrijpen ten gunste van doopsgezinden. In 1577 riep Willem van Oranje de Middelburgse stadsbestuurders op om doopsgezinden bepaalde vrijheden toe te staan. Doopsgezinden mochten, zo was zijn mening, niet verplicht worden de eed af te leggen en wapens te dragen. De prins riep op ‘huerlieden conscientie voirder nijet te beswaren’. Het geweten was vrij, zo was de diepste overtuiging van de prins. Ook later nog (in 1582) stond Willem van Oranje dopers bij in hun conflict met de Middelburgse overheid. Prins Maurits en Frederik Hendrik zetten deze lijn later voort, want ook zij namen het op voor verdrukte doopsgezinden.²⁶

In het doperdom zijn in feite twee bewegingen waar te nemen in de houding ten opzichte van de overheid. Aan de ene kant probeerden dopers zich zoveel mogelijk afzijdig te houden van de overheid en wezen ze overheids-

ambten af. Zo wendde men zich af van de volgens hen zondige wereld. En de kerkelijke gemeente en de staat moesten zoveel mogelijk gescheiden blijven. Het zweren van een eed, het dragen van wapens en overheidsambten waren derhalve taboe.²⁷ Aan de andere kant was er reeds vroeg sprake van een duidelijke betrokkenheid bij de overheid. In 1581 bijvoorbeeld bepaalde de meer rekkelijke groepering van de Waterlanders dat leden uit hun midden overheidsambten mochten bekleden. Als voorwaarde werd gesteld dat er geen bloed vergoten werd. Zo bestond in een plaats als De Rijk het lokale bestuur al vroeg in de zeventiende eeuw vrijwel geheel uit doopsgezinden.²⁸

In het algemeen kan worden gezegd dat vanaf 1600 doopsgezinden zich steeds meer toewendden naar de wereld, al was het maar uit vreugde dat er van vervolgingen geen sprake meer was. Zij wilden graag hun bijdrage leveren aan de samenleving waarin zij hun geloof vrijelijk konden belijden.²⁹ De meer precieze stromingen gingen eerst minder ver in hun acceptatie van de overheid. Nog in 1617 bepaalden de Harde Friezen in hun belijdenis dat Christus zijn volgelingen ‘alle wereltlycke regeeringe ende hoocheyt afgeleert ende verboden’ had. In de loop van de zeventiende eeuw werden ook deze groepen buigzamer en minder streng.³⁰

Doopsgezinden beschouwden de overheid overigens als door God gegeven. Keer op keer benadrukten zij de goddelijke oorsprong van de staat. Doopsgezinden verschilden in dit opzicht niet wezenlijk van andere protestantse stromingen. Zij erkenden evenals de anderen dat de overheid uit God voortkwam; zij het na zorgvuldige bestudering van het bijbelgedeelte Romeinen 13, waarin gesteld wordt dat iedereen het gezag van de overheid moet erkennen. Dit resulteerde in een zekere gehoorzaamheid aan de staat. Hoe goed of slecht een overheid ook was, een ware christen diende haar te gehoorzamen. Tegelijkertijd vond men het de taak van de overheid om orde in een samenleving te bewaren. Het slechte moest daarom worden gestraft en het goede begunstigd. De overheid had overigens geen zeggenschap in geloofszaken. Zij had niet het recht te oordelen over geloof, want Christus was enige Heer over het geweten van de individuele gelovige. Het gezag en de zeggenschap van de overheid eindigden daar waar de geestelijke wereld begon. God alleen had daar autoriteit.³¹

Hoezeer wereldmijding ook een thema was binnen het doperdom, in beginsel stonden dopers welwillend tegenover de overheid. Sterker nog: men zag haar als een instrument in Gods hand. De Harde Fries Pieter Jansz Twisck schreef in 1609 een tweedelig boek in twee delen getiteld, *Na beter: Religions vryhey; een korte cronijcsche beschryvinghe van die vryhey der religien*,

waarin hij de situatie van de doopsgezinden in de jonge Republiek gunstig beoordeelde. Natuurlijk was er nog geen sprake van gelijkberechtiging en waren er allerhande problemen, maar in ieder geval was de vervolging voorbij en kon ieder zijn geloof in vrijheid belijden. Twisck prees in het voorwoord van zijn boek dan ook de overheid. Volgens hem was men de overheid in de Republiek dank verschuldigd.³²

We kunnen dus stellen dat vanaf de vroege zeventiende eeuw Nederlandse doopsgezinden steeds meer toenadering zochten tot de overheid. Sowieso zagen dopers de overheid als een door God gegeven instelling die je moest gehoorzamen. Wel waren er onderlinge verschillen in appreciatie van de overheid tussen meer precieze en rekkelijke groepen doopsgezinden. Zo blijft het beeld wat diffuus. Harde Friezen noemden nog in 1617 in een belijdenis de wereldlijke overheid verboden voor de ware christen, maar tegelijkertijd prees één van hun oudsten in die tijd de goedgunstige overheid. De vrijheid van geweten was immers gegarandeerd.

In de doopsgezinde liedcultuur valt te ontdekken hoe de overheid in de eerste helft van de zeventiende eeuw in liederen en gebeden ter sprake werd gebracht; liederen zijn immers dragers van betekenis en tonen hun maatschappelijke en cultuur-historische achtergrond.³³ Dankbaarheid lezen we terug in deze liederen en erkentelijkheid voor de geloofsbescherming die de overheid bood aan haar doopsgezinde onderdanen, maar evenzeer de klare bede dat deze protectie vooral mocht blijven bestaan.

HET *KLEYN-LIEDT-BOECXKEN* VAN PIETER JANSZ TWISCK

Pieter Jansz Twisck (1565-1636) was oudste en een belangrijk leider binnen de Harde Friezen, die in 1633 zijn *Kleyn-liedt-boecxken* publiceerde. Twisck liet een indrukwekkend oeuvre na, maar zijn betekenis voor de doperse beweging is tot op de dag van vandaag onderbelicht gebleven.³⁴ Als autodidact ontwikkelde Twisck zich gaandeweg tot succesvol en gerespecteerd schrijver, waardoor hij een zeker gezag verwierf. Hij schreef – naast tientallen andere werken – onder andere een *Chronyk van den ondergang der tyrannen*, een tweedelig werk dat veel werd gelezen. Twisck begon zijn carrière als zee-man en reisde naar de Baltische staten. Later vond hij emplot op het vaste land en begon hij in Hoorn een winkel in droogwaren en manufacturen. Hij trouwde met Neel Dircks en settelde zich. In januari 1592 werd hij aangesteld als vermaner in de gemeente van de Oude Friezen in zijn woonplaats

Hoorn. Rond 1600 werd hij er leraar en oudste. Twisck schreef veel en had een brede belangstelling, van bijbelstudie tot bijvoorbeeld wereldgeschiedenis. Hij was bepaald geen nieuwlichter en eerder behoudend in zijn opvattingen. Zo keerde hij zich tegen de waterlandse voorman Hans de Ries, die meer rekkelijk was in zijn opvattingen. Twisck hield vast aan de naam *men-noniet* en was een verdediger van het gedachtegoed van Menno. De menswordingsleer van Menno speelde binnen de beweging van de Harde Friezen een belangrijke rol. Dat had zijn weerslag op hun gemeenteopvatting. Die was namelijk strikt: alleen de wedergeborenen – diegenen die bewust leefden naar de Geest – behoorden tot de gemeente. Buitentrouw was verboden, het bekleden van overheidsambten was niet toegestaan, en academische geleerdheid werd met een zeker wantrouwen bekeken. Het aardse bestaan ging ten diepste om de nieuwe menswording in Christus. De beweging van Harde Friezen was overigens alles behalve wereldvreemd. Twisck gaf in zijn werken blijk van een grote kennis en belezenheid. Volgens hem deed niet alleen de Bijbel ertoe, maar ook wereldlijke auteurs konden de gelovige verder brengen in de godzaligheid. Pieter Jansz Twisck stierf op 1 oktober 1636, na een rijk leven, aan de pest.³⁵

Twisck schreef vele liedteksten, die verzameld zijn in een aantal bundels. In 1633 verscheen zijn bekendste liedboek, het *Kleyn-liedt-boecxken* genaamd. De bundel bevat 183 liedteksten die zijn gezet op bekende melodieën, het zogenaamde *contrafactuur*. De bundel was specifiek bedoeld voor de jeugd die een tegenwicht aangeboden kreeg ‘om haer yets afteleyden van onstichtelijcker, ofte weynich stichtende sangen’. Er komen in de bundel vermaaneliederen voor die oproepen tot bekering tot God en de ‘beteringe des sondigen leuens’,³⁶ maar ook bruilofts- en nieuwjaarsliederen. Het laatste lied van de bundel is een verwijzing naar de rederijkerstraditie. Het is een *retrograde* of een kreeftdicht,³⁷ een gedicht dat zowel van voor naar achteren als van achter naar voren gelezen kan worden. Bij het teruglezen ontstaat als het ware een nieuw gedicht. Het is een ietwat gekunstelde vorm waarin vooral rederijkers zich bekwaamden. In bedoeld gedicht (het laatste uit de bundel) komt de overheid duidelijk ter sprake. Het lied heeft als titel ‘Een retrograde lied’. Als aanwijzing staat er bij vermeld dat het moet worden gezongen op de melodie van ‘Vader ons in Hemelrijck’. De tekst van het lied kan, aldus een kort nawoord bij het lied, worden gezongen ‘op twintigh verscheyden manieren’, zelfs kan men de woorden ‘door malcander singhen’. Ik geef hier de volledige tekst van het lied weer:

Heer, houdt 's landts Overheydt in eer
Veer, verdrijft tyrannigh begheer,
Leyt het volck in ghehoorsaemheydt,
Scheyt van ons twist en oproer breyt,
Glat behoedt ons voor een bloet bat
Radt vertoont, Heer, u ghenaed wat.
Heer, u zy lof, danck, prijs en eer
Meer loven wil ick u Heer,
Mijn tongh die verbreydt de deught dijn,
Dijn wil en't woordt ick leere fijn
Niet leeren wil ick anders yet
*Gheschiet, u wille, Heer toesiet.*³⁸

De eerste regels van dit lied kunnen worden gezien als een korte samenvatting van de houding van doopsgezinden in de eerste helft van de zeventiende eeuw ten opzichte van de overheid. De bede klinkt dat God en de overheid ten zeerste met elkaar verbonden mogen blijven. Het tekende de gezagsgetrouwe doopsgezinden die de overheid zagen als een door God gegeven instelling, met een goddelijke oorsprong. Een goed christen moest daaraan gehoorzaam zijn: 'Leyt het volck in ghehoorsaemheydt'.

Ook het verleden van vervolging en onderdrukking wordt in dit lied benoemd. De lieddichter Twisck lijkt zich ten zeerste bewust te zijn van het feit dat de overheid zich ook tegen je kan keren. 'Verdrijft tyrannigh begheer', zo zegt dit lied. Met andere woorden: laat de overheid de orde en rust van een samenleving vooral waarborgen. Laat de overheid niet optreden als tiran, maar als verdediger en begunstiger van het goede en als bestraffer van het kwade. 'Glat behoedt ons voor een bloet bat', zo gaat het lied voort. In de zeventiende eeuw was de herinnering nog vers aan de terechtstellingen van de martelaren en aan de vervolging en willekeur waarvan dopers slachtoffer waren geworden. Evengoed moest ook het volk zich in eenheid verbinden opdat er geen twist en oproer meer zou komen: 'Scheyt van ons twist en oproer breyt'. Het tweede gedeelte van dit lied heeft vooral een vermanend karakter, waarin de gelovige wordt opgeroepen God te loven, te danken en te eren. De christen moest Gods Woord verbreiden. Hij moest niets anders leren, dan Gods wil te aanvaarden.

Het lied zegt overigens ook iets over de samenleving als geheel in die tijd. In het maatschappelijk leven en in de geestescultuur van deze tijd nam de godsdienst een centrale plaats in. Het was in de zeventiende eeuw ondenkbaar ongelovig te zijn. Niemand bleef dan ook onverschillig in religieuze

Pieter Jansz, Twisck kleyn-Liedt- Boecxken.

Epheſien 5. 19.

Spreect met malcanderen van Psal-
men/Lof-sangen ende Geestelycke
Liedekens. Singet ende speelt den
Heere in uwer herten.

TOT HOORN

Doo: Zacharias Cornelisz. Boeck-ver-
kooper inden Rieſveltschen Wybel/ Anno 1633.

Titelpagina van Pieter Jansz Twisck, *Kleyn-liedt-boecxken* (Hoorn, 1633) (foto: Doopsgezinde Bibliotheek, UBA: OK 65-1031).

kwesties, want het ging uiteindelijk om het persoonlijk zieleheil. Tegelijkertijd zat er aan liederen ook een meer staatkundige kant. De jonge Republiek der Verenigde Nederlanden was in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog allerm minst een gevestigde natie. Gezagsverhoudingen waren onduidelijk. Er bestonden tegenstellingen tussen bijvoorbeeld gewesten en groeperingen met uiteenlopende staatsopvattingen. Ook overheidsinstellingen waren nog allerm minst eenduidig. Godsdienstige woelingen – denk aan het twaalfjarig bestand waarin het conflict tussen de remonstranten en de contraremonstranten werd uitgevochten – wakkerden deze tegenstellingen aan. Tekstdichters en schrijvers manifesteerden zich in dit alles als het geweten van de natie. Zij lijken gebiologeerd te zijn geweest door een begrip als orde. Orde stond tegenover de chaos van de eigen tijd en was iets waarnaar gestreefd werd. Orde stond ook tegenover de chaos van het innerlijk van de mens. Literatuur probeerde om houvast te bieden en leefregels aan te reiken.³⁹ Zoals Twisck dat in zijn kreedtdicht deed: ‘Leyt het volck in gehoorsaemhey, scheyt van ons twist en oproer breyt.’ Hevig en oprecht was de wens naar rust en orde in het land en naar een overheid die de eenheid kon handhaven. Zeker onder doopsgezinden was dat het geval. Zij waren immers steeds weer afhankelijk geweest van staatsgunst en overheidsprotectie.

HET GROOTE LIEDE-BOECK VAN LENAERT CLOCK

De geboorte- en sterfdatum van de Hoogduitse leraar Lenaert Clock zijn onbekend. Clock speelde een belangrijke rol aan het eind van de zestiende eeuw in pogingen om de verdeelde doperse beweging te verenigen. Oorspronkelijk kwam Lenaert Clock uit Duitsland en hij vestigde zich vermoedelijk nog vóór 1590 in Nederland. Zijn ster zou er spoedig rijzen. Clock was medeopsteller van het Concept van Keulen uit 1591, de geloofsbelijdenis van de Hoogduitse, die het fundament vormde voor de hereniging van Hoogduitse en Zachte Friezen. Onder meer Hans de Ries probeerde namens de Waterlanders deze vereniging voort te zetten ook met andere groepen. Dat ging niet zonder slag of stoot. De verschillen tussen de verschillende doperse groepen waren groot, onder andere op het terrein van de menswordingsleer. Uiteindelijk kwamen de partijen tot elkaar en sloten ze een verbond. Zo werd in 1601 in Alkmaar de basis gelegd voor de zogenaamde ‘Bevredigde Broederschap’. Enkele Waterlandse gemeenten sloten zich aan bij dit verbond tussen Hoogduitse en Zachte Friezen. De hereniging zou echter niet standhou-

den, want in het jaar 1613 kwam het tot een breuk. Lenaert Clock haakte af met een meerderheid van de Friezen en Hoogduitsers. Gezamenlijk kozen zij een nieuwe weg en richting. Latere pogingen om tot een verzoening te komen mislukten.⁴⁰ De Hoogduitsers ontwikkelden zich in een meer precieze richting. Zo schreef een Hoogduitse belijdenis uit 1630 een algehele afwijzing van buitentrouw voor en werd een strenge banpraktijk geformuleerd. Ook het bekleden van ambten werd afgewezen.⁴¹

De betekenis van Clock voor de doopsgezinde broederschap ligt – naast zijn werk als organisator en doperse leider – in zijn literaire kwaliteiten. Zijn geschriften hadden een blijvende invloed. Vooral als lieddichter was hij buitengewoon succesvol. Hij was bijvoorbeeld een meester in het schrijven van het acrostichon, een naamdicht, waarbij de eerste letters van iedere regel of strofe achter elkaar gelezen zelf ook een woord of zin vormt. In 1625 gaf hij *Het groote liede-boeck van L.C.* uit, een verzameling van 435 liederen waarvan er 398 door hemzelf geschreven waren.⁴² Overigens hield de verschijning van dit liedboek verband met het uiteenvallen van de ‘Bevredigde Broederschap’. Na de breuk was er onder de Hoogduitsers behoefte aan een eigen liedboek, en dit werd het *Groote liede-boeck* van Lenaert Clock. Het was een verzameling van reeds eerder uitgegeven werk.⁴³ Er was echter ook een belangrijke nieuwe toevoeging: dat was de *Forma eeniger christelijcker ghebeden*. Een aantal van deze gebeden werd ongekend populair; in vertaling ook in het Duitse taalgebied.⁴⁴

Voor wat betreft ons onderwerp – de overheid in doopsgezinde liedboeken uit de eerste helft van de zeventiende eeuw – zijn deze gebeden buitengewoon interessant. Zij tonen hoezeer doopsgezinden in de eerste decennia van de zeventiende eeuw zich afhankelijk wisten van de overheid voor hun vrije geloofsbeoefening. Een gebed klonk daarom ook voor de overheden:

Wy bidden u oock voor alle Dienaren uwer Gemeynte en voor de Coninghen en alle Overheydt oock voor alle die ghene die ons aengaen ende daer wy schuldich zijn voor te bidden. O Heer laetse al te samen uwer ghenaden ende uwes Godtlijcken troosts genieten ende deelachtich worden.⁴⁵

Opmerkelijk is dat hier de dienaren van de gemeente met koningen en de overheid in één adem genoemd worden. Zij behoren allen tot degenen ‘die ons aengaen ende daer wy schuldich zijn voor te bidden’. Dit lijkt – zoals we eerder zagen – te maken te hebben met de zeventiende-eeuwse fascinatie voor orde en ordening. Deze aandacht voor ordening laat zich verklaren vanuit de verwarring van die tijd. Men had behoefte aan houvast, niet alleen in

de samenleving als geheel, maar zeker ook in de gemeente. Voor je het wist was een samenleving op drift en kon de overheid je vijand worden. Ook binnen doperse gemeenten was er allerm minst rust, want zoals we zagen wisten verschillende doperse groepen zich maar niet te verenigen.

In een gebed dat geschreven is voor na de preek, vinden we dit alles nog prangender geformuleerd. Het was in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog allerm minst vanzelfsprekend om geloof in vrijheid te kunnen beleven. Een bede voor de overheid was dus op zijn plaats. Want rust en veiligheid in een land waren nooit gegarandeerd. Doopsgezinden wisten er alles van.

Wy bidden u oock voor alle Coninghen ende overheyden ende voornamelijck voor alle die onder derve beschutsel en bescherminge dat wy sitten ende woonen o Heere geeft haer te verstaen waer om sy van u gheschapen gehmaect ende verordonneert zijn dat sij leeren verstaen doen ende volbrengghen uwen Godtlijcken wille en also behouden en salich mogen worden. Daer toe geeft haer wijsheyt ende verstant hare landen lieden ende steden alsoo te regeeren dat wy onder haer een stil gerust ende Godsalich leven moghen voeren o Heere nae u heylich ende Godtlijck behagghen ende soo vele wy door u ghenade nu sulcx ghenieten daer voor seggen wy u billijck lof en danck o Heer geeftet ons met grooter danckbaerheyt te ghebruycken.⁴⁶

We zien in het bovenstaande gebedsfragment een aantal inmiddels bekende elementen. De koningen en de overheden kwamen, het was een klassiek dopers standpunt, uit God voort. Zij moesten de wil van God volbrengen. Dat betekende het beschermen van een ieder ('landen lieden ende steden') die van hun regering afhankelijk was. De overheid moest zorgen voor orde, rust en veiligheid in het land. Doopsgezinden waren zich hiervan ten zeerste bewust. Zij wisten hoe zij onder de beschutting en de bescherming van de overheid leefden en woonden.

Een oproep tot tolerantie en religieuze verdraagzaamheid is evenzeer terug te vinden in het *Groote liede-boeck* van Lenaert Clock. Met een verwijzing naar de gelijkenis van het onkruid in de tarwe uit Matthëus 13 werd de overheid – 'Coningen Princen ende Heeren' – opgeroepen om onkruid en tarwe tezamen te laten opgroeien tot de oogst. De overheid mocht niet oordelen in godsdienstige aangelegenheden. Laat het onkruid en tarwe samen opgroeien, zo luidde de oproep, want God zelf zal later onderscheid maken tussen beiden:

Het groote
Liede-Boeck van
L. C.

Inhoudende veelverhande Schryftuylijke
Liedekens/ Vermāningen/ Leeringen/ Ghebeden
ende Loffangen/elcken mensche na sijnder ghele-
gentheyt/ totter eeren Gods/ sijns selves
opbouwinge/ ende tot stichtinge des
naestens te ghebruycken.

Midtsghaders het tweede Liedeboekken/van
ghelicken propooste/ ghenaeint: Een Hell
Cymbaelken des Juychens.

Waer by nu nieuws ghecomen is het derde
Liedeboekken/verbatende noch sommighe te voog-
ren noyt ghedruckte Gheestelijcke Liedekens/
ende wordt daerom ghenoeint het nieuwe
Hell Cymbaelken des Juychens.

Midtsghaders/

Noch ses upt het cleyn Liedt-Boeck van L. C.

Item/ beertghen van andere verscheppene personen.

Als oock mede die sijn van eenighe Christelijcke Ghebeden
Het onderschept der Liedekens in beyde die Boecken/ die elck
sen na sijnder gelegentheyt begeert te gebruycken/salmen in
sen bysonder Tafel achter aen ghestelt vinden.

Psal. 47. 8.

Lofsinghet (ofte Psallteert) Godt met verstande.

Tot Leeuwarden/

Men dincse te coop by Dirck Albertsz.
Boeckvercooper in de R'ock-straet/ in de
vergulden Wybel. Anno 1625.

Coningen Princen ende Heeren
 Ghy hebbet seer wijslijck ghedaen
 Daerom sal hem Gods lof altyt by u vermeeren
 Dat ghy cruyt ende oncruyt t'samen laet staen
 Godt sal sijn dienaers bevelen
 Als den dach des Heeren comt aen
 Het cruyt te vergaren in sijn schuyre
 Ende het oncruyt te verbranden met de vuyre
 Soo sully het heylich bloet onschuldich staen.⁴⁷

Een laatste lied van Clock bevestigt nogmaals hoezeer zeventiende-eeuwse dopers zich voor hun veiligheid afhankelijk wisten van de overheid. Het lied heet 'Een nieuw Liedt van eenen Water-vloet' en moest worden gezongen op de melodie van 'Pharo leyt nu verdroncken'. De tekst van dit lied is een krachtige samenvatting van hoe de dopers in de eerste helft van de zeventiende eeuw hoopten dat de overheid zou zijn. De overheid was in hun ogen een door God gegeven instelling. Het was de taak van de overheid om het goede in de samenleving verder te ontwikkelen en te ondersteunen en het kwade te straffen. De overheid moest iedere burger de gelegenheid geven om het geloof in vrijheid te belijden. De overheid moest niet optreden als tiran, maar juist de rust en veiligheid in het land garanderen. Vervolgelingen waren dan ook uit den boze, bloedbaden en tirannie (zoals ten tijde van de Spaanse overheersing) moesten koste wat kost worden voorkomen:

Waert dat wy Godt recht eerden
 Een yeder in sijn staet
 Met Ninive bekeerden
 Men soud' haest cryghen baet
 God soud'ons Magistraet
 Soo leyden deur wijsheyt
 Ze gheven geen Placcaet
 Dan met wijs onderscheyt.

Den quaden te bedwinghen
 Den vroomen Godsdienst vry
 Dat elck met vreucht soud' singhen
 Gods lof van herten bly
 Die Spaensche Tyranny
 Soud' hebben meer gheen macht
 Wy eens God op ons zy
 En wy soo Gods gheslacht.

Prins Heeren onderdanen
’t Wordt u vyerich ghebe ‘en
Door Christus heete tranen
En al sijn lieve le‘en
Acht by tijts op Gods re‘en
Malcander niet meer bijt
Of samen moet hy he‘en
Verteert in corten tijdt.⁴⁸

CONCLUSIE EN BESLUIT

In doperse liedboeken uit de eerste helft van de zeventiende eeuw komt de overheid geregeld als thema voor. De liederen maken duidelijk hoe de zich assimilerende doperse gemeenschap de overheid zag. Twee vooraanstaande dopers uit deze periode waren Pieter Jansz Twisck en Lenaert Clock, die ieder in liederen en gebeden aandacht besteedden aan de overheid. Beiden kunnen ze, hoewel van het meer precieze slag, als representatief gezien worden voor de doopsgezinden in de nog jonge zeventiende-eeuwse Republiek. Dopers waren in de eerste decennia van de zeventiende eeuw nog erg afhankelijk van de overheid. Een vrij geloofsgetuigenis was ternauwernood mogelijk, en de periode van geloofsvervolging was nog maar amper achter de rug. In beginsel stonden doopsgezinden positief ten opzichte van de overheid. Zij meenden dat deze voortkwam uit God. De taak van de overheid lag vooral in het scheppen van rust, orde en veiligheid in het land. De overheid moest het goede stimuleren en het kwade bestraffen. De overheid had geen taak in godsdienstige aangelegenheden, afgezien van het beschermen van de burger die zijn eigen religieuze overtuiging in vrijheid zou moeten kunnen vormgeven. Doopsgezinden voerden een pleidooi voor religieuze verdraagzaamheid. Zij grepen in deze oproep terug op een bekend tolerantie-motief, namelijk de gelijkenis van het onkruid in de tarwe uit Matthëus 13. In doopsgezinde gebeden uit de eerste helft van de zeventiende eeuw was het niet ongebruikelijk te bidden voor de overheid. Al werd in het gebed vooral verwoord hoe men *hoopte* dat de overheid zou zijn: als zekere garantie voor vrede en harmonie in het land en als waarborg voor een vrije geloofsbeoefening.

NOTEN

- 1 Ik noem hier N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 112-114; P. Visser, *Het lied dat nooit verstomde; vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes* (Den IJp, 1988); P. Visser, *Broeders in de geest; de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz Scha-baelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988), 194-199; Louis Peter Grijp, 'A different flavour in a psalm-minded setting: Dutch Mennonite hymns from the sixteenth and seventeenth centuries', in: Alastair Hamilton, Sjouke Voolstra & Piet Visser, *From martyr to muppy; a historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the mennonites* (Amsterdam, 1994), 110-123; Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973); van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum, 2010).
- 2 Visser, *Het lied dat nooit verstomde*, 25-26.
- 3 Piet Visser, 'Pieter Jansz Twisck (1565-1636) en zijn *Vader Ons*', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 34 (2008), 209-266, aldaar 211.
- 4 Grijp, 'A different flavour in a psalm-minded setting', 110.
- 5 Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven; het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2009), 12.
- 6 Grijp, 'A different flavour in a psalm-minded setting', 110.
- 7 Veldhorst, *Zingend door het leven*, 12-15.
- 8 Egbert Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort; een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse schriftuurlijke lyriek* (Hilversum, 1993), 175-176.
- 9 Maria A. Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt; themes and ideas* (Amsterdam, 1991), 40-41.
- 10 Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 113.
- 11 Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt*, 43-44.
- 12 Louis Peter Grijp, 'Van geuzenlied tot Gedenck-clanck II: de receptie van geuzenliederen, in het bijzonder in de contrafactuur', in: *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994), 266-275.
- 13 Veldhorst, *Zingend door het leven*, 111-112.
- 14 Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied*, 21.
- 15 Veldhorst, *Zingend door het leven*, 112.
- 16 Visser, *Het lied dat nooit verstomde*, 27.
- 17 Grijp, 'A different flavour in a psalm-minded setting', 111.
- 18 Geciteerd bij Rudolf Wolkan, *Die Lieder der Wiedertäufer; ein Beitrag zur deutschen und niederländischen Litteratur- und Kirchengeschichte* (Nieuwkoop, 1965), 77.
- 19 Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort*, 172-173.
- 20 Visser, *Het lied dat nooit verstomde*, 17.
- 21 Visser, *Broeders in de geest*, 205.
- 22 Visser, *Het lied dat nooit verstomde*, 17.
- 23 Visser, *Het lied dat nooit verstomde*, 18-19.
- 24 Alex Noord, 'Friso is 't cieraed van den mennoniet: orangisme onder doopsgezinden in de achttiende eeuw', in: *DB* 37 (2011), 173-196, aldaar 192.
- 25 K. Vos, *Oranje en de doopsgezinden* (Amsterdam, 1909), 4-5.
- 26 Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 134.
- 27 William E. Keeney, *The development of Dutch anabaptist thought and practise from 1539-1564* (Nieuwkoop, 1968) 128-137; James M. Stayer, *Anabaptists and the sword* (Lawrence, 1976), 310-321.
- 28 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000), 480.

- 29 Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 133.
- 30 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 481-482.
- 31 Harold S. Bender, ‘Anabaptist-Mennonite attitude toward state’, in: *The Mennonite Encyclopedia* (hierna: *ME*) IV (1959) 611-612.
- 32 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 484.
- 33 Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied*, 15.
- 34 Piet Visser voert een hartstochtelijk pleidooi voor de verdere bestudering van Pieter Jansz Twisck. Zie: Visser, ‘Pieter Jansz Twisck (1565-1636)’, 209-210.
- 35 Voor een levensschets van Twisck zie: Visser, ‘Pieter Jansz Twisck (1565-1636)’, 209-216; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 85; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 306-307.
- 36 Visser, *Broeders in de geest*, 200.
- 37 Visser, *Het lied dat nooit verstomde*, 31-32.
- 38 Pieter Jansz Twisck, *Kleyn-liedt-boecxken* (Hoorn, 1633), 473.
- 39 E.K. Grootes, *Het literaire leven in de zeventiende eeuw* (Leiden, 1988), 39-49.
- 40 Visser, *Broeders in de geest*, 110-102; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 385-389; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 87-89 en Joris van Eijnatten & Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2005), 182.
- 41 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 283-284,
- 42 K. Vos & R. Friedmann, ‘Leenaerdt Clock’, in: *ME* I (1955), 628-629.
- 43 Visser, *Het lied dat nooit verstomde*, 29.
- 44 Vos & Friedmann, ‘Leenaerdt Clock’, 628-629.
- 45 ‘Forme des morghens Ghebets om aendachtelijck met gheboghene knien des hertens voor Gode te spreken’, in: *Het groote liede-boeck van L.C.* (Leeuwarden, 1625), zonder pagina-aanduiding.
- 46 ‘Forme eens alghemeen Ghebets na de Predicatie’, in: *Het groote liede-boeck van L.C.*, zonder pagina-aanduiding.
- 47 ‘Een nieuw liedeken, op de wyse Alsoo ’t begint’, in: *Het groote liede-boeck van L.C.*, zonder pagina-aanduiding.
- 48 ‘Een nieuw liedt van eenen water-vloet’, in: *Het groote liede-boeck van L.C.*, zonder pagina-aanduiding.

Het boekenbezit van Amsterdamse doopsgezinden uit de Gouden Eeuw

RUUD LAMBOUR

INLEIDING

Op de boekenmarkt op het Spui, bladerend in *Paris interiors*, een oogverblindend fotoboek over Parijse woninginterieurs, werd ik op de schouder getikt. Geschrokken draaide ik mij om: het was Piet Visser die getuige van mijn mondaine dwaling was. Ik ben kuis gebleven, riep hij, triomfantelijk zwaaiend met een boek over de sobere Amish-cultuur dat hij zojuist had gevonden. Aan zo'n voorbeeldige boekensneuper draag ik berouwvol dit artikel op, waarin het boekenbezit van Amsterdamse doopsgezinden uit de Gouden Eeuw centraal staat.

Welke wereldse verlokkingen de boekenmarkt toen al bood, laat alleen al het grote aantal niet-doopsgezinde en niet-theologische prachtwerken zien waaraan Jan Luyken als illustrator heeft meegewerkt.¹ De ascetische dichters liet zich overigens sceptisch uit over het lezen van veel boeken. Onder het motto 'Waartoe zoveel?' vermaande hij met dopers vuur (ik paraphraseer): 'er is slechts één boek dat het verdient om gelezen te worden; de Bijbel; daar staat alles in; de rest is rotzooi, bagger waar je je zo snel mogelijk moet van ontdoen; las Jezus soms ooit een boek?'² Het schamele boekenbezit dat na zijn dood in huis werd gevonden, bestond uit veertien niet nader gespecificeerde boekjes in octavoformaat, een incomplete bijbel en het martelaarsboek van Tieleman van Braght.³ Zouden zijn doopsgezinde tijdgenoten dan echt zoveel meer boeken bezeten hebben, zo ja hoeveel en welke dan?

Rechts: fol. 7 van de inventarislijst met onder meer ca. 300 niet gespecificeerde en 737 gespecificeerde gedrukte boeken, in 1627 nagelaten door Thijmen Jansz Visscher. Bron: SAA, toeg. nr. 5073, inv. nr. 1458, lade 415 (foto: Ruud Lambour).

Theologici

8. Ned. Handtbouccken vande 7 hooftpuncten
[= Seb. Franck, *Hantboeckken. Seven Hooftpuncten wt den Bibel getogen ende tsamen gebracht*, 1560]
8. Ned. Theologia Duytsch en andere opusculi
8. Ned. Brief van Sebastian Franck aen Johan Campaen [1572]
8. Ned. Bekentenisse des geloofs, Herman Herbert, Rotterdam 1597
8. Ned. Revelatio dei, [De Openbaringe Godes] H. Niclaes [Keulen, 1575]
8. Ned. Fidelitas. [...] de liefde Jesu Christi, 1570 [Fidelitas was een ouderling van H. Niclaes]
8. Duyts. Cort bericht M.W.
8. Ned. Vant levendige woort God[s]
8. Ned. [David Joris] Dialogus tusschen Pieter en Jan en De Opuscula
8. Ned. Erasmus, Van de onderwijsinge der christelijcke prinse
8. Ned. Een Munster. Over Robbert Robbertsz, 1592
8. Duyts. Spreucken van H. Niclaes [= Refereynen unde rondelen edder rymische spröken, z.pl., 1575]
8. Ned. Loff der Sotheijt Emden 1560
8. Duyts, Casper Schwenckfelt, nyew jaer 1547
[= *Ain seligs neues Jar: Von der Liebe Gottes*]
8. Ned. Castalio, Vant ware en valsche geloove
8. Ned. Harmanus Herberts, Vande predestinatie, 1592
8. Ned. Harmanus Herberts, Teg[h]enbericht opt cort en waerachtig verhael, [R'dam, D. Mullem], 1592
8. Duyts. Vercondinge des vredes op aerden, H. Niclaes
8. Ned. Francks brief aen Campaen
8. Ned. Menno Sijmons Fondament bouck 1539
8. Ned. Casper Coolhaes, Verthoninge van Gods gemeynte, 1610
8. Ned. Antwoort door Pieter Jansz [Twisck] aen Hans de Rijs, Hoorn 1614
8. Ned. Erasmus van de tonge, Haeghe 1602
8. Ned. Loff der sotheijt Amst. 1597
8. Ned. Vande barmachticheyt Gods
8. Ned. Tegen Heynrick Niclaes vant Huys der Lyefde
8. Ned. Hermanus Herberts, Tegen 't cort en waerachtig verhael, 1592
8. Ned. Schadt des gelooffs
8. Ned. Ain derde vermaeningh [van] Henrick Niclaes aen zijne kinderen
8. Ned. Een Spiegel der Godlicken Erkentenisse
8. Ned. Menno Sijmons Fondament bouck
8. Ned. Defensie uyt de Heylige Schrift, 1599
8. Ned. Bastiaen Franck, Vande dronckenschap
12. Ned. Lijdbouck Gulde Harp Carel Mander, Alckmaer 1605
12. Ned. Handtbouckge Davidt Joris
12. Duyts. Catechismus van Poolen, Rackou 1612
12. Duyts. Caspar Schwenckfelt, Van christelijcke strijt 1583
12. Ned. Handtbouckgen vande christelycke leer, D.P. [Dirk Philips], 1564
8. Ned. 5 boucken van Casper Coolhaes Opuscula
12. Duyts. De eerste vermaning van Niclaes, Koln 15[...]

BOEDELINVENTARISSEN

Als bron van onderzoek heb ik 680 boedelinventarissen van de jaren 1614 tot en met 1725 verzameld. Uit de Notariële Archieven (NA), die door hun beruchte toegankelijkheid nog amper zijn gebruikt voor systematisch onderzoek naar zeventiende-eeuws boekenbezit, zijn dit er 528 van 108 verschillende notarissen, uit het Weeskamerarchief (WK) 10 en uit dat van de Desolate Boedelskamer (DBK) 142. Het gaat om inventarissen waarin minstens de roerende zaken nader worden gespecificeerd. Tot en met 1650, de periode waarin inventarissen minder vaak werden opgesteld dan daarna, zijn dit er 108. Het merendeel, 431, komt uit de periode 1651-1700, terwijl 141 inventarissen dateren van 1701-1725. Deze laatste periode betreft uitsluitend doopsgezinden die voordien al lidmaat van hun gemeente geworden waren. Onbruikbaar waren de inventarissen van de boekverkopers Pieter Arentsz senior en Jacob Aertsz Colom, van wie het boekenbezit hun handelsvoorraad was.⁴ Aan veilingcatalogi hoop ik een andere keer aandacht te kunnen besteden.⁵

<i>Inventarissen</i>	<i>1614-1650</i>	<i>1651-1700</i>	<i>1701-1725</i>	<i>NA</i>	<i>DBK</i>	<i>WK</i>	<i>Totaal</i>
Totaal	108	431	141	528	142	10	680
Boek(en) in	85	329	120	440	87	7	534

Van de inventarissen uit de NA bevatte 83% een of meer boeken, van de DBK 61% en van de WK 70%.⁶ Dat bij gemiddeld 21% elk boek ontbreekt, kan verschillende oorzaken hebben, waarop ik nog terugkom. Aan leesvaardigheid ontbrak het doopsgezinden in ieder geval niet. Als althans het kunnen zetten van een handtekening onder de ondertrouwakte in de periode 1621-1668 hiervoor een indicatie is, blijken met name de manlijke lidmaten van de gemeente Bij het Lam, de grootste doopsgezinde gemeente in Amsterdam, uitstekend te scoren.⁷

Van de 534 inventarissen met een of meer boeken waren in 224 gevallen de betrokken personen ooit aangenomen in de gemeente Bij het Lam en in 153 in de gemeente Bij de Toren, wat ongeveer naar rato van beider ledental is.⁸ In 47 gevallen hebben we te maken met leden van De Zon (al of niet overgekomen uit Bij het Lam) en in 85 met leden van de Verenigde Gemeente Bij het Lam & de Toren die niet eerder tot een van de afzonderlijke gemeenten behoord hadden. Verder ging het in dertien gevallen om Oude Vlamin-

gen, in zes om Janjacobsgesinden, in drie om Oude Friezen en in een geval om De Kleine Zon. In vrijwel alle gevallen kon hun denominatie vastgesteld worden op basis van doopsgezind-kerkelijke archivalia. Bij twee personen is afgegaan op *circumstantial evidence*. Bij een erflater uit 1614 was dit het bezit van twee mennonitica bij uitstek, het *Offer des Heren* en het *Fondament* van Menno Simons, naast drie testamenten, twee psalmboekjes en drie niet gespecificeerde liedboeken. Bij een erflater uit 1627 betrof het een legaat van f 200 aan de gemeente Bij de Toren waarvan zijn vader bovendien diaken was geweest, en het bezit van twee edities van het *Fundamentboek* van Menno Simons samen met onder meer werk van David Joris (9x), Dirk Philips (2x), Pieter Jansz Twisck (2x) en Karel van Mander (1x).

BEPERKINGEN VAN DE GEBRUIKTE BRONNEN

Aanleiding tot het laten opstellen van de 528 inventarissen uit het NA was, naast vijf onbekende gevallen, de ondercuratelestelling (1), de inwoning van of bij een ander (6), de verpanding en eigendomsoverdracht van de gehele inboedel (14), het aangaan van een huwelijk (16) en de afwikkeling van een nalatenschap (486). Bij sterfgevallen was het maken van een inventaris niet altijd nodig. Vaak werd door echtparen die niet in gemeenschap van goederen waren getrouwd, ofwel het vruchtgebruik ofwel de eigendom van de gehele inboedel, met vrijstelling van de verplichting om een inventaris op te maken, aan de langstlevende gelegateerd. De inventarissen die wel opgesteld zijn, geven niet altijd een volledig beeld. Wanneer buiten gemeenschap van goederen was getrouwd, viel het eigen bezit van de langstlevende niet onder de inventarisatie. Van hetgeen geprelegateerd was werd soms alleen pro memorie een samenvatting in algemene bewoordingen gegeven.

Beschrijft een inventaris wel stuk voor stuk de roerende zaken van de inboedel, dan zegt dit nog niet alles. Vierendertig inventarissen betreffende personen van wie in twee verschillende levensfasen een boedelinventaris met boeken werd gemaakt, blijken onderling sterk van elkaar te verschillen. Dit hoefde niet het gevolg te zijn van financiële perikelen. Ouders gaven gewoonlijk al bij leven het nodige aan kinderen weg. Als bijvoorbeeld de 71-jarige Salomon Savry, 'eertijds graveur', in 1665 zijn huishouding opbreekt om bij drie nog ongehuwde dochters te gaan inwonen, bekrachtigt hij de donaties door hem en zijn overleden vrouw gedaan, om vervolgens het schamele bezit (zonder enig boek) te inventariseren dat hij over had gehouden.⁹ Notariële

Links: fol. 1 van de 'Inventaris oft catalogue van de [443] boeken bevonden in den boedel van Adriaen van Diephout'. Bron: SAA, toeg. nr. 5072, inv. nr. 624, fol. 143[-155v] d.d. 2-1-1701 (foto: Ruud Lambour).

Boeken in folio

1. Poli Synopsis [= synopsis] Criticorum 5 vol. Londini 1674
2. Roma Subterranea Colonia 1659
- Paul. Aringhii Roma subterranea novissima, in qua post Antonium Bosium et alios scriptores antiqua Christianorum et praec. Martyrum coemeteria, tituli, monimenta et sepulchra illustrantur; Coloniae & vneunt Lutetiae Parisiorum : [s.n.], 1659.
3. Wolzogeni Opera Omnia Irenopoli 1656 (Knijff 2009)
4. Bibliotheca fratrum Polonorum ibidid 1656 (Knijff 2001-2011)
5. Crellii Opera Omnia ibidid 1656 (Knijff 2001)
6. Episcopi Opera 2 vol. Rotterd[am] 1665
- M. Simonis Episcopii *Opera theologica* / Pars 1 (Amsterdam: J. Blaeu, 1650), Pars 2 (Rotterdam: A. Leers, 1665).
7. Socini Opera Irenopoli 1656 (Knijff 2004)
8. Sligtingi Commentaria ibidid 1656 (Knijff 2003)
9. Calvini Com[m]entarii 2 vol. Amst[er]dam] 1667
- Calvijn, Joannes, *Commentarii in omnes epistolas S. Pauli apostoli, atque in epistolam ad Hebraeos: nec non in epistolas canonicas*, Amsterdam: J. J. Schipper, 1667.
10. Curcellae Opera ibid. 1675 (Knijff 3068)
11. Schapulae Lexicon Lugdini 1652
- Ioan. Scapulae Lexicon Graeco-Latinum, e probatis auctoribus locupletatum, cum indicibus et graeco et latino, auctis et correctis., edito nova accurata, Lugduni Batavorum: typis Bonaventurae & Abrahami Elzeviriorum & Francisci Hackii, 1652.
12. Cal[e]pini Dictionarium decem linguarum sumtibus 1594
- Ambrosii Calepini Dictionarium decem lingvarvm, nuper hac postrema editione quanta maxima fide ac diligentia fieri potuit, accuratè emendatum, multisque partibus cumulatam, & aliquot milibus vocabulorum locupletatum, ubi latinis dictionibvs Hebraeæ, Græcæ, Gallicæ, Italicæ, Germanicæ, & Hispanicæ, itémque nunc primò & Polonicæ, Vngaricæ, atque Anglicæ adiecta sunt ...
- [S.l.] : Sumptibus Haeredum Eustathii Vignon, 1594.

inventarissen, hoezeer ook te goeder trouw gemaakt, zijn dus niet meer dan bedrieglijke momentopnames.

Boedels die aan de DBK vervielen verkeerden vaak niet meer in de meest florissante staat. Behalve dat bezittingen al voor het faillissement kunnen zijn verkocht, vinden we ook de verpande goederen niet in de boedelinventaris.¹⁰ De failliet die nog wel iets van waarde bezat probeerde dat heel soms te verbergen. Aangezien een dergelijke fraude slechts bij twee failliete doopsgezinde boekbezitters is vastgesteld, zijn de inventarissen van de DBK mijns inziens niet minder bruikbaar dan de notariële, die zoals we zagen even lacuneus kunnen zijn. Boeken komen veelvuldig in failliete boedels voor, bij twee doopsgezinden met meer dan vierhonderd titels tegelijk.

AANTAL BOEKEN IN BOEDELINVENTARISSEN

Niet in alle inventarissen met boeken is even duidelijk beschreven om hoeveel boeken het precies gaat. De onderstaande tabel laat zien, hoe vaak het aantal exact (N) of niet exact (X) is aangegeven.

<i>Inventarissen doopsgezinden 1614-1725</i>	<i>NA</i>	<i>DBK</i>	<i>WK</i>	<i>Totaal</i>
Totaal	528	142	10	680
Een of meer boeken in	440	87	7	534
Het aantal boeken exact (N) aangegeven in	249	64	4	317
Het aantal boeken niet exact (X) aangegeven in	191	23	3	217

De exact omschreven aantallen zijn als volgt over de inventarissen verdeeld:

<i>N</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>6</i>	<i>11</i>	<i>21</i>	<i>31</i>	<i>41</i>	<i>51</i>	<i>61</i>	<i>71</i>	<i>81</i>	<i>91</i>	<i>101</i>	<i>201</i>	<i>501</i>
<i>boeken</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		<i>5</i>	<i>10</i>	<i>20</i>	<i>30</i>	<i>40</i>	<i>50</i>	<i>60</i>	<i>70</i>	<i>80</i>	<i>90</i>	<i>100</i>	<i>200</i>	<i>500</i>	<i>1050</i>
inv.	43	61	36	41	26	12	19	11	7	8	3	1	26	19	4

Maximaal 10 boeken per eigenaar komen dus voor in 140 inventarissen, terwijl er 49 inventarissen zijn met meer dan 100 boeken.

In 167 inventarissen met een exact omschreven aantal van maximaal honderd boeken wordt daarnaast nog een onbekend aantal andere boeken genoemd. In 138 inventarissen bestaat deze onbekende extra hoeveelheid (X) uit 'enige':

<i>N +</i>	<i>1 + en</i>	<i>6-10</i>	<i>11-20</i>	<i>21-30</i>	<i>31-40</i>	<i>41-50</i>	<i>51-100</i>	<i>vlek</i>
<i>X boeken</i>	<i>2-5 +</i>	<i>+</i>	<i>+</i>	<i>+</i>	<i>+</i>	<i>+</i>	<i>+</i>	<i>+</i>
	<i>enige</i>	<i>enige</i>	<i>enige</i>	<i>enige</i>	<i>enige</i>	<i>enige</i>	<i>enige</i>	<i>enige</i>
inv.	33 en 41	19	21	6	3	3	11	1
taxatie- waarde of opbrengst	enige: f1-2 (7x), f4-8, f10-12, f30, f74	enige: f1½- 2, f4 (2x), f6 (2x), f20	enige: f1- 1½, f4, f8, f10	enige: f½- 2½	enige: f1 (1x)		enige: f½- f2	

Gangbare opinies verstaan onder 'enige' 3 à 6 boeken, wat aannemelijk lijkt als de taxatiewaarde of opbrengst ervan niet meer dan een paar gulden bedraagt. Bij hogere taxaties is dat echter onwaarschijnlijk. Bij drie gulden kan het al om twaalf boeken gaan, bij acht gulden om zestig of zeventig, en bij tien gulden om 150 boeken, zoals uit inventarissen met de taxatiewaarde van exacte aantallen blijkt. Dat 'enige' vele tientallen kunnen zijn, laten ook de volgende twee voorbeelden zien: 'eenige poëtise en andere boeken, zoo groot als klein, en breder blijkende bij de catalogus daarvan gemaakt', en 'eenige Latijnse boeken soo in folio, quarto als octavo, welke den 14^e maj 1715 bij publicque opveijlinge ten huijse van Johannes Oosterwijk boekverkooper op den Dam alhier (na luidj Catalogus) verkogt sijn'.

En wat te denken van de X-factor in de volgende 29 gevallen?

<i>N-aantal</i>	<i>1-10,</i>	<i>3, 16,</i>	<i>1-5</i>	<i>3, 5, 15</i>	<i>1, 13</i>	<i>5, 7,</i>	<i>1, 33,</i>
+	<i>31, 61</i>	<i>32, 48,</i>	+	+	+	<i>38, 71</i>	<i>34, 42,</i>
X	+	<i>62</i>	<i>wat</i>	<i>alle</i>	<i>ver-</i>	+	<i>88</i>
	<i>partij</i>	+			<i>schei-</i>	<i>mand,</i>	+
		<i>deel</i>			<i>dene</i>	<i>kistje,</i>	<i>pakket-</i>
						<i>kastje</i>	<i>ten</i>
inv.	7	5	3	3	2	4	5
taxatie of	partij:			alle:			
opbrengst	<i>f1, 1½,</i>			<i>f15</i>			
	<i>f20,</i>			en			
	<i>f75</i>			<i>f150</i>			

Gangbare werkhypotheses rekenen voor een 'partij' tien of twintig boeken, maar in een van de inventarissen wordt gesproken van 'een partij andere boeken tot 53 stuks gebonden en enige ingenaaide'. Daarnaast wordt voor een partij boeken zelfs verwezen naar een catalogus, wat dus ook een aanzienlijke hoeveelheid doet vermoeden. Aangezien deze vage aanduidingen mijns inziens niet goed inschatbaar zijn en toch een groot verschil kunnen uitmaken voor het totaal, blijven ze voor de inventarissen met maximaal 100 andere boeken hier apart gerubriceerd.

In 50 andere inventarissen wordt het aantal boeken puur in cryptische termen beschreven. Soms wordt nog wel de taxatiewaarde of veilingopbrengst genoemd, waaruit valt af te leiden dat het aantal boeken in drie gevallen zeer groot moet zijn.

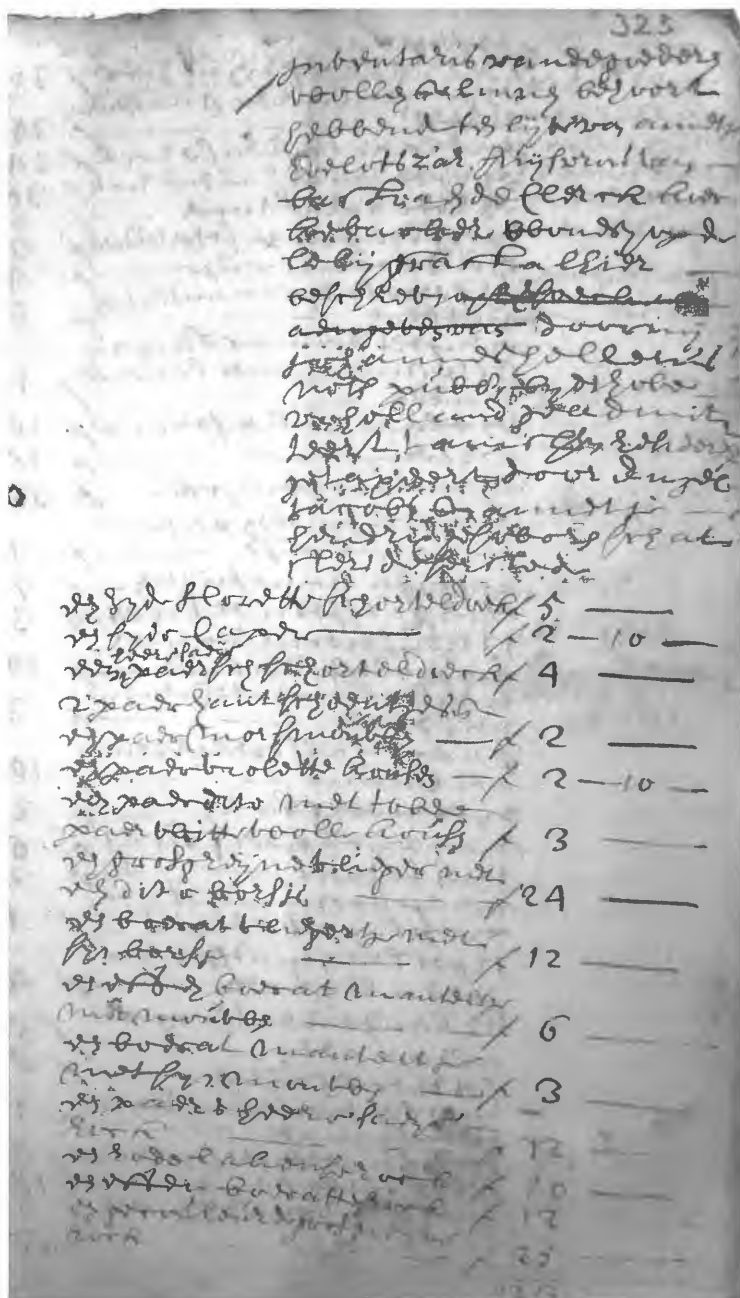
<i>X-aantal</i>	<i>enige</i>	<i>alle of 'de' boeken</i>	<i>'volgens catalo- gus' (ont- breekt)</i>	<i>een of twee kasten</i>	<i>partij</i>	<i>diverse</i>	<i>deel</i>	<i>[...] (vlek)</i>
inv.	25	8	7	3	4	1	1	1
taxatie of opbrengst	20x (<i>f</i> ¹ / ₂ - <i>f</i> 63)	4x (<i>f</i> 2 ¹ / ₂ , <i>f</i> 75, <i>f</i> 100, <i>f</i> 600)	3x (<i>f</i> 1022, <i>f</i> 1190, <i>f</i> 5991)		1x (<i>f</i> 5)			<i>f</i> 3 ¹ / ₂

Uit dit overzicht wordt duidelijk dat in minstens 49 boedelinventarissen de boekbezitters meer dan 100 boeken bezaten. Voegen we de drie inventarissen waarin de boeken op meer dan duizend gulden zijn gewaardeerd, hieraan toe, dan is dit aantal 9 à 10% van de boekbezitters. Als we bij de 140 inventarissen met maximaal tien boeken ook nog twaalf inventarissen betrekken met één à twee plus 'enige' andere boeken of alleen 'enige' boeken van een maximale waarde van twee gulden, dan had 26 à 28% van de boekbezitters niet meer dan tien boeken. Een andere vraag is in hoeveel gevallen de boeken nader gespecificeerd worden, qua auteur, titel of genre.

Rechts: eerste bladzijde van een inventaris van vrouwenkleding. Bron: SAA, toeg. nr. 5075, inv. nr. 2088A, not. Joh. Hellerus, 4-5-1651, p. 323[-325] (foto: Ruud Lambour).

Inventaris vande goederen, wollen ende linnen, behoort hebbende ten lijve van Annetje Roclofs zaliger, huijsvrouw van Bastiaen de Clercq, koeckebacker wonende op de Lelijgraft alhier [...]

een zijde florette schorteldoek *f*5
 een sijde caper *f*2:10
 een paer heere saeije schorteldoeken *f*4
 een paer morsmouwen *f*2
 een paer violette kousen *f*2:10
 een paer dito met twee paer witte wolle kousen *f*3
 een grofgreijne vlieger met een dito borsje *f*24
 een boerat vliegertje met sijn borsje *f*12
 een effen boerat manteltje met mouwen *f*6
 een boerat manteltje met sijn mouwen *f*3
 een paers heer saeije rock *f*12
 een rode lakense rock *f*20
 een effen boerate rock *f*12
 een gecouleurde grofgreijne rock *f*25
 (totaal deze blz.) *f*123

BOEDELINVENTARISSEN MET NADER GESPECIFICEERDE BOEKEN

Wanneer minstens één boek nader wordt gespecificeerd (ofwel met titel en/of auteur ofwel alleen met de soortnaam als bijbel, testament, psalmboek, liedboek, martelaarsboek etc.) reken ik dit tot de boedels met nader gespecificeerde boeken. Dit is het geval met 72,6% van de inventarissen met boeken.

<i>Inventarissen</i>	<i>1614-1650</i>	<i>1651-1700</i>	<i>1701-1725</i>	<i>NA</i>	<i>DBK</i>	<i>WK</i>	<i>Totaal</i>
totaal	108	431	141	528	142	10	680
boek(en) in	85	329	120	440	87	7	534
gespecificeerd in	71	241	76	337	45	6	388

De meeste inventarissen bevatten echter niet meer dan tien nader gespecificeerde boeken:

gespecificeerd	1	2	11	21	31	41	51	100	201
		-	-	-	-	-	-	-	-
		10	20	30	40	50	100	200	737
inventarissen	124	216	14	6	6	6	4	3	9

Vaak zijn het alleen de meest kostbare werken die gespecificeerd worden, terwijl het overige boekenbezit wordt afgedaan met een droge opsomming in aantallen. Een teleurstellend voorbeeld hiervan is de sterfhuisinventaris van Jarich Jellesz (1619/1620-1683). Hoewel hij zonder twijfel een exemplaar bezeten heeft van Spinoza's *Opera posthuma* (1677), een uitgave in kwarto-formaat met een anoniem voorwoord waarvan Jellesz zelf de auteur was, blijft dit boek onder zijn 142 kwartijnen ongenoemd:¹¹

- 5 franse historie boecken *f*12
- 4 tonnen van Blaeu in juchte banden *f*60
- 2 dito met groen becleedt *f*25
- 1 Statebijbel in folio met een Herbarius van Rembertus Dodoneus *f*20
- 62 folianten van verscheijde soorten en editien *f*124
- 142 boecken in quarto daeronder de wercken van Ai[t]s[e]ma *f*160
- 250 boecken in octavo met eenige cleijne, gebonden en ongebonden *f*70

MEEST GESPECIFICEERDE CATEGORIEËN, TITELS EN/OF AUTEURS

Van de 534 inventarissen met boeken specificeren er 388 (72,6%) een of meer boeken en 191 (35,7%) alle boeken naar hetzij categorie hetzij auteur en/of titel. De twee volgende ranglijsten laten de toptien zien van zowel de categorieën boeken als de auteurs en/of titels die in de specificaties het meest voorkomen. Twee auteurs delen de derde, drie de achtste en twee de negende plaats. Van de seculiere boeken bespreek ik alleen Van Meteren, Cats en Vondel.

<i>Categorie</i>	<i>Inventarissen</i>	<i>Exemplaren</i>
een bijbel	309	494
een testament (NT)	141	230
een psalmboek	102	174
een martelaarsboek	97	104
geschiedenis (geen bijbelse of kerkelijke) ¹²	56	349
geografie en reizen	48 (waarvan 24x atlas)	66
een preek of prekenbundel	43	109
een geestelijk liedboek	39	67
een concordantie op de Bijbel	26	44
kerkelijke geschiedenis	25	55

BIJBELS EN TESTAMENTEN

Met een of meer exemplaren domineert de Bijbel 309 (80%) van de 388 inventarissen met nader gespecificeerde boeken, waarvan er 109 tegelijkertijd een of meer exemplaren van het Nieuwe Testament hebben, achtereenvolgens gespecificeerd als een Biestkenstestament (5x), de vertaling van Reynier Rooleeuw (1x), de duodecimo-uitgave Amsterdam 1681 (1x, mogelijk een Biestkenstestament), de Castellio-vertaling in het Latijn (1x) en de (ge-reformeerde) uitgave Delft 1598 (1x). Daarnaast hebben 32 inventarissen alleen het NT in een of meer exemplaren. Niet meegerekend zijn de 19 inventarissen met kerkboekjes waarachter bijbeltjes, testamentjes of psalmboekjes schuilgaan. Vanwege de in edelmetaal uitgevoerde boekbeslagen, boekslotjes

en knipjes worden testamentjes niet zelden onder het goud- en zilverwerk vermeld. Tien inventarissen hebben bovendien twaalf prentbijbels: twee *Bijbelsche figuren* van Schabaelje (1x in kwarto en 1x in folio), een 'figuurbijbel' in folio, twee anonieme *Bijbelsche figuren* (1x in kwarto en 1x in duodecimo), de *Bijbelse figuren* in de uitgave van Jacob van Royen, het *Bibels tresoor* (2x), de grote Mortier-bijbel (3x), en de *Bijbelse figuren* van Chaperon.

Bijbelsoorten die meer dan eens worden gespecificeerd, zijn: de Statenvertaling (44x, te weten bij 16 Waterlanders, 14 Lammisten, 8 verenigde doopsgezinden en 6 Zonisten), de Biestkensbijbel (22x, te weten bij 9 Lammisten, 7 Waterlanders, 5 Zonisten en 1 Janjacobsgezinde), de Liesveltbijbel (10x), de bijbel met annotaties van de Oud-Vlaamse leraar Jacob Pietersz Vermeulen/van der Meulen (2x), een 'paapse' bijbel (2x), een 'Lutherse bijbel' (2x), Hoogduitse dus ook Lutherse (12x), Franse (8x), Latijnse (6x) bijbels, waaronder de editie van Castellio (1x) en die van Tremellius, Junius en Beza (1x), en de Pentateuch in het Hebreeuws (2x). Eenenvertig maal wordt gesproken van een 'oude bijbel', vrijwel altijd zonder het jaar van uitgave.

PSALM- EN LIEDBOEKJES

Op nummer twee in de ranglijst staan de in 102 inventarissen aangetroffen psalmboekjes in een of meer exemplaren, vaak verbasterd tot 'salmboekje'. Hoewel Petrus Dathenus in slechts vier inventarissen als de berijmer van de *Psalmen Davids* wordt genoemd, is ook met de niet nader gespecificeerde psalmboekjes uit 96 andere inventarissen zijn algemeen ingeburgerde berijming bedoeld. Verder zijn er inventarissen met de berijming op naam van Camphuysen (11), Westerbaan (1), Ambrosius Lobwasser (1) en met de muzieknotatie van Cornelis de Leeuw (1). Slechts viermaal worden in dit verband doopsgezinden genoemd. Drie inventarissen hebben de tweedelige rijmbewerking die Joachim Oudaan op initiatief van Galenus Abrahamsz in 1680 en 1681 publiceerde. De berijming uit 1686 van Karel Verlove, ooit voorzanger van de psalmen in de gemeente Bij de Toren, komt eenmaal voor. In 61 inventarissen zijn de psalmboekjes voorzien van kostbaar beslag of slotjes en knipjes, zesmaal uitgevoerd in goud en 55 maal in zilver.

Op naam van Camphuysen staat vijf keer een niet nader omschreven 'liedboek', stellig zijn populaire *Stichtelijke rijmen* waarvan in veertien inventarissen zeventien exemplaren worden aangetroffen. Slechts tien inventarissen hebben *De gulden harpe* van Karel van Mander, wat in schril contrast staat

met de tientallen gepubliceerde edities in de Gouden Eeuw. Stukgelezen boekjes in klein formaat waren voor boedelbeschrijvers kennelijk niet meer interessant. De *Bellerophon*, een emblemataboek van de gereformeerde dichter Dirck Pietersz Pers, vanaf de tweede druk uitgebreid met geestelijke liederen, komt in negen inventarissen voor, in twee daarvan samen met *Urania*, het tweede deel. Hoewel drie doopsgezinden Starters *Friese lusthof* bezaten, lijkt het me waarschijnlijker dat de anonieme liedboekjes uit vijftien inventarissen niet tot het wereldlijke genre behoorden. Driemaal worden andere liedboekjes expliciet als geestelijk en eenmaal als schriftuurlijk omschreven. Twee inventarissen hebben het doopsgezinde *Het geestelijk kruydt-hofken* en twee het *Offer des Heeren* waarvan het laatste deel een liedboek is. Tenslotte komen het *Liedboek* van Coornhert, *Het groote liede-boeck* van de Hoogduitse doopsgezinde L[enaert] C[lock], de doopsgezinde *Schriftuurlijke liedekens*, *Het paradijs der geestelijke lofsangen*, de *124 Geestelijke liedekens* en het doopsgezinde *Het geestelijk bloem-hofken* elk afzonderlijk nog in zeven inventarissen voor. De ‘twee muziekboeken van [Reynier] Rooleeuw’ in folio, genoemd in één inventaris, zijn een raadsel, daar diens *Schriftuurlijke gezangen* (1686) in duodecimoformaat verscheen.

MARTELAARSBOEKEN

Martelaarsboeken komen in 97 inventarissen onder de een of andere benaming voor. Weinig uitgaven worden duidelijk gespecificeerd: *Het offer des Heeren* uit 1562 (2x), de Waterlandse *Historie der martelaren*, Haarlem 1615 (5x), de Oudfriese *Historie der vrome getuigen*, Hoorn 1626 (2x), de Waterlandse *Historie der werelose christenen* van 1631 (9x), het ‘martelaarsboek’ van Tieleman Jansz van Braght (7x, waarvan 2x de editie van 1683), maar ook de gereformeerde *Historie der martelaren* van Van Haemstede (2x) en een vierdelige Duitse *Historie der martelaren*, Straatsburg 1555. Verder moeten we het doen met vage omschrijvingen als ‘een’ of ‘het martelaarsboek’ (59x), soms naar het formaat onderscheiden in een kwarto- en folio-uitgave (resp. 5x en 10x), een ‘klein martelaarsboekje’ (2x) of een ‘offerboekje’ (2x). Specificaties als ‘een menist martelaarsboek’ (7x) of een ‘martelaarsboek der doopsgezinden’ (4x), en een (katholieke?) ‘historie der vrouwen martelaren’, brengen ons ook niet veel verder.

PREKENBUNDELS

In 43 inventarissen worden 109 preken of prekenbundels genoemd, waarvan 56 remonstrantse, 27 doopsgezinde, 11 gereformeerde (Bullinger 4x, Petrus van der Hagen 4x, Boudaan 1x, Meinardus Schotanus 1x, Adrianus Visscherus 1x), 3 Tauleriaanse, 2 Anglicaanse (Tillotson en Sacheverell), 1 Lutherse en 9 van onbekende aard. Auteurs van de remonstrantse preken zijn Episcopus (19x), Poppius (13x zijn *Enge poort*), Gerard Brandt (7x), Camphuyzen (4x, hier gemakshalve als remonstrant gerekend), Uyttenbogaert (4x), Loedingius (2x), Kaspar Brandt (2x), Johannes Brandt (2x), en verder ieder eenmaal Pontanus, Fabritius en Hillers. Zeventien van de doopsgezinde prekenbundels zijn van de hand van Joost Hendricksz, de in 1644 overleden leeraar van Bij 't Lam. Andere zijn van Willem Wijnantz (3x), Michiel Fortgens (3x), Jan Willemsz (2x), Tieleman Jansz van Braght (1x) en Galenus Abrahamz (1x).

CONCORDANTIES

De vierenveertig concordanties die in zesentwintig inventarissen voorkomen, zijn meestal niet nader gespecificeerd. Negen ervan zijn van Pieter Jansz Twisck, die in de ranglijst van auteurs hierna ter sprake komt. Vier inventarissen hebben de concordantie naar de Biestkensbijbel. Sebastian Franck, wiens *Concordantie* in twee inventarissen voorkomt, figureert ook nog in de top-tien van auteurs. Behalve concordanties van Trommius en Jansenius die ieder eenmaal genoemd worden, moeten we het verder doen met vage aanduidingen als een Nederduitse (4x), Hoogduitse (4x), Franse (1x), Latijnse (2x) en Grieks-Latijnse (1x), of met 'concordantie' zonder meer (15x).

KERKELIJKE GESCHIEDENIS

Van de vijftenvijftig kerkelijke geschiedenissen in vijfentwintig inventarissen is de *Historie der Reformatie* van de remonstrantse historicus Gerard Brandt met tien inventarissen het beste vertegenwoordigd. In vier daarvan niet compleet: drie inventarissen hebben van de kwarto-uitgave alleen deel 1 uit 1671, en een inventaris heeft de delen 3 en 4 uit 1704. *De kerkelijke historie* (1647) van de remonstrant Johannes Uyttenbogaert wordt acht keer aangetroffen,

en eenmaal de reactie van Jacobus Trigland hierop. De historie van de Engelse reformatie door Burnet is ook eenmaal te vinden. Een boekbezitter had het tweede deel van de *Historie der kerken en ketteren* van Godfried Arnold in de kast staan. Vijf inventarissen hebben de klassieker van Eusebius, *Historia ecclesiastica dat is warachtighe beschijvinge aller ouder christelicker kercken*. Een *Historia ecclesiastica* in folio die eenmaal zonder meer genoemd wordt, zal ook wel deze Eusebius zijn. Hetzelfde werk maakt zonder twijfel ook deel uit van de *Eusebi opera* uit een andere inventaris. Eenmaal wordt een *Kerckelycke historie* van Baronius genoemd, vermoedelijk de Antwerpse uitgave van de jezuïet Rosweyde, en eenmaal die van Dionysius Mutsaerts uit Antwerpen. Zes inventarissen noemen zonder verdere specificatie een ‘kerkelijke historiën’, waarvan één in het Duits. Niet nader gespecificeerde werken over de Dortse synode zijn zeven maal te vinden. Naar het concilie van Trente verwijzen de meestal Latijnse titelbeschrijvingen in zes inventarissen, waarvan een ook de auteur, Paolo Sarpi, noemt. Een van deze inventarissen heeft ook een Latijnse uitgave van de *canones* of decreten van het concilie. Het *Leven der roomse pausen* van Platina wordt in drie inventarissen viermaal aangetroffen, waarvan een exemplaar in het Latijn.

<i>Auteur</i>	<i>Inventarissen</i>	<i>Exemplaren</i>
Erasmus	55	120
Flavius Josephus	41	48
Camphuysen	34	60
Emanuel van Meteren	34	35
Coornhert	33	51
Sebastian Franck	23	37
Cats	21	35
Vondel	16	39
Tauler	16	16
Twisck	15	19
Menno Simons	15	17
Jan Philipsz Schabaelje	14	19
Galenus Abrahamsz	13	17

DESIDERIUS ERASMUS (1469-1536)

De Rotterdamse humanist is in 55 inventarissen met een of meer werken te vinden, waarvan er negentien nader worden gespecificeerd. Bovenaan staat zijn *Parafrasen van het NT* (35x), gevolgd door zijn *Annotationes of aantekeningen op het NT* (16x), dat veel kritiek bevat op het religieuze leven van zijn tijd. Verder worden genoemd: *Opuscula of eenighe tractaetkens* (4x), *Lingua dat is de Tonge* (4x), *Onderwys tot de ware godgeleerdheid* (2x), en het boek dat hem onsterfelijk heeft gemaakt: *Lof der zothed* (4x). Zijn *Handboek van de christenstrijder* komt viermaal voor naast eenmaal het Latijnse origineel. Of de *Colloquia* (11x) in het Latijn of in vertaling (*Samenspraken*) zijn, is niet duidelijk. In één inventaris worden 'twee boeken Erasmi', beide in folio, gespecificeerd als de voornoemde *Annotationes* en een raadselachtige *Euphrasia*, wellicht hetzelfde als een *Manier van prediken* van Erasmus uit een andere inventaris. In het Latijn zijn te vinden: *Novum Testamentum* (4x), zijn verbeterde versie van de Vulgaat, *Adagia* (3x), *De conscribenda epistolis* (2x), *Opus epistolarum* (1x) en *Institutio principis christiani* (1x). Tenslotte worden genoemd zijn *Ecclesiastes* of *Ecclesiastae* over het priesterambt (2x), een 'Apophtegmata' (1x), en zijn filologische studie over de *Elegantiae* van Lorenzo Valla (1x). Een inventaris heeft ook de *Vita Erasmi*, een aan Erasmus toegeschreven autobiografie. In tien inventarissen, waarvan twee met respectievelijk elf en vier tractaten, blijven de titels van zijn werken ongenoemd.

FLAVIUS JOSEPHUS (CA. 3-CA. 100)

Drie inventarissen hebben de werken van Flavius Josephus in het Latijn als *Opera* (2x) en *Historia Judaica* (1x). Wat bedoelen de 35 boedelbeschrijvers die alleen 'Flavius Josephus' of kortweg 'Josephus' onder de folianten noteren: zijn *Joodse oudheden* of *Joodse oorlogen*? Als één daarvan niet expliciet wordt genoemd, zoals de *Joodse oudheden* (2x), dan zullen de verzamelde werken bedoeld zijn. Deze komen in vier inventarissen voor als *Joodse historien*, maar zijn ook verschenen als *Historie der Joden* of *Alle de werken*. Als het oudste bijbelcommentaar werden ze ijverig bestudeerd, wat de enorme oplage van ongeveer 1300 exemplaren verklaart van de Dordrechtse uitgave uit 1665 door de Vlaams-dooptgezinde Jacobus Savry (1617-1666), verrijkt met 250 'heerlicke konstrijcke' prenten naar Mattheus Merian, die in drie inventarissen gespecificeerd wordt.¹³

DIRK RAPHAËLSZ CAMPHUYSEN (1586-1627)

Alleen al met zijn eerder genoemde psalmberijming, de *Stichtelijke rijmen* of een 'liedboek' en de preken tezamen gerekend komt Camphuysen in 27 inventarissen voor. De uitgave van de volledige *Theologische werken* van deze vooral door de Collegianten vereerde dissenter vinden we in zestien inventarissen. Het eerste deel, *Van 't onbedrieglijk oordeel*, dat wordt beschouwd als zijn voornaamste theologische werk, komt eenmaal als los deel apart voor. Met alle overlap en nog vijfmaal de vermelding van zijn naam als auteur zonder specificatie van het boek levert dit voor hem een totaal op van 34 inventarissen.

EMANUEL VAN METEREN (1535-1612)

Van de vele kroniek- en historieschrijvers die we bij doopsgezinden aantreffen, is Van Meteren in 34 inventarissen de meest genoemde. Zijn geschiedenis van de Opstand, waarin de vrijzinnige auteur zowel de katholieken als de gereformeerden om hun onmatige geloofsijver kapittelt, verscheen in diverse edities onder titels als *Nederlandse historien*, *Nederlandse oorlogen*, *Historie der Nederlanden* of *Historie der Nederlandse oorlogen*. Meestal noteerden de boedelbeschrijvers alleen zijn naam als auteur onder de werken in folio.

DIRCK VOLCKERTSZ COORNHERT (1522-1590)

Behalve met het eerder genoemde *Lied-boeck* komt de bekende spiritualist en voorvechter voor principiële godsdienstvrijheid nog met andere werken in 33 inventarissen voor, en wel in negen daarvan met meer dan één titel. In zestien inventarissen vinden we de driedelige folio-uitgave (Amsterdam: Jacob Aertsz Colom, 1630) van zijn *Wercken*, die 6844 pagina's telt. Vijf inventarissen hebben alleen de oudere tweedelige uitgave (Gouda 1612), terwijl in één inventaris de editie niet nader gespecificeerd wordt. De *Dolingen des catechismi* wordt in drie inventarissen aangetroffen. Twee inventarissen hebben het politiek-theologische *Proces vant ketterdoden*, in een daarvan met twee exemplaren tegelijk. Het *Recht gebruyck ende misbruyck van tydlycke have* is te vinden in twee inventarissen waarvan de ene tevens de *Zedekunst* heeft en de andere drie diverse minder bekende traktaten. De verkorte Latijnse verta-

ling, *Epitome processus de occidendis hereticis*, wordt in een andere inventaris genoemd. Als een 'Koornhart in quarto' zoals ik veronderstel inderdaad zijn *Brieven* is, dan komt dit werk ook in twee inventarissen voor. De *Zedekunst* blijft beperkt tot één inventaris, waarin ook het *Recht gebruyck ende misbruyck van tydlycke have* te vinden is. Zijn Cicero-vertaling *Officia Ciceronis* staat in vier inventarissen onder de Nederlandstalige werken, en in één een herdruk als *Vande onderlinghe plichten*. Eén inventaris heeft zijn Homerus-vertaling *Dolinge van Ulysse* in twee exemplaren tegelijk. Zijn Seneca-vertaling *Van de weldaden* komt eenmaal voor. De goeddeels ook door hem vertaalde *Historien* van Paulus Jovius wordt in twee inventarissen aangetroffen. Verder is er 'een deel boucken van Corenhart bij den anderen gebonden' en wordt zijn naam vermeld als auteur van twee onbekende folianten.

SEBASTIAN FRANCK (1499-1542)

De 'vader' van het spiritualisme wordt 37 maal in 23 inventarissen genoemd. Als 'Cronijck', 'Cronijck schriftuer boeck' of 'Tijd boek' komt zijn hoofdwerk, *Chronica, Zeytbuch und Geschycht bibel*, in tien inventarissen voor, waarvan een met twee edities, aangeduid als Bern 1555 en [z.pl.] 1585. Twee inventarissen hebben het vierde stuk hieruit, dat als *Wereltboeck* werd gepubliceerd. Tien inventarissen noemen zijn *Gulden Ark*, vier zijn *Paradoxa*, twee zijn concordantie van de Bijbel (*Verbütschiert Buch*) en één noemt zijn als 'Handtbibel' omschreven *Handbüchlein* over de hoofdzaken van het Christelijk geloof. Verschillende van zijn werken zijn alleen in Nederlandse vertaling bekend, zoals *Een stichtelijck tractaet van de werelt als des duijvels rijck*, dat in twee andere inventarissen voorkomt, en *Van 't rijcke Christi* dat eenmaal vermeld wordt. Niet duidelijk is wat in één inventaris wordt bedoeld met 'Francks schriften tegens Christ'. Vijf maal noteren de boedelbeschrijvers Sebastian Franck als auteur zonder aanduiding van de titel.

JACOB CATS (1577-1660)

Blijkens zijn aanwezigheid in 21 inventarissen met 36 boeken waren ook doopsgezinden niet ongevoelig voor de morele noties van onze meest gelezen dichter uit de zeventiende eeuw. Dit geldt vooral zijn *Houwelijck en Trou-ringh*, die in respectievelijk acht en zeven inventarissen voorkomen.

Vier personen bezaten *Self-stryt*, zes anderen zelfs *Alle de wercken*. De fraaie emblematabundels *Spiegel van den ouden ende neuen tijdt* en *Silenus Alcibiadis* vielen bij respectievelijk drie en twee boekbezitters in de smaak. Van vijf andere aangetroffen werken noem ik (met de verkorte citeertitels): *Gedachten*, *Klagende maeghden*, *Minnebeelden*, *Ouderdom* en *Tooneel*. Eenmaal is hij als auteur vermeld zonder titel.

JOOST VAN DEN VONDEL (1587-1679)

In zestien inventarissen vinden we, soms met meerdere exemplaren tegelijk, een of meer van achttien gespecificeerde werken van Vondel, zowel uit zijn doperse als niet-doperse levensfase. In volgorde van frequentie: in zes het emblemataboek *Den gulden winckel der konstlievende Nederlanders* waarvan één in een latere editie als het *Toonneel des menschelyken levens*, in vijf zijn *Poezy* in twee delen, in vijf zijn prozavertaling van de *Wercken* van Vergilius, in drie de tweedelige uitgave van de *Treurspelen*, in twee zijn Ovidius-vertaling *Herscheppinge*, en verder telkens in één: zijn bijbelse drama *Pascha*, de fabelbundel de *Vorstelijke warande der dieren*, de *Helden Godes des Ouwden Verbonds*, de bestseller *Palamedes oft Vermoorde onnooselheyd*, de *Gysbreght van Aemstel*, een niet nader gespecificeerd *Joseph-treurspel*, de *Altaergeheimenissen*, zijn Horatius-vertaling *Lierzangen en dichtkunst*, de *Lucifer*, zijn *Koning Davids harpzangen*, het bijbelse epos *Joannes de boetgezant*, de *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* en de *heerlyckheyd der kercke*. De in één inventaris genoemde ‘Vondels tragedie en speelen’ in kwarto is mogelijk een verkorte aanduiding van *Adam in ballingschap of Aller treurspelen treurspel*.

JOHANNES TAULER (CA. 1300-1361)

Veel van wat in de zestiende en zeventiende eeuw als werk van Tauler werd aangezien, is ontmaskerd als pseudo-Tauleriaans. De Keulse verzameluitgave die Petrus Canisius in 1543 bezorgde, wordt aangetroffen in een sterfhuisinginventaris uit 1627. Twee andere inventarissen hebben een niet nader gespecificeerde Hoogduitse uitgave. Aan het protestantisme aangepaste compilaties van dit ascetisch-mystieke gedachtegoed verschenen in Nederlandse vertaling in 1588 te Amsterdam en als *Opera* in 1647 te Hoorn. Deze laatste uitgave wordt met zoveel woorden genoemd in twee inventarissen. Waarschijn-

lijk is met de in vier andere inventarissen vermelde *Opera* van Tauler ook de Hoornse editie bedoeld. In vijf inventarissen zijn de vermeldingen lastiger thuis te brengen: tweemaal 'Taulerus in folio', tweemaal zijn *Predikatiën* en eenmaal zijn *Sermonen*. Dat zou zowel de Amsterdamse als Hoornse editie kunnen zijn. Twee inventarissen tenslotte noemen alleen zijn naam als auteur.

PIETER JANSZ TWISCK (1565-1635)

Van de productiviteit van de Oudfriese oudste te Hoorn vinden we negentien sporen in vijftien inventarissen terug, te weten van vijf Lamisten, vijf Zonisten, vier Waterlanders en een Janjacobsgezinde. Negen van hen hebben zijn tweedelige *Concordantie der schrifture*, één zijn *Bybelsch naem- ende chronyck-boeck*, een bijbels woordenboek met onder meer allegorische verklaringen. Zijn tweedelige *Chronijck vanden onderganc der tijrannen* wordt in drie inventarissen aangetroffen, zijn 't *Rantsoen Christi* in twee. In weer twee andere inventarissen vinden we zijn *Religions vryhey*t, waarvan de ene ook het *Comeet-boecxken* heeft en de andere ook het polemische *Antwoort* aan Hans de Ries uit 1614.

MENNO SIMONS (1496-1561)

Met zeventien boeken van zeven titels is de doperse voorman aanwezig in vijftien inventarissen. *Dat fundament des christelycken leers* uit 1539, dat de neerslag bevat van de pacifistische doperse leer, vinden we bij twee Waterlanders, van wie er één ook het latere *Fondament* bezat. Die verzamelbundel treffen we nog bij vijf anderen aan. Dit waren achtereenvolgens drie Vlamingen van Bij 't Lam, een Oude Vlaming en de eerder genoemde doopsgezinde van onbekende richting die ook het *Offer des Heren* bezat. Een andere verzameling, *Sommarie*, komt voor in een inventaris uit 1697 waarin ook zijn polemische zendbrief aan Martinus Mikron wordt genoemd. Met de loutere vermelding van zijn naam als auteur in een inventaris uit 1715 zal een verzameling zijn bedoeld.

JAN PHILIPSZ SCHABAELE (1592-1656)

Behalve het eerder genoemde *Het geestelijck kruydt-hofken*, waaraan hij met veel liederen heeft bijgedragen, staan er negentien boeken van Schabaelje in veertien inventarissen. Zijn *Bijbelsche figuren* (1x in kwarto, 1x in folio) die samen in een inventaris voorkomen, zijn al bij de bijbels genoemd. Verder noemen vijf inventarissen de *Historische beschrijving van het leven Jesu Christi*, twee zijn *Harmonia der vier evangelisten* en een het *Sommarium oft corten inhoudt des Bybels*. De *Wandelingh der siele* en de *Wandelende ziel* uit twee inventarissen en de *Samenspraeck der wandelende ziele met Simon Cleophas* in een andere waarin ook met name Schabaeljes *Lusthof des gemoets* voorkomt, verwijzen naar dit werk waarvan de *Wandelende Ziel* de hoofdpersoon is. Samen met die drie exemplaren staat de *Lusthof* dan in niet meer dan negen inventarissen beschreven. Een teleurstellende Amsterdamse score voor dit mystiek-spiritualistisch devotieboek waarvan Piet Visser de immense populariteit heeft aangetoond.¹⁴

GALENUS ABRAHAMSZ (1622-1706)

De *Negentien artikelen*, het geschrift uit de school van Franck en Coornhert waarmee Galenus de gemeente als zichtbare kerk met haar ambten, ceremoniën en leerstellingen op losse schroeven zette, wordt in één inventaris aangetroffen als de *Oprechte editie* die zijn tegenstander Swichtenheuvel in 1658 daarvan had gepubliceerd. In 1659 werkte Galenus zijn controversiële ideeën verder uit in de *Nadere verklaringe*, die in drie inventarissen voorkomt. Nadat de grondslagenstrijd geluwd was, beschreef Galenus in 1677 mede uit naam van zijn mededienaren de hoofdzaken van het doopsgezinde geloof in het uitgebreide vraag- en antwoordenboek *Anleyding tot de kennis van de christelijke godsdienst*, dat in zeven inventarissen terug te vinden is. Aanzienlijk minder populair was zijn *Anspraak an Zaandam*, een preek uit 1682 waarin hij de weeldezuucht en het gebrek aan geloofsijver onder de doopsgezinden van zijn tijd hekelt, die slechts in één inventaris voorkomt. Twee inventarissen hebben zijn in 1699 verschenen hoofdwerk *Verdediging der christenen die doopsgezinde genaamd worden*, een systematische uiteenzetting van het doopsgezinde geloof naar Galenistische snit. Tenslotte vinden we in drie inventarissen de in 1707 uitgegeven *Eenige nagelaten schriften*, waarvan ook schrijver dezes de gelukkige bezitter is.

BESLUIT

Bijbels, psalmboekjes, prekenbundels, Flavius Josephus en Cats domineren ook achttiende-eeuwse boedelinventarissen van niet-dooptsgezinden in Delft en Den Haag.¹⁵ Eveneens prominent aanwezig daarin zijn de categorieën geschiedenis (speciaal Van Meeteren), geografie en reizen. Maar daarmee houdt de gelijkenis wel op. Vondel, die zijn plaats in de toptien wellicht mede aan zijn doopsgezinde wortels dankt, komt nauwelijks voor in Delft en helemaal niet in Den Haag. Mennonitica bij uitstek zijn de martelaarsverhalen als getuigenis van het ware christelijke leven en de geestelijke liederen als uiting van een persoonlijk geloof. Verdieping daarvan werd niet alleen gezocht in de mystiek van Tauler maar nog meer in het bijbels-humanisme van Erasmus en het spiritualisme van Franck en Coornhert, zienswijzen die in de woorden van Piet Visser als ‘stille krachten’ in het anabaptisme werkzaam waren.¹⁶ De interpretatie van het evangelie – Menno en Twisck volgden de letter, Schabaelje en Galenus de geest – vormde de inzet van een continue doperse richtingenstrijd. Met de zes boekbezitters genoemd in noot elf brak echter een nieuw tijdperk aan waarin de filosofie van Spinoza de traditionele geloofs-overtuigingen aan het wankelen zou brengen.

NOTEN

- 1 Zie Nel Klaversma, ‘Jan Luyken (1649-1712): dichter en boekillustrator’, in: *Dooptsgezinde Bijdragen* 37 (2011), 87-104.
- 2 Jan Luyken, *Het leerzaam huisraad* (Amsterdam, 1711), 72: figuur XX. Geparafraseerd naar Antonio Orejudo, *Dopersvuur* (Amsterdam, 2005), 39 (in de mond gelegd van de wederdoper Jan Matthijsz).
- 3 Zie P. van Eeghen, ‘Jan Luyken en zijne bloedverwanten’, in: P. van Eeghen & J.Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Casper Luyken*, 2 dln. (Amsterdam, 1905), dl. I, V-LVIII; LIV.
- 4 Stadsarchief Amsterdam (hierna: SAA), toeg. nr. 5075, Notariële Archieven (hierna: NA) dl. 2964, 1181-1226, notaris Juraen de Vos, 5 en 6 november 1660, en SAA, NA dl. 4416, 388-389, 391-393 en 397-414, notaris Michiel Bockx, 28 april 1674.
- 5 De veilingcatalogus uit 1700 van Philips de Flines, die anders dan Machiel Bosman in zijn *Elisbeth de Flines* stelt aantoonbaar doopsgezind is gebleven, maakt als annexe akte integraal deel uit van zijn boedelbeschrijving en is dus al in dit overzicht verwerkt. Er zijn afzonderlijke veilingcatalogi overgeleverd van: dr. Johannes Verlaen (1665), dr. François van der Schagen (1674), dr. Johannes van Nes (1675), Jan Hendriksz Glazemaker (1683), Johannes van Dijk (1685), Ameldonk Block (1702), Pieter Noortdijk (1709), Johannes Houbakker (1716) en dr. Johannes de Stoppelaer (1716). Zie *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*, online op bsc.idcpublishers.info.
- 6 Vergelijk Matthijs van Otegem, ‘Omweg of dwaalspoor? De bruikbaarheid van boedelinventa-

rissen voor onderzoek naar boekenbezit in de zeventiende eeuw', in: *Tijdschrift voor theoretische geschiedenis* 26 (1999), 78-87; hier 84. Zijn onderzoek in het SAA naar alle sterfhuisinventarissen uit 1650 in de NA en het Weeskamerarchief leverde 242 bruikbare inventarissen op, waarvan 134 (55%) boeken bevat. Het archief van de Desolate Boedelskamer sloot hij *a priori* uit van onderzoek. Voor de periode 1700-1710, zie: J.A. Faber, 'Inhabitants of Amsterdam and their possessions, 1701-1710', in: A.M. van der Woude & A.J. Schuurmans (eds.), *Probate inventories; a new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. A.A.G. Bijdragen 23 (Wageningen, 1980), 148-155. Van de 478 notariële sterfhuisinventarissen had 74% boeken.

7 Op basis van de 845 huwelijksaankondigingen in het trouwboek van de gemeente Bij het Lam van 21-9-1621 tot en met 23-12-1668 (SAA, toeg. nr. 1120, nr. 11, eerste sectie) onderzocht ik 814 ondertrouwaktes van de betrokken doopsgezinden in het archief van de Burgerlijke Stand (SAA, toeg. nr. 5001, dl. 668-687, huwelijksintekeningen van de pui, maar ook meermaals dl. 425-493, huwelijksintekeningen van de gereformeerde kerk). Doordat er onderling zeer frequent werd hertrouwd en de bruiden van buiten Amsterdam hier niet de akte kwamen tekenen, leverde dit niet 1628 maar slechts 1414 verschillende personen op (711 bruidegommen en 703 bruiden) van wie kon worden vastgesteld of zij hun naam konden schrijven of niet. Het aantal doopsgezinde mannen dat dit niet kon, daalde van 11% in de periode 1621-1635 tot 5,7% in de periode 1651-1668. Het aantal analfabete doopsgezinde vrouwen daalde van 28% in de periode 1621-1635 tot 18,7% in de periode 1651-1668. Uit ander onderzoek is bekend dat in 1630 van alle Amsterdammers tussen de 20 en 35 jaar 43% van de mannen en 68% van de vrouwen geen handtekening kon zetten. In 1660 was dat gedaald tot respectievelijk 36% en 63%.

8 Zie mijn 'Doopsgezinde gemeenten te Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Maandblad Amstelodamum* 100-1 (januari-maart 2013), 24-38: 29-31.

9 SAA, NA dl. 2726, 961-966, notaris Vincent Swanenburgh, 6 nov. 1665. Niet vermeld door Jasper Hillegers en Lotte Jaeger, 'Salomon Saverij, een plaatsnijder en zijn vrienden', in: Elmer Kolfijn & Jaap van der Veen (red.), *Gedrukt tot Amsterdam; Amsterdamse prentmakers en -uitgevers in de Gouden Eeuw* (Zwolle/Amsterdam, 2011), 120-163.

10 Deze worden wel vermeld in de sinds 1690 in serie overgeleverde 'staten van inventaris'. Met dank aan Jaap van der Veen, die een eerdere versie van dit artikel kritisch doornam.

11 SAA, NA dl. 2517, 31-35, notaris Jacobus Hellerus, 27 feb. en 5 maart 1683. Spinoza komt wel voor in de inventarissen van: Aefje Agges, weduwe van dr. Hendrick van Bronckhorst (1681): *Tractatus theologico-politicus*; dr. Reynier van Diephout (1686): *Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars I. et II. more geometrico demonstrata* en *Tractatus theologico-politicus*; Philips de Flines (1700): *De nagelate schriften*; de Erven van Pieter de Wolff (1701): *Opera posthuma* en *De nagelate schriften*; Jan van Koppenol Hendriksz (1703): *De nagelate schriften* en Justus Vermeersch (1723): *De rechtzinnige theologant*.

12 Van de 349 wereldlijke geschiedenisboeken is 65% afkomstig uit twaalf inventarissen met meer dan honderd gespecificeerde boeken. Maar ook afgezien daarvan handhaaft deze categorie zich in de toptien.

13 Peter van der Coelen, *De Schrift verbeeld; oudtestamentische prenten uit renaissance en barok* (Nijmegen, 1998), 173.

14 Piet Visser, 'De *Lusthof des gemoets* van Jan Philipsz Schabaelje; het populairste Nederlandse boek uit de Gouden Eeuw', in: Jan Bos & Erik Gelijs (red.), *Boekenwijsheid; drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken; opstellen bij de voltooiing van de Short-Title-Catalogue of the Netherlands* (Zutphen, 2009), 105-113 en 278-281. Duodecimootjes, het formaat waarin dit werk meestal is gedrukt, worden echter minder vaak in inventarissen gespecificeerd. Dat bovendien de lagere volksklasse, waartoe de meeste *Lusthof*-lezers in Friesland behoorden (Visser, *Broeders in de geest*, I, 359), in mijn bestand ondervetegenwoordigd is, hoop ik in een vervolgartikel te laten zien.

- 15 Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft* (Hilversum, 1987), 257-261; José de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers; leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen, 1999), 193-194 (auteurstoptien), 199-202 (bijbels en psalmboekjes), 207-215 (prekenbundels), 220 (Van Meeteren).
- 16 Piet Visser, 'De artes als zinnebeeld', in: *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989) 1, 92-102; hier vooral 97-98.

Johan Jakob Wettstein (1693-1754) en de continuïteit tussen Radicale Reformatie en Verlichting

MIRJAM VAN VEEN

Toonaangevende historici hebben gewezen op de opvallende overeenkomst tussen de idealen van de Radicale Reformatie en van de Verlichting. Beide bewegingen deelden de scepsis over het reële bestaan van de duivel, het pleidooi voor religieuze tolerantie en een kritische benadering van de autoriteit van de Bijbel. Beide bewegingen kenden bovendien een grote stem toe aan het individuele geweten en waren geneigd te vertrouwen op de ratio van de mens. Zeventiende-eeuwse protestantse spiritualisten zoals de quakers, de collegianten en de socinianen zouden de brug hebben gevormd tussen de Radicale Reformatie en de Verlichting.¹

De gedachte dat er continuïteit is geweest tussen Radicale Reformatie en Verlichting is niet nieuw. In een geschrift uit 1717 stelde de orthodox gereformeerde predikant Carolus Tuinman dat de ‘vrygeesten’ uit zijn tijd weinig anders dan een ‘vernieuwde David-Joristery’ propageerden.² Tuinman gebruikte de vermeende continuïteit tussen mensen als Spinoza, Pontiaan van Hattem en Balthasar Bekker enerzijds en David Joris en Hendrick Niclaes anderzijds, primair om zijn verlichte tijdgenoten zwart te maken. ‘David-Joristery’ functioneerde in zijn betoog als scheldwoord en ook de verwijzing naar Hendrick Niclaes diende om zijn opponenten te kleineren. Evenals de voor mannen van de Radicale Reformatie spraken de vrijgeesten volgens Tuinman ‘hottentots’: ze praatten wartaal en vermengden leugen met waarheid.³

De gelijkenissen tussen Radicale Reformatie en Verlichting zijn inderdaad opvallend, maar deze gelijkenissen bewijzen nog geen invloed van de ene beweging op de andere. Polemische geschriften als van Tuinman zijn lastig bruikbaar als bron van informatie over deze continuïteit. Doordat Tuinman de term davidjorisme als scheldwoord gebruikt, wordt onduidelijk wat hij er precies mee heeft bedoeld. Het is nog maar de vraag of het davidjorisme van Tuinman hetzelfde was als het davidjorisme van David Joris. Verlichtingsdenkers zelf noemden lang niet altijd hun bronnen: zij presenteerden hun idee-

en als een vernieuwing. Ook langs die weg is het dus lastig om er achter te komen of en hoe verlichtingsdenkers ideeën uit de Radicale Reformatie gebruikten. Daar komt bij dat ideeën in de loop van de tijd danig konden veranderen, zodat niet onomstotelijk vaststaat dat de gedachtewereld van de een te vergelijken is met die van de ander.

Twee voorbeelden illustreren de methodische problemen bij het onderzoek naar de continuïteit tussen Radicale Reformatie en Verlichting. Sebastian Castellio is vaak afgeschilderd als een voorloper van de Verlichting. Zijn pleidooi voor tolerantie, zijn bijbelvertaling met aandacht voor problemen bij de overlevering van de bijbelse tekst en vooral zijn laatste geschrift over *De kunst van het twijfelen* lijken hem op het eerste gezicht te maken tot een voorloper van de nieuwe tijd.⁴ Met name Irena Backus heeft erop gewezen dat veel valt af te dingen op dit beeld; Castellio's kunst van het twijfelen was anders van aard dan het scepticisme van de Verlichting. Castellio betoogde weliswaar dat er een fundamenteel verschil lag tussen geloven en weten, maar dit onderscheid nam niet weg dat een mens God kon kennen. Anders dan de sceptici was Castellio ervan overtuigd dat kennis van de wereld en het geloof de mens een betrouwbaar fundament verschaffen om ook God te kennen. Hij behield dus een criterium om te beslissen wat waarheid was.⁵

De wijze waarop David Joris' opvatting over de duivel wordt teruggevonden bij verlichtingsdenkers, is een tweede voorbeeld van de problemen die degene die continuïteit tussen Radicale Reformatie en Verlichting wil vaststellen, tegenkomt. Gary Waite heeft beschreven hoe David Joris de duivel interpreteerde als een kwade macht in de mens zelf. Hierdoor ontkende hij het objectieve, reële bestaan van de duivel. Op extatische wijze spoorde hij zijn volgelingen aan om de duivel die in henzelf huisde te doden.⁶ De vraag is echter of dat David Joris tot de pleitbezorger van een nieuw wereldbeeld maakt. Weliswaar beschuldigde Tuinman de verlichte 'duivel bestrijder' Balthasar Bekker ervan dat hij het davidjorisme deed herleven, maar het is de vraag of het gedachtegoed van Bekker vergelijkbaar is met dat van David Joris.⁷ Balthasar Bekker ontkende namelijk op basis van een cartesians dualisme de macht van de duivel. In zijn *Betoverde wereld* was van extase geen sprake; door middel van een doortimmerd filosofisch betoog brak hij het oude beeld van de duivel af.⁸ Zodoende verschilt zijn betoog, zowel wat betreft de inhoud als wat betreft de vorm, hemelsbreed met dat van David Joris.

In dit artikel volg ik om de continuïteit tussen gedachtegoed van Radicale Reformatie en Verlichting te analyseren een andere route dan de gebruike-

lijke. Mijn startpunt is niet de Radicale Reformatie, maar een specifieke Verlichtingsdenker: Johan Jakob Wettstein (1693-1754).⁹ Wettstein gebruikte in zijn werk het gedachtegoed van Sebastian Castellio (1515-1563). Hij verzamelde manuscripten van deze representant van de Radicale Reformatie en verwees met name in zijn *Geschiedenis van de kerk* uitvoerig naar opvattingen van Castellio. Mijn doel in dit artikel is te analyseren op welke wijze Wettstein het gedachtegoed van Castellio heeft gebruikt. Eerst beschrijf ik echter kort het leven en werk van zowel Wettstein als Castellio.

Johan Jakob Wettstein is de geschiedenis ingegaan als een grondlegger van de moderne bijbeluitleg. Al tijdens zijn studententijd verdiepte Wettstein zich in de tekstoverlevering van het Nieuwe Testament en reisde hij door Europa om verschillende manuscripten te bestuderen. Deze interesse in de tekstoverlevering van de Bijbel in het algemeen en het Nieuwe Testament in het bijzonder was niet onomstreden. Katholieke polemisten gebruikten de discussies over de tekstoverlevering van de Bijbel om het protestantse adagium van het *sola Scriptura* onder vuur te nemen.¹⁰ In zijn dissertatie over de variante lezingen van het Nieuwe Testament verdedigde Wettstein zich tegen de katholieke polemieken en stelde dat de verschillende tekstvarianten het gezag van de Schrift niet aantastten. Ondanks zijn verdediging van de protestantse bijbelopvatting is duidelijk dat Wettstein op een andere wijze dacht over de autoriteit van de Bijbel dan de gereformeerde orthodoxie.¹¹

Wettstein was afkomstig uit een voornamelijk Bazelse familie en zijn voorgeslacht en bloedverwanten vervulden belangrijke functies in zowel de kerk als de stedelijke raad. Deze voornamelijk afkomst hielp Wettstein aan een groot netwerk dat hij bijvoorbeeld gebruikte bij de publicatie van zijn boeken.¹² Het stempelde echter ook zijn visie op de Radicale Reformatie. In het algemeen omschreef hij deze beweging als een groep van ongeletterde fanatici; voor Wettstein alles behalve een positief etiket. De opstandelingen uit de Boerenoorlog waren volgens hem ongeletterde revolutionairen. Voor de deelnemers aan de opstand te Munster gold hetzelfde en David Joris was een ongeletterde profeet die zijn volgelingen misleidde.¹³ Sebastian Castellio was echter een uitzondering: hij was naar het oordeel van Wettstein een geleerd en vroom man.¹⁴

Hoewel Wettstein het werk van Castellio waardeerde, was zijn eigen werk nauwelijks te vergelijken met dat van Castellio. Castellio had in zijn tijd getracht door de Bijbel te vertalen bij te dragen aan een reformatie van geloof en leven. Castellio meende zelf met zijn opvattingen op gereformeerde bodem te staan, maar met name de reformatoren van Genève, Theodore de

Bèze en Jean Calvin, verfoeiden hem vanwege zijn opvattingen over de autoriteit van de Bijbel, over de verhouding tussen kerk en staat en over de predestinatie. Wettstein's interesse lag primair bij de vergelijking van de variante lezingen van het Nieuwe Testament: een onderwerp waar Castellio zich niet onledig mee heeft gehouden. Naast de vervaardiging van bijbelvertalingen, hield Castellio zich uitvoerig bezig met het vraagstuk van de religieuze tolerantie. In verschillende traktaten protesteerde hij tegen de vervolging van ketters en betoogde hij dat de onderdrukking van dissident geloof de problemen niet oploste, maar juist een spiraal van geweld creëerde. Een voorliefde voor de middeleeuwse mystiek en voor het spiritualisme van zijn eigen tijd, deden Castellio het belang van de kerkelijke leer danig relativiseren. Belangrijker dan de juiste doctrine, was de spirituele groei, het streven naar morele volmaaktheid.¹⁵

Hoewel het karakter van hun werk dus danig van elkaar verschilt, deelden Castellio en Wettstein een scherp oog voor de problemen rond de tekstoverlevering van de Bijbel. Castellio had er al op gewezen dat in de overlevering van de tekst fouten konden sluipen; Wettstein was niet langer bereid de overgeleverde tekst van de Bijbel, de *textus receptus*, als uitgangspunt te nemen. Naar zijn eigen besef stond Wettstein daarmee op goed gereformeerde bodem; de Reformatie had immers de studie van de tekst van de Bijbel aangeemoedigd.¹⁶

Wettstein's collega-theologen in Bazel deelden deze inschatting niet. Toen Wettstein het plan opvatte een uitgave van het Nieuwe Testament op de markt te brengen sloegen zij alarm: zij beschuldigden Wettstein van socinianisme en bekkerianisme.¹⁷ Wettstein verweerde zich met een verwijzing naar Erasmus. Het gekrakeel over zijn onderneming was volgens hem vergelijkbaar met het rumoer rond Erasmus' publicatie van zijn uitgave van het Nieuwe Testament in 1516.¹⁸ De predikanten achtten Wettsteins werk onvergelijkbaar met dat van Erasmus. Inmiddels had ook de gereformeerde orthodoxie kennelijk Erasmus' werk in de armen gesloten. Volgens de predikanten was Erasmus' streven erop gericht geweest een betrouwbare Griekse tekst te publiceren en aldus de studie van de Bijbel te bevorderen. Wettstein daarentegen dreigde een onbetrouwbare tekst aan de openbaarheid prijs te geven, die alleen spotters en vrijgeesten kon bekoren.¹⁹ Hij loochende evenals de socinianen de triniteit, en ontkende net als Balthasar Bekker dat achter ziekte de macht van de duivel schuilging.²⁰

Hun poging de tekstkritiek te ridiculiseren, verhulde de bezorgdheid van de Bazelse predikanten over Wettstein's onderneming niet. Het gegoochel

Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ
NOVUM TESTAMENTUM
G R A E C U M

EDITIONIS RECEPTAE

CUM LECTIONIBUS VARIANTIBUS

CODICUM MSS., EDITIONUM ALIARUM,

VERSIONUM ET PATRUM

NEC NON COMMENTARIO PLENIORE

EX SCRIPTORIBUS VETERIBUS HEBRAEIS, GRAECIS ET LATINIS

HISTORIAM ET VIM VERBORUM ILLUSTRANTE

OPERA ET STUDIO

JOANNIS JACOBI WETSTENII

TOMUS I.

CONTINENS QUATUOR EVANGELIA.

AMSTELÆDAMI,

EX OFFICINA DOMMERIANA.

MDCCCL

Titelpagina van *Het Nieuwe Testament*, geëditeerd door J.J. Wettstein (Amsterdam, 1751) (UBA: KF 61-3306).

van de tekstcritici met de Griekse spelling en grammatica liet zich volgens de predikanten in het Duits slecht uitleggen, maar was ongeveer vergelijkbaar met iemand die zich het hoofd brak over de vraag of de eerste zin uit Genesis, nu met een hoofdletter moest beginnen of niet en welke codices het gebruik van een hoofdletter steunden en welke niet.²¹ Dat de implicaties van de tekstkritiek in werkelijkheid veel verder strekten dan het al dan niet gebruiken van een hoofdletter, realiseerden de predikanten zich terdege; zij vreesden dat Wettsteins onderneming afbreuk deed aan de autoriteit van de Bijbel en uiteindelijk de fundamenteën van het gereformeerde gebouw zou ondergraven. In Bazel verloor Wettstein de slag en hij nam de wijk naar de Republiek. Daar vond hij in 1733 emplooi bij het Remonstrants Seminarie, op dat moment een broedplaats van theologische en filosofische vernieuwing.²²

Wettstein doceerde aan het seminarie *idiomata sacra*, filosofie en geschiedenis. Voor zijn colleges geschiedenis schreef hij rond 1747 een uitvoerig dictaat, waarin hij de geschiedenis van de kerk beschreef vanaf het optreden van Jezus tot en met het optreden van Spinoza.²³ Van dit collegedictaat zijn verschillende handschriften overgeleverd. Studenten schreven het dictaat over en ook in de hand van Wettstein zelf is de *Historia ecclesiastica* bewaard gebleven.²⁴ Ondertussen bleef hij aan zijn uitgave van het Nieuwe Testament werken zodat in 1751-1752 de finale editie van zijn werk verscheen.²⁵ Daarnaast verzamelde Wettstein handschriften. Zo had hij vanuit Bazel een groot aantal handschriften van Castellio meegenomen.

Uit Wettsteins handschriftenverzameling blijkt dat hij in ieder geval Castellio's geschrift tegen Martin Borhaus over de predestinatieleer en diens *De arte dubitandi* (Over de kunst van het twijfelen) in zijn bezit had. In zijn *Historia ecclesiastica* verwijst hij naar Castellio's verzameld werk uit 1578 (verschenen bij Pietro Perna in Bazel) en uit 1613 (verschenen bij Jasper Tournay in Gouda) en naar diens *Historia de morte Serveti* (geschiedenis van de dood van Servet).²⁶ Ook met Castellio's bijbelvertaling en met diens polemieken met Bèze over deze vertaling, blijkt Wettstein bekend te zijn geweest.²⁷ Daarnaast wist hij van Castellio's dialogen over de Bijbel.²⁸ Wettstein was al met al goed op de hoogte van Castellio's werk en kende de verschillende gebieden waarop Castellio zich had gegeven.

Waarschijnlijk had Wettstein al in een vroeg stadium van zijn carrière het werk van Castellio leren kennen. Tijdens het proces tegen Wettstein getuigden studenten over de lezingen die hij thuis voor hen had gehouden in de jaren twintig van de zeventiende eeuw. Eén van deze studenten liet optekenen dat Wettstein toen al gebruik had gemaakt van Castellio's uitleg van het bij-

belboek Handelingen.²⁹ Wettstein kan de geschriften en ideeën van Castellio op allerlei manieren hebben leren kennen, want Castellio's pennenvruchten en zijn gedachtengoed waren in de zeventiende eeuw nog volop in omloop. John Locke legde een voorliefde voor Castellio's bijbelvertaling aan de dag;³⁰ Pierre Bayle wijdde in zijn *Dictionnaire* een uitvoerig artikel aan hem;³¹ en de Zürichse hoogleraar Michael Zingg verwees in een handschrift met dissenterse geschriften ook naar Castellio's traktaat tegen het doden van ketters.³²

Wettstein gebruikte de geschriften van Castellio op verschillende manieren. In zijn *Historia ecclesiastica* gebruikte hij diens geschriften met name om het optreden van Calvijn en Bèze in Genève te beschrijven. Daarnaast citeerde hij uitvoerig Castellio *De arte dubitandi*. In zijn colleges heeft Wettstein een onevenredig groot deel van de tijd besteed aan de behandeling van de geschiedenis van de Reformatie en dan met name aan de strijd tussen Castellio en Calvijn. Afgaand op het aantal katernen dat wordt gebruikt om de verschillende gebeurtenissen te beschrijven, heeft Wettstein ongeveer een derde van de totale tijd gebruikt voor reformatiegeschiedenis en driekwart daarvan besteedde hij aan Castellio. Ter vergelijking: in het manuscript krijgt Castellio aanzienlijk meer aandacht dan Martin Luther.

De passages uit Castellio's *De arte dubitandi* die Wettstein citeert hebben betrekking op de triniteit en op de inspiratie van de Bijbel. Castellio had in een dialoog laten zien hoe lastig het is het geloof in de triniteit te beargumenteren: Wettstein neemt dit gedeelte over. Daarnaast had Castellio in zijn *De arte dubitandi* een onderscheid gemaakt tussen verschillende niveaus van inspiratie: niet ieder schriftgedeelte was volgens Castellio op gelijke wijze door de Geest geïnspireerd. Naast deze passages uit Castellio's *De arte dubitandi* heeft Wettstein tijdens zijn colleges vooral Castellio's polemieken naar aanleiding van de dood van Servet behandeld.

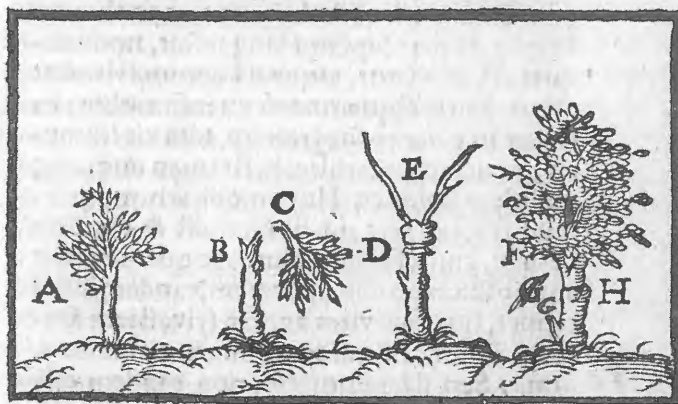
Wettstein creëerde door het gebruik van Castellio's polemieken een specifiek beeld van Calvijn en diens rechterhand Théodore de Bèze. Volgens Wettstein bevestigden de geschriften van Castellio namelijk het beeld dat Hieronymus Bolsec van Calvijn had opgeroepen in zijn *Vie de Calvin*. Deze Hieronymus Bolsec was bij Calvijn in ongenade gevallen toen hij in 1551 Calvijns predestinatieleer onder vuur had genomen. Bolsec werd uit Genève verbannen, maar door Bolsecs venijnige polemieken tegen de reformatie in Genève verloor Calvijn toch de slag met Bolsec. Zijn in 1577 gepubliceerde *Vie de Calvin* was een mengsel van waarheid en verbeelding en beïnvloedde lang met name de katholieke geschiedschrijving over Calvijn. Volgens Bolsec had Calvijn zich bezondigd aan sodomie, was in Genève geen vrouw voor hem veilig geweest

CATIONE.

79

est à quodam & ~~fieri~~ alioqui huiusmodi similitudines liberæ, eas semper licet ad instituti rationem accommodare. Itaque nos hîc similitudinem ducemus à vulgari & usitata inferendi consuetudine, quæ sic habet. Exsecatur sylvestris arboris truncus, abjectisq; ramis in truncum inferuntur sumpti ex arbore mansueta surculi, qui ubi coaluerûr, arborescunt, fitq; ex sylvestri trunco cicuribusque surculis arbor una, non sylvestris, sed cicur, quæ sylvestre alimentû à sylvestribus radicibus haustum, per sylvestrem item truncum, sursum transmittit in ramos cicures, ibiq; ramorum vi cicuratum, parit fructum cicurem. Ramorum enim non trunci naturam refert fructus. Arborem hîc quinque figuris, quo universa inferendi ratio ponatur ob oculos, depingam, ut si quis forte est ab agricultura remotior, vel ex pictura percipiat.

*1. sunt
2. sunt*

O o s

A. Ar.

Pagina 79 met notities in handschrift (volgens conservator kerkelijke collecties drs. Adriaan Plak mogelijk door J.J. Wettstein zelf) van een tekst van Castelleio: *Tractatus de iustificatione* dat onderdeel uitmaakt van de *Dialogi IV. De predestinatione. electione* (Gouda, 1613) (UBA: K 61-5425).

en had de stad geleden onder zijn tirannie.³³ Ook Castellio had in zijn geschriften het tirannieke optreden van Calvijn, met name bij de terechtstelling van Servet gehekeld. Wettstein nam dit beeld over. Ook voor hem was Calvijn niet primair de reformator van Franstalig Zwitserland, of een knap schrijver van commentaren op de Bijbel. Calvijn was vooral de man die Servet had gedood en de vervolging van ketters rechtvaardigde.

In zijn *Historia ecclesiastica* gebruikte Wettstein de geschriften van Castellio dus als een belangrijke bron van informatie. Daarnaast was hij geïnteresseerd in het gedachtegoed van Castellio. Hij citeerde daarom uitvoerig passages uit *De arte dubitandi*. In zijn *Novum Testamentum* gebruikte Wettstein Castellio nog met een ander doel. Ook in zijn Nieuwe Testament refereerde Wettstein aan *De arte dubitandi* en aan de passages over de betekenis achter de letterlijke tekst van de Bijbel. Castellio had gesteld dat er een onderscheid was tussen de tekst van de Bijbel en de geestelijke betekenis ervan. Onduidelijkheid over de juiste lezing van de tekst beïnvloedde de geestelijke betekenis niet.³⁴ Wettstein gebruikte dit inzicht om zichzelf te voorzien van de nodige speelruimte en rugdekking. Want als onzekerheid over de letterlijke tekst van de Bijbel de betekenis ervan niet teniet deed, ondergroef tekstkritiek ook niet de bijbelse waarheid. Wettstein, die steeds gereformeerd bleef ook in zijn periode aan het Remonstrants Seminarie, kon dankzij dit inzicht zijn wetenschappelijk werk aan het Nieuwe Testament verenigen met de gereformeerde traditie.

Al met al blijkt de betekenis van de Radicale Reformatie voor Wettstein beperkt te zijn geweest. Zijn oordeel over de Radicale Reformatie was kritisch. Zijn oordeel over Castellio vormde hierop een uitzondering. Hij was het misschien niet in alle opzichten met Castellio eens maar achtte hem wel hoog. Toch was ook Castellio's werk maar tot op bepaalde hoogte voor Wettstein relevant. Daar waar het werk van bijvoorbeeld Erasmus en Bèze voor Wettsteins eigen Nieuwe Testament nuttig was en hij hun werk gebruikte voor zijn eigen speurtocht naar variante lezingen, was het werk van Castellio te ongelijksoortig om Wettstein direct van bouwstenen voor zijn eigen werk te voorzien. Wel van belang voor Wettstein was Castellio's onderscheid tussen de tekst en de geestelijke betekenis van de Bijbel. Dit inzicht hielp hem om zijn eigen tekstkritisch werk tegenover de gereformeerde traditie te rechtvaardigen. Daarnaast gebruikte Wettstein in zijn colleges Castellio's beeld van de reformatie te Genève en van het optreden van Calvijn en Bèze. Castellio's getuigenis maakte het inktzwarte verhaal van Bolsec over de tirannie en de ketterij van Calvijn volgens Wettstein betrouwbaar.

NOTEN

- 1 A.C. Fix, *Prophecy and reason; the Dutch collegiants in the early Enlightenment* (Princeton, 1991).
- 2 C. Tuinman, *Het helsche gruwelgeheim der heillooze vrygeesten* (Middelburg, 1717).
- 3 Tuinman, *Het helsche gruwelgeheim*, titelpagina, *2v., 39.
- 4 Vergelijk bijvoorbeeld: F. Buisson, *Sébastien Castellion; sa vie et son oeuvre* (Genève, 2010); D. Howlett, *Sebastian Castellio; neglected saint of the liberal church* (Brookline NA, 1950).
- 5 I. Backus, 'The Issue of Reformation Scepticism Revisited: What Erasmus and Sebastian Castellio did or did not know', in: G. Paganini & J.R. Maia Neto, *Renaissance scepticisms* (Dordrecht, 2009), 63-89.
- 6 G.K. Waite, '“Man Is a Devil to Himself”: David Joris and the Rise of a Sceptical Tradition towards the Devil in the Early Modern Netherlands 1540-1600', in: *Nederlands archief voor kerk-geschiedenis* 75 (1995), 1-30.
- 7 Tuinman, *Het helsche gruwelgeheim*, 68.
- 8 B. Bekker, *De betoverde weereld, zynde een grondig ondersoek van 't gemeen gevoelen aangaande de geesten, derselver aart en vermogen, bewind en bedryf; als ook 't gene menschen door derselver kragt en gemeenschap doen* (Amsterdam, 1691). J.I. Israel, *Radical Enlightenment; philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford, 2001), 375-382. Voor een kritische bespreking van Bekkers cartesianisme zie: A.C. Fix, 'Hoe cartesiaans was Balthasar Bekker?', in: J. van Sluis et al., *Balthasar Bekker (1634-1698)*, speciale uitgave van: *It beaken; tydskrift fan de Fryske Akademy* 58 (1996) 2/3, 118-135.
- 9 Zie over Wettstein: W.J. Lente, *Het leven en werken van Johan Jakob Wettstein* (Leiden, 1902). Een moderne biografie over hem is een desideratum.
- 10 Israel, *Radical Enlightenment*, 450.
- 11 Lente, *Johan Jakob Wettstein*, 12-13.
- 12 Lente, *Johan Jakob Wettstein*, 7-9.
- 13 Rotterdam, Bibliotheek der Remonstrantse Gemeente, 459, katern 37, 1r-1v.
- 14 Rotterdam, Bibliotheek der Remonstrantse Gemeente, 459, katern 36, 2r.
- 15 M. van Veen, *De kunst van het twijfelen; Sebastian Castellio (1515-1563); humanist, calvinist, vrijdenker* (Zoetermeer, 2012).
- 16 S. Timpanaro, *The genesis of Lachman's method* (Chigaco, 2006), 60.
- 17 *Acta oder Handlungen, betreffend die Irrtümer und anstößige Lehren H.J.J.W. gewesenen Diac. Leonh. enthaltend die Bedencken E. Ehrwürd. Conventus Theologici und seine Hrn. W. selbst eigene Schutz-Schriften, samt andern dazu dienlichen Documenten* (Basel, 1730), 35.
- 18 *Acta oder Handlungen*, LIV.
- 19 *Acta oder Handlungen*, 54-56.
- 20 *Acta oder Handlungen*, XLVIII; 35.
- 21 *Acta oder Handlungen*, 50.
- 22 Lente, *Johan Jakob Wettstein*, 75-93
- 23 Wettstein aan zijn neef Gaspard Wettstein (Amsterdam, 3 februari 1747); Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Français, 14629², 56r-57r. Mijn collega dr. Jan Krans was zo vriendelijk mij op deze brief te wijzen en mij een transcriptie ervan te geven. Hij werkt momenteel aan een editie van Wettsteins correspondentie met zijn neef. Deze correspondentie biedt een uniek zicht op het netwerk van Wettstein en op zijn werkzaamheden.
- 24 Dit werk is in verschillende handschriften aan ons overgeleverd. Van drie studenten is het dictaat bewaard gebleven; van de hand van Wettstein zelf is eveneens het dictaat bewaard gebleven. Zie: Amsterdam, UBA, Bibliotheek der Remonstrantse Gemeente, Ms III G 23; Ms III B 4; Rot-

terdam, Bibliotheek der Remonstrantse Gemeente, Ms 459; Ms 461. Ms 459, berustend in de bibliotheek te Rotterdam, is van de hand van Wettstein.

25 Timpanaro, *The genesis of Lachman's method*, 67.

26 Rotterdam, Bibliotheek der Remonstrantse Gemeente, 459, katern 39, 1r; katern 41, 2v.

27 Rotterdam, Bibliotheek der Remonstrantse Gemeente, 459, katern 38, 2r-2v. Zie ook: J. Wettstein, *Novum Testamentum Graecum* (Amsterdam, 1751), herdruk: (Graz, 1962), dl. 1, 149.

28 Wettstein, *Novum Testamentum*, dl. 1, 140.

29 Basel, UB, Frey. Gryn. Mscr VII-28, 32v.

30 H.R. Guggisberg, *Sebastian Castellio 1515-1563; Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz* (Göttingen, 1997), 282-283.

31 E. Barilier (ed.), *S. Castellion; contre le libelle de Calvin* (Genève, 1998), 43.

32 Zürich, Zentralbibliothek, Ms Car I 259, 599v. Zingg verwijst naar Castellio's 'Ob man die Ketzer töden solle'. Christian Scheidegger wees mij op dit manuscript: ik ben hem voor zijn hulp zeer erkentelijk. Over Zingg en zijn gebruik van zestiende eeuwse dissenters zie: C. Scheidegger, 'Religiöse Strömungen in Zürich zur Zeit Scheuchzers. Von den Nonkonformisten des 17. Jahrhunderts zur pietistischen Bewegung', in: U.B. Leu (ed.), *Natura Sacra; der Frühaufklärer Johann Jakob Scheuchzer (1672-1733)* (Zug, 2012), 3-30, hier vooral 10-12.

33 H. Bolsec, *Histoire de la vie, moeurs, actes, doctrine, constance, et mort de Iean Calvin, iadis ministre de Geneve* (Lyon, 1577). Zie over Bolsecs geschiedschrijving en de invloed van het door hem gecreëerde beeld van Calvijn: I. Backus, *Life writing in Reformation Europe; lives of reformers by friends, disciples and foes* (Hampshire/Burlington, 2008), 153-162.

34 J. Wettstein, *Novum Testamentum*, II, 884.

Groningse Galenist

Een biografie van Eppo Botterman (1678-1756)

WILLEM STUVE

INLEIDING

De Groningse doopsgezinde leraar Eppo Botterman wordt genoemd in vrijwel elk overzicht van de doopsgezinde geschiedenis; van Blaupot ten Cate tot Zijlstra. Meestal komt het conflict met zijn medeleraar Jacobus Rijsdijk ter sprake, of wordt zijn betrokkenheid bij de collegianten behandeld. In geringere mate komen biografische gegevens aangaande Botterman aan de orde. Ook de verschillende biografische werken laten de lezer in dit opzicht in het ongewisse, wat eigenlijk verbazingwekkend is. Het jubileum van Piet Visser is een mooie aanleiding om in de signaleerde omissie te voorzien.

AFSTAMMING

Eppo Botterman werd genoemd naar zijn grootvader aan moeders zijde; deze Eppo Fredericks Sibinga werd rond 1605 in Midwolda geboren. Op 31 januari 1628 werd hij als 'Eppo Sibinga, Oldamb., L.L.' ingeschreven aan de Academie van Groningen.¹ Van 1634 tot 1653 was hij rechter van Westerwolde, en Sibinga trad ook op als kerkvoogd. Op 19 juli 1628 sloot hij in Noordbroek een huwelijkscontract met Engeltien Harmens. Op latere leeftijd zou Sibinga hertrouwen, en wel in 1667 te Zuidbroek met Engele Hindricks. Uit het eerste huwelijk werden vijf kinderen geboren, waarvan de jongste dochter Hindrickjen met Pieter Dercks Botterman trouwde. De grootouders aan vaders zijde waren Derck Pieters Botterman en Eetjen Frerix. Derck was burger van Groningen en lid van het Groningse kooplieden- en kramersgilde. In het ledenboek van het gilde werd zijn overlijden aangetekend op 10 juli 1679. Het boek vermeldt reeds op 25 oktober 1666 het overlijden van zijn vrouw.² Nog in 1673 en 1676 kocht Derck Pieters Botterman land in Noordbroeksterhamrik.³ Over de beide grootouders is verder weinig bekend.

Vader Pieter Dercks Botterman ondertrouwde op 3 oktober 1668 in Gro-

ningen met de reeds genoemde gereformeerde Hindrickjen Sibinga.⁴ Haar zwager dr. Cruis trad bij de ondertrouw op als getuige. Op 2 november 1668 werd het paar in de A-kerk getrouwd door dominee Antonius Mattheaus. Het kersverse echtpaar ging vanaf 1669 in de Steentilstraat wonen. Al snel kwamen er kinderen. Opvallend is dat de kinderen alle in de gereformeerde, publieke kerk gedoopt werden. Eppe werd op 14 oktober 1669 in de Nieuwe Kerk gedoopt. Daarna Eppo op 26 april 1671 en Eetjen op 23 augustus 1672 in de A-kerk. Tenslotte werden Derck op 5 januari 1676 en Dirck op 11 augustus 1685 in de Martinikerk gedoopt.

‘Monsr. Botterman, in de Steentilstraat’ werd op 13 september 1676 ingeschreven als lid van het Groningse kooplieden- en kramersgilde. Hij was een succesvol koopman. Volgens belastingregisters was Pieter Dercks Botterman met f 36.000 de op drie na rijkste doopsgezinde in de stad Groningen.⁵ Hij bezat land in de veenkoloniën, onder andere in Meeden, Muntendam, Veendam en Zuidbroek.⁶ In 1708 richtte Botterman samen met de Groningse raadsheren Joseph Trip en Johan de Drews, Lourens Trip, secretaris H. Landt en de Meedenaren Eenje Edses en Sijbolt Detmers een compagnie op ter exploitatie van de venen in de Ommelanderswijk in Veendam.⁷ Van genoemde plaatsen behoorden Muntendam en Veendam tot de niet-stedelijke veengebieden.⁸

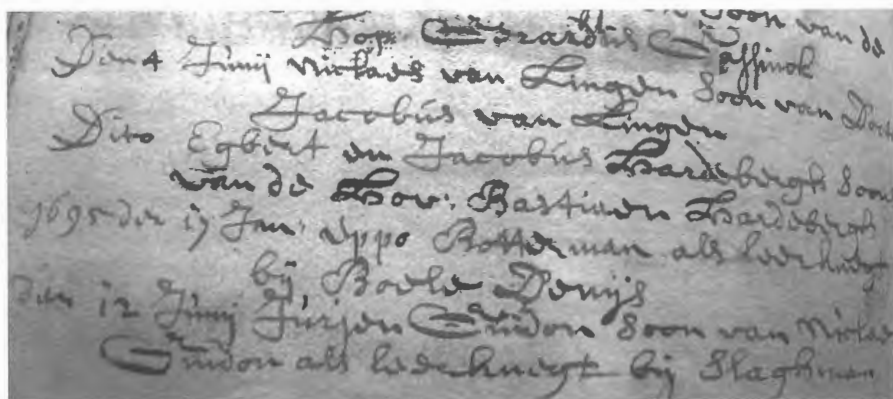
Botterman wordt voor het eerst genoemd in 1673, in het oudst bekende register van doopsgezinden die zich in de stad Groningen vrijkochten van de wachtplicht. Hij was toen lid van de Waterlandse gemeente, die ook werd aangeduid als ‘Popke Popkens gesintheyt’. Botterman betaalde voor deze vrijkoop het hoge bedrag van f 12.⁹ Het is niet bekend wanneer hij precies leraar is geworden, maar in 1682 behoorde hij zeker tot hun getal. In 1682 deden de dienaren van de Waterlandse gemeente ‘door ongeveijnsden vreedelievendheijt gedrongen’ een vredesaanbod aan de kleinere plaatselijke Vlaamse gemeente. Het aanbod was door de vier leraren en twee diakenen ondertekend. Zij merkten op dat er in het wezenlijke geen verschil bestond tussen beide gemeenten.¹⁰ In 1684 schijnt de vereniging haar beslag te hebben gekregen, want de lijst van de ‘soogenaamde Waaterlandsche en Vlaamsche gecombineerde gemeenten’ is stukken uitgebreider dan eerder. De lijst van de Vlaamse gemeente in de Munnekeholm daarentegen was aanzienlijk in omvang afgenomen.¹¹ Volgens het voorstel tot vereniging zouden de kerkdiensten in beide kerkgebouwen worden gehouden, maar in 1696 wijdde Botterman in de Pelsterstraat de nieuwe kerk in van de Verenigde gemeente. Zijn mede-leraar, de apotheker Sijwert Fransen, preekte ‘s middags. Uit 1688

en 1691 dateren brieven met verzoeken om hulp voor de Waterlandse gemeente in Sappemeer. In 1718 vroeg Botterman met zijn medeleraar Sijwert Fransen om hulp voor de Vlaamse gemeenten Obergum-Winsum en Den Hoorn.¹² Als leraar droeg Pieter Dercks Botterman menig voorstel bij aan de vergaderingen van de Friese Sociëteit.¹³ Maar zijn activiteiten reikten tot over de landsgrenzen. Zo bezocht Botterman in juni 1712 de Vlaamse gemeente in Altona bij Hamburg. Hij preekte er en doopte een vrouw.¹⁴ In de Groningse ondertrouwboeken wordt Botterman in 1714 voor het laatst als bevestiging van een huwelijk genoemd.

Op latere leeftijd hertrouwde Pieter Dercks Botterman. Op 28 augustus 1694 werd in Amsterdam zijn ondertrouw (pui) aangetekend met de 36-jarige Marritie van Grieken uit die plaats. In de marge van de akte staat: ‘en heeft dr. Galenus Abrams alhier In Judicio v[er]klaert voor alle namaningh dien aengaende de rato te sullen kaveren’. De bruidegom was zelf niet bij de ondertrouw aanwezig, maar werd vertegenwoordigd door mr. Jacob Bikker. Zijn bruid was een dochter van Gerrit Pietersz van Grieken, die getuige was bij de ondertrouw.¹⁵ Op 29 november 1676 was zij gedoopt in de gemeente bij ’t Lam.¹⁶ Uit dit huwelijk is waarschijnlijk ook een kind geboren, want volgens het ledenboek van het koopliedengilde werd op 19 juni 1717 ‘Monsr. Bottermans kindt’ begraven. Pieter Dercks Botterman zelf overleed op 18 oktober 1721 te Groningen. Volgens het ledenboek van het kooplieden en kramersgilde werd hij op 18 oktober begraven. Zijn weduwe hertrouwde twee jaar later met Hans de Weert, een doopsgezinde uit Emden. De afkondiging van de ondertrouw vond gelijktijdig plaats in Groningen en Emden op 17 juli 1723.¹⁷ In Groningen werd Marritie vertegenwoordigd door Sijwert Fransen ‘als daer toe versoght’. Marritie van Grieken overleed in 1741 in de Haarlemmer Houttuinen in Amsterdam ten huize van Pieter de Jager. Op 24 november werd zij begraven in de Noorderkerk of op het erbij horende kerkhof.

JEUGDJAREN

Eppo Botterman werd in 1678 in Groningen geboren. Hij was het derde kind met deze naam. Als het vijfde kind van zijn ouders werd hij op zondag 3 maart 1678 gereformeerd gedoopt in de Martinikerk. Na zijn vermelding in de Groningse doopboeken duikt Eppo Botterman vermoedelijk pas als vijftienjarige opnieuw op in de archivalia. Op 3 november 1693 werden Jan Torringa, Sijwert Fransen en Boele de Nijs ‘als curatores bonorum aengesworen

Inschrijving in het gildenboek (Groninger Archieven, Gilden, inv. nr. 30).

over het kind van Peter Botterman bij Hinderica Sibinga verwekt'.¹⁸ Twee jaar later besloot vader Botterman om zijn zoon in de handel te laten onderwijzen. Daarom werd Eppo op 17 januari 1695 als 'leerknecht' bij de reeds genoemde koopman Boele de Nijs ingeschreven.¹⁹

Deze Boele behoorde net als het gezin Botterman tot de Groningse Verenigde Waterlandse en Vlaamse gemeente.²⁰ Eppo Botterman moet een begaafde jongeman zijn geweest, die naast handel tijd en ruimte had voor activiteiten in zijn gemeente. Op 16 mei van dat jaar behoorde hij – namens de Groningse gemeente – tot één van de mede-oprichters van de Friese Sociëteit. Het is opmerkelijk dat deze taak werd toevertrouwd aan een jonge man, die niet eens tot de leiding van de gemeente behoorde. Eppo was ook één van de eerste bestuurders van dit samenwerkingsverband van Vlaams-Waterlandse gemeenten. In dit verband merkt Postma op dat de toen zeventienjarige Eppo 'it as foarsitter tige goed dien hat en in tal treflike útstellen ynbrocht'.²¹ Misschien dat de wijze waarop hij de zaken aanpakte ertoe bijdroegen dat zijn opleiding werd bijgesteld nadat hij een jaar als leerling had gewerkt. Op 7 januari 1696 werd 'Eppo Botterman, Groninganus' namelijk als student filosofie en medicijnen ingeschreven aan de Groningse Academie.²² In die tijd was Jacques Gousset (1635-1704) rector van de Academie en tevens professor in de Griekse taal en wijsbegeerte.

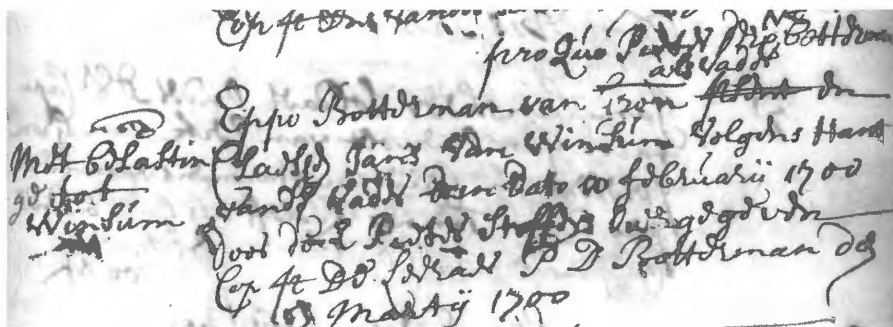
Na twee jaar studie vertrok Eppo Botterman met attestatie van 25 januari 1698 naar Amsterdam. Zijn attestatie was ondertekend door dr. med. Gerhardus Risemius, net als zijn vader leraar van de Groningse Verenigde gemeente. Op 9 februari werd de attestatie van Eppo ingeschreven in het lid-

matenboek van de Amsterdamse gemeente Lam en Toren.²³ In Amsterdam ging hij studeren bij dr. Galenus Abrahams de Haan (1622-1706). Het is de vraag hoeveel onderwijs Eppo bij de Amsterdamse leraar en professor aan de kweekschool heeft genoten. In deze tijd was dr. Galenus namelijk in allerlei conflicten verwickeld. Als eerste met zijn veelbelovende leerling Abraham Verduyn (1668-1756), die zich verzette tegen het strakke regime waaraan dr. Galenus en de Gecommitteerden van de kweekschool hem onderwierpen. In juli 1698 vertrok Verduyn door een beroep aan te nemen naar de gemeente De Koog. Niet lang na deze voor dr. Galenus ongetwijfeld pijnlijke gebeurtenis kreeg de kweekschool een nieuw reglement. Hierin werd bepaald dat de Gecommitteerden voortaan bij aanvang van de studie een contract met de kwekeling of diens familie zouden sluiten, om te voorkomen dat deze zich zonder toestemming van de Gecommitteerden in een gemeente zou laten beroepen. Het is de vraag of deze regeling ook op Eppo van toepassing was. Verder werd in 1698 de Utrechtse leraar Pieter Noorddijk (1660-1708) aangezocht om dr. Galenus op te volgen als predikant en hoogleraar. Noorddijk bedankte voor de eer. Meihuizen schrijft in dit verband dat ‘Galenus zijn professoraat bleef uitoefenen, maar dat de glans ervan wel enigermate was verdwenen’.²⁴ Ondanks deze kanttekeningen bij de studietijd van Eppo in Amsterdam blijkt uit het vervolg dat hij wel degelijk veel van zijn leermeester heeft geleerd en diens ‘conceptie’ had ingezogen en eigen gemaakt.²⁵ In Groningen zou Botterman zich zowel binnen de gemeente als daarbuiten laten gelden als pleitbezorger van verdraagzaamheid, en zich dus een waar Galenist betonen.

EEN EIGEN GEZIN

Teruggekeerd in de Groningse hoofdstad ging Eppo Botterman zijn eerste huwelijksverbintenis aan. Hij was op dat moment 22 jaar oud. Op 3 maart 1700 werd zijn huwelijk bevestigd met Claesjen Jans, van Winsum door vader Botterman in de gemeente van de Pelsterstraat. De bruid zal vermoedelijk tot de Vlaamse doopsgezinde gemeente van Obergum-Winsum hebben behoord.²⁶

Het lijkt erop dat dit eerste huwelijk kinderloos is gebleven. Na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwde Eppo in 1714 met de Groningse Gerigien Toringa. Bij de ondertrouw op 9 juni trad zijn ex-leermeester – en halfbroer van de bruid – Boele de Nijs op als getuige. De bruid was doops-

Aantekening van de ondertrouw (GA, DTB).

gezind. Uit het tweede huwelijk werden wel kinderen geboren, maar enkele ervan overleden reeds op jonge leeftijd. Volgens het ledenboek van het koopliedengilde werden op 28 juni 1721 en 14 november 1722 twee zoontjes van Eppo en Gerrigien begraven. In 1732 werd zijn zoon Derk geboren, die op 18 maart 1752 als twintigjarige vrijgezel zou overlijden: 'Een Geselle heeft gewoont ten huijse van Zijn vader De Dominie Eppo Botterman aen het Vismarkt'. De laatst bekende zoon is Theodorus Botterman. In de Groninger Archieven zijn verschillende akten te vinden waarin Theodorus samen met zijn vader landerijen in de Veenkoloniën verkocht. Ook werden huizen verkocht door de twee.²⁷ Van Theodorus is voorts een daad van vandalisme bekend. In de nacht van 28 op 29 augustus 1740 gooide hij samen met de 'solliciteur Lijphart' de ruiten in van ene juffrouw Beecke aan de Grote Markt. Beide daders werden vervolgd, door het Groningse gerecht veroordeeld en moesten de kosten betalen.²⁸ Ik heb in de archivalia niet kunnen vinden hoe het Theodorus verder is vergaan. De derde vrouw van Eppo, Gerrigien Torringa, overleed in 1743 te Groningen. Haar overlijden werd op 20 april in het Breukdodenboek aangetekend.

Met zijn gezin woonde Eppo Botterman aanvankelijk in een huis aan de zuidzijde van de Steentilstraat. Op 28 januari 1717 werd dit huis voor *f* 2.385 van de hand gedaan.²⁹ Op 22 februari 1732 verkocht hij opnieuw een huis in de Steentilstraat, voor *f* 1.400 aan Berend Jans Hulshoff. In latere jaren woonde hij aan de Vismarkt, het derde grote plein van de stad Groningen.

Nog maar enkele maanden getrouwd werd Eppo Botterman op 12 mei 1700 gekozen tot leraar van de Verenigde gemeente. Naast zijn taak als leraar raakte Eppo betrokken bij het Groningse college. De leden ervan kwamen samen aan de Caroliweg, waarbij Botterman optrad als 'opzichter'. Zijn betrok-

kenheid bij de collegianten riep ergernis op bij sommige gemeenteleden. Uiteindelijk leidde dit ertoe dat Botterman op 29 april 1714 zijn taak als leraar neerlegde. Hij richtte zich vervolgens op zijn werk voor de collegianten. In 1715 schreef hij samen met Pieter Jans Kremer een brief aan Derk Jurjens in Amsterdam over het kiezen van opzieners en diakenen bij de collegianten.³⁰ Hieruit blijkt dat Botterman meer orde voorstond dan bij een dergelijk college van vrijsprekers verwacht zou worden. Het overlijden van leraar Sijwert Fransen op 24 januari 1725 was voor de kerkenraad aanleiding om Botterman te verzoeken de dienst als leraar van de Verenigde gemeente waar te nemen. Om alles in goede banen te leiden werd er zelfs een contract opgesteld tussen de kerkenraad en Botterman. Alles leek goed te gaan in de gemeente, maar een aantal leden bleef kritisch over de leraar. Met de komst in 1731 van leraar Jacobus Rijsdijk (1690-1744) uit Zwolle naar Groningen kregen de criticasters een eigen spreekbuis. Ik wil niet ingaan op het hoog oplopende conflict tussen Rijsdijk en zijn neef Botterman, omdat Samme Zijlstra daar eerder uitgebreid aandacht aan heeft besteed.³¹ Wel wil ik in dit verband wijzen op materiaal in de Groninger Archieven dat niet door Zijlstra is gebruikt. Het werpt meer licht op het beslissende jaar 1734, waarin de breuk tussen Rijsdijk en Botterman definitief werd. Uiteindelijk zouden de gebeurtenissen in het begin van 1735 tot de schorsing van Rijsdijk leiden.

De gevonden stukken worden in het Register Feith beschreven als: 'stukken van een proces tussen de doopsgezinde leraren E. Botterman en J. Rijsdijk over injurie'.³² Deze beschrijving wekte mijn nieuwsgierigheid. Hier volgt een reconstructie van de gebeurtenissen. Op woensdag 17 februari 1734 wachtte de vrouw van de leraar Rijsdijk in een gang bij de doopsgezinde kerk op de komst van haar man uit 'die zondige twistschool'. Zij stond wat verscholen in het duister opgesteld. De leraar Botterman kwam naar buiten, duwde haar de gang uit, en door het opheffen van zijn arm leek het er op dat hij haar zou gaan slaan. Om zich te verdedigen greep Henrica hem bij zijn pruik en weerde hem af. Op 23 februari verzocht de leraar Rijsdijk middels de broeders A. Deknatel, F. de Boser en J. van Delden om de zaak voor de broeders te behandelen. Botterman en de vier diakenen weigerden dit. Vervolgens liet Henrica Rijsdijk op vrijdag 26 februari haar winkeldochter een brief aan Eppo Botterman overhandigen.³³ Hierin eiste zij dat Botterman op-hield haar ervan te beschuldigen dat zij hem geslagen had. Eppo Botterman was ziedend over de inhoud van de brief. Na twee dagen gewacht te hebben, stapte hij op de derde dag naar een advocaat. Deze raadde hem aan om Henrica voor het gerecht te slepen, en Botterman deed dit. De zaak werd behan-

Afbeelding op het graf (GA, Familie Feith (2), inv. nr. 510).

deld door H. Veltman en de raadsheren Emmen, De Marsies en Helmoet. Als gevolg hiervan moest Henrica op 7 april schriftelijk haar excuses aan Botterman overbrengen. Botterman beweerde zich in de rechtszaak gematigd te hebben opgesteld. Hij hoopte dat de zaak hiermee was afgedaan. Op 18 oktober 1734 echter ontving hij een brief van collega-leraar Rijdsdijk. De korte inhoud luidde:

Zeedert gij met mijne Huijsvrouw op het Raadthuys gedanst hebt, begeere ik staande dit verschil geen Borgerlyke nog Geestelyke Gemeenschap met u.

Rijsdijk wilde niet meer met Botterman praten, en zou ook zijn preken niet meer aanhoren. Botterman diende vervolgens een verzoek in bij B&R van Groningen om de zaak tussen hem en Rijsdijk te behandelen. Een afschrift van dit verzoekschrift werd op 6 december 1734 aan Rijsdijk verstrekt.

OUDERDOM

Met het vertrek in 1742 van Rijsdijk naar Almelo keerde de rust terug in de Groningse gemeente. Betwijfeld mag worden of iedereen tevreden was, maar er deden zich in ieder geval geen uitbarstingen meer voor in de gemeente. Na dertien jaar rust werd Eppo Botterman in 1754 als leraar opgevolgd door de rechtzinnige Egbert Sytzes Hoekstra. Een jaar later hertrouwde Botterman voor de tweede maal. Na de ondertrouw op 12 juli 1755 werd dit huwelijk op 27 juli bevestigd in de A-kerk door de gereformeerde predikant dr. Themo Themmen (1677-1761).³⁴ De bruid was een kind van het echtpaar Herman Crans en Engeltien Oomkes in de Steentilstraat. Zij was op 7 augustus 1690 gereformeerd gedoopt in de Nieuwe Kerk te Groningen. Lang zou het huwelijk niet standhouden, want reeds het volgende jaar overleed Eppo Botterman in Groningen. De 78-jarige overleed in zijn huis ‘an Slagte Rijk’, een gedeelte van de Vismarkt. Op 27 augustus 1756 werd een bedrag van drie gulden en achttien stuivers betaald voor het gebruik van de lijklakens, en op 3 september werd zijn overlijden in het Breukdodenboek aangetekend. Eppo Botterman en zijn laatste vrouw werden in de Groningse Martinikerk begraven.³⁵ Hun laatste rustplaats werd voorzien van het grafschrift:

Wy zyn als stof
en moesten tot stof wederkeeren.
Wy liggen hier beneden
en gy gaat over ons treden.
Spiegelt u aan ons, want wy
zyn ook geweest gelyk als gy.

Ongeveer een half jaar na zijn overlijden werd de ‘fraaye verzaameling van meest Godgeleerde en andere Boeken, Nagelaaten door wylen Dnus. Eppo

Botterman' in de krant te koop aangeboden.³⁶ De veiling door Auctionarius en drukker Hajo Spandaw (1708-1776) vond plaats op maandag 28 maart 1757 en daaraan volgende dagen. Een catalogus van de bibliotheek was bij Spandaw verkrijgbaar. Uit een advertentie in de *Oprechte Haerlemsche courant* van 22 maart 1757 blijkt dat de catalogus ook beschikbaar was in andere steden voor geïnteresseerden.³⁷ De veiling bracht een bedrag van 2.243 gulden en vijftien stuivers op.³⁸ Helaas is het niet gelukt om een exemplaar van de catalogus te bemachtigen.³⁹

De weduwe Mena Crans verkocht op 6 januari 1757 'een deftige Behuizinge, staande op de hoek van de Hardringe straat aan de Vismarkt', een huis dat ten westen van het eerste stond, en twee kamers ten westen in de Harderinge straat.⁴⁰ Het eerstgenoemde huis zal het huis zijn geweest, dat door Eppo en Mena bewoond is geweest. Het huis had verscheidene boven en benedenkamers, twee kelders en een 'fraay Hofjen daar agter'. Op 13 april 1757 werden 'ten Huyze van Wyl. Dom. E. BOTTERMAN, Verkogt deszelfs Mobilia'.⁴¹ Verder verkocht de weduwe op 13 mei 1757 een halve plaats, getekend nr. 14, gelegen aan de zuidzijde van de Ommelander Compagnie te Veendam aan de boven reeds genoemde Johan de Drews.⁴² Ook blijkt uit een advertentie dat de erfgenamen van dominee Botterman een kwart deel toebehoorde van 'een deftige Behuizinge staande aan de Oost-Zyde in de oude Botteringe straat, lange Jaaren de Bril genaamt'.⁴³ Als 'Miena Krans, Wedw. wylen Eppo Botterman in de Hardingestraat' werd haar naam op 18 september 1762 ingeschreven in het Groningse Breukdodenboek. Haar inboedel, 'bestaande in Koper, Tin, Porcelein, en Linnen &c.' werd tenslotte op 19 oktober 1762 in het sterfhuis in de Volteringestraat verkocht.⁴⁴

BIJLAGE 1 – DEN MENNISTEN ROEPER

Hoort Vrinden hoort wat Nieuws, van buyten vol Twist van Binnen,
 De Best tot schijn, den mantel tot Dek, om Sosijn⁴⁵ te Beminnen.
 Staat wat stil mannen, wel hoe dus voorbeij?
 Wij hebben haast pasquijn; hoe gaat digt na meij;
 groot vader Jupijn, heeft neeff Mercurius belast te Huyren
 het kamertje van de Rode Kat, digt bij Karels buijren.⁴⁶
 Wel is dan Wensings⁴⁷ volkje, sijn sosijn neefjes verhuurt?
 Og ja een Jupiter Ammons soontje, smeeet haar juijst
 voor weijnig dagen, in de Drekwagen,⁴⁸ die al hollende haart ende

en dien poote, als voerman haar wierp op Pelsters⁴⁹ Ende
om zoo de Klugt van jemant, en niemant, regt te speelen.

Dat is Policy en verstant sig ons te verdeelen?

Ten tien uyren is hy Menno, ten dryen rontom sosijn
drie maal gedoopt, twee Leedig in geloof, dat kan wel zijn
voor een Kerk baasje, als dit, die met de heijlen vers van buijten
en met de swalven van binnen, den Tempel bekluijten:

De duijvels in de swijnen erkenden,⁵⁰ 't geen hy des morgens moet belijden
maar 's namiddags met Christoffels volkje weer gaat bestrijden.

Soo dat nu vroomheijt is en statige Mennoos Leer,
dan had Papa abuijs; als hy soo ernstig ging te keer.

Die onnosele schaar, die de ware godheijt bekampen,
En met Epje' houte pruijk,⁵¹ Mennoos Huysje vol rampen

Gekoppelt, als Aryas Tempel met reeten En scheuren
En een warrent spinne web stelt binnen waarhejts deuren.

O Koker, o maker van de Pap
Dit past regt op u onegt gesnap.⁵²

BIJLAGE 2 – NODIG VERTOOG

Copia

Nodig vertoog van 't groot verval der menniste Kerk binnen Groningen,
door den anval der Collegianten (afstammende van den berugten Christof-
fer Wensink), veroorzaakt onder het beleid van derselver Hooft Eppo Bot-
terman, nevens Nuttige Raatgeving, om door bekering en Hervorming ons
Zondig Leven te verbeteren en gods gedreigde oordelen voor te Comen.

Ezechiels valleij, vervult met dode beenen
verbeelt Christoffers Kerk, wiens Leden zijn als steenen;
soo hart, so zwaar en kout, waarom men vragen magh,

Heer 'sal dit dode volk, eens Leven en den Dagh,
van U genade zien, daar zij van u geweken,

En valsche Leugenen, voor zuivere waarheijt preken.

Ik heb het zelfs gehoord, dies staa ik zeer verbaast,

Van Eppo Botterman, die glijk een Wensink raast.

Dien Preek-Heer schaamt sig niet, voor godt en voor den menschen,

Christoffers gruwel Leer, den voortgang toe te wenschen,

Gelyk hij ook den Troep, op Carels-weg verstrooyt,

En met een dulle woedt, in Mennoos Kerke gooy

om met dat modderslijk, 't regtzinnig volk te vuilen
't welk onder Rysdijks arm, gants vejilig Comt te schuijlen.
Maar hij een warre-geest, die 't ware niet beschouwt,
steekt met zijn adderne Tong, hem die zig deftig houwt.
En eens voor zynen god, meent rekenschap to geven,
van zynen Leeraars-Ampt, getrouwigheid & Leven.
Niet tegenstaande hy, vervaarlijk woest en scheldt
en voor 't onnosele volk, veel Leugen en vertelt.
Ja seer geveinsdelijk op Krommewegen wandelt.
Als een gewitte wandt, die op twee zijden hinkt,
Mennisten! wagt u, voor die so afgrijselijk stinkt.
En daar en boven nog, u Kerk komt te verstoren
al praat hij nog soo fijn, wel Laat u niet bekoren.
Ghij zult, helaas te Laat! 't verval zien van u Kerk
ghy hebt Er nadeel bij, dies slaat nog handt an 't werk.
En ghy, E. Botterman, wilt u maar strax bekeren.
Ja voor zulx prediken, wat betre Zaken Leren.
O onbedagtzaam man, die zijt verwaant, vol moet:
Denk eens an Christi Les, draag zorg, dat gij niets doet
an andren, 't geen gy niet wilt, dat u sal geschieden:
oft anders, zult gy wis, godts toren niet ontvlieden.
Zyn u gezegd en vertellingen niet waar;
gedenkt dat, dat gy met den groten Tollenaar
wel mogtet roepen, tot den Hemel, Heer! gestadig,
vergeef dog mijne schuldt, om Jesus Bloedt genadig.
Maar, ken ik u regt, sout hy hem die U slaat
op d' ene wang, toestaan ook d' andre na zyn raadt?
Neen, selfs schaamt gy u niet, om Rysdijk te versmaden,
Schoon hij getrouwelijk kan Mennoos Kerk anraden.
En door wiens dienst alom, veel menschen zijn bekeert
Die, hij den weg na 't woordt der waarheyt heeft geleert
Die in u Kerk den mensch met Tong en pen kan stigten,
wier heilge Leven wijse, de vrome voor kan Ligten,
door swerelds Tranendal, na 't Hemels Canaän
om zoo in t Koninkrijk van Jesus in te gaan.
Terwijl wy Lopen na den Prijs reets opgehangen:
dien yder Christen ook na 't strijden zal ontvangen.
Dit raadt den Herten Vrindt, wiens Naam is, een goetwerk;
Zoekt vrij, ghij vint hem niet in u Menniste Kerk.
maar een ding, raad ik u, wagt u voort Laffe gissen
gy zult dog JammerLijk met neuse wyse missen.

Op de achterkant staat:

Copia: van Een Goddeloos pasquijl & Lasterdigt; alleen quaataardigheijt, En geen Const vertonende, En ten oogmerk hebbende om Jacobus Rysdijk door Laffe vleijs-taal op den Troon te helpen; En Eppo Botterman door onbeschaamde Laster & Leugen-taal swart En gehaat te maken, En om die Twee stukken op Eene wyse die alle werken der Duysternisse past te bevorderen den 22 feb[ruarij] 1731 bij avond bedekt; En in het Duijster voor sommige uijtgeknijpte deuren gelegd.⁵³

NOTEN

- 1 *Album studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen, 1915) 19,
- 2 Groninger Archieven (hierna: GA), Groningen, Gilden (toeg. 1325), inv. nr. 30.
- 3 GA, Verzameling van der Tuuk, inv. nr. 104. 16.
- 4 De meeste Groningse Doop-, Trouw- en Begraaf (DTB) gegevens werden gevonden via de website AlleGroningers van de Groninger Archieven: <http://www.allegroningers.nl/>.
- 5 F. Veenstra, 'Geld en geloof bij de gemeente der Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 24 (1998), 210, n. 38.
- 6 GA, Archief familie De Sitter, inv. nr. 138; GA, Colectie De Sitter-Schönfeld, inv. nrs. 137-142.
- 7 GA, Archief familie Trip, inv. nrs. 246-247.
- 8 M. Schroor, *Stadstaat Groningen; de Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen, 1999).
- 9 W.G. Doornbos & F.M. Veenstra, *Doopsgezinde bewonerslijsten van de stad Groningen 1634-1798* (Groningen, 2001), 43, 53, 58 en 63.
- 10 GA, Verzameling van losse stukken na de Reductie (toeg. nr. 2041), inv. nr. 79.
- 11 Doornbos, *Doopsgezinde bewonerslijsten*, 73-75.
- 12 Stadsarchief Amsterdam (hierna: SAA), PA 1120, inv. nr. 929.
- 13 J.S. Postma, *De Fryske minnisten en harren sosiëteit* (Franeker, 1980), 35.
- 14 Staatsarchiv Hamburg, Archief Mennoniten Gemeinde Hamburg-Altona, inv. nr. 147, band 1.
- 15 Hij werd op 25 april 1710 in de Amsterdamse Noorderkerk of op het kerkhof begraven.
- 16 SAA, PA 1120, inv. nr. 213, fol. 63.
- 17 Stadtarchiv Emden, Eheprotokol 8.
- 18 W.G. Doornbos, P.J.C. Elema & H.J.E. Hartog, *Voogdijaanstellingen in de stad Groningen 1673-1700* (Groningen, 2001), 189-190. NB. de formulering 'aengeswooren' in plaats van 'aengeloofd' is opmerkelijk, te meer daar de drie mannen doopsgezind waren.
- 19 GA, Gilden, inv. nr. 30.
- 20 Doornbos, *Doopsgezinde bewonerslijsten*, 116, 122, 128, 134, 140, 147, 154 en 161. Zijn vader Joost de Nijs behoorde voor de vereniging tot de Waterlandse gemeente.
- 21 Postma, *De Fryske minnisten*, 56.
- 22 *Album studiosorum Academiae Groninganae*, 141.
- 23 SAA, PA 1120, inv. nr. 213, fol. 145.
- 24 H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706; strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het doperse spiritualisme* (Haarlem, 1954), 164-169.

- 25 Meihuizen, *Galenus*, 164.
- 26 W. Stuve, *De Vlaams doopsgezinde gemeente(n) van Obergum en Winsum; verzamelde aantekeningen* (Hellevoetsluis, 2009).
- 27 *Opregte Groninger courant* van 17 en 20 februari 1750.
- 28 GA, Archief van het volle gerecht van de stad Groningen, inv. nr. 2000.
- 29 GA, Groningen, RA IIIx 94, 181.
- 30 SAA, PA 1120, inv. nr. 1424.
- 31 S. Zijlstra, 'Jacobus Rijsdijk en de strijd om de belijdenissen', in: *DB* 26 (2000), 67-90.
- 32 GA, Register Feith – stukken Stadsarchief Groningen, inv. nrs. 970 en 1000.
- 33 Zij ondertekende de brief met: 'UE Heijlhwensende Nigt Henrica Rijsdijk'. Hendrikjen van Delden was in 1718 te Almelo getrouwd met Jacobus Rijsdijk. Zij was een dochter van Izaak Berends van Delden en Hendrikje Gerrits Hulshoff.
- 34 Ds. Themmen was één van de personen, die in september 1739 Botterman over geloofsstukken onderzochten.
- 35 GA, Archief Familie Feith (2), inv. nr. 510; A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden; teksten, wapens en huismerken van 1298-1814* (Assen, 1977), 327.
- 36 *Opregte Groninger courant*, 15 maart 1757.
- 37 In Leeuwarden bij Ferwerda en Noordbroek, in Franeker bij Udink en Brouwer, in Harlingen bij Vander Plaats, in Amsterdam bij Schouten, G. de Groot, Houttuyn en Tongerlo, in Haarlem bij Bosch, in Leiden bij Luchtmans, Verbeek en Hasebroek, in Den Haag bij O. en P. van Tiel, in Utrecht bij Van Poolsum en Paddenburg en te Zwolle bij Royaards.
- 38 J. Gerritsen, *Repertorium van Groninger publieke boekveilingen 1740-1812* (niet gepubliceerd). Hij ontleende zijn gegevens aan het veilingboek, dat helaas alleen de begindata van de veilingen en de opbrengst geeft.
- 39 Met dank aan drs. Adriaan Plak.
- 40 *Opregte Groninger courant* van 21, 24 en 31 december 1756 en 4 januari 1756.
- 41 *Opregte Groninger courant* van 8 april 1757.
- 42 GA, Collectie De Sitter-Schönfeld, inv. nr. 154. Volgens de krant verkocht de weduwe in februari 1757 de veenplaatsen nr. 18 en 19 aan de zuidkant, nr. 24 en 27 aan de noordkant met nog acht blokplaatsen op nr. 13 en 14 aan de zuidkant van de Ommelanden Wijke in Veendam. *Opregte Groninger courant* van 8 februari 1757.
- 43 *Opregte Groninger courant* van 2, 6, 9 en 13 januari 1761.
- 44 *Opregte Groninger courant* van 15 oktober 1762. Volteringestraat is een oude benaming voor de Folkingestraat.
- 45 'Sosijn' verwijst naar Faustus Socinus (1539-1604).
- 46 'Karels buijren' verwijst naar de Caroliweg, waar de Collegianten samenkwamen.
- 47 'Wensings volkje' zijn de aanhangers van Christoffel Wensingh, één van de eerste leiders der collegianten.
- 48 Drekwagen is een oude benaming voor de Waterlandse gemeente, die de suggestie wekt dat de Waterlanders iedereen in hun gemeente opnamen.
- 49 Pelsters is de Verenigde Vlaamse en Waterlandse gemeente, die samenkwam in de Pelsterstraat.
- 50 Verwijst naar Matth. 8: 28-34.
- 51 Epje houte pruijk is leraar Eppo Botterman.
- 52 GA, Losse stukken van na de Reductie, inv. nr. 79.
- 53 GA, Losse stukken van na de Reductie, inv. nr. 79. De onderstrepingen komen uit het origineel.

Het boekenbezit van stad-Groninger doopsgezinden in de achttiende eeuw

MARCEL R. KREMER

De kitteloorigheid deser eeuw, die niets als gestadig na wat nieuws jankt¹

Wat hebben boeken met titels als *Lof der zothed*, *Utopia*, *Gepredestineerde dief* en *Aandachtige treurigheid* met elkaar gemeen?² Het antwoord luidt dat deze werken aan te treffen waren in de huizen van doopsgezinde kooplieden en ambachtslieden in de stad Groningen in de achttiende eeuw. Doopsgezinden beschikten in die dagen over het algemeen over leesvaardigheid. Gods woord diende mede door zelfstudie van de Bijbel te worden verkregen. Om een indruk te krijgen van het boekenbezit van doopsgezinden in deze stad wordt het vergeleken met het boekenbezit van een aantal andere lagen van de Groninger bevolking. Onnodig is overigens op te merken dat een royaal boekenbezit niet uitsloot, dat de eigenaar soms weinig belezen was.

BOEKENBEZIT VAN JONKERS, REGENTEN, HOOGLERAREN EN STUDENTEN IN GRONINGEN

Naar het boekenbezit van Groninger jonkers, regenten, hoogleraren en studenten is al eerder onderzoek verricht.³ De aantallen boeken in adellijke inboedels uit de zeventiende en achttiende eeuw varieerden tussen de veertien en 310 stuks, aldus Feenstra. De adellijke bibliotheken waren vooral gevuld met Nederlandse geschiedenissen (Van Meteren, Van Reyd en soms ook Wagenaar). Werken van Van Aitzema ontbraken zelden. Nederlandse literatuur was daarentegen veel minder in trek. In slechts enkele gevallen was een deeltje Cats, Luyken, Van Alphen of de dames Wolff en Deken te vinden.⁴ Behalve wat Latijnse (school)boeken en praktische boeken over economie en landbouw kwam men hier en daar nogal wat theologische werken tegen.⁵ Filosofie en verlichte werken waren weinig voorhanden. Al met al blijkt uit de omvang en inhoud van de adellijke boekerijen niet dat zij een duidelijk intellectueel milieu vormden.⁶ Dit is met de Groninger regenten ongeveer hetzelfde; ook hier treft men geen duidelijk intellectueel milieu aan. De Gronin-

ger elite verschilde daarin waarschijnlijk niet van de regeringselites elders in de Republiek.⁷

De boekerijen van hoogleraren, verbonden aan de Groninger universiteit, waren daarentegen zeer omvangrijk. Hun collecties telden doorgaans ruim 2.500 stuks.⁸ De bibliotheken van juristen, predikanten en artsen waren kleiner, maar nog steeds aanzienlijk groter dan die van jonkers en regenten: gemiddeld ruim 1.500 exemplaren. Uit een beperkt aantal inventarissen van studenten aan de Groninger universiteit blijkt dat zij doorgaans over 12 tot 140 boeken beschikten.⁹ Naar het boekenbezit van andere Groningers (in de stad) is geen onderzoek verricht. Een klein onderzoek naar boekenbezit in het omliggende platteland van Groningen leverde het volgende op. In drie kleine dorpen bleek maar in 13,5% van de bewaard gebleven inventarissen boeken voor te komen. Meestal waren dit slechts enkele exemplaren.¹⁰ We weten dat de meerderheid van de Groninger stadsbevolking over weinig geldmiddelen beschikte.¹¹ Nader onderzoek moet uitwijzen of deze mensen doorgaans even weinig boeken bezaten.

BOEKENBEZIT VAN STAD-GRONINGER DOOPSGEZINDEN

Doopsgezinden in de stad Groningen hadden over het algemeen in de achttiende eeuw een bovengemiddeld inkomen.¹² In nagenoeg alle boedelinventarissen die op hen terug te voeren zijn worden dan ook boeken vermeld. In 46 onderzochte inventarissen uit de periode 1695 tot 1796 (overwegend boedels van Groninger Oude Vlamingen) worden prijzen dan wel titels van boeken genoemd.¹³ Deze inventarissen bevatten gemiddeld 21 boeken; de bibliotheken van vermaners buiten beschouwing gelaten.¹⁴ In tweederde van de gevallen gaat het om kleinere aantallen boeken. Vooral door het omvangrijke boekenbezit van doopsgezinde bierbrouwers, lakenkooplieden en fabrikanten stijgt het gemiddelde.¹⁵ Laatstgenoemden hadden doorgaans een aantal boeken vergelijkbaar met dat van Groninger studenten. De meerderheid van de onderzochte doopsgezinden bezat tussen de tien en twintig boeken.

De vermaners van de twee grootste doopsgezinde gemeenten beschikten over veel meer exemplaren. In 1732 bijvoorbeeld bezat bakker Aldert Syrts Dijk (1699-1779) 295 boeken met een getaxeerde waarde van *f* 501.¹⁶ Blijkens dezelfde inventaris beschikte hij bij zijn huwelijk, vijf jaar eerder, nog maar voor *f* 50 aan boeken. Zijn bibliotheek was kennelijk snel gegroeid toen hij op het punt stond te worden bevestigd als vermaner van de Groninger

Oude Vlamingen (in 1733). Na zijn overlijden in 1779 werd zijn bibliotheek geveild. De verkoopopbrengst bedroeg maar liefst *f* 3.128. Zijn bibliotheek was dus verder in omvang toegenomen, al waren in de verkoopopbrengst ook boekenkasten en rariteiten inbegrepen.¹⁷ De bibliotheek van medicus dr. Gerardus Risemius, vermaner bij de Verenigde Waterlanders en Vlamingen in de stad, werd in 1712 geschat op *f* 1.200.¹⁸ Eppo Botterman (1678-1756), in zijn jonge jaren student bij Galenus Abrahamsz de Haan in Amsterdam, was vermaner bij dezelfde gemeente. Zijn bibliotheek werd na zijn overlijden publiekelijk geveild in 1757 en bracht *f* 2.243 op.¹⁹ De boekerijen van achttiende-eeuwse doopsgezinde vermaners in Groningen waren in omvang dus vergelijkbaar met die van hun gereformeerde collega's.²⁰ Als men zich realiseert dat in die tijd voor *f* 1.000 in de stad Groningen ook een woning kon worden gekocht, dan waren de bibliotheken van vermaners niet alleen omvangrijk, maar ook kostbaar.

De getaxeerde waarde van de boeken in de onderzochte inventarissen varieerde van enige stuivers voor oude en onvolledige boeken tot één of meer guldens voor boeken in folio, quarto, octavo of in duodecimo. Statenbijbels en Biestkensbijbels in folio of meerdelige boeken werden het hoogst geschat, ongeveer op *f* 10 tot *f* 15. Het duurste exemplaar was de concordantie van de Groninger gereformeerde predikant Abraham Trommius (1633-1719). Dit uit drie volumes bestaande werk werd in 1726 eens gewaardeerd op *f* 36. De minste waarde hadden traktaatjes en zogenaamde blauwboekjes.

SAMENSTELLING STAD-GRONINGER DOOPSGEZINDE BOEKERIJEN

In slechts 25 van de onderzochte inventarissen zijn gehele of gedeeltelijke lijsten met boekentitels opgenomen, alle daterend uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Zij geven daarom slechts een beperkte indruk van de leesvoorkeuren van doopsgezinden in de stad Groningen. Een aantal zaken valt evenwel op. De boeken waren vrijwel altijd godsdienstig van aard. Bijbels, testamenten en liedboeken werden in alle inventarissen genoemd. Biestkensbijbels kwamen even vaak voor als statenbijbels: beide soorten zowel in folio (met de gebruikelijke familieaantekeningen) als in kwarto of octavo. Nadere beschrijvingen van deze bijbels ontbreken. In één geval ging het om een statenbijbel in kwarto gedrukt bij Luchtmans.²¹ Er bestond een verschil tussen de uitvoering van de bijbels en liedboeken van Groninger Oude Vlamingen en die van leden van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen. Bij laatstge-

HET NIEUWE TESTAMENT

Ons Liefs HEEREN
JESU CHRISTI.

M A T T: 17. vers 9.

Dit is Mijn Liebe Sone / in den welcken ick
een wel-behagen hebbe / hoozt hem.

J O A N: 5. vers 39.

Onderfoeckt de Schrift, want ghy meynt
dat leven daer in te hebben, ende sy is't
die van my getuyght.

R O M: 15. vers 4.

Want wat ons voorgeschreven is, dat is tot
onser Leeringe geschreven: Op dat wy door lijdsaaem-
heyt ende troost der Schrift hoope souden hebben.

G E D R U C K T,

naer het Exemplaar van

N I C O L A E S B I E S T K E N S.

Voor eenige Lief-hebbers der Waerheyt.

Tot G R O N I N G E N,

Gedrukt by CORNELIS BARLINCK-HOF, Ordinaris Stads
Boecke-Drucker, ANNO 1690.

Het Nieuwe Testament ons liefs Heeren Jesu Christi [...] gedrukt naer het exemplaar van Nicolaes Biestkens (Groningen, Cornelis Barlinck-hof, 1690) (foto: UBA: OK 65-1771).

noemden waren ze al in het begin van de achttiende eeuw versierd met zilveren krappen. Bij de Groninger Oude Vlamingen ontbrak deze luxe versiering, ook aan het eind van de achttiende eeuw.

Naast Biestkensbijbels vermeldde de onderzochte inventarissen zeer geregeld testamenten van Biestkens. Het ging in een aantal gevallen waarschijnlijk om *Het nieuwe Testament ons liefs Heeren Jesu Christi* dat in 1690 in Groningen werd gedrukt door stadsdrukker Cornelis Barlinckhoff. De Sociëteit van Groninger Oude Vlamingen had vermoedelijk opdracht gegeven tot drukken. Intekenaars konden aangeven of ze hun naam op het titelblad wilden laten drukken of niet.²²

Behalve genoemde bijbels en testamenten behoorde standaard tot de doopsgezinde boekerij een liedboek. In inventarissen van Groninger Oude Vlamingen rond 1705 werd gesproken van zowel een oud als van een nieuw liedboek. Met de oude zal bedoeld zijn het liedboek uit 1664. Het werd gedrukt in opdracht van oudste Arend Jans (Block) (1610-1679) en diens tante Egbertje Jans (Mabé) († 1662-66).²³

Block noch Mabé waren uitgevers in de huidige betekenis van het woord. Zij was de weduwe van een apotheker die tevens grote belangen in verveningen had, hij was lakenkoopman of bakker. De doopsgezinde gemeente in Groningen of de eerder genoemde Sociëteit zal besloten hebben tot de uitgave. De twee speelden een rol bij de samenstelling en financiering van de uitgave. Gemeenteleden konden bij hen of bij andere gemeenteleden een exemplaar afnemen.²⁴ Uit het voorblad van een exemplaar, ‘gedrukt voor Arend Jans tot Groningen’, blijkt dat dezelfde liedboeken ook in Haarlem gedrukt werden en aldaar te koop waren bij Arends broer Cornelis.²⁵

Met het nieuwe liedboek werd bedoeld het in 1700 bij Berend Taeitsma te Groningen gedrukte *Veelderhande schriftuurlijke liedekens gemaect uyt het oude ende nieuwe testament soo voor desen in druck zijn uytgegaen, beneffens noch eenige die voor desen noyt in druck sijn geweest*. Blijkens de voorrede waren de liedboeken van 1664 op dat moment bijna uitverkocht. In 1732 werd opnieuw een nieuw liedboek gedrukt, *Lusthof des gemoets*, met een voorwoord van de Groninger vermaner Alle Derks, omdat de liedboeken uit 1700 ‘niet alleen waren uytverkocht, maar ook door een dartig jaarig gebruykt, ten diele versleeten’.²⁶ Het *Lusthof* zou daarna nog een aantal keren worden herdrukt.²⁷ Ten slotte werd het klein Hoorns liedboekje maar in een beperkt aantal gevallen aangetroffen.

Genoemde bijbels, testamenten en liedboeken vormden de standaard doopsgezinde bibliotheek in de stad Groningen. Een *Martelaarsboek*, een

Alle Derks, *Lusthof des gemoets* (Groningen, 1732)
(part. bezit).

Bloedig toneel van T.J. van Bragt, of werken van Dirk Philips en Menno Simons waren veel minder aanwezig. Veel vaker bezat men in de eerste helft van de achttiende eeuw daarentegen de *Stichtelyke rymen* (1624), *Uytbreyding over de psalmen des propheten Davids* (1630) van D.R. Camphuysen (1586-1627), alsmede werken van Erasmus: *Parafrasis*, *Colloquia* en *Aantekeningen*. Naast verschillende predikatieboeken was de op de Biestkensbijbel afgestemde concordantie van P.J. Twisck (1565-1636) geliefd. Deze was breder

verspreid dan die van de Groninger Trommius, mogelijk ook omdat de laatste veel duurder was.

De onderzochte boedelinventarissen lijken aan te geven dat niet-godsdienstige werken zich maar op weinig doopsgezinde belangstelling konden verheugen in de stad. Werken van Luycken en Cats werden even weinig aangeschaft als voornoemde martelaarsspiegels. Alleen de eigenaren van grotere hoeveelheden boeken hadden een ruimer assortiment niet-godsdienstige lectuur. Mogelijk hangt dit samen met de beperkingen van inventarissen als bron. Zo blijkt uit de intekening op J.L. Schuers *Nederlands merkwaardigste gebeurtenissen sedert byna twee eeuwen* dat er grote belangstelling was bij stad-Groninger doopsgezinden. Maar liefst 37 doopsgezinde lidmaten staan vermeld op de intekenlijst uit 1767.

Soms verried het boekenbezit de vooropleiding van de eigenaar. De Franse schoolboeken van koopman Toncko Jans Modderman (1665-1741) en het grote aantal grammatica- en woordenboeken (Frans, Grieks en Latijn) van oliemolenaar Gerrit Reints Beerta (1692-1725) wijzen erop dat zij onderwijs genoten hebben op een Franse en Latijnse school.²⁸ Modderman beschikte bovendien niet alleen over boeken die nuttig waren voor zijn beroepsuitoefening (bijvoorbeeld het *Tresoor van ellemaaten en gewichten*), maar ook over reisverhalen naar West-Indië (van Louis Hennepin), alsmede een beschrijving van Marokko.

Gedichtenbundels werden maar in één inventaris gevonden. Kaarsenmaker Jan Benes Cremer beschikte over gedichten van H.K. Poot en van de doopsgezinde Adriaan Spinneker.²⁹ Ook dit geringe aantal betekent overigens niet dat Groninger doopsgezinden in het algemeen weinig belangstelling hadden voor gedichten. Want het (laten) vervaardigen van gelegenheidsgedichten was zeer populair bij hen.³⁰

TOT BESLUIT

Veel doopsgezinden in de stad Groningen hadden in de achttiende eeuw boeken in bezit. Al bezaten de meesten slechts kleine aantallen, de collecties van bierbrouwers, lakenkooplieden, fabrikanten en vermaners waren aanzienlijk en tilden het gemiddelde flink omhoog. Bijbels, testamenten en liedboeken vormden de kern van het boekenbezit, en seculiere (niet-godsdienstige) werken waren weinig populair. In tegenstelling tot de soms mopperende vermaner Sijwert Fransen, met wiens citaat deze bijdrage begint, heeft Piet Vis-

ser altijd belangstelling voor boeken, ongeacht of het antiquarische dan wel nieuw te verschijnen exemplaren zijn. Omdat Piet copromotor was van mij heb ik daar veel voordeel aan gehad.

NOTEN

- 1 Fragment uit: Sieverd Fransen, *Kerk-reden aangaande de nietigheid en vergankelijkheid des menschelijken leven* (Groningen, 1715), voorwoord. De stad-Groninger vermaner Fransen klaagde er in zijn voorwoord over dat er steeds weer nieuwe boeken verschenen.
- 2 Deze bijdrage is een bewerkt fragment uit de in 2013 te verschijnen handelseditie van mijn dissertatie: *Huwelijk en vermogen; een (rechts)historische case study naar de verzorging van de langstlevende echtgenoot in de stad Groningen onder doopsgezinden (1699-1809)* (Deventer, 2013), 128-133.
- 3 G.C. Huisman, 'Bibliothecae instructissimae; geleerd boekenbezit in Groningen in de 17e en 18e eeuw', in: A.H. Huussen jr. (red.), *Onderwijs en onderzoek; studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw* (Hilversum, 2003) (*Studies over de geschiedenis van de Groningse Universiteit* 1), 299-328, H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelanden der adel 1600-1800* (s.l., [1981]), 129-131; en van dezelfde auteur, *Spinnen in het web; Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen, 2007) (*Groninger Historische reeks* 36), 194-196. Voorts over leescultuur in Groningen: P.Th.F.M. Bockholt, 'Leescultuur in Groningen', in: P.Th.F.M. Bockholt et al. (red.), *Rondom de reductie; vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Assen, 1984) (*Groninger Historische reeks* 10), 266-286. Over Groninger boekverkopers en uitgevers, zie: H. van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf; drukkers, uitgevers en boekhandelaars in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw* (Assen, 2005).
- 4 Feenstra, *De bloeitijd en het verval*, 129.
- 5 Feenstra, *De bloeitijd en het verval*, 130.
- 6 Feenstra, *Spinnen in het web*, 193.
- 7 Feenstra, *Spinnen in het web*, 195.
- 8 Huisman, 'Bibliothecae instructissimae', 320.
- 9 Huisman, 'Bibliothecae instructissimae', 320-321.
- 10 Het gaat om de dorpen Westeremden, Stedum en Garsthuizen. Alleen de schoolmeester beschikte over meer dan 200 boeken. Zie: I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal kompas; een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17e en 18e eeuw, met toespitsingen op de dorpen in de huidige gemeente Stedum', in: I.B.M. Matthey (red.), *Westeremden, het verleden van een Gronings terp* (Groningen, 1975), 335.
- 11 M.R. Kremer, *Huwelijk en vermogen*, 193-209
- 12 M.R. Kremer, *Huwelijk en vermogen*, 208-209
- 13 M.R. Kremer, *Huwelijk en vermogen*, bijlage 3.
- 14 In slechts negen inventarissen werd zowel de prijs als het aantal vermeld. Hieruit volgde een gemiddelde boekenprijs van f 2,14 per boek. Dit gemiddelde is gebruikt om het boekenaantal te berekenen in het geval een inventaris van de boeken alleen de totale waarde vermeldde. RHC Groninger Archieven (hierna: GA), toegang 1462, Weeskamer, 1613-1835, inv. nrs. 40-75 en 130-144, bewaart de weeskamerinventarissen. Deze inventarissen zijn op microfiche in de studiezaal raadpleegbaar en worden daarom hieronder verkort weergegeven als: GA, Weeskamer, jaar en folionummer.
- 15 Bierbrouwer Tonnis Lammerts Clemmuis (ca. 1650-1721) bezat bijvoorbeeld meer dan 32

stuks, GA, Weeskamer, 1702, fol. 53, 2 november 1702, Groningen. In 1705 bezat Toncko Jans Modderman 77 stuks: GA, Weeskamer, 1705, fol. 41, 30 mei 1705, Groningen. Oliemolenaar Gerrit Reints Beerta bezat in 1726 meer dan 100: GA, Weeskamer, 1726, fol. 31, 1 januari 1726, Groningen.

16 GA, Weeskamer, 1732, fol. 57, 11 oktober 1732, Groningen.

17 J. Gerritsen, *Repertorium van Groninger publieke boekenveilingen 1740-1812* (ongepubliceerd).

18 GA, Weeskamer, 1712, fol. 36, 4 augustus 1712, Groningen.

19 J. Gerritsen, *Repertorium*.

20 Ook de rabbijn in Groningen beschikte in 1773 over een aanzienlijke boekerij. In dat jaar droeg hij (een deel van) zijn bibliotheek over aan zijn zwager bestaande uit 730 boeken, zie: E. Schut, *De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796* (Assen, 1995), 107.

21 GA, toeg. nr. 2428, Nedergerecht in de stad Groningen, (1605), 1623-1811, inv. nr. 180, Registers van inventarissen van gerechtelijke inbeslagname van goederen, 22 februari 1737-12 februari 1761, met index, fol. 8, d.d. 1737: beschrijving beneficiair aanvaarde nalatenschap van de weduwe van medisch dr. Egbertus Vlijtsius.

22 De Universiteitsbibliotheek te Amsterdam bewaart twee exemplaren van de Groninger lakenkooplieden Jacob Derks Huizinga (1659-1736) en Fedde Idskes (1660-1693), alsmede één exemplaar zonder opdracht. De Universiteitsbibliotheek te Groningen bezit het exemplaar van de in 1690 in Leer (Oost-Friesland) woonachtige achttienjarige Antje Harmens Alring. De Menno-nite Historic Library in Goshen (VS) bezit een exemplaar gedrukt voor de zesjarige bierbrouwerszoon Andries Stevens Cremer te Deventer. Het exemplaar voor de zestienjarige Deventerse Swaantje Freriks is in particulier bezit.

23 *Veelderhande liedekens ghemaect vyt den ouden ende nieuwen testament die voortijts in druck zijn uytgegaen; noch is hier achter by gevoecht een liedtboecken van seer stichtelyke liedekens*, gedrukt voor Egbertje Jans, wed. van Fedde Idskes, tot Groningen (Groningen, 1664).

24 Dit wordt ook bevestigd door het pak ongebonden liedboeken dat zich ten tijde van het overlijden van de weduwe van diaken D.H. Beerta in haar huis bevond, zie: GA, Weeskamer, 1715, fol. 3, 15 december 1714, Groningen. Ook in de inventaris van haar schoonzoon Toncko Jans Modderman uit 1705 bevonden zich maar liefst zeven nieuwe liedboeken, kennelijk bestemd voor de verkoop: GA, Weeskamer, 1705, fol. 41, 30 mei 1705, Groningen. Dat de liedboeken in opdracht werden vervaardigd ('gedrukt voor') houdt niet in dat de opdrachtgever boekdrukker is, zoals abusievelijk wordt beweerd over Egbertje Jans Mabé door S.E. Abels, *Doopsgezinde families in de Groninger Veenkoloniën en Selwerd 1586-1811* 2 (Eexterzandvoort, 2011), 1213.

25 Het exemplaar bevindt zich in de collectie van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Cornelis Jans was de Haarlemse vermaner Cornelis Jans (Mabé) (1620-1671).

26 A. Derks, *Lusthof des gemoets, bestaande in stichtelyke gesangen, strekkende om in de vergaderinge (en ook in 't besonder) tot verquickinge der zielen gesongen en ook gelesen te worden* (Groningen, 1732).

27 Zie voor een studie over doopsgezinde liedboeken: P. Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973); van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum, 2010), alsmede de aldaar genoemde literatuur.

28 GA, Weeskamer, 1705, fol. 41, 30 mei 1705, Groningen en GA, Weeskamer, 1726, fol. 31, 1 januari 1726, Groningen.

29 GA, Weeskamer, 1727, fol. 9, 7 februari 1727, Groningen.

30 M.R. Kremer, *Huwelijk en vermogen*, 465-466.

Uiteindelijk de wind mee

Hoe de armlastige gemeente Veendam-Wildervank er bovenop kwam

BERT DOP

Halverwege de achttiende eeuw, toen veel Groninger gemeenten nog een liefdeprediker hadden, verkozen uit de eigen gemeente, besloten de doopsgezinden van Veendam-Wildervank een leraar van buiten de gemeente aan te trekken. In de daarop volgende 56 jaar had de gemeente 41 jaar een leraar; zeven in totaal. De rest van de tijd – 15 jaar lang – was zij vacant. Telkens als de gemeente vacant kwam, dreigde zij in een neergaande spiraal terecht te komen. Het ledenaantal nam af en daarmee ook de inkomsten van de gemeente, terwijl de gemeente die inkomsten juist hard nodig had om een nieuwe leraar te kunnen aantrekken.¹ Alleen met aanzienlijke financiële steun van andere doopsgezinde gemeenten slaagden de doopsgezinden in Veendam en Wildervank er steeds in het traktement voor een leraar bij elkaar te brengen.²

DE PERIODE 1752-1808

Hoewel de gemeente tot 1806 aangesloten was bij de Vlaamse Humsterlandse Sociëteit,³ viel in 1752 haar keuze op iemand uit de kring van de strengere Groninger Oude Vlamingen. Dit was Gerrit Hendriks Hulshoff, een zoon van de bekende leraar en oudste uit Borne: Hendrik Berends Hulshoff.⁴ Gerrit, die aanvankelijk de gemeente van de Groninger Oude Vlamingen in Loppersum als leraar diende, heeft tot december 1763 (of januari 1764) als leraar in Veendam-Wildervank gefungeerd.⁵ Waarschijnlijk is hij toen geschorst.⁶ Vervolgens was de gemeente een aantal jaren vacant. In die tijd schoot Harm Jacobs, leraar bij de verenigde Vlaamse en Waterlandse gemeente van Sappemeer, geregeld te hulp; uit bewaard gebleven aantekeningen blijkt, dat hij in de jaren 1764 en 1765 een aantal leden van de gemeente Veendam-Wildervank doopte.⁷ In 1770 kwam er een nieuwe leraar: Jan Simons de Vries. Deze, eveneens ongestudeerde leraar vertrok in 1781 naar de gemeente Den Ilp-Landsmeer.⁸ Weer was de gemeente verscheidene jaren vacant. De twee

volgende leraren zijn wel beroepen, maar hebben hun functie niet of maar heel kort uitgeoefend. Hendrik Bavink, voordien leraar in Norden, deed in 1785 zijn intrede in Veendam-Wildervank, maar ruilde al het volgende jaar deze gemeente in voor Noordbroek. Overigens bleef hij ook daar niet lang, want in 1788 werd hij wegens dronkenschap ontheven uit zijn leraarschap.⁹ In 1786 werd Simon Deknatel, die in 1784 proponent geworden was in Leer, beroepen, maar nog voor hij zijn intrede had kunnen doen werd hij ziek. Enkele dagen later overleed hij in zijn nieuwe gemeente.¹⁰ Het jaar daarop beriep de gemeente Sybolt Arends Frieswijk, die van 1780 tot 1809 leraar was bij de gemeente van Drachten en Ureterp.¹¹ Frieswijk weigerde het beroep, omdat hij net hertrouwd was met een vrouw uit Drachten en zij niet wilde verhuizen. Daarna kwam weer een in Leer opgeleide leraar in beeld, dit keer Harm Izaaks van Hinte, een leerling van Pieter Beets.¹² Deze laatste bevestigde Van Hinte in een dienst op 18 mei 1788 te Veendam.¹³ In 1794 vertrok Van Hinte naar Goch.¹⁴ De volgende leraar was Hendrik Jacobs Bakker. Hij was leraar in Rasquert en werd in 1794 beroepen in Veendam-Wildervank, waar hij op 28 december van dat jaar werd bevestigd door de leraar van Sappemeer: Foeke Wigles Gorter.¹⁵ In 1804 vertrok hij naar Heerenveen.¹⁶

Pieter Roelfs Beerta was opgeleid door zijn vader Roelf Sebes Beerta, leraar bij de gemeente van Aardenburg en eerder leraar bij de verenigde Vlaamse en Waterlandse gemeente van Sappemeer.¹⁷ In het voorjaar van 1805 was Pieter in Groningen om te zien of hij er in een gemeente als leraar aan het werk kon. Mede door de bemoeienis van Foeke Wigles Gorter kreeg hij een beroep van de gemeente Veendam-Wildervank. Hij nam dit aan en op 29 september 1805 werd hij door Gorter bevestigd. In juli 1806 overleed Roelf Sebes Beerta en deed Aardenburg met succes een beroep op Pieter om de plaats van zijn vader in te nemen. Op 19 oktober 1806 vond in Veendam de afscheidsdienst plaats.¹⁸ Opnieuw moest de gemeente op zoek naar een leraar. In april 1807 werd Folkert Klaazes Klosma, toen leraar in Witveen-Rottevalle, uitgenodigd om te komen preken. Ondanks de precaire financiële positie van de gemeente besloten de leden een nieuwe leraar te beroepen; voor diens traktement wilden zij jaarlijks *f* 250 bijeenbrengen. Het op 10 juli uitgebrachte beroep werd door Klosma echter niet aanvaard, omdat zijn gemeente in Friesland inmiddels bereid was eenzelfde traktement op te brengen als Veendam-Wildervank.¹⁹ In mei 1808 bracht de gemeente een beroep uit op Gerben Franken, leraar bij de gemeente in Warga, maar ook deze bedankte. De gemeente Veendam-Wildervank gaf de moed niet op en beriep op 2 juni Harm Andries Post, sinds 1805 een uit de eigen broederschap verkozen le-

raar te Giethoorn.²⁰ Op 17 juli 1808 deed hij zijn intrede, na te zijn bevestigd door Foeke Wigles Gorter.²¹

HARM ANDRIES POST

Om Post te kunnen beroepen moest de gemeente het nodige doen om een aanvaardbaar traktement bij elkaar te sprokkelen. In 1807 had zij, om Klosma over de streep te trekken, al geprobeerd om tot een totaalbedrag van *f* 550 te komen.²² Voor Post kwam men uit op een traktement van *f* 450.²³ In de beroepsbrief van 1 juni 1808 word allereerst verwezen naar een bijdrage van de gemeente zelf van toen *f* 175. Om dit bedrag bij elkaar te brengen was in april 1808 een intekening gehouden, waarbij twintig leden zich hadden verbonden tot een levenslange jaarlijkse bijdrage. Verder was er sprake van liefdegiften van de gemeenten Hoorn, Haarlem, Altona, Amsterdam en Sappemeer. Het gemeentelijk aandeel in het traktement nam in de loop der jaren toe, omdat in de beroepsbrief was opgenomen, dat ook nieuwe leden een bijdrage naar draagkracht verschuldigd waren, waarbij de intekenlijst van april 1808 als richtsnoer diende. Het gemeentelijke aandeel groeide hierdoor zo hard, dat de kerkenraad in 1817 besloot het eigen deel van het traktement te bepalen op *f* 325 per jaar.²⁴

Ook de bijdragen die van buiten kwamen, waren in de loop der tijd nogal eens aan verandering onderhevig. Haarlem verlaagde in 1810 haar ondersteuning, terwijl Amsterdam met ingang van 1811 de hare volledig stopzette.²⁵ Overigens werd in de leemte die daardoor ontstond, voorzien doordat met ingang van 1811 de zojuist opgerichte Algemeene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS) aan de gemeente Veendam-Wildervank een subsidie verstrekke. In het eerste jaar *f* 150, daarna *f* 125 en vanaf 1816 *f* 100 per jaar. Daarmee was deze gemeente de eerste en lange tijd de enige Groninger gemeente die financieel werd ondersteund door de ADS bij het betalen van de leraar.²⁶ In 1807 had de gemeente ook geldelijke ondersteuning van de gemeente Sappemeer gevraagd en gekregen, aanvankelijk *f* 75, later *f* 50 per jaar. De gemeente kon eind 1816 rekenen op subsidie uit Hoorn van *f* 50, uit Altona van *f* 50, uit Haarlem van *f* 35 en uit Sappemeer van *f* 50. Die laatste bijdrage stond toen echter vanwege een geschil met de gemeente Sappemeer – waarover later meer – op losse schroeven.²⁷ Tot 1838, de periode dat Post leraar was, ontving de gemeente subsidie uit Hoorn, Haarlem en Altona.²⁸ In de jaren veertig van de 19e eeuw droeg alleen Haarlem nog incidenteel bij.²⁹

Verder had Post sinds 1815 een toelage uit 's Rijks kas van *f* 150 per jaar. In 1816 vroeg hij om dit bedrag te verhogen.³⁰ Die verhoging is ook toegekend, want in 1825 was sprake van een rijksbijdrage van *f* 200 en vanaf 1827 van een van *f* 250.³¹ Harm Andries Post was een *selfmade man*. Uit de bewaard gebleven brieven van hem komt hij naar voren als iemand wiens kracht meer lag in eenvoud dan in opleiding. Posts collega Gorter in Sappemeer had hierom geen hoge dunk van hem. In een dagboekantekening van 18 september 1830 citeert hij een doopsgezinde broeder die een jaar in Veendam had gewoond en daar Post had leren kennen:

Ds. Post te Veendam was by hem eene elendige preker, vooral door zyn miserabele taal, in het verwisselen der *A* en *H*. Dus *Hamen* voor *Amen*.³²

Dat Post inderdaad geneigd was zo te spreken, blijkt ook uit diens schriftelijk taalgebruik. In een brief aan de gemeente in Amsterdam van 25 juni 1811 vroeg hij die gemeente 'ons de behulpzaeme and' nog langer te bieden en de jaarlijkse bijdrage te continueren.³³ In Veendam en Wildervank had men mogelijk niet al te veel moeite met de eenvoud en de stijl van preken van Post, want de gemeente groeide flink. Zelf vermeldt Post in een brief uit 3 december 1824, dat de gemeente aanvankelijk 39 leden telde en inmiddels 95.³⁴ De financiële basis waarop hij steunde, bleef echter wankel. Het is daarom niet verwonderlijk, dat de voortdurende onzekerheid over het traktement op een gegeven moment tot een conflict leidde tussen predikant en kerkenraad. De aanleiding lag buiten het traktement, maar de onenigheid spitste zich uiteindelijk daar wel op toe. Het conflict liep zo hoog op, dat de gemeente zich in 1824 tot de ADS wendde.³⁵ Over Post waren ernstige klachten gerezen in de gemeente, zo schreef een commissie namens de kerkenraad en de broeders op 31 januari 1824:

Onzen Leeraar H.A. Post namelijk is al seedert eenige jaaren gansch slodderig in den burgerlijken omgang, het welke de twee laatst verlopen jaaren zeer aanmerkelijk is verergerd, doordien hij sterk in de Nederlandsche Loterij spelende zijn Fienantie weezen spoedig was uitgeput, en wel in zulken hoogen graad, dat zijne huismeubelen en kleedingstukken waar onder eenige kerkengoederen zelfs zijne Rok waar meede hij des Zondags den Predikstoel moest beklimmen door eenen Coopman in Manufactuuren bij wien hij schulden gemaakt hadde wierden weggehaald.

De gemeente had geprobeerd de leraar hierop aan te spreken, maar dit was niet gelukt. Enkele leden waren hierom van plan hun lidmaatschap op te zeg-

gen. De vraag was vervolgens gerezen, of het niet beter was om Post tot vrijwillig ontslag te bewegen. De penibele financiële positie van de gemeente vormde echter een struikelblok hierbij. De gemeente vroeg daarom aan de bestuurders van de ADS, of zij op financiële bijstand van de ADS mocht rekenen. De ADS wees dit verzoek af. Het geschil gaf reden om de jaarlijkse bijdrage aan de gemeente voorlopig te stoppen. Een belangrijk principe voor toekenning van subsidie was voor de Commissie ter uitdeeling van de ADS namelijk, dat de predikant 'de achting der Gemeente' genoot.³⁶

Post wendde zichzelf, in maart 1824, eveneens tot de bestuurders van de ADS. Hij repte met geen woord over klachten die over hem geuit waren. Volgens hem sproot de onenigheid in de vroeger eensgezinde gemeente voort uit het al eerder genoemde geschil met de gemeente Sappemeer. Dit geschil spitste zich toe op de Borgercompagnie, waar de armen voor rekening van Veendam-Wildervank kwamen, maar veel doopsgezinden lid waren te Sappemeer en dus niets bijdroegen aan de gemeente Veendam-Wildervank. Ook bij leden van de eigen gemeente was, aldus Post, onwil ontstaan om financieel bij te dragen. Hij ondervond dat zelf ook. Inmiddels had de gemeente een flinke achterstand met het betalen van zijn traktement. Hij vroeg de ADS alles in het werk te stellen om de liefde en vrede in de gemeente te herstellen. Zelf zegde hij alle medewerking toe.

Intussen waren predikant en kerkenraad met elkaar in overleg getreden over een oplossing van het conflict. Dat gebeurde met inschakeling van drie onafhankelijke personen. Deze stelden voor om met de leraar te onderhandelen over het neerleggen van zijn functie. Post was hiertoe wel bereid, maar wilde eerst van de gemeente horen wat zij wilde bijdragen. Men kwam uit op *f* 250 per jaar. Post nam dit aanbod in overweging, met een bedenktijd van twee maanden. Voor die tijd zou de gemeente moeten weten, of de ADS dat bedrag wilde betalen. In een brief van 2 augustus 1824 legde de gemeente deze vraag voor aan de Commissie ter uitdeeling. De gemeente schreef zelf slechts *f* 200 te kunnen opbrengen, maar dat bedrag hard nodig te hebben voor het traktement van een nieuwe leraar.

Het treffen van een vertrekregeling bleek een onbegaanbaar pad, vooral omdat de ADS niet bereid was hieraan financieel bij te dragen. De gemeente koos daarom voor een andere oplossing. Zij besloot een verklaring op te stellen die aan Post zou worden voorgelegd ter ondertekening en waarin de verplichtingen over en weer werden vastgelegd. De leraar voelde hier niets voor, omdat volgens hem de verklaring iets voorschreef dat niet nagekomen kon worden. Op 21 november 1824 legde de gemeente daarom de tekst voor aan

de ADS met de vraag of Post hierin gelijk had. En zo ja, hoe zou de gemeente dan weer met hem in het gerede kunnen komen?

Post gaf eveneens zijn visie in een brief van 3 december 1824, geschreven door een jurist die hij erbij gehaald had. De gemeente – zo schreef hij de ADS – wilde de beschuldigingen jegens hem niet openbaar maken, maar be-roofde hem wel van de bestaansmiddelen noodzakelijk om in zijn onderhoud te voorzien door deze vertraagd en onvolledig ter beschikking te stellen en te zorgen dat liefdegiften van andere gemeenten werden opgeschort. Hij wilde nu niet langer zwijgen, ook al moest hij hierdoor ‘nog verdere vervolgingen lijden en zelfs het brood der smart en van armoede eten’. Hij weigerde de verklaring te ondertekenen, omdat hij daarmee zou erkennen dat sprake was van ‘verregaand pligtverzuim, onzedelijk gedrag en wandel en wat dies meer zij aan mijne zijde’, *quod non*. De bron van al het ongenoegen lag volgens Post in de bepaling over het traktement. Daarmee handelde de gemeente in strijd met de beroepsbrief. Hij erkende wel dat hij de zwakheid had gehad ruim een jaar lang te spelen in de Koninklijke Loterij, waardoor zijn financiën waren verslechterd en hij de achting van verscheidene leden had verloren. Hij toonde hierover oprecht berouw. Tenslotte zegde hij toe zich volledig aan het oordeel van de ADS te onderwerpen.

De ADS reageerde met een brief van de curatoren van de kweekschool waarin werd aangedrongen om de leden bijeen te roepen en om op vredelievende wijze het geschil te beslechten. Op 27 maart 1825 kwam de gemeente vervolgens bij elkaar om te overleggen over een verklaring, toegespitst op de regeling van het traktement. Met ingang van 1 januari 1825 zou dat *f* 325 per jaar bedragen. Daarenboven zou de predikant alle liefdegiften van Haarlem (*f* 35), Hoorn (*f* 25), Altona (*f* 50) en eventuele andere gemeenten alsmede de rijkstoelage (*f* 200) ontvangen. Van de jaarlijkse subsidie van de ADS zou de predikant *f* 15 ontvangen, plus 50% van eventueel wegvallende liefdegiften van andere gemeenten. Het bedrag van *f* 325 zou beschikbaar komen via een jaarlijkse repartitie of hoofdelijke omslag, waaraan alle leden en hoofden van huisgezinnen die niet zelf lid waren, naar draagkracht zouden bijdragen. Voor die bijdrage naar draagkracht zou de intekenlijst van april 1808 wederom het uitgangspunt vormen. Deze verklaring werd ondertekend door Post op 28 maart 1825.

Bij de Commissie ter uitdeeling van de ADS bleven twijfels bestaan over de door Veendam-Wildervank getroffen regeling. Toen de kerkenraad en kerkvoogden dit hoorden, stuurden ze in december 1825 een zeer lovende verklaring over het gedrag en de plichtsbetrachting van de leraar, die onder-

schreven werd door het merendeel van de leden.³⁷ Voor de ADS was dit niet voldoende. Zij besloot navraag te doen bij de doopsgezinde sociëteit die binnenkort in Groningen zou worden opgericht. In de algemene vergadering van de ADS van 20 tot 23 juni 1826 werd verslag gedaan van het resultaat: uit Groningen was bericht ontvangen dat de eendracht was hersteld tussen de predikant en de gemeente Veendam-Wildervank. De zaak werd verder overgelaten aan de Commissie ter uitdeeling.³⁸ Met ingang van 1826 ontving de gemeente weer jaarlijks een bijdrage van de ADS, nu f 150.³⁹

In dezelfde tijd waarin de problemen met Post werden opgelost, kwam ook het conflict ten einde met de gemeente Sappemeer. Zoals gezegd, ging het hierbij om doopsgezinden uit de Borgercompagnie. Deze veenkolonie strekte zich uit over vier burgerlijke gemeenten: Sappemeer, Muntendam, Veendam en Wildervank. Verscheidene doopsgezinden – veelal rijke boeren – die in deze veenkolonie onder Veendam en Muntendam woonden, waren van oudsher lid van de doopsgezinde gemeente van Sappemeer. De doopsgezinde armen in de Borgercompagnie onder Veendam kwamen echter allen voor rekening van de diaconie van Veendam-Wildervank. Het is begrijpelijk dat de armlastige doopsgezinde gemeente van Veendam-Wildervank problemen had met deze scheve verhoudingen en dat zij de vraag aan de orde stelde naar de menniste gemeentegrenzen. In 1814 zetten beide gemeenten hun standpunten uiteen. De kerkenraad van Sappemeer stelde, dat ‘ieder lid van de Mennoniten Gemeente de vrijheid en bevoegdheid heeft tot zodanige kerk of kerkgemeente te behoren, als hij zelve verkiest’. Bepaling van gemeentegrenzen kon volgens hen niet aan de orde zijn voor doopsgezinde gemeenten. De districtscommissaris van Winschoten adviseerde echter aan de gouverneur van de provincie om het verzoek van Veendam-Wildervank in te willigen en wel een begrenzing vast te stellen. Tevens stelde hij de ‘inlijving’ voor van de doopsgezinden in de beide Pekela’s bij Veendam-Wildervank, want ook daar telde Sappemeer leden.⁴⁰ Tot een beslissing kwam het echter nog niet. In de door Foeke Wigles Gorter, de leraar van Sappemeer, bijgehouden dagboeken komt de grenskwestie opnieuw regelmatig aan de orde.⁴¹ Hij doet het voorkomen alsof de kwestie in 1825 was afgedaan met een verklaring van de kerkenraad van Sappemeer, dat het hier ging om ‘afstammelingen van de Oude Vlamingsche gemeente van Sappemeer’. Het conflict werd echter pas definitief beslecht door een Koninklijk Besluit van 28 februari 1827, waarin werd bepaald dat doopsgezinden, woonachtig in de burgerlijke gemeente Veendam, tot de doopsgezinde gemeente Veendam-Wildervank behoorden en verplicht waren daaraan hun bijdragen te voldoen.⁴² Veendam-

Wildervank had de ‘aanspraak’ op doopsgezinden in de Borgercompagnie, die onder de burgerlijke gemeente Muntendam woonden, al in 1817 laten vallen.⁴³ Dat de kwestie na 1827 uit de wereld was, blijkt uit het feit dat verscheidene doopsgezinde inwoners van de Borgercompagnie onder Veendam die ooit door Gorter in Sappemeer waren gedoopt, nadien vooraanstaande leden waren van de gemeente Veendam-Wildervank.⁴⁴ Van problemen tussen Post en zijn gemeente is daarna niets meer gebleken. In 1838 ging Post met emeritaat.⁴⁵ Tien jaar later – inmiddels hoogbejaard – maakte hij zich nog verdienstelijk voor de jonge doopsgezinde gemeente in Stadskanaal, door er het onderwijs aan de jeugd te verzorgen.⁴⁶ Op 8 mei 1850 overleed hij, op bijna 80-jarige leeftijd.

MEER FINANCIËLE PERIKELEN

In 1826 waren derhalve de problemen met de leraar opgelost en een jaar later was het conflict met Sappemeer tot een eind gekomen, maar de financiële situatie van de gemeente bleef zorgelijk. In 1825 had zij een schuld van *f* 3.376,48. Daarvan kwam *f* 2.185,35 ten laste van de kerkvoogdij en *f* 1.191,13 ten laste van de diaconie; de armenzorg. In de voorafgaande jaren hadden kerkvoogden en diakenen nogal wat leningen moeten sluiten om de touwtjes aan elkaar te knopen. Zo had de kerkvoogdij, verantwoordelijk voor het onderhoud van kerk en pastorie en voor de betaling van het traktement, een schuld van in totaal *f* 1.759 en de diaconie één van *f* 1.000. Het spreekt voor zich dat de rente en aflossing van deze leningen een zware wissel trokken op de jaarlijkse rekeningen van beide administraties. Tweemaal deed de gemeente in 1825 een poging financiële steun van de ADS te krijgen om van haar schulden af te komen. Eerst vroeg zij een buitengewone subsidie en later een bijdrage van *f* 800 om in elk geval de grootste nood te kunnen lenigen.⁴⁷ Toen de ADS niet met geld over de brug kwam, klopte de gemeente in januari 1827 nogmaals aan. Zij vroeg de tweemaal *f* 200, die zij in de afgelopen jaren had moeten missen vanwege het conflict met Post, alsnog uit te betalen. Verder verzocht zij om een verhoging van de jaarlijkse bijdrage met *f* 50.⁴⁸ Ook op deze verzoeken ging de ADS niet in. De Commissie ter uitdeeling kende met ingang van 1827 wel *f* 150 per jaar toe aan Veendam-Wildervank.⁴⁹

De gemeente moest nu dus zelf een oplossing vinden voor de financiële problemen. Dat gebeurde via – opnieuw – repartitie of hoofdelijke om-

Impressie van Veendam in de negentiende eeuw, in dit geval de hoek van het Oosterdiep en de Ommelanderswijk in 1890 (foto: gemeente Veendam).

slag. Eind november 1827 werd een repartitie opgesteld die een bedrag van *f* 1.175 beliep, om een deel van de schulden te kunnen aflossen, die inmiddels waren opgelopen tot *f* 3.451,85.⁵⁰ In de twee volgende jaren werden repartities opgemaakt van *f* 600 en *f* 700. Het innen van de bijdragen verliep niet zonder problemen, want één lid weigerde pertinent de opgelegde bijdrage te voldoen. De gemeente probeerde daarom het kohier van de hoofdelijke omslag te laten goedkeuren door de gouverneur van de provincie. Dit mislukte, omdat de gouverneur zich niet bevoegd achtte, hoe gepast en doelmatig hij de repartitie ook vond. Voor het jaar 1831 werd een repartitie opgemaakt van *f* 500. De schulden bedroegen toen nog *f* 2.344, maar daartegenover stonden nu ook vorderingen – onder andere uitstaande leningen ten gunste van de gemeente – tot een bedrag van *f* 1.560.⁵¹

Ook de armenzorg had het in deze jaren moeilijk. Over 1826 verwachtte de diaconie een tekort van bijna *f* 580. Men stelde alweer een hoofdelijke omslag voor ter dekking van deze kosten en ter aflossing van de bestaande schuld van de diaconie, die inmiddels was opgelopen tot *f* 1.050. Vanwege de grote financiële aanslag op de leden en omdat hun draagkracht beperkt was, ontstond het plan de omslag uit te smeren over de jaren 1826 tot en met

1830. Over 1828 had de diaconie nog een tekort van *f* 330, maar in 1835 was er een inmiddels een klein batig saldo. Het aantal te onderhouden armen was inmiddels ook afgenomen van tien in 1829 tot vijf in 1835.⁵² Het zou tot de jaren veertig van de negentiende eeuw duren voor Veendam-Wildervank voorgoed van haar schulden af was. In 1841 ontving de gemeente door tussenkomst van hoogleraar Samuel Muller een renteloze lening van *f* 1.700. Deze diende ieder jaar te worden afgelost met een bedrag van *f* 100, wat door de ADS werd ingehouden op de jaarlijkse subsidie, die daartoe was verhoogd tot *f* 250.⁵³ De eerste en enige aflossing vond plaats in 1843. In een brief van 14 oktober 1845 schreef Muller aan de gemeente dat het resterend bedrag van *f* 1.600 zou worden kwijtgescholden, als de gemeente voor de bouw van een nieuwe kerk, waarvan toen sprake was, *f* 4.000 zou weten bijeen te brengen van elders.⁵⁴

GESTUDEERDE LERAREN EN EEN NIEUWE KERK

Op 22 november 1840 trad de eerste gestudeerde leraar aan in Veendam-Wildervank: Pieter Willem van Zutphen.⁵⁵ Hij ontving een traktement van *f* 800 en verder een rijkstoelage van *f* 250. De gemeente telde 150 leden en 250 zielen in 1841.⁵⁶ De belangrijkste gebeurtenis tijdens het leraarschap van Van Zutphen was de bouw van een nieuwe kerk. De oude kerk uit 1768 voldeed niet meer en besloten werd om de bouw van een nieuwe te onderzoeken.⁵⁷ In november 1845 stelde de kerkenraad een commissie in, die op zoek moest naar de financiële middelen.⁵⁸ Al na een maand kwam deze commissie met een intekenlijst, waarop 66 personen hadden ingeschreven voor een totaalbedrag van *f* 2.252. Verder was een verzoek gedaan aan het Rijk om subsidie te krijgen voor de kerkbouw. Vanwege de ontoereikende rijksfinanciën zou daar pas in 1850 over besloten worden. Gezien 'de zwakheid des ouden gebouws' wilde de commissie daar niet op wachten en besloot zij een tweede intekening te houden. Die leverde *f* 836 op, opgebracht door achttien personen.⁵⁹ De provincie Groningen droeg *f* 1.000 bij. In 1849 berichtte de gemeente de ADS, dat er nog slechts een tekort was van *f* 663,42. Om dat te dekken werd een bijdrage van de ADS gevraagd. De ADS kende een subsidie van *f* 400 toe uit het buitengewoon fonds; de rest zou ruimschoots gedekt kunnen worden uit het batig saldo van zo'n *f* 350 dat de gemeente over dat jaar had.⁶⁰ Uiteindelijk bleef er een tekort over dat is betaald in de vorm van een renteloos voorschot door een van de rijke leden in de Borgercompagnie.⁶¹

Doopsgezinde kerk, gebouwd in 1849, en pastorie aan het Boven Oosterdiep in Veendam (foto: Veenkoloniaal Museum Veendam).

De kerk is waarschijnlijk korte tijd na september 1849 in gebruik genomen.⁶²

In datzelfde jaar – 1849 – richtte een groepje doopsgezinden in Stadskanaal een eigen doopsgezinde gemeente op. Tot dan toe hadden dopers in deze jonge, snel groeiende veenkolonie behoord tot de gemeente Veendam-Wildervank. Onder de vele nieuwe inwoners waren verscheidene doopsgezinden, die het bezwaarlijk vonden om aangewezen te zijn op de kerkdiensten in Veendam door de grote afstand. Een landelijke geldinzamelingsactie onder doopsgezinde gemeenten voor de bouw van een eigen kerk en pastorie was succesvol.⁶³ Op 9 maart 1851 werd het nieuwe kerkgebouw ingewijd en in 1852 kreeg Stadskanaal een eigen predikant. De gemeente had toen 39 leden, tegen 155 in Veendam-Wildervank.⁶⁴

Van Zutphen aanvaardde in 1850 een beroep uit Emmerich. Hij nam op 26 mei 1850 afscheid van Veendam. In augustus van datzelfde jaar werd Anthony Winkler Prins beroepen met 76 van de 80 stemmen. Op 1 december deed

Anthony Winkler Prins en zijn vrouw Henriëtte Rensina Klijnsma in 1869 (foto: Veenkoloniaal Museum Veendam).

hij zijn intrede.⁶⁵ Hij werd beroepen op een traktement van *f* 800, waarbij nog *f* 250 rijkstoelage kwam. Ook ontving hij kindergeld van het Rijk.⁶⁶ Toen hij in 1853 een beroep ontving van de gemeente Koog en Zaandijk, brachten enkele leden van Veendam-Wildervank *f* 150 bijeen ter verhoging van zijn traktement om hem zo te behouden voor de eigen gemeente.⁶⁷

Winkler Prins was een man met vele talenten.⁶⁸ Op tal van terreinen is hij actief geweest en heeft hij bergen werk verzet. Zijn werk als doopsgezind predikant verschafte hem een vast inkomen, maar dit was onvoldoende om zijn kinderrijke gezin te onderhouden en met name voor de studie van zijn kinderen. Daarom hield hij zich bezig met het vertalen van buitenlands werk, met de verspreiding en popularisering van de natuurwetenschappen in ons land en met het schrijven van de *Geïllustreerde encyclopaedie*. Aan de eerste druk ervan werkte hij dertien jaar (van 1868 tot 1881). Maar hij was ook actief op literair gebied, op politiek terrein en hield zich bezig met de bevordering van plaatselijke belangen. Kwam zijn werk als predikant niet in het gedrang door al die activiteiten? Volgens Van der Mark is hierover vanuit de gemeente nooit geklaagd: 'Men was trots een dominee in eigen kring te hebben die in het hele land waardering ondervond en bekendheid genoot.'⁶⁹

Zoals blijkt uit het bewaard gebleven archief van de doopsgezinde gemeente Veendam-Wildervank, heeft Winkler Prins ook binnen deze gemeente zijn sporen nagelaten. Het karakteristieke, ietwat priegelige handschrift is in tal van stukken terug te vinden, maar binnen de gemeente heeft hij zich tevens laten kennen als een man van ideeën en initiatieven. Al in een van de eerste kerkenraadsvergaderingen die hij leidde, stelde Winkler Prins de vorming van een fonds voor. Met dit fonds wilde hij de gemeente beschermen tegen onvoorziene tegenvallers, maar ook de betrokkenheid van de leden bij de gemeente vergroten. De kerkenraad vond de tijd hier echter nog niet rijp voor. Twee jaar later – in 1853 – stemde zij wel in met de vorming van het fonds, maar opnieuw werd niet veel haast gemaakt. Uiteindelijk benoemde de gemeente pas in maart 1855 een commissie 'ter behartiging van de zaken van het fonds'. De daadwerkelijke realisering liet nog weer vijf jaar op zich wachten. In 1860 werd een eerste intekening voor het fonds gehouden die *f* 1.703 opbracht. De rente van het fonds was in de eerste plaats bedoeld voor het predikantstraktement.⁷⁰

In het verleden had in Pekela een doopsgezinde gemeente bestaan. Sinds het wegvallen van die gemeente behoorden doopsgezinden in Pekela tot de gemeente Veendam-Wildervank. Ook hier werd de afstand naar de kerk in Veendam steeds bezwaarlijker gevonden. In het voetspoor van Stadskanaal

pleitten doopsgezinden in Pekela voor een eigen kerk, maar zij wilden nog geen zelfstandige gemeente. Na een landelijke geldinzamelingsactie onder doopsgezinde gemeenten werd een kerk gebouwd, die in gebruik werd genomen in augustus 1852. Winkler Prins trad ook hier op als predikant. Daarvoor werd zijn traktement verhoogd met *f* 200. Dat bedrag werd geheel door de ADS gesubsidieerd. Pekela had in 1853 23 leden en in 1858 30.⁷¹

Het ging de gemeente Veendam-Wildervank voor de wind. Telde de gemeente in 1853 nog 160 leden, die in Pekela meegerekend, in 1860 was dat aantal toegenomen tot 186. Wel bleef de gemeente aangewezen op subsidiëring door de ADS. In 1853 werd de bijdrage met *f* 50 verlaagd tot *f* 200, en in 1854 met nog eens *f* 50. De hele negentiende eeuw zou de gemeente een subsidie van *f* 150 blijven ontvangen.⁷² De administratie van de kerkvoogdij liet een aanzienlijk gunstiger beeld zien dan in de jaren twintig. In de periode 1842 tot en met 1859 was er steeds een batig saldo. De jaren 1860 tot en met 1864 vertoonden een tekort, maar in de volgende jaren was er weer een batig saldo.⁷³ En hoewel het aantal te onderhouden armen iets was toegenomen (in 1854 waren het er dertien),⁷⁴ waren in de periode 1854 tot en met 1859 ook de rekeningen van de diaconie nagenoeg sluitend.⁷⁵

TOT SLOT

Sappemeer en Hoogezand, Veendam en Wildervank zijn alle vier veenkoloniën waar de turfafgraving begon in de zeventiende eeuw en zich vanaf dat moment kolonisten vestigden. Terwijl heel veel doopsgezinden naar Sappemeer en Hoogezand trokken, waren dat er beduidend minder in Veendam en Wildervank. Sappemeer had aan het eind van de achttiende eeuw een grote redelijk welvarende doopsgezinde gemeente. Die van Veendam was niet alleen klein, maar ook armlastig. De oorzaak van dat opmerkelijke verschil moet gezocht worden in de ontstaansperiode van de veenkoloniën. Op aandringen van de provinciale synode van de gereformeerde kerk vaardigden burgemeesters en raad van de stad Groningen in 1661 een ordonnantie uit waarin ‘alle Mennonieten, welke zich tot *Veendam* en *Wildervanck* hadden nedergesett, van wat gesindtheid deselve ook souden mogen wezen’ werd verboden ‘eenige vergaederingen ofte conventiculen te holden’.⁷⁶ Dit belemmerde de toestroom van dopers naar Veendam en Wildervank sterk. Dat de mennisten hier bovendien minder kapitaalkrachtig waren dan die in Sappemeer had met het volgende te maken. Bij de ontginning van de Sappemeerster venen speel-

den doopsgezinden uit de omgeving van Heerenveen een belangrijke rol. Zij namen als investeerders deel in een aantal compagnieën die overeenkomsten sloten met de stad Groningen over de exploitatie van grote delen van het Sappemeester veengebied. Nazaten van deze kapitaalkrachtige doopsgezinden, die zich aansloten bij de Groninger Oude Vlamingen, hebben nog heel lang een voorname positie bekleed in de gemeente van Sappemeer. Doopsgezinden die in de zeventiende eeuw naar Veendam en Wildervank kwamen, waren vooral Danziger Oude Vlamingen uit Noordwest-Overijssel. Ook zij vonden hun emplot overwegend in de turfwinning, maar namen niet als investeerders deel in de compagnieën.⁷⁷

De aansluiting bij de gemeente Veendam-Wildervank van een aantal doopsgezinden in de Borgercompagnie, die voordien lid waren geweest van de gemeente Sappemeer, heeft de eerstgenoemde gemeente geen windeieren gelegd. Bij de verbetering van de financiële positie van Veendam-Wildervank heeft hun komst zeker een belangrijke rol gespeeld. Van de vijftien doopsgezinden die voorkomen op de uit 1813 daterende lijst van de honderd hoogstaangeslagenen in de gemeente Veendam, was de rijkste Wijbe Hindriks van der Laan (1749-1815), landbouwer in de Borgercompagnie onder Veendam, maar lid in Sappemeer.⁷⁸ Zijn nazaten traden na 1827 allen toe tot de gemeente Veendam-Wildervank. Op de beide intekeninglijsten uit 1845-1846 voor de bouw van een nieuwe kerk – met een opbrengst van f 3.088 – schreven de leden van de familie Van der Laan in voor maar liefst f 1.300, terwijl een lid van dezelfde familie het overgebleven tekort (voorlopig) voor zijn rekening nam.

Opmerkelijk is dat door ingrijpen van de burgerlijke overheid de gemeente Veendam-Wildervank in staat gesteld werd om haar financiële positie te verbeteren. Vanuit dopers historisch perspectief bezien had de gemeente Sappemeer gelijk, toen zij in het conflict over de doopsgezinden in de Borgercompagnie stelde, dat iedere doopsgezinde de vrijheid heeft zijn of haar gemeente te kiezen en dat overheidsbemoeienis daarbij niet past. De in 1796 ingevoerde strikte scheiding van kerk en staat was echter vanaf 1801 alweer teruggedraaid. Gelijkberechting was gebleven, maar alle denominaties kregen met eenzelfde overheidsbemoeienis te maken.⁷⁹ Ook doopsgezinden ontkwamen hier niet aan, de inspanningen van de ADS ten spijt om de onafhankelijkheid van de Nederlandse mennisten en hun gemeenten zoveel mogelijk te handhaven.⁸⁰ Niet alleen via de landstoelagen voor predikanten en, in samenhang daarmee, de koninklijke goedkeuring die nodig was voor het beroepen van een predikant, oefende de overheid invloed uit. Ook diaconieën kregen te maken met de bemoeienis van de gemeentelijke, provinciale en rijksoverheid

bij het onderhoud van armen.⁸¹ Waartoe die bemoeienis uiteindelijk kon leiden, hebben we hiervoor gezien.

NOTEN

- 1 Brief van Harm Izaaks van Hinte aan de kerkenraad van de Amsterdamse gemeente bij de Zon van 13 mei 1788; Stadsarchief Amsterdam (hierna: SAA), toeg. nr. 1120 (Archief van Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam en rechtsvoorgangers), inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer B 2301).
- 2 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland; van derzelver ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* (Lecwarden & Groningen, 1842), I, 211, noemt in dit verband de Amsterdamse gemeente bij de Zon, Rotterdam, Hoorn, Enkhuizen, Almelo, Ouddorp, Altona en ook Giethoorn.
- 3 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen*, I, 149.
- 4 *The Mennonite Encyclopedia* (hierna: ME) 5 dln. (Scottsdale Pa. etc., 1955-1990), II, 840; H.C. Hulshoff, 'Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw en de van Zenderen/Borne afkomstige familie van Hendrik Berendsz Hulshoff', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 18 (1992), 53-82.
- 5 ME II, 839, vermeldt 1752 als beginjaar van zijn leraarschap in Veendam-Wildervank en 1764 als het jaar van zijn terugtreden. M.A. Hijlkema, die van 1922 tot 1926 predikant was van de doopsgezinde gemeente Veendam-Wildervank-Pekela, schreef in 1925 een serie artikelen voor *De zondagsbode* over de geschiedenis van de doopsgezinde gemeente Veendam-Wildervank. Door de doopsgezinde gemeente Noordoost Nederland is deze artikelenreeks op haar website geplaatst: www.dgnoordoostnederland.doopsgezind.nl. In de tweede aflevering van deze artikelenreeks noemt Hijlkema geen beginjaar van het leraarschap van Gerrit Hendriks Hulshoff, maar wel december 1763 of januari 1764 als eind. Informatie over Hulshoffs leraarschap in Loppersum is ontleend aan W. Stuve, *De geschiedenis van de doopsgezinden in Leermens, Loppersum en 't Zandt* (ongepubliceerd manuscript), 19.
- 6 S.H. Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Groninger Veenkoloniën en Selwerd [1590-1811]* (Eexterzandvoort, 2013), 59.
- 7 Groninger Archieven (hierna: GA), DTB 609.
- 8 *Naamlyst der remonstrantsche professoren en predikanten, benevens die der doopsgezinden, in en buiten de Vereenigde Nederlanden, veranderd tot het begin des jaars 1780* (hierna: Naamlijst 1780); Naamlijst 1782; ME IV, 862.
- 9 Naamlijst 1787; S. Koorn, *Inventaris van de archieven van de doopsgezinde gemeente Noordbroek-Nieuw Scheemda*, GA, (2005); S. Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in het Oldambt [1577-1811]* (Eexterzandvoort, 2002), 203; ME IV, 1063.
- 10 Naamlijst 1787.
- 11 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer B 2300); ME II, 98, en IV, 1060.
- 12 Naamlijst 1788, 'Doopsgezind Kerk-Nieuws'. Pieter Beets Pzn., ca. 1755-1813, was van 1785 tot 1789 leraar in Leer en Altona, daarna in Zaandam-Nieuwe Huis; ME I, 264.
- 13 Naamlijst 1789, 'Doopsgezind Kerk-Nieuws'.
- 14 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer 2303).
- 15 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer 2305).
- 16 Naamlijst 1806; in het 'Doopsgezind Kerk-Nieuws' wordt abusievelijk gesproken van een 'beroep naar de Knijpe'; ME IV, 1062.

- 17 'Doopsgezind Kerk-Nieuws', in: *Naamlijst* 1806.
- 18 B. Dop & P. Visser (red.), *Ernstige godsvrucht en gezond verstand; een selectie uit de dagboeken van Foeke Wigles Gorter (1756-1836), leraar van de doopsgezinden in Sappemeer* (Hilversum, 2010) (*Manuscripta Mennonitica* V), 98, 104, 110 en 111.
- 19 Dop & Visser, *Ernstige godsvrucht*, 116; SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer 2306).
- 20 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer 2307).
- 21 'Kerknieuws', in: *Naamlijst* 1810.
- 22 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer B 2306).
- 23 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer B 2308).
- 24 SAA, toeg. nr. 843 (Archief van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit), inv. nr. 87, brief van Post aan de ADS van 3 december 1824.
- 25 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 5, brief nr. 93.
- 26 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.
- 27 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer B 2306), en GA, toeg. nr. 800 (Archief van de Gouverneur, na 1850 Commissaris des Konings in de provincie Groningen), inv. nr. 97.
- 28 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204. Veendam-Wildervank had ook nog jaarlijks financiële steun uit een speciaal fonds gehad, de *Liefdecassa*, in 1755 in Amsterdam opgericht en in 1808 naar Hoorn verplaatst. Vrij kort na de komst van Post werd deze bijdrage (f 50) beëindigd; SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer B 2306), en toeg. nr. 843, inv. nr. 5, brief nr. 93. Zie over de *Liefdecassa* inventaris van SAA, toeg. nr. 843; www.stadsarchief.amsterdam.nl/archieven
- 29 GA, toeg. nr. 2127 (Archief van de doopsgezinde gemeente Veendam-Wildervank), inv. nr. 2.
- 30 GA, toeg. nr. 800, inv. nr. 97.
- 31 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.
- 32 Dop & Visser, *Ernstige godsvrucht*, 306.
- 33 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 988 (inv. De Hoop Scheffer B 2308). Winkler Prins, de latere leraar van Veendam-Wildervank beschouwde dit misbruik van de letter *h* als eigen aan het door hem verafschuwde Groninger volksdialect; G. van der Mark, *Een bekende onbekende; leven en werken van Anthony Winkler Prins* (Veendam, 1988), 49.
- 34 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 87.
- 35 Mijn beschrijving van het conflict en het verloop daarvan is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op de correspondentie in SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 87.
- 36 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.
- 37 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 2.
- 38 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 23.
- 39 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.
- 40 GA, toeg. nr. 800, inv. nr. 94.
- 41 Dop & Visser, *Ernstige godsvrucht*, 168-170, 174, 179, 182, 185-187, 191, 203-205, 218, 221 en 247-248.
- 42 GA, toeg. nr. 364 (Archief van de doopsgezinde gemeente Sappemeer), inv. nr. 26 (*Kerkeboek*).
- 43 Dop & Visser, *Ernstige godsvrucht*, 186.
- 44 Gorter doopte 301 personen in de periode 1805 tot 1835 (zie Dop & Visser, *Ernstige godsvrucht*, 377 (bijlage VI)), van wie tien in de Burgercompagnie onder Veendam woonden, allen landbouwers of vrouwen van landbouwers. Ook ME IV, 801, gaat in op de grenskwestie tussen Sappemeer en Veendam-Wildervank en de gevolgen daarvan, maar geeft een mijns inziens niet

correcte voorstelling van zaken. Verder noemt ook Hijlkema in het vierde deel van zijn artikelenreeks uit 1925 de kwestie van de Borgercompagnie, door hem betiteld als 'het Menniste Elzas-Lotharingen'.

45 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.

46 SAA, toeg. nr. 1120, inv. nr. 978 (inv. De Hoop Scheffer B 2248).

47 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 87.

48 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 2.

49 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.

50 GA, toeg. nr. 2127, inv. nrs. 2 en 140.

51 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 27.

52 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 129.

53 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204, en GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 1.

54 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 2. Zie over de financiële perikelen ook Hijlkema in het derde en vierde deel van zijn geschiedenis van de gemeente.

55 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 1. Van Zutphen studeerde van 1828 tot 1835 aan de kweekschool, was van 1836 tot 1840 leraar in Tjalleberd en van 1850 tot 1873 in Emmerich; *Verslag wegens den staat der Algemeene Doopsgezinde Societeit, in Holland; voor den jare 1828*, 32; Verslag ADS over 1835, 21; Verslag ADS over 1836, 31; *ME* II, 212, en IV, 731.

56 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.

57 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen*, I, 211; Hijlkema in het tweede deel van zijn geschiedenis van de doopsgezinde gemeente Veendam-Wildervank; Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Groninger Veenkoloniën*, 60.

58 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 2.

59 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 155.

60 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.

61 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 2.

62 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 2, kerkenraadsnotulen 5 september 1849: besloten het Avondmaal in de nieuwe kerk te houden, zodra dat mogelijk is.

63 De actie bracht f 5.500 op, waarvan f 2.058, dus 20½ uit de Amsterdamse gemeente; SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204, en toeg. nr. 1120, inv. nr. 978 (inv. De Hoop Scheffer B 2249).

64 Aantallen vermeld in het door de Commissie ter uitdeeling bijgehouden register; SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.

65 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 2; *ME* II, 212.

66 Oplopend van f 30,67 in 1851 tot f 137,50 in 1860; SAA, toeg. nr. 843, inv. nrs. 204 en 205.

67 GA, toeg. nr. 2127, inv. nrs. 2 en 19; SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204.

68 Anthony Winkler Prins, geboren in 1817, studeerde van 1838 tot 1841 aan de kweekschool, was daarna leraar in Tjalleberd en van 1850 tot zijn emeritaat in 1882 in Veendam-Wildervank. De biografische gegevens zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan Van der Mark, *Een bekende onbekende*.

69 Van der Mark, *Een bekende onbekende*, 104.

70 GA, toeg. nr. 2127, inv. nrs. 2 en 19.

71 SAA, toeg. nr. 843, inv. nr. 204, en toeg. nr. 1120, inv. nr. 970 (inv. De Hoop Scheffer B 2185); GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 2.

72 SAA, toeg. nr. 843, inv. nrs. 204 en 205.

73 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 183.

74 GA, toeg. nr. 2127, inv. nr. 130.

75 SAA, toeg. nr. 843, inv. nrs. 204 en 205.

76 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen*, I, 210; Abels, *Geschiedenis der*

doopsgezinden in de Groninger Veenkoloniën, 49.

77 Hierover uitvoerig Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Groninger Veenkoloniën*.

78 P.J. van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, 2 dln. ('s-Gravenhage, 1951), II, 608-707.

79 J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 2^e dr., (Hilversum, 2006), 254-256.

80 Zie in dit verband Verslag ADS over 1816, 6, en Verslag ADS over 1817, 6.

81 Zie over de armenwet van 1818 en de aanvullende regelingen van de armenzorg in de provincie Groningen van 1827 en 1832: M. Hillenga, 'De kerken', in: P. Brood et al. (red.), *350 jaar Veendam en Wildervank* (Bedum, 2005), 131-132.

Abraham van der Wateren

Schoffie – soldaat – schoenmaker

MECHTELD GRAVENDEEL

In het archief van het doopsgezinde armenhuis in Haarlem treffen we sporen aan van het woelige leven van Abraham van der Wateren.¹ Abraham werd geboren in roerige tijden, op 17 maart 1795, vrijwel op hetzelfde moment als de Bataafse Republiek. Na enkele jaren overleed zijn moeder Jansje Frijn. Abraham's vader Jan kon niet in zijn eentje voor de zes kinderen zorgen. Daarom werden op 18 januari 1810 de jongste twee, Abraham en zijn zusje Jacoba, opgenomen in het armenhuis aan het Groot Heiligland te Haarlem.

SCHOFFIE

Zoals alle kinderen in dat huis werd ook Abraham door de binnenvader van het huis tewerkgesteld. Hij werd – een kind nog – geplaatst in de tuin, bij een spinwinkel en bij een schoenmaker. De jongen bleek geen gemakkelijk type, want wegens luiheid en wangedrag werd hij telkens vrijwel direct weer ontslagen. Abraham werd herhaaldelijk op het matje geroepen door de regenten van het armenhuis en in juli 1812 zelfs 'aan het blok gesloten'. Men dreigde hem terug te sturen naar zijn vader of – erger nog – op de spinzolder te plaatsen, omdat men niet kon dulden dat 'luie lediglopers hier in dit Godshuis rondzwerven'.² Toen Abraham een maand na deze bestraffing een deel van zijn verdiende loon stiekem in eigen zak stak, werd hij door de regenten gedurende twee weken op water en brood gezet. Men deelde hem mee dat hij twee weken het huis niet uit mocht. Abraham reageerde op dit vonnis met 'eene verregaande onbeschaamdheid',³ waarop de regenten zijn straf direct verdubbelden: hij kreeg vier weken huisarrest. Hij moest ook hierna nog vele malen worden gecorrigeerd en gestraft. Het is duidelijk dat de regenten van het armenhuis Abraham van der Wateren liever zagen gaan dan komen.

3

Abraham van de Wateren, ~~zijn~~ ^{zoon} ~~veertien~~ ^{zoon} ~~diegen~~ ^{diegen} ~~ant~~ ^{ant} ~~doofde~~ ^{doofde}
 van wangen drag ~~uitlijp~~ ^{uitlijp} ~~diens~~ ^{diens} ~~als~~ ^{als} ~~Schoonma~~ ^{Schoonma}
 ker Jongen ontlaagen, en ledend aan het blok gesloten
 lynde; staat thans binnen, en word aan gelykt om
 vader gelyde van den Binnen vader ernstig na wijk
 te zoeken, is het niet aan het Schoonmaken dan aan
 een ander bedrijf, of dat Regenten zich anders zinde
 gemoedmaakt zien hem by Zyn Vader te rang of na
 de Spinnel der te zenden als niet kunnen de gedroegen
 dat hie ledigloper is in dit Goddus Zondwewen

Passage in het notulenboek van de regenten van het doopsgezinde armenhuis handelend over het wangedrag van Abraham van der Wateren, 1812 (archief VDGH, inv. nr. 903, p. 284).

SOLDAAT

Deze geheime dan wel uitgesproken wens van de regenten werd verhoord toen Abraham, samen met zijn maat Jakob Surendonk, in november 1813 het verzoek indiende om in dienst te treden van de landsmilitie. Deze legergroep was opgericht door het Provisioneel Algemeen Bestuur der Nederlanden als volksbewapening, onder andere om de laatste Franse troepen te verdrijven van vaderlandse bodem. De regenten willigden het verzoek maar al te graag in. Beide jongemannen werden zelfs gecompimenteerd met hun vaderlands-liefde. In het notulenboek zetten de regenten hun beweegredenen uiteen:

De ontzettende staatkundige gebeurtenissen dezer dagen, waarin het schijnt dat ons zo ongelukkig zoo lang verdrukt vaderland van het zoo algemeen gehaat juk der Fransche overheersching door den Goddelijken bijstand, staat ontslagen te worden: het naderen der zegenvierende legers van de tegen den Fransschen Keizer verbondene Mogendheden op onze grenzen; het ontruimen en verlaten der meeste steden van Holland door de Fransche troepen en de maatregelen van wegens het provisioneel algemeen bestuur der Nederlanden genomen om het oogmerk der geallieerde legers ter verdere verdrijving van den algemeenen vijand van onzen va-

derlandschen bodem, zoo veel mogelijk bevorderlijk te zijn, blijkens eene proclamatie op gisteren alhier in naam van den Heere Prince van Oranje gedaan, onder anderen ook behelzende een oproeping van manschappen, om vrijwillig de wapenen op te vatten, ten einde tot spoedigsten eenige magt te verzamelen, om zoo lang slechts gebruikt te worden als het oogenblikkelijk gevaar exteert van eene mogelijke kortstondige terugkomst der thans retirerende Franschen 't welk geen ander doel zou kunnen hebben dan roof, plundering en verwoesting. Dit alles in overweging nemende en regenten van bovengenoemde jongelingen verstaan te hebben dat zij, beziel met gevoelens van Vaderlands liefde, alleen verlangen om ook iet kunnen toe te brengen ter afwering van gevreesde onheilen en was het mogelijk ter geheele verdrijving der Fransche troepen en als dan, na dit gewenschte doel bereikt te hebben, wenschten terug te keeren tot dit huis en voorgaande werkzaamheden, hebben regenten na rijp beraad goedgevonden aan het voorstel gehoor te leenen en het verzoek der genoemde jongelingen toe te staan [...]⁴

Op 2 mei 1814 verliet Abraham het armenhuis om in dienst te treden van de landsmilitie. Al enkele weken later ontvingen de regenten een brief van hem. Die brief maakt trouwens duidelijk dat de jongen ook tijdens de schrijflessen op school niet altijd zijn best gedaan had:

Tot Haarlem op het Groot Heiliglant in het benisten armenhuis aan de rogenten en voogden

Zeer geliefden vaders en moeders ik laat uu weten dat ik nog vris en gezont ben en ik wens van uw het zelfden was het anders het zal mijn hart en ziel leet zijn en ik denk met verlof over te komen, maar vaders en moeders ik wou een vrindelijk verzoek doen of de vaders en moeders mij een klein weenig gelt blieven te sturen dat ik tuis zou kunnen komen daar ik in twee jaar niet tuis ben geweest, maar lieven vaaders en moeders mijn verzoek is of gij de groetenis blijft te doen aan al de inwoonders van het huis verder blijf ik uw geagten zoon Abram van Wateren. Als de vaders mijn een brief blieven te sturen, stuurt hem dan aan de zesden kompagnie artilderie trijn tot zertogenbos.

Abraham van de Wateren soldaat in het 9^e battallion 10^e compagnie....
In garnizoen te Breda.⁵

De regenten besloten om Abraham een 'douceur' toe te staan 'welke som op de eene of andere wijze hem zal bezorgt worden'.⁶ In de jaren hierna bestookte Abraham de regenten herhaaldelijk met brieven waarin hij telkens om een toelage vroeg. Steeds waren de regenten bereid hem hierin tegemoet te

Militairen van de Nationale milisie 1814 (foto: Legermuseum Delft).

komen, hoewel bij elke geldzending een vermaning werd bijgesloten dat hij moest afzien van verdere verzoeken om geld.

SCHOENMAKER

Toen Abraham in juli 1818 uit dienst trad en zich weer bij het armenhuis meldde, werd hem zijn spaarpot ter hand gesteld met daarin zes guldens, zes stuivers en acht centen. Ook kreeg hij een paar zilveren gespen en enig schoenmakersgereedschap. Men vroeg advies aan de diakenen van de doopsgezinde gemeente, want wat moest men verder met hem aan... Abraham was inmiddels 23 jaar oud en men was niet van zins hem opnieuw in het armenhuis op te nemen. De diakenen adviseerden om hem, in plaats van geld, een

Lieve gelyk den Vaders
 en moeders ik laat nu weten dat
 ik nog vires en gezout ben en ik laat
~~en weten~~ wens van nu het zelfden
 was het anders het zal mijn van kant
 en zal het zijn en ik denk met ver-
 lof over te komen maar vaders en
 moeders ik wou een vriendelyk van
~~te hooren~~ of den vaders en moeders
 een klein weening gett bliuven
 sturen dat ik thuis roudt deuren
 komen daarch in twee jaar
 met thuis ben ge weest Maar lie-
 ven vaders en Moeders mijn ver-
 troek is of gy regneren is bleef te
 Toen aan al de in de vaders dankte
 Heis verder blijf ik mi gezeten
 zoon Abram van Walen
 als de vaders mijn een brief bliuven
 te sturen stuur hem dan aan

Brief van Abraham van der Wateren aan de regenten en regentessen van het doopsgezinde armenhuis, juni 1814 (archief VDGH, inv. nr. 913).

10.8 — *Mr. Diet Abraham van Der Wateren te me
Gehismon 12, is thier Biet Volgenden Goe
Alle Een Halve Uytent Rude Geyven*

July 16	3 hemden	---	---	---	3	0
	5 gassen	---	---	---	5	1
	3 hemdrot	3 1/2 el linnen a 35	16	2	5	0
		3 1/2 el linnen a 12	1	0	0	0
		maaktom	3	---	7	7
	2 kled doeken	---	---	---	2	10
	3 slaapmats	---	---	---	3	8
	opgaan kousen	---	---	---	2	16
	3 linnen broek d. kiel	---	---	---	3	9
	3 hoes	---	---	---	2	10
augustus 13	een buis	3 1/2 el linnen a 10	10	12	28	14
		3 1/2 el linnen a 10	10	13	43	5
	een broek	3 1/2 el linnen a 10	10	14	8	2
		3 1/2 el linnen a 10	10	15	48	10
		maaktom	3	10	---	---

Bedeling van kleding aan Abraham van der Wateren in 1818 in het register van bedeling en de onkosten van het huishouden van het doopsgezinde armenhuis, 1811-1820 (archief VDGH, inv. nr. 932, fol. 111).

uitzet mee te geven bestaande uit kleding en linnengoed. Die zou hij pas mogen ophalen wanneer hij een goede werkbaas gevonden had. Abraham had mogelijk in het leger wat discipline opgedaan. En inderdaad meldde hij zich enkele weken later bij de regenten met de mededeling dat hij in de leer ging bij schoenmaker Kemels alwaar hij vier guldens per week zou gaan verdienen. Zo verliet Abraham het armenhuis met 'een buis en broek om naar de kerk te gaan'.⁷ Hoe het verder met hem gegaan is niet geheel duidelijk, maar in de notulen van het armenhuis komt Abraham hierna niet meer voor.

NOTEN

- 1 Archief Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem (hierna: VDGH), inv. nrs. 903, 913 en 932.
- 2 Archief VDGH, inv. nr. 903, p. 284.
- 3 Archief VDGH, inv. nr. 903, p. 285.
- 4 Archief VDGH, inv. nr. 903, p. 301-302.
- 5 Archief VDGH, inv. nr. 913.
- 6 Archief VDGH, inv. nr. 903, p. 317.
- 7 Archief VDGH, inv. nr. 903, p. 372.

‘Daar praaft het Landhuis in zyn’ deftige plantagie’

Hofsteden en herenkamers in het doopsgezinde
buitenleven in Friesland, 1650-1800

YME KUIPER

Het is niet voor niets dat Erik de Jong zijn in 1993 verschenen proefschrift *Natuur en kunst* over de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur tussen 1650 en 1740 begint met de aankoop door de rijke, doopsgezinde weduwe Agnes Block van een hofstede in de jurisdictie van Loenen in de provincie Utrecht. De in Emmerich geboren Agnes was door haar huwelijk beland in het milieu van rijke Amsterdamse, doperse zijdehandelaren. De aankoop in 1670 betrof ‘seeckere huysingen, hoff, bergen, schuere, stallingen ende verdere getimmert ende plantage’.¹ De voormalige eigenaar van deze aan de westoever van rivier de Vecht gelegen hofstede in Nieuwersluis was een vertegenwoordiger van het bekende Amsterdamse regentengeslacht Backer. Vier jaar later liet Agnes zich samen met haar tweede echtgenoot Sybrand de Flines, eveneens een rijke, doopsgezinde zijdehandelaar, én zijn twee dochters uit een vorig huwelijk, door de schilder Jan Weenix portretteren in de opvallend fraaie tuin van haar buiten. Dat had inmiddels de naam Vijverhof gekregen, naar de nieuwe, ruime vijvers die in de tuin waren gegraven. Immers evenals vele rijke Amsterdammers had Agnes, die zelf met haar eerste man aan de Herengracht had gewoond, langs de Vecht een stuk agrarische grond (in haar geval van bijna 15 morgen) met opstallen gekocht, om daarop vervolgens een buitenhuis te laten bouwen en een tuin aan te leggen. Net als haar tweede man was Agnes een groot liefhebster van botanie. Vandaar dat zij zich stortte op het kweken en verzamelen van allerlei soorten planten uit vele windstreken, waaronder de ananas. Agnes onderhield vriendschap met de dichter Joost van den Vondel en met de uit Frankfurt afkomstige bloemenschilderes Maria Sybilla Merian, maar ook met geleerde botanisten uit het buitenland.²

Dat een vrouw in die tijd zo’n internationaal netwerk had met het oog op de tuinkunst en mede daardoor een grote botanische reputatie kon opbou-

wen was vrij uitzonderlijk, maar dat zij als representant van de Amsterdamse sub-elite van vermogende doopsgezinden rond 1700 over een buitenhuis in de naaste of wijdere omgeving van Amsterdam beschikte is minder verbaazingwekkend. Zo laat Daan de Clercq in een artikel uit 1998 in *Doopsgezinde Bijdragen* zien, dat het riviertje het Gein, meer nog dan de Vecht, in de loop van de zeventiende eeuw bijzonder populair raakte onder rijke, doopsgezinde, Amsterdamse kooplieden om er een buitenplaats te kopen of aan te leggen.³ Daardoor was hier in het begin van de achttiende eeuw een ‘mennistenhemel’ ontstaan. Al in 1642 had de doopsgezinde lakenkoopman Gerbrant Anslo de architect Philip Vingboons in de arm genomen om het imposante huis Driemond aan het Gein te bouwen. Pas in de achttiende eeuw zou de term ‘buitenplaats’ ingeburgerd raken. Vóór 1700 waren de aanduidingen ‘hofstede’ en ‘lusthof’ gebruikelijk en die zouden nadien nog lang populair blijven. In zijn artikel werpt De Clercq de vraag op of het Gein wel een ‘toplocatie’ was, zoals bepaalde delen van de Vecht, die zo prominent zijn afgebeeld in de prentenuitgave *De zegepraalende Vecht*, van Daniël Stoopendaal uit 1719. De rijke Amsterdammers aan de Vecht waren immers verbonden met het regentenpatriciaat en de vermogende doopsgezinden waren dat in principe niet. Zouden mensen die deel uitmaakten van de eerste groep de vestiging aan het Gein misschien als te eenvoudig en te boers hebben gezien? Het buitenleven aan de Vecht mocht dan begonnen zijn met de aankoop van *boerenhofsteden*, waarvan een apart woongedeelte – de zogeheten herenkamer – als zomerverblijf voor de eigenaar diende, na verloop van tijd werden deze nagenoeg allemaal verbouwd tot *herenhofsteden*, met steeds fraaier ingerichte siertuinen.

BUITENLEVEN ONDER VERMOGENDE DOOPSGEZINDEN IN FRIESLAND

‘Te boers’ – die kwalificatie vormt de aanleiding tot de formulering van het kernthema van dit artikel: de ontwikkeling van een zekere hang naar buitenleven onder vermogende doopsgezinden in Friesland, met name in de loop van achttiende eeuw. Gingen relatief gefortuneerde doperse kooplieden, reders en handelaren in Friesland ook hofsteden aankopen of aanleggen? Kwamen er ‘mennistenhemels’ in Friesland voor? In het geval van Amsterdam lijkt het er sterk op dat het een soort clan van doopsgezinde families was die zich met een zekere gretigheid stortte op de mode van het buitenleven. Dat wil zeggen, een groot deel van voorjaar en zomer liet men de grote, stinkende stad

De zeventigjarige David van Mollem (links) met zijn schoonzoon, diens tweede echtgenote, hun kinderen én Van Mollems twee kleinkinderen (uit vorig huwelijk van deze schoonzoon met zijn dochter) in de door hem zelf ontworpen tuin van zijn buitenplaats Zijdebalen bij Utrecht; door Nicolaes Verkolje, 1740 (collectie Twents Museum).

met het drukkende bestaan van werk en sociale verplichting achter zich om zich te gaan ontspannen op het platteland. Dit artikel vormt niet meer dan een aanzet om de zojuist opgeworpen vragen systematisch en meer volledig te beantwoorden.

De kunsthistoricus R. van Luttervelt wees er in 1948 al op dat de buitenplaatscultuur aan het Gein ‘boerser, meer provinciaals’ oogde dan het ‘uiterlijk praalvertoon’ van die aan de Amstel en de Vecht. Zulke regionale verschillen zag hij veroorzaakt door ‘onderlinge beïnvloeding van in elkaars nabijheid gelegen goederen en in de nuances in stand en afkomst van de bewoners’.⁴ Hij noemde vervolgens allerlei contrasten tussen streken in Holland. Zo typeerde Van Luttervelt het buitenleven in Kennemerland als:

zeer rijk, stijf en deftig. Hier hadden fabrikanten van laken en fluweel, dikwijls doopsgezind, en naast hen hoog op de maatschappelijke ladder gestegen regentengeslachten, bij voorkeur hun buitens.⁵

Het lijkt aantrekkelijk deze these van variëteit over te planten naar de Friese situatie. In hoeverre manifesteerden zich in Friesland tussen 1650 en 1800 verschillen op het vlak van de buitenplaatscultuur, in verschillende streken en onder nader te onderscheiden groepen? Een belangrijke vraag is vervolgens in hoeverre de aanleg en het gebruik van hofsteden (en later buitenplaatsen) al dan niet los kwamen te staan van de agrarische context waar zij aanvaankelijk vaak deel van uitmaakten. En om het nog wat ingewikkelder te maken, die context deelden de hofsteden vaak met de in de zeventiende eeuw nog in grote getale aanwezige grotere en kleinere, kasteelachtige (maar soms toch ook nog boerderijachtige) 'edele staten' in Friesland. Meer dan de hofsteden waren deze, altijd binnen grachten gelegen gebouwen verbonden met macht en bestuurlijke invloed én met het dynastiek bewustzijn onder de (land)adel en de elite van grietmannen, die als lokale en gewestelijke bovenbazen optraden. Deze huizen in Friesland, zo stelde al Van Luttervelt, werden naar behoefte gemoderniseerd, maar buitenhuizen waren het niet in de zin die zeventiende- en achttiende-eeuwers aan het woord hechtten.⁶

Wat voor Nederland geldt, is ook op de Friese situatie van toepassing: er bestond niet één soort buitenplaats; er waren altijd verschillende typen. Voor die variatie zijn verschillende factoren verantwoordelijk geweest: landschappelijke, economische, sociale en culturele. Bij een buitenplaats gaat het per definitie om een geheel van huis, tuin, park, eventueel met landerijen en oorspronkelijk bedoeld als zomerverblijf. De bredere context voor de aanleg ervan is de verhouding tussen stad en platteland; en dan gezien vanuit de stad. De motieven tot aanleg ervan bewogen zich tussen twee uiterste polen, enerzijds die van nut, belegging of opbrengst én anderzijds die van rust, vermaak en hang naar een gezond en deugdzaam leven. Dit laatste is nog algemeen gesteld. Want voor doopsgezinden lijkt de aantrekkingskracht van het buitenleven te hebben gelegen in een combinatie van aan de ene kant een gerichtheid op de natuur als Gods voornaamste leerboek, met de vaak daarbij horende studiezijn, al dan niet gecombineerd met botanische experimenteerlust, en aan de andere kant een commerciële houding, mede bepaald door politieke afzijdigheid, en voorts nog een soort prestigedrang in het sociale en intellectuele verkeer.

In de eerder genoemde studie van Erik de Jong is een geheel hoofdstuk gewijd aan de tuin van de buitenplaats Zijdebale van de doopsgezinde zijdehandelaar David van Mollem. Deze tuin wordt door De Jong gezien als de repre-

Het buitenhuis Welgelegen te Deinum, gekocht door Anna Cats, weduwe De Vrieze, in 1823; zij liet daarna hier L.P. Roodbaard een tuin ontwerpen; Pieter Idserts Portier, ca. 1750 (collectie Fries Museum).

sentatie van het doopsgezinde geloof en het wereldbeeld van de eigenaar. Hier waren volgens hem omstreeks 1740 de thema's natuur, kunst en deugd nauw verstrengeld en mondden ze uit in een doopsgezinde visie op een soort tuinaanleg als het toenmalige Hof van Eden. Tuinieren en verzamelen golden als deugdzame activiteiten in de doopsgezinde kringen rond Van Mollem, zoals die zich al eerder hadden gemanifesteerd in de eeuw daarvoor bij Agnes Block.⁷

RIJKE FRIESE DOOPSGEZINDEN EN DE POLITIEKE ELITE IN FRIESLAND

Bekend is dat tijdens de Gouden Eeuw in Friesland de opgaande conjunctuur niet alleen de boerenstand ten goede kwam, maar dat ook in de stedelijke concentraties de bloei van handel en nijverheid vele koopmansfamilies rijk maakte. Dat gold in het bijzonder voor families die belangen hadden in de lakenhandel, houthandel, zeehandel meer in het algemeen en dan vooral als ze betrokken waren bij de vaart op de Kleine Oost, deels met inschakeling weer

Voorgevel van de buitenplaats Oranjestein te Oranjewoud. Het huis werd in 1821 in opdracht van de doopsgezinde koopman en speculant Pieter Cats gebouwd, vermoedelijk naar ontwerp van een van de Leeuwarder stadsarchitecten Gerrit van der Wielen of Abraham Bruinsma. Steendruk P. Krediet uit circa 1890 (collectie Fries Museum).

van doopsgezinde schippers. In die hele sector manifesteerde zich in het bijzonder een groep doopsgezinde families te Harlingen. Zij waren sinds 1672 niet alleen prominent aanwezig in de top van de economische elite van deze Friese havenstad, maar de allerrijksten onder hen vinden we ook terug in het klassement van superrijken in de provincie Friesland, zo tussen het eind van de zeventiende en dat van de achttiende eeuw. We noemen in dit verband families als Braam, Jeddema, Fontein, Mahui, Vermeersch, Stinstra, Gratema, Hanekuik, Hannema en Wildschut. Ook in enkele andere Friese steden komen we een aantal opvallend vermogende doopsgezinde families tegen in de tweede helft van de achttiende eeuw, zoals de families Hinloopen te Workum, Roos, eerst te Workum, later in Sneek, Wouters en Bienema eveneens in Sneek, Mesdag in Bolsward, en bijvoorbeeld Zeper en Cats te Leeuwarden.⁸ Aan het einde van de zeventiende eeuw golden leden van de Harlinger families Braam en Mahui als de top van de doopsgezinde welstandselite, rond 1800 waren dit vermoedelijk personen uit de families Hinloopen, Roos en Cats.⁹

Wat al deze Friese doopsgezinde families naast rijkdom met elkaar deelden was hun positie op het politiek-bestuurlijke vlak, want zij waren en bleven

tussen 1650 en 1795 uitgesloten van invloedrijke en lucratieve ambten, zoals grietman, statenlid, gedeputeerde, lid van de Staten-Generaal, lid van de Admiraliteit, rechter in het Hof van Friesland, ontvanger-generaal, om de belangrijkste te noemen. In de Hollandse situatie is deze politieke achterstelling als belangrijke factor beschouwd in de opkomst en bloei van de buitenplaatscultuur onder Amsterdamse doopsgezinde families. De vraag die dan rijst is of dit in Friesland ook het geval was. Om die vraag in het juiste perspectief en de relevante context te plaatsen is het goed te wijzen op twee tegelijkertijd ontwikkelingen. Ten eerste, op de sterke toename van bouw- en verbouwactiviteiten in de zeventiende eeuw én de aanleg van nieuwe zogeheten ‘plantagies’ in die periode rond de omgrachte staten van adellijke en ‘eigenerfde’ grietmannen, hoge militaire officieren (vaak van adel) en rechters uit het Hof van Friesland. Ten tweede, op wat bescheidener schaal qua aantal, op de komst in diezelfde eeuw van nieuwe ‘zomerhuizen’, ‘luthoven’ en ‘lustplaatsen’ onder de rook van de grotere Friese steden of wat verder daarvan daan op het platteland – huizen met in het oog springende tuinen, bewoond door advocaten, kooplieden, professoren, burgemeesters en hoge ambtenaren. Het gaat hier eigenlijk grotendeels om de ‘edele staten’, ‘eigenerfde staten’ en ‘hofsteden’ (‘villae’) die we tegenkomen, met intekening ook van de gehele aanleg van singels en lanen, op de befaamde grietenijkaarten van vader en zoon Christiaan en Bernardus Schotanus uit respectievelijk de jaren 1664 en 1718.¹⁰ Hun kaarten, vaak tot stand gekomen in overleg met plaatselijke grootheden, tonen heel duidelijk de aanwezigheid van een politieke en bestuurlijke elite op het platteland. En het gaat dan om elite waar zelfs de allerrijkste doopsgezinde families buiten vielen.

Wel is er een belangrijke, niet-zichtbare band tussen sommige van deze vermogende doopsgezinde families én personen uit de grietmannenelite, vaak van adel of wat daar qua macht en aanzien tegen aanschurkte. Sommige doopsgezinde rijken uit Harlingen traden na 1650 als een soort bankier op voor aanzienlijke families die dringend geld nodig hadden voor de aankoop van stemdragende boerderijen of voor verbouwingen aan hun buitens. Als summum van investering in status mag gelden de nieuwe hofstede Ondersmastate, gebouwd rond 1650, door Allard Pieter van Jongestall, rechter in het Hof van Friesland en gehuwd met de adellijke Margaretha van Haren. Het echtpaar stond op zeer goede voet met stadhouder Willem Frederik, graaf van Nassau en zijn gemalin Albertine Agnes, dochter van de Hollands stadhouder Frederik Hendrik. Brak de pest uit in Leeuwarden, dan week het gezin van de stadhouder uit naar Jongestalls fraaie buiten. In zijn grietenijbe-

schrijving van 1664 schreef Christiaan Schotanus: 'De heer Allard Pieter van Jongestael heeft hier in dit dorp [Hallum; YK] een voortreffelijcke hofstede gebout.'¹¹ Later werd de hofstede 'Huis van Berouw' genoemd omdat de bouw ervan – in Hollands classicistische, Philip Vingboonsachtige stijl – kennelijk de bouwheer op termijn in grote financiële problemen had gebracht. Zelf had stadhouder Willem Frederik in zijn dagboek in het voorjaar van 1645 genoteerd – op een vraag van een bezoeker aan zijn hof te Leeuwarden of er niet een bijzondere landdag bijeen kon worden geroepen – dat 'de heren' (de leden van de Staten van Friesland) zich inmiddels allemaal buiten de stad ophielden en het op hun buitens veel te druk hadden met 'poten en planten en andere dingen'.¹² De stadhouderlijke familie beschikte zelf echter niet over een buiten in Friesland. Pas in 1676 kocht Willem Fredriks weduwe Albertine Agnes een reeds bestaande, eenvoudige hofstede in Brongerga bij Heerenveen. Zij ging de allure ervan vergroten door splinternieuwe lanen aan te leggen, alsmede singels en formele tuinen. Albertine Agnes zou in 1696 overlijden op dit buiten, dat ze zelf inmiddels de naam Oranjewoud had gegeven.¹³

DE FRIESE ELITE OP HET PLATTELAND

In de zeventiende eeuw had de landadel lange tijd nog de hegemonie in de wooncultuur op het Friese platteland. Hun huizen aldaar fungeerden bovenal als lokale machtscentra. Juist het dagboek van Willem Frederik laat zien dat zulke staten ook in de winter werden bewoond, hoewel vele adellijke families tevens over een (huur)woning te Leeuwarden konden beschikken. Hier komt nog iets bij. In Heerenveen en omgeving had de lucratieve hoogveenontginning vanaf het begin van de Gouden Eeuw nieuwe rijken gestimuleerd herenhuizen en hofsteden te laten bouwen. Als hoogtepunt daarvan kan gelden het nieuwe herenhuis van de plaatselijke grietman en eigenaar van vele veengronden Johannes Crack in Heerenveen. Dat werd gebouwd in de jaren 1648-1650, naar een ontwerp van de Amsterdamse stadssteenhouwer Willem de Keyser en uitgevoerd door de Edamse aannemer Jan Jacobs Groot. 'Een Amsterdams herenhuis op het Heeren veen', aldus de typering van de architectuurhistorica Herma van den Berg. Cracks tijdgenoot stadhouder Willem Frederik was onder de indruk gekomen van dit huis. In zijn dagboek typeerde hij het als 'heel fraay', ja zelfs 'kostelijck, gemakkelijck en sterck'.¹⁴ Men zou verwachten dat rijke doopsgezinden in Harlingen, gezien ook hun contac-

Crackstate te Heerenveen, gebouwd in 1648. Voor het ontwerp ervan schakelde de bouwheer Johannes Crack de Amsterdamse stadssteenhouwer Willem de Keyser in. Situatie eind achttiende eeuw, door J. Gardenier Visscher (collectie Fries Museum).

ten die zij in het Amsterdamse hadden, de Jongestals en Cracks van Friesland – meestal relatieve nieuwkomers in de Friese politieke elite – deze wooncultuur gingen imiteren. We zullen zien dat dit niet het geval was en dat pas in de vroege negentiende eeuw rijke doopsgezinden zelf nieuwe buitens lieten bouwen in Friesland.

De bekende *Stads- en dorpskroniek van Friesland* voor de jaren 1700-1800, samengesteld door G.A. Wumkes, is en blijft een rijke bron voor *faits divers* uit het culturele leven in dat gewest in die eeuw.¹⁵ Dat geldt met name voor de aristocratische wooncultuur, in het bijzonder die van de grietmannen, op het platteland in de eerste helft van de achttiende eeuw. Immers vanaf 1752 verscheen de *Leeuwarder Courant* en die bron is thans gemakkelijk digitaal raadpleegbaar. Al op de eerste bladzijde meldt de kroniek dat in januari 1700 er vanuit Harlingen druk handel wordt gedreven op de Oostzee, in het bijzonder door ‘G. Vermeersch, Rein Sickes Menalda, Jacob Romkes [Braam], Reyner C. Fontein, Claes Rintjes Botma en Evert Hingst’.¹⁶ Bijna

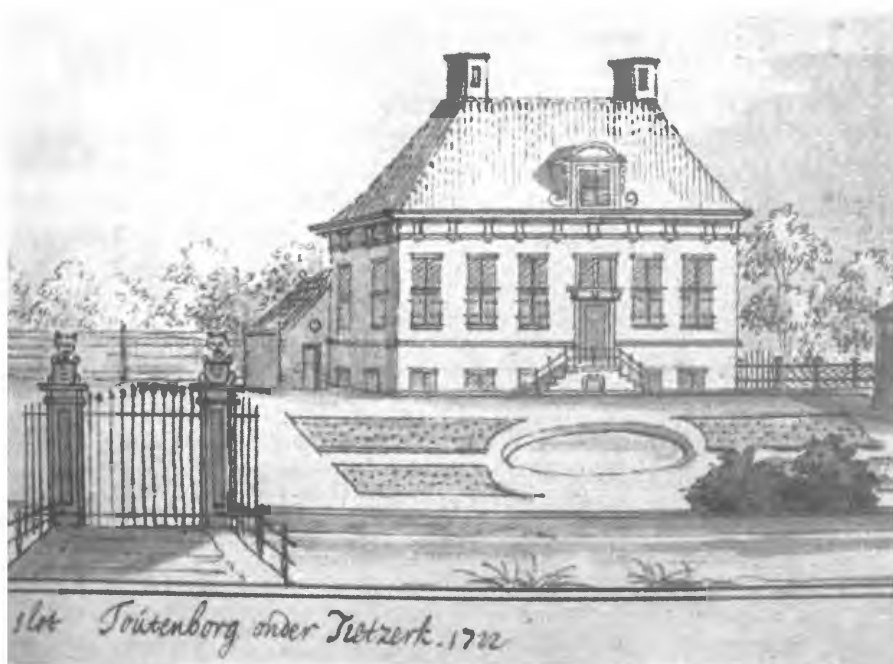
De rond 1650 voor Allard Pieter van Jongest al aangelegde hofstede Ondersmastate ('Huis van Berouw') bij Hallum; een van de eerste in Hollands-classicistische stijl aangelegde buitens in Friesland. Door D. Cannegieter naar Jacob Stellingwerff, 1722 (collectie Fries Museum).

al deze kooplieden waren doopsgezind. Minstens zo belangrijk is dat deze met de zeehandel verbonden kooplieden sedert een aantal decennia aan risicospreiding deden door aankoop van boerderijen en grond. Dat blijkt al uit de verspreide opgaven in Wumkes' *Dorpskroniek*, maar is pas zonneklaar na systematische raadpleging van de Stemkohieren voor de jaren 1640 en 1728. Daarin staan alle (ongeveer 10.000) stemdragende boerderijen in heel Friesland, geregistreerd, met hun eigenaar en gebruiker. Dat gebeurde apart voor elk dorp in de dertig grietenijen, verdeeld over de drie plattelandskwartieren Oostergo, Westergo en de Zevenwouden. Het ligt voor de hand dat Harlinger (doopsgezinde) kooplieden grondbezit hadden verworven in met name grietenijen rond en in de buurt van Harlingen. Dat blijkt nauwelijks het geval te zijn in 1640, maar wel in 1728. Ondertussen bewoog sinds de jaren 1670 de economie – zowel handel als landbouw – zich in neerwaartse richting en werd vanaf het begin van de achttiende eeuw de Friese veeteelt hard getroffen door regelmatig terugkerende veepest-epidemieën. Globaal gezien zullen de vermogens van rijke doopsgezinden in de eerste helft van die eeuw onder druk zijn komen te staan. Toch is een aantal van hen juist in die lange periode van economische stagnatie en teruggang (1670-1750) blijven speculeren met koop en verkoop van relatief goedkoop verworven boerderijen en grond.

TOUTENBURG & ANDLASTATE

Zo ongeveer het eerste buitenhuis dat rond 1700 in verband valt te brengen met Harlinger doopsgezinden is *Toutenburg* onder Rijperkerk, bij Leeuwarden. Hier kocht de toen bijna veertigjarige koopman Reiner Gijsberts Fontein, in 1680 gehuwd met de even oude dochter Ybeltje van de rijke scheepsbouwer Harmen Synes Nauta uit Harlingen, in waarschijnlijk 1698 een hofstede die ooit omstreeks 1640 was gebouwd door de Leeuwarder koopman Pieter van der Geest. Reiners vader, overleden in 1669, was koopman, grondbezitter en leraar van een doopsgezinde gemeente in Harlingen; zijn moeder was een Jeddema, afkomstig uit een rijke doopsgezinde familie van oorspronkelijk lakenhandelaren uit Leeuwarden. Het buiten van dit doopsgezind-gereformeerde echtpaar stond op een steenworp afstand van waar ooit de toenmalige stadhouder van Friesland, Georg Schenck van Toutenburg, in de jaren tussen 1525 en 1528 een huis had laten bouwen. Vandaar de benaming ‘op Toutenburg’ die we regelmatig in de bronnen tegenkomen als het om het buiten van Reiner en Ybeltje gaat.¹⁷ Ook bezat deze stadhouder, via huwelijk, indertijd het befaamde riddermatige huis Batinge bij Dwingeloo. Vermoedelijk hebben Reiner en Ybeltje hun hofstede in de grietenij Tietjerksteradeel behoorlijk laten verfraaien. In een beschrijving van rond 1700 komen we namelijk tegen dat de hofstede ‘klein Tautenburg’ onlangs zeer verbeterd is en ‘overtreft verre alle hofsteeden daar omtrent’. Vermoedelijk heeft Reiner het buitenhuis tot aan zijn dood in 1741 in bezit gehad. Ybeltje was al in 1723 te Harlingen overleden. Daarna volgden de eigenaren elkaar vanaf 1747 door verkoop relatief snel op. Zoon Gijsbert Fontein, die predikant zou worden in de gereformeerde kerk, was vermoedelijk relatief kort eigenaar van de buitenplaats. Zijn keuze voor de gereformeerde kerk hing mede samen met het gemengde karakter van het huwelijk van zijn ouders: moeder Ybeltje was altijd gereformeerd gebleven. Zelf was Gijsbert in 1699 op Toutenburg geboren en gereformeerd gedoopt in Harlingen.¹⁸ Zijn beide dochters noemden zich later Alg(e)ra van Fontein en trouwden met een predikant-hoogleraar oosterse talen te Franeker (Jan Hendrik Verschuier) dan wel met een notaris-burgemeester te Bolsward (Nicolaas Elgersma). Het eerste paar woonde zomers op Bornia-State te Weidum.

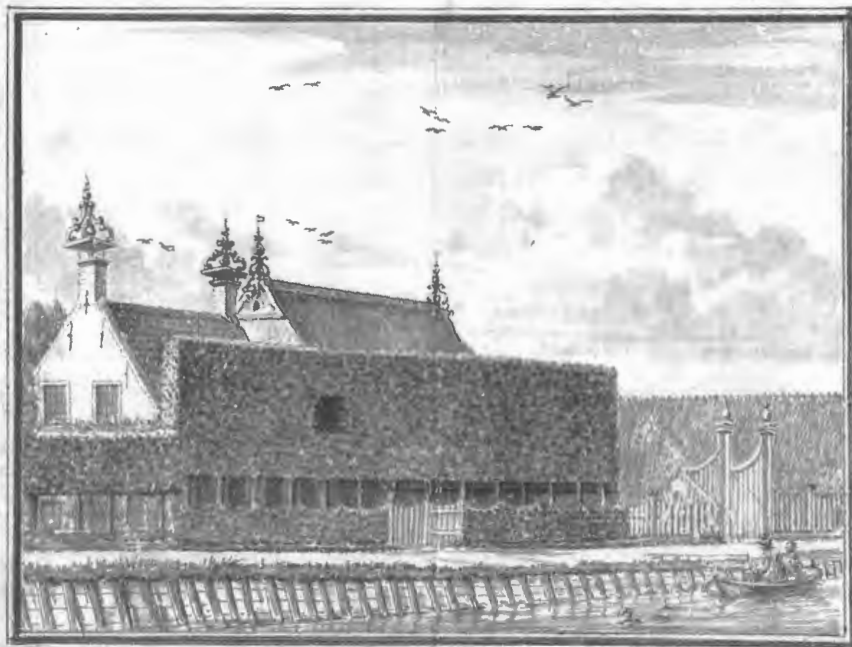
Een uitgebreide beschrijving van de buitenplaats uit 1839 doet vermoeden dat Toutenburg al ruim een eeuw lang mede een semi-agrarisch karakter had.¹⁹ Volgens het stemkohier van 1728 bezat Reiner Fontein nog twee andere, stemdragende boerderijen in Rijperkerk, die beide door een zekere Sybe

De rond 1700 vernieuwde hofstede Toutenburg, bij Rijperkerk, van Reiner Gijsberts Fontein en Ybeltje Nauta. Jacob Stellingwerff, 1722 (collectie Fries Museum).

Jans waren gepacht. Dochter Hesseltje, geboren in 1695 te Harlingen maar gereformeerd gedoopt, trouwde in 1717 te Hardegarijp met de boer Jelle Reidsma. Hun kinderen noemden zich Fontein van Reidsma. ‘Boerin’ Hesseltje overleed in 1735 te Rijperkerk. Opvallend is dat haar moeder Ybeltje in 1721 alleen testeerde. Zij liet al haar bezittingen na aan haar twee kinderen Gijsbert en Hesseltje. Echtgenoot Reiner legateerde ze 200 goudguldens per jaar en ‘ingevalle mijn man sig enigszins onwillig of ongenoegd mochte molesteren’, dan kreeg hij helemaal niets.²⁰

Een tweede hofstede die niet werd doorverkocht, maar juist generaties lang door overerving in doopsgezinde handen zou blijven is *Andlastate* te Ried. In tegenstelling tot Toutenburg lag deze hofstede veel dichterbij Harlingen, namelijk in de grietenij Franekeradeel. In het Stemkohier van 1640 is sprake van eigendom van een stemdragende boerderij in Ried door ‘heer Andla’. In dat van 1728 blijkt de weduwe van de Harlinger koopman en ontvanger-generaal buitendijks Romke Jacobs Braam (overleden in 1727), Grietje Fed-

Andla, State, te Ried.

De hofstede Andlastate te Ried, in de achttiende eeuw in handen gekomen van Claes Fontein en in negentiende eeuw eigendom van Dirk Fontein; de enorme haag laat zien dat hier de (internationale, formele) tuinmode zorgvuldig werd gevolgd. Pieter Idserts Portier, ca. 1760 (collectie Fries Museum).

driks van Deersum (1703-1775), eigenares te zijn van deze boerderij ‘wegens har kindt’. Romke en Grietje waren in 1725 getrouwd. Haar vader was rond 1690 leraar geweest in de verenigde doopsgezinde gemeente te Harlingen. Het genoemde kind blijkt hun in 1728 nog drie maanden na de dood van Romke geboren zoontje Jacob Braam te zijn. Het ventje overleed drie jaar later. Kort daarna hertrouwde Grietje met Claes Dircks Fontein (1711-1787). Claes en Grietje kregen één zoon: dr. Feddrik Fontein van Andla, geboren te Harlingen in 1736 en overleden aldaar in 1765. Hij had als arts een praktijk te Harlingen en trouwde, hoe kan het haast anders, te Harlingen met de doopsgezinde Baukje Feytama. Het draait hier steeds om doopsgezinde families en aangenomen kan worden dat Claes en Grietje op hun Andlastate in Ried zomers regelmatig familieleden en vrienden hebben ontvangen. Grietje

en Claes overleden beiden op Andlastate, in respectievelijk 1775 en 1787.

Evenals Toutenburg valt ook de plaats waar deze Andlastate zo ongeveer stond te verbinden met een veel vroegere, voorname geschiedenis van bewoning. Nog op de kaarten in Winsemius (1622) en Schotanus (1664) is Andlastate aangeduid als ‘edele state’. Hier hadden, behalve een Andlastins, aan het einde van de middeleeuwen ook de staten Nieuw- en Oud-Andla gelegen. De Andla’s van Ried leverden daarvoor al abten aan de Friese kloosters en zouden naar het schijnt uit een hoofdelingengeslacht stammen.²¹ Vermoedelijk gaat het bij de Andlastate van het echtpaar Fontein-Van Deersum om een vernieuwde hofstede. Daar wijst in ieder geval een tekening uit het midden van de achttiende eeuw op. Hierop zien we een boerenschuur met een rijk versierd voorhuis, sierhekken en een opvallende tuinaanleg. Het complex heeft een zekere gewild voorname uitstraling. Volgens familieoverlevering schijnt de grootvader van Claes, Reiner Claeses Fontein, in 1698 Andlastate in Ried te hebben gekocht. Dat ging om een boerderij met herenhuis, met nog eigen gestoelte en graven in de lokale kerk.²² Onduidelijk is om welk complex dit toen precies ging. De eerder genoemde opgave in het Stemkohier van 1728 spreekt immers vooral over bezit van de familie Van Deersum of Braam. De verwarring kan samenhangen met het gegeven dat Claes Dircks Fontein, de familienaam van zijn moeder Auckje Reiners Fontein overnam, die in 1707 huwde met vader Dirck Pieters. Auckjes oudere zuster Antje was echter getrouwd met Jacob Romkes Braam (een van de *big men* onder de Harlinger Braams) en hun zoon was de hiervoor al – in het stemkohier van 1728 – genoemde Romke Jacobs Braam. Bovendien hadden Jacob Romkes Braam en Reiner Claeses Fontein nog gezamenlijk bezit in Ried. Hoe dit ook mag zijn, in verscheidene bronnen wordt Claes Fontein stevast genoemd als woonachtig te Ried, wat niet anders kan betekenen dat hij er semi-permanent woonde en ook wel boerde op Andlastate – een doopsgezinde herenboerkoopman, zogezegd. De Schotanuskaart laat zien dat er een apart laantje was van Andlastate naar het nabijgelegen riviertje de Ried.

Claes Fontein speelde een belangrijke rol onder de doopsgezinden in Harlingen en Friesland. In Harlingen bemoeide hij zich in het midden van de achttiende eeuw met de slepende kwestie rond de van socinianisme beschuldigde Joannes Stinstra. Als boekhouder van de in 1695 opgerichte Friese Doopsgezinde Sociëteit was hij in de jaren 1770 en 1780 goed vertrouwd met het reilen en zeilen van de meeste doopsgezinde gemeenten in dit gewest. Die sociëteit was indertijd mede-opgericht door zijn al genoemde grootvader Reiner Claeses Fontein (1655-1727), die behalve zoutzieder, koopman,

Boerderij Eelsmastate, bij Sexbierum, in de Hornestreek; opname uit 2014; in het midden van de achttiende eeuw was de gelijknamige hofstede eigendom van de doopsgezinde familie Braam (foto: Astrid Hoekstra).

reder en grondbezitter tot aan zijn dood leraar was geweest bij de Harlinger verenigde doopsgezinde gemeente. Een volgende, langdurige bewoner van Andlastate was een oomzegger van Claes: de fabrikant en koopman Dirk Freeks Fontein (1745-1839) uit, natuurlijk, Harlingen. In 1821 liet ‘schele Dirk’, zoals hij de in de familie bekend stond, zich schilderen op de brug van zijn geliefde Andlastate door de bekende portrettist Willem Bartel van der Kooi. We zien daarop Dirk met een pruik en in de verte de markante kerktoeren van Dronrijp.

Dirk was president-diaken van de Harlinger doopsgezinde gemeente en kreeg daar in de jaren 1780 van alles te stellen met het initiatief van ‘oom Claes’ uit Ried om in de Harlinger vermaning aan de Zoutsloot nog een extra herenbank voor oud-diakenen te laten plaatsen, liefst vlak bij de preekstoel. Dit leidde tot grote onenigheid onder de broeders en zusters. Neef Dirk zette door en de bank kwam er.²³ Oom Claes zal die steun wel niet zijn vergeten.

Door zijn huwelijk met Catharina Stinstra was Dirk ook opgenomen in de kring van de toen inmiddels rijkste en geleerdste familie onder de Harlinger dopersen: de Stinstra’s. Zo was familiekapitaal van de Braams door huwelijk naar die familie gestroomd. Het echtpaar dr. Simon Stinstra en Anna Braam beschikte naast een zomerhuis in de stad nog over vele boerderijen rond Harlingen, waarvan één vermoedelijk wel een herenkamer zal hebben bevat.²⁴

Daar komt nog bij dat Anna's vader, mr. Regnerus (Reinder!) Braam, als secretaris van de grietenij Barradeel en boelgoedontvanger, regelmatig op de hofstede *Eelsmastate* bij Sexbierum verbleef. Toen deze Braam in 1749 stierf was zijn dochter Anna nog heel jong en kwam zij als wees in huis bij een tante Braam in Harlingen. Het buiten (annex boerderijdeel) *Eelsmastate* ging later in andere handen over. Van 1764 tot 1797 woonde Rein Smit (1735-1804), secretaris en houtkoper, op *Eelsmastate*, samen met zijn echtgenote Fockje Nieuwenhuis, ook afkomstig uit Harlingen en van doopsgezinde huize.²⁵ Dit echtpaar was goed bevriend met Simon Stinstra en Anna Braam. In 1797 verkocht Smit *Eelsmastate*, inmiddels 130 pondematen omvattend, aan Pieter Freerks Fontein (1761-1826). Deze Fontein was een vurig patriot, had in 1787 de wijk moeten nemen naar Frankrijk en dook daarna in Duitsland op. Hij lag sindsdien overhoop met zijn gehele familie. Wel was hij gehuwd met een achternicht, Trijntje Dirks Fontein (geboren in 1764). Net als Trijntje in 1817, overleed ook Pieter op *Eelsmastate* in 1826.

BOERDERIJEN ALS BELEGGINGSOBJECT

Van den Akker wees er al in 1934 op in zijn studie *Van de mond der oude Middeleeze* dat in de zogeheten Hornestreek in de achttiende eeuw veel boerderijen in het bezit kwamen van rijke doopsgezinde Harlingers.²⁶ De Hornestreek begint vlak onder de zeerland ten oosten van Harlingen en loopt als oude zeedijk door de grietenij Barradeel richting Het Bildt. De boerderijen waar hij op doelde zijn grote, oude boerderijen, vaak nog 'staten' geheten, met daaraan voorafgaand de naam van een vroegere adellijke of anderszins voorname eigenaar. Ze hebben niet zelden imposante grachten, singels en lameipalen. Van den Akker betitelde de kopers ervan als 'geldadel', vanwege hun sterk commerciële benadering van de landbouw. De boerderijen fungeerden in de eerste plaats als beleggingsobject en pas daarna als mogelijk tijdelijk zomerverblijf vanwege hun herenkamers.

Eelsmastate lag in de Hornestreek. Datzelfde gold voor *Roptastate* en *Doumastate*, twee andere 'voornamen' boerderijen, die beide in doopsgezinde handen waren aan het eind van de achttiende eeuw. We noemen deze beide 'staten' hier omdat ze toen tevens een andere ontwikkeling laten zien: de opkomst van tuinaanleg volgens Engelse principes, in de zogeheten landschapstijl.

In 1789 kocht de zoutzieder en jeneverstoker Jan Hannema (1746-1825) uit Harlingen *Doumastate* onder Sexbierum voor f 21.000 uit de nalaten-

De herenboerderij Roptastate bij Wijnaldum, met negentiende-eeuws huis in 2014 (foto: Astrid Hockstra).

schap van de befaamde Franeker hoogleraar Petrus Camper, die zelf bij Franeker lange tijd het buiten Klein-Lankum had bewoond. Hannema liet direct het oude huis vervangen door een nieuw voorhuis, maar ook de schuur verbouwen en een nieuwe ‘plantagie’ aanleggen. Totale kosten hiervan: *f* 11.000.²⁷ Het complex, dat bij verwerving bijna 120 pondematen omvatte, zou voorts vergroot worden tot 150 pondematen. Het bleef aanvankelijk in de familie Hannema, want het vererfde naar een oomzegger. Uiteindelijk kwam Doumastate in handen van de Fonteins, die de ‘state’ in 1928 verkochten. Het laat achttiende-eeuwse huis zou nog voor de Tweede Wereldoorlog plaatsmaken voor een nieuw gebouw.

Omstreeks 1800 betaalde de pachter van Doumastate jaarlijks circa *f* 2.500 huur. Hij had zich tevens verplicht om voor de eigenaar van het herenhuis allerlei zaken aan te slepen uit het nabije dorp Sexbierum, en dat tegen een vergoeding van *f* 25 per jaar.²⁸ In slechtere tijden voor de boer-pachter toonde de landheer zich bereid de pachtsom te verlagen. De tekening van Ids Wiersma van Doumastate in Van den Akkers studie laat goed zien dat in de (vroeg) negentiende eeuw de tuin bij het herenhuis was aangelegd in de landschapsstijl. Ook was er een aparte tuinmanswoning aanwezig. De tuin-

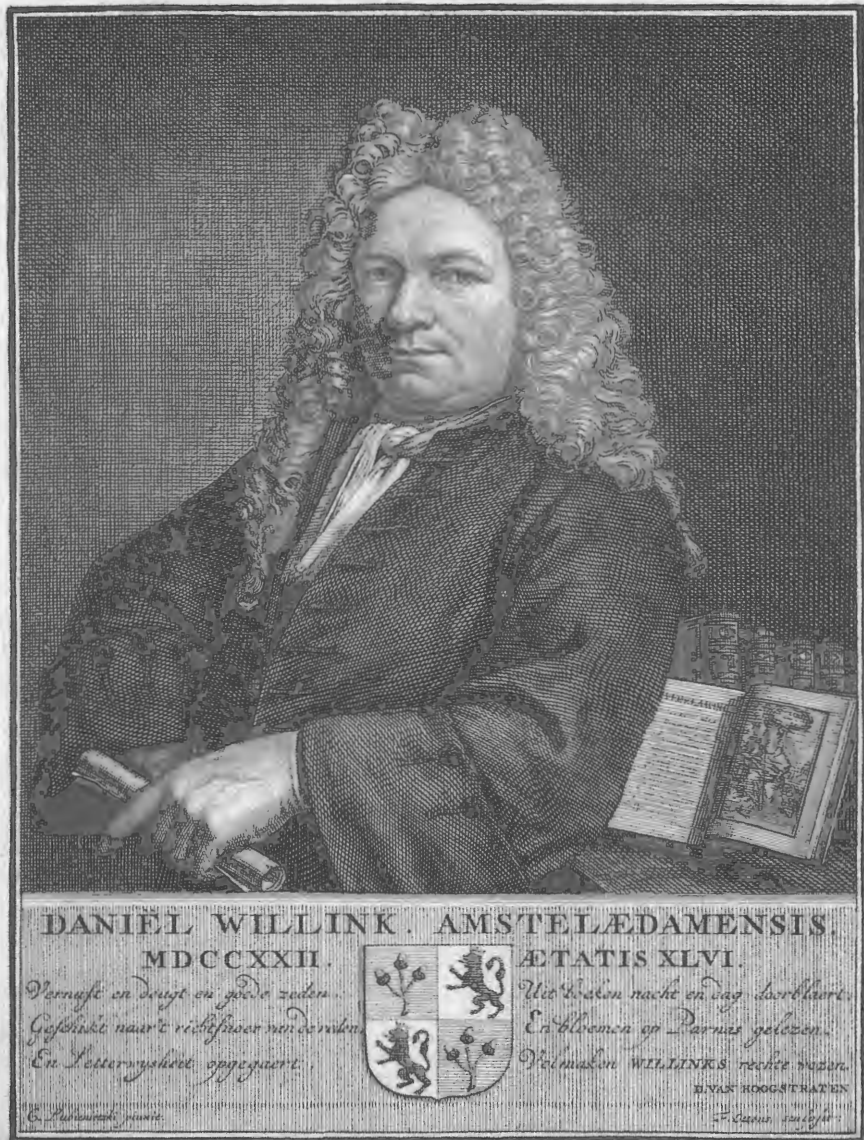
Luchtfoto van Roptastate bij Wijnaldum, met duidelijk te zien de structuren van de landschapstuin, zoals ontworpen door L.P. Roodbaard in de vroege jaren 1830 voor het echtpaar IJzenbeek-Oosterbaan (foto: Meindert van Dijk, Sexbierum).

man diende op het huis te passen als de familie niet aanwezig was, en dat was alleen in de zomermaanden het geval. Met de pachter werd een regeling getroffen voor het stallen van de paarden van de landheer. Om de nieuwe tuin-aanleg bij Doumastate extra te benadrukken was het herenhuis inmiddels witgepleisterd.

Een wel zeer trotse herenboerderij was Roptastate bij Wijnaldum. Net als Doumastate gaat het volgens Van den Akker opnieuw om een ooit nieuw opgetrokken boerderij met voornaam voorhuis van betrekkelijk jonge datum en niet om een vroegere ‘eделе state’.²⁹ Vermoedelijk liet de bekende Franeker professor Johannes van der Waijen sr. (1639-1701) hier aan het eind van de zeventiende eeuw een hofstede met ‘plantagie’ aanleggen.³⁰ Bekend is dat onder Wijnaldum rond die tijd een aantal oude staten werd vervangen door boerderijen. Deze kwamen nadien in handen van doopsgezinde Harlinger families als onder andere Nieuwenhuis en Stinstra, waarbinnen ze overerfd en tot in de vroege negentiende eeuw.

Belangrijk was de periode rond 1820 toen het doopsgezinde Harlinger echtpaar Jan Sikkes IJzenbeek (1779-1862) en Anna Stinstra (1776-1828) de scepter zwaaiden op Roptastate. Jan was koopman, olieslager en korte tijd lid van de municipale raad van Harlingen. Anna was de dochter van de gewaardeerde Franeker doopsgezinde predikant Pieter Stinstra, die een uitgebreid academisch netwerk onderhield. IJzenbeeks tweede echtgenote (sinds 1831), Geertje Oosterbaan, was een kleindochter van de voormalige hoogleeraar aan het Doopsgezinde Seminarie te Amsterdam en leraar te Harlingen, Heere Oosterbaan. Dit laatste paar gaf de bekende tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard in 1832 opdracht hun tuin bij Roptastate geheel in Engelse landschapstijl te ontwerpen. Aldus geschiedde. Roodbaard genoot in zijn tijd een grote reputatie als tuinontwerper en ontving vele opdrachten uit notabele kringen in het noorden van het land, maar ook van de stadsbesturen van Leeuwarden en Harlingen.³¹

Sikko IJzenbeek regelde na de dood van zijn moeder de huurcontracten met de pachters. Daarin was vastgelegd welk deel van het huis de pachter moest vrijmaken als de landheer zijn opwachting kwam maken. Dat verblijf duurde vaak niet langer dan enkele weken. Verder moesten de pachter zorgen voor de stalling van de paarden van de bezoekers en zo nodig mest aanslepen voor de tuin en de broeikas. In 1890 lieten de erven IJzenbeek de herenboerderij Roptastate, met circa 80 pondematen land, publiekelijk veilen. De overige landerijen ondergingen hetzelfde lot. Een koper kocht beide complexen en had al een pachter ervoor achter de hand. Roptastate bestaat nog min of

Portret van de (hof)dichter en wijnhandelaar Daniël Willink, verheerlijker van Amsterdam en het arcadische leven op de buitens rond deze stad – geportretteerd omstreeks de tijd dat hij Friesland bezocht. Gravure uit 1732 naar een schildering van Krzysztof Lubieniecki, ca. 1719 (collectie Stadsarchief Amsterdam).

meer in de vorm zoals IJzenbeek sr. het voorhuis ooit heeft laten bouwen. De tuin heeft in de loop van de tijd wel enkele veranderingen ondergaan.

We keren nog even terug naar de doopsgezinde familie Fontein uit Harlingen. Freerk Dirks Fontein (1777-1843), de oudste zoon van Dirk Freerks (‘schele Dirk’) Fontein, nam niet diens geliefde Andlastate in Ried over. Dat kwam omdat hij al ver voor zijn vaders overlijden iedere zomer woonde op de herenboerderij *Salwerd* bij Franeker. Hij deed dat samen met zijn vrouw Eva van Dalsen, die in 1846 overleed op Salwerd. Zijn oudoom Dirk Fontein (geboren in 1735) was in 1816 op deze hofstede overleden, evenals zijn tweede echtgenote Anna Kool; maar dat was al ver daarvoor, in 1780. Nog in datzelfde jaar vroeg Dirk in de *Lecwarder Courant* om een hovenier. Dat hij ook zelf experimenterend boer was blijkt uit de enting die dr. G. Koopmans in 1768 uitvoerde op het vee in de stal bij Salwerd.³² Eerder was deze Fontein steenfabrikant en houtzager in Franeker geweest, maar kennelijk trok het boerenbedrijf hem meer. Hij zou later lid worden van de Commissie van Landbouw van het Departement Friesland. Zijn dochter Catharina (alias Trijntje), getrouwd met de eerder genoemde Pieter Fontein, was geboren op Salwerd en zou sterven op Eelsmastate. De kinderen uit zijn tweede huwelijk werden alle drie op Salwerd geboren. Zoon Agge, steenfabrikant in Franeker, ging na zijn vader op Salwerd wonen, samen met zijn vrouw Catharina Stinstra. Hun kinderen zouden daar geboren worden en Agge Fontein zou er in 1824 overlijden. Daarna was het de beurt aan ‘neef’ Freerk Dirks Fontein om van de hofstede te gaan genieten.

Op Salwerd voelde Freerk Dirks Fontein zich geheel in zijn element. Hij had er ook een groot deel van zijn omvangrijke bibliotheek ondergebracht. Het buiten was met een watertje verbonden met de Harlinger trekvaart. Freerk was een drijvende kracht achter de oprichting van het Fries Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde in 1827 en stond in correspondentie met vele oudheidkundigen in het land, maar ook met de letterkundige Jacob van Lennep. Samen met de doopsgezinde predikant en taalgeleerde Joast Hiddes Halbertsma vergezelde Fontein in 1836 Van Lennep bij een wandeltocht door Gaasterland. De laatste wilde daar sfeer opdoen voor zijn roman *De roos van Dekema*.³³ Het spreekt haast vanzelf dat Fontein en zijn vrouw op Salwerd een nieuwe, landschappelijke tuinaanleg wilden hebben en daarbij aan Roodbaard dachten. Deze ging daar omstreeks 1828 mee aan het werk.

Het valt niet mee alle Fonteins en Stinstra’s van rond 1800 uit elkaar te houden. Wat wel duidelijk wordt is dat doopsgezinde rijken in en bij Harlingen (en Franeker) in de achttiende eeuw zeer vertrouwd waren geworden

De lustplaats Groot Heerema te Sweins, bij Franeker. Hier werd de dichter Daniël Willink met enkele uit Amsterdam meegereisde familieleden in de zomer van 1719 ontvangen door de eigenaar Livius Theodorus van Andringa, ontvanger-generaal van Friesland (collectie Tresoar, Leeuwarden).

met buitenleven. En eigenlijk gold dit ook voor vermogende doopsgezinden elders in Friesland. Het was een trend die zich zou doorzetten in de negentiende eeuw, toen zij nog meer werden opgenomen in lokale en regionale kringen van notabelen.³⁴ De doopsgezinde families van kooplieden en fabrikanten in Bolsward, Workum en Makkum vormden al vanaf het midden van de achttiende eeuw een soort menistencoterie. En ook hen trok het buitenleven aan. Het doopsgezinde echtpaar Gilles Mesdag (uit Bolsward) en Riemke Coopmans (uit Workum) kochten bijvoorbeeld in 1752 'de adellyke zathe' Doniastate te Burgwerd. Ze waren de eerste burgerlijke eigenaars van het complex. Bij Doniastate hoorden nog enkele boerderijen, een watermolen alsmede jacht- en visrecht. Door slim optreden verwierf Riemke tevens enkele boerderijen bij Koudum en Workum. Met grietman Aylva werd nog geprocedeerd om het recht van zwanejacht bij het huis; en de grietman won. Tot 1866 zou Doniastate, nog steeds omgeven door een gracht en singels met

hoge bomen, familiebezit blijven.³⁵ Al lijkt het er op dat Gilles en Riemke met hun buiten wat meer een hang naar status vertoonden dan de Harlingers die we hiervoor tegenkwamen, ook bij hen speelt de agrarische context van hun buitenleven nog een allesbepalende rol.

BIJ WIJZE VAN CONCLUSIE

We begonnen dit artikel met een aantal vragen over het gebruik en de functie van de Friese dan wel Amsterdamse buitenplaatsen door doopsgezinde elite. Inmiddels mogen we concluderen dat er duidelijke verschillen bestonden tussen de buitenplaatscultuur van Amsterdamse doopsgezinden en hun Friese – lees Harlinger – geloofsgenoten in de periode 1650 tot 1800. Bij de Amsterdammers was al in de Gouden Eeuw afstand ontstaan tot het agrarische bestaan en al wat daarmee verbonden was. Alleen in het hofdicht, in de idylle, dus in theorie, was hun Arcadië nog verbonden met het *boeren*leven. Voor hen ging het voortaan om een rijk aangekleed buitenleven vol vertier, waaraan vaak hoge kosten waren verbonden. In Friesland lagen de verhoudingen tussen boerenbestaan en buitenleven onder de doopsgezinden toch anders. Juist de praktische band daartussen bleef langer aanwezig – daar lijkt het ten minste wel op. De behoefte om grote bouwexperimenten aan te gaan was er veel minder gangbaar en herenkamers bleven hier tot diep in de achttiende eeuw populair. De grotere en kostbaardere aanleg van huizen en tuinen door Amsterdammers had ongetwijfeld te maken met hun grotere rijkdom in vergelijking tot de meest vermogende Friezen. Bovendien zal een zekere statusdwang uitgegaan zijn van het leven in een metropool met grotere kansen op sociale mobiliteit. Op die manier ontstaan ook ‘Mennistenhemels’. Wie van metaforisch taalgebruik houdt kan in dit verband de waterwegen tussen Leeuwarden en Harlingen tot ‘Mennistentrekvaart’ bestempelen. Maar veel zegt dat niet.

Toch schuilen er zeker ook belangrijke, nog maar weinig onderzochte parallellen tussen het – niet alleen doperse – buitenleven rond Amsterdam én dat in de omgeving van Harlingen en Franeker in de (eerste helft van) de achttiende eeuw. Ik doel hier op de geneugten van het buitenleven, met name op het vlak van de jacht en het spelevaren. Wat dat laatste betreft wijzen schilderijen en prenten uit de achttiende eeuw in ieder geval duidelijk in deze richting. En zo ver was Amsterdam natuurlijk ook niet van dit deel van Friesland (men reisde voornamelijk over water).

De Harlinger koopman en fabrikant Dirk Freerks Fontein op het voorplein van zijn Andlstate te Ried; in de achtergrond de toren van Dronrijp. W.B. van der Kooi, 1821 (collectie Hannemahuis, Harlingen).

Een en ander wordt fraai geïllustreerd door het 38 pagina’s lange (postuum gepubliceerde) hofdicht ‘De Lustplaats Groot Heerema by Franeker’ van de Amsterdamse dichter Daniël Willink (1676-1722).³⁶ Deze dichtende wijnhandelaar zou ook het arcadisch buitenleven rond Amsterdam in menig vers bezingen. Groot Heerema was op het moment dat Willink de hofstede bezocht – omstreeks 1719 – eigendom van Livius Theodorus van Andringa de Kempnaer, ontvanger-generaal van de provincie Friesland. De vorige eigenaar, de al genoemde professor Van der Waeijen, academiepredikant en vertrouweling van de Friese stadhouderlijke familie, had hier de vroegere, gelijknamige ‘edele state’ laten afbreken. Hij had toen (ergens rond 1690?) ‘een weinig van daar, een treffelijke hofstede gesticht, die zich met haar aanzienlijke plantaadje noordwaarts tot aan de kerk van Zweins en zuidwaarts tot aan de trekvaart uitstrekt’. Het dorpje Zweins lag zeker nog wel een uur gaans met de trekschuit buiten Franeker en via de opvaart vanaf de trekvaart bereikte men over water de lustplaats of zoals de dichter dat verwoordde: ‘Daar praalt het Landhuis in zyn’ deftige plantagie.’ En over de tuin heet het dat de ‘landheer Livius’ daar ‘Gods schepz’len in zyn’ hof beschouwt’. De ‘plantagie’, zo blijkt uit het gedicht, omvatte ‘Groene Laanen’ met ‘steig’rende Ypen’, vier paar Boomgaards’, ‘vier Hoven’, ‘Esschen boomen, die rondsom den voorhof staan’, ‘dichte hagen naar den watersteiger toe’ en een ‘Kastanje boombosch daar het pluimgedierte in kweelt’. Na nog in Harlingen – hier roemt hij de brede grachten en havens – burgemeester Dancker de Kempnaer te hebben bezocht, zeilde Willink met zijn gezelschap terug naar zijn ‘Koopstad’, het ‘volkryk’ Amsterdam.³⁷

In de negentiende eeuw werden genoemde verschillen tussen het Amsterdamse en Friese buitenleven beduidend minder. Steeds vaker zien we doopsgezinde rijken in Friesland nieuwe buitens stichten, zonder een agrarische component. Wel bleef het bezit van boerderijen vaak een belangrijk deel uitmaken van hun vermogens, zoals bij vele andere rijke heren en dames in Friesland, tot in de twintigste eeuw.³⁸ Doopsgezinde broer en zuster Pieter en Anna Cats uit Leeuwarden, bijvoorbeeld, vertegenwoordigen deze ontwikkeling heel aardig in de jaren 1820. Pieter, een voormalig patriot, liet het buiten Oranjestein bouwen op voormalig gebied van de Nassaus in Oranjewoud. Anna kocht de fraaie buitenplaats Welgelegen aan de trekvaart bij Deinum.

De agrarische component ontbrak bij hun buitens en beiden vroegen Roodbaard de tuinen ervan te ontwerpen. Heel soms vloeiden de werelden van Harlingen en Amsterdam trouwens ook samen. Zo zag Freerk Dirks Fontein, de man van Salwerd, in 1834 zijn dochter Dieuwke nog hertrouwen met de

bankier en kunstverzamelaar Adriaan van der Hoop. Op zijn door Zocher aangelegde landgoed Spaarnberg bij Santpoort, kweekte de puissant rijke Amsterdammer een indrukwekkende verzameling exotische planten. Zijn nieuwbakken schoonvader zal deze met grote interesse hebben aanschouwd, maar misschien was een blik in de catalogus van de *Hortus Spaarn-Bergensis* al voldoende voor hem.

NOTEN

- 1 Erik de Jong, *Natuur en kunst; Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum, 1993), 17.
- 2 Inge Dekker & Henriëtte Emaar, *Vechtse paradijzen; tuinen bij buitenplaatsen in de Vechtstreek* (Houten, 2012), 96-99.
- 3 Daan de Clercq, 'Een verdwenen en vergeten "mennistenhemel" aan het Gein', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 24 (1998), 38-60. In dat verband noemt de auteur de familienamen Beck, Bosch, De Clercq, Feitama, Van Gelder, De Haan, Thesingh, Verhamme, Verrijn en Van Wylick; zie 47.
- 4 R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem, 1948), 255.
- 5 Van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, 255.
- 6 Van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, 256.
- 7 De Jong, *Natuur en kunst*, 156-189.
- 8 Zie: T. Marseille, *Harlingen, de vermaerde zeestad* (Harlingen, 1984), Bijlage 12, 111-112; J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland; economische en sociale ontwikkelingen* (Wageningen, 1972), dl. 2, Bijlagen VI.10, VI.11 en VI.12, 700-705; Yme Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993), Bijlage VII, 454-455.
- 9 Cor Trompetter, *Eén grote familie; doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek 1600-1850* (Hilversum, 2007), 89-101.
- 10 Chr. Schotanus, *Beschryvinge van de Heerlijckheydt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers* (Franeker, 1664; herdruk: Leeuwarden & Amsterdam, 1978); Bern. Schotanus à Sterringa, *Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland; zoo in 't algemeen, als in haare xxx bijzondere grietenijen* (Leeuwarden, 1718; herdruk Amsterdam & Leeuwarden 1979)
- 11 Schotanus, *Beschryvinge*, 191.
- 12 J. Visser (ed.) & G. van der Plaat (red.), *Gloria parendi; dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654* (Den Haag, 1995), 255.
- 13 Zie R.L.P. Mulder-Radetzky & B.H. de Vries, *Geschiedenis van Oranjewoud; van vorstelijk lustslot tot voorname buitenplaatsen* (Alphen aan den Rijn, 1989), 7.
- 14 Yme Kuiper, 'Crack en zijn connecties. Pronkzucht in het veen', in: *Fryslân; Historisch tijdschrift* 19 (2013) 5, 22-23.
- 15 G.A. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland (1700-1800)* (Leeuwarden, 1930).
- 16 Wumkes, *Stads- en dorpskroniek*, 1.
- 17 Wumkes, *Stads- en dorpskroniek*, 52-53. In 1720 en 1721 verkochten zij een huis te Harlingen aan de zilversmid Abraham Alema en bouwland te Almenum aan de doopsgezinde, Harlinger koopman en steenbakker Seerp Gratema. Ybeltjes broer was ontvanger-generaal van de Admiraliteit te Harlingen.
- 18 Alle genealogische data in dit artikel zijn, indien niet anders aangegeven, ontleend aan de digitaal te raadplegen databank Harlinger Rijkdom: www.harlingerrijkdom.nl.

- 19 Goffe Jensma, *Tot aandenken aan mijne moeder; filantropie en grootgrondbezit te Swarte-weisein 1650-1892-1992* (Leeuwarden, 1992), 66. Daar wijst de aanwezigheid op van een melk-kelder, koestal, paardenschuur en schaphenhok. De ‘Heeren Huizinge’ zelf had tenminste acht be-hangen kamers, een indicatie voor de redelijke omvang ervan.
- 20 Met dank aan Sjoerd Cuperus, die mij aan dit citaat hielp.
- 21 Paul Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum, 2009), 69, 133 en 143.
- 22 Tresoar, Leewarden, FA Fontein, inv. nr. 23.
- 23 Yme Kuiper, ‘Menisten in ’t geweer; een schets van de doopsgezinde elite van Harlingen in de Patriottentijd’, in: Maurits Ebben & Pieter Wagenaar (red.), *De cirkel doorbroken; met nieuwe ideeën terug naar de bronnen; opstellen over de Republiek* (Leiden, 2006), 181-194.
- 24 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 955.
- 25 Foekjes zuster Geertje huwde de doopsgezinde Harlinger Jacob Roorda, ontvanger van Bar-radeel, die eigenaar was van *Harkemastate* onder Tzummarum, in de Hornestreek. Zijn vader Jan Jacobs Roorda, eveneens doopsgezind en ontvanger van Barradeel, had in 1724 *Luursmastate* onder Kimsward gekocht; hij was gehuwd met de doopsgezinde Anna Gilles Vermeersch. Zie: O. Schutte, *Het doopsgezinde geslacht Oosterbaan uit Harlingen en zijn nakomelingen* (’s-Gravenha-ge, 1985), 35.
- 26 Terecht wijst Van den Akker erop dat lang niet alle met ‘state’ aangeduide boerderijen uit de achttiende eeuw in deze streek een voorgeschiedenis hebben als ‘eделе state’. Vele adellijke staten verdwenen in de loop van de tijd; de landerijen die er oorspronkelijk bij hoorden vielen uiteen en op nieuwe complexen kwamen nieuwe boerderijen, die vaak de naam van de oude, nabijgelegen, maar verdwenen state kregen. Ook maakt de auteur duidelijk hoe verwarrend de introductie van het begrip ‘state’ eigenlijk is in dit verband. Het ‘notariële’ spraakgebruik van heden is daarvoor verantwoordelijk, meent hij. Zie: K.J. van den Akker, *Van de mond der oude Middellzee; schetsen uit het oude boerenleven en -bedrijf* (Leeuwarden, 1934; geraadpleegd vijfde druk), 321 en 353.
- 27 Van den Akker, *Van de mond der oude Middellzee*, 331-332.
- 28 Van den Akker, *Van de mond der oude Middellzee*, 335.
- 29 Van den Akker, *Van de mond der oude Middellzee*, 350. Bij Harkemastate en Lammemastate in diezelfde streek vermoedt Van den Akker wel de aanwezigheid van vroegere staten, terwijl de herenboerderij Camstrastate volgens hem zelfs lijkt te zijn opgetrokken op de fundamenten van de aloude state.
- 30 Wel staat vast dat Van der Wacijen in 1690 het complex verkocht aan de curator van de Fran-cker universiteit en grietman van Franckeradeel Sicco van Goslinga. De verkoopakte vermeldt ‘Seeckere deftige huijsinge en schuijre met bomen en plantagie’. Bron: R.A Barradeel, inv. nr. Q 9, fol. 243 verso; met dank aan Rita Radetzky. Zie ook Rita Mulder-Radetzky, ‘Roptastate’, digi-taal raadpleegbaar op: www.statenstinzen.nl.
- 31 Rita Mulder-Radetzky, ‘Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851); talentvol tuinarchitect voor de elite in het Noorden’, in: Ernst Bruinsma & Yme Kuiper (reds.), *De vergeten tuinen van Gerrit Vlaskamp; ontwerp en praktijk van de landschapstijl in Friesland in de negentiende eeuw* (Leeu-warden, 2014), 46-65.
- 32 Wumkes, *Stads- en dorpskroniek*, 237 en 320.
- 33 Yme Kuiper, ‘Een zeehandelaar uit Harlingen; portret van Freerk Dirks Fontein, mede-op-richter van het Fries Genootschap’, in: *De vrije Fries* 82, themanummer: *Genootschapscultuur in Friesland; het Fries Genootschap 1827-2002* (Leeuwarden, 2002), 120-131.
- 34 Vergelijk Yme Kuiper, ‘Onder notabelen; buitenplaatscultuur in Friesland in de korte negen-tiende eeuw’, in: Rob van der Laarse & Yme Kuiper (red.), *Beelden van de buitenplaats; elitevor-ming en notabelencultuur in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2005), 149-174.
- 35 Joost Vermoolen, *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Mesdag* (Zutphen, 1998), 207-211.

36 Daniël Willink, *De lustplaats Groot Heerema by Franeker; in vaarzen beschreven; nevens eenige mengelpoëzy* (Amsterdam, 1734). Zie ook: Jacob Dirks, 'De lustplaats Groot Heerema bij Zweins', in: *Friesche volksalmanak* 8 (1891), 1-23. Bij de naam 'Groot Heerema' tekent Willink (of de bezorger Bernardus de Bosch) aan dat het als een 'voornamen state' vergelijkbaar was met Andla te Ried. Het hofdicht verhaalt verder een rondreis van Willink *cum suis* door Friesland en zijn grietenijen. Hij gebruikt daarbij pseudoniemen voor grietmannen en Franeker hoogleraren. Ook geeft hij landschappelijke typering van verschillende streken.

37 De aantrekkingskracht van de de bucolische (pastorale) poëzie en arcadische literatuur die teruggaat op de oude Romeinse schrijvers en dichters (zoals Vergilius) en waarin de verheerlijking van het landleven centraal staat, was in het Friesland van de zeventiende en achttiende eeuw zeker populair bij stadhoudelijk hof, adel en gestudeerde burgerij, maar we hebben dit verschijnsel hier (met uitzondering van het hofdicht van Daniël Willink) buiten beschouwing gelaten.

38 Belangrijk is in dit verband dat er allerlei regionale variaties in het negentiende-eeuwse Nederland zich voordoen en dat we hier de opkomst van grotere landgoederen in bepaalde streken bewust buiten beschouwing laten. Zie Van der Laarse & Kuiper, *Beelden van de buitenplaats*, Paul Brusse & Wijnand W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history; de-urbanization and the balance between city and countryside* (Zwolle & Utrecht, 2011).

Zaandam-Oost als doopsgezinde visvijver

MARIUS ROMIJN

INLEIDING

In 2006 was Piet Visser tweede begeleider bij mijn opnieuw afstuderen aan de Universiteit van Amsterdam. Vanwege het doperse onderwerp en al zijn hulp fungeerde hij in feite als hoofdbegeleider.¹ Als dank gaf ik hem Van Braams historische boekje over Zaandam-West, dat hij nog niet bezat.² Ik stelde dat *het* in West gebeurde, terwijl Piet juist in Oost woont. Later kwam ik erachter dat doopsgezind Zaandam-Oost evenzeer een belangrijk verleden heeft en dus weet ik inmiddels dat Piet in een belangrijk historisch deel van Zaandam woont! In dit artikel worden kleurrijke doopsgezinde figuren en gebeurtenissen gepresenteerd, die te maken hebben met dit verleden. Als belangrijkste bron diende de *Kroniek* van mijn vader,³ die het eerste enigszins gedetailleerde historische overzicht biedt van doopsgezind Zaandam-Oost. Dit mitigeert het gebrek van Lootsma's boek over West, dat immers geen index heeft.⁴ Het geheel is aangevuld met verder onderzoek in Zaanse doopsgezinde archieven en gesprekken met oud-bewoners over gebeurtenissen rondom ds. A.A. Sepp, alsmede met beide dochters van Geertje Pel-Groot over hun ouderlijk gezin.

Zaandam bestond tot 1812 uit de dorpen Oost- en West-Zaandam.⁵ Economisch was het oostelijk deel tot de negentiende eeuw het sterkst.⁶ Als bestuurscentra fungeerden tot de Franse tijd de oudere dorpen Oostzaan en Westzaan. De verdeling was juridisch en voor de Zaandammers van belang; buitenstaanders hadden het over 'Saerdam' of 'Zaandam'.⁷ In de Middeleeuwen was Oost-Zaandam een klein dorpje, met sinds 1407 kapellen bij de Dam en in 't Kalf vanaf 1441.⁸ West-Zaandam kwam pas echt op in de zeventiende eeuw. Omstreeks eind vijftiende eeuw telde het niet meer dan zeven huizen en in 1543 stonden er 46 huizen op en bij de Dam, dat toen het voornaamste bewoonde deel vormde.⁹

Gegevens over vroege dopers in de Zaanstreek vindt men in de sententies en de doodvonnissen van 'melchiorieten en wederdopers' door het Hof van Holland in Den Haag.¹⁰ De omstreeks 750 sententies uit 1534 en 1535 vermelden tien Zaandammers, die allen penitentie hadden gedaan. De ruim 100 doodvonnissen uit de periode 1534 tot 1566 betreffen geen Zaandammers, al ontbreekt bij een dertiental de plaatsnaam. Doodvonnissen waren er voor de leraren en de leiders van tochten naar Munster. Dit gebeurde vooral op schepen, waarmee enkele duizenden Nederlandse dopers in maart 1534 vergeefs hebben geprobeerd om via de Zuiderzee en Overijssel in Munster aan te komen.¹¹ Na de doperse inname van die stad in februari 1534, zijn de vervolgingen geïntensiveerd. De Sententies betreffen de volgende aantallen uit de grotere Zaanse dorpen. Mogelijk was daar reeds toen al gemeentevorming aan de gang.¹²

<i>Plaats</i>	<i>Totaal</i>	<i>Echtparen</i>	<i>Op schepen</i>	<i>Ban bij verstek / Doodvonnis</i>
Jisp	31	5	20	19 / –
Knollendam	21	3	9	– / –
Krommenie	18	–	1	– / Dirck Gerritsz van de Busch
Krommeniedijk	69	7	9	– / leraren: Jan Pieter Eggerts en Dirk Vredricx, (onthoofd); ook: Cornelis Luytgenszoon en Claes Dirksz
Oostzaan	34	5	13	– / Claesz Jansz, onthoofd, Truitje Gijsbertsd (verdrongen)
Westzaan	47	2	15	– / leraar: Cornelis Gerritsz, (onthoofd); ook: Claes , Claesz, Adriaan Claesz, Pieter Jansz en Claes Sybrands
Wormer	56	2	31	23 / leraar: Pieter Pietersz, (verbrand)

Nog vóór Menno Simons uittrad uit het pausdom had ook Zaandam een doperse martelaar. In 1535 werd Pieter Claesz onthoofd in Amsterdam. Hij was voormalig koster van de katholieke kerk in Zaandam-Oost en werd daarom

wel Pieter Koster genoemd. Pieter Claesz had zich aangesloten bij Amsterdamse dopers en was er tot leraar benoemd. Hij was ook aanwezig op een van de schepen op weg naar Munster, maar is daarbij ontkomen aan vervolging.¹³ In 1543 is er sprake van een huisgemeente op 't Kalf in Zaandam-Oost. Klaas Noome, het enige lid dat kon lezen, werd door inquisitiedienaars betrapt met een bijbel bij zijn weefgetouw. Zij brachten hem naar Haarlem; onderweg echter wist hij te ontsnappen. Noome werd niet opnieuw gearresteerd, overleed kort daarna en vrienden begroeven hem in een weiland. Zijn zoon Klaas – slechts vijftien jaar oud – ging nu voor in de gemeente en werd naderhand gedoopt, waarna hij zijn vader opvolgde als leraar. Klaas werd eigenaar van een scheepswerf.¹⁴ In 1555 werden zes dopers in het Zaandamse Oostzijdeveld gevangengenomen en in de Volewijk (de voornaamste executieplaats van Amsterdam) aan palen geworgd. De vertelling bij Van Braght geeft geen namen, noch gegevens over de rechtszaak, en concentreert zich op de toenmalige heftige vervolging, de beginnende splitsing onder de dopers in deze omgeving en een mirakelverhaal betreffende de geëxecuteerde 'Jaepje maet'.¹⁵

VERDEELDHEID

In 1564 doopte Lenaert Bouwens bij twee gelegenheden 40 mensen in Zaandam. Er bestond vervolgens een onverdeelde gemeente tot 1578, het jaar van de Alteratie van Amsterdam.¹⁶ Daarna verdwenen de Spaanse troepen uit de omgeving en werd Noord-Holland een toevluchtsoord voor religieuze vervolgdgen. De komst van Friese en Vlaamse doopsgezinden zorgde voor het ontstaan van verschillende gemeenten in Zaandam; voorlopig alleen Friezen en Waterlanders.¹⁷ De vroegste gegevens over de vermaningen zijn van begin zeventiende eeuw. Mogelijk ontstond de Komejanse vermaning aan het Grote Glop in Zaandam-Oost al vóór 1600. Er bestaat een afbeelding van in het kaartboek van Jan van Heymenbergh, gemaakt voor het polderbestuur, die stamt uit 1662.¹⁸ Deze vermaning is in 1656 vervangen door het Noorderhuys. De Friezen hadden in 1613 – en misschien zelfs al eerder – een vermaning in Zaandam-West.¹⁹

Pieter Pietersz uit De Rijk was behalve timmerman en molenmaker, prediker in de doopsgezinde gemeente en werd in 1625 voorganger in de Komejanse vermaning. Zijn Rijkse collega Jan Willemsz vocht de benoeming van Pietersz aan, want ook hij ambieerde deze positie. Herbergier Jan Theunisz uit Amsterdam schreef pamfletten ten gunste van Willemsz, waarin hij Pie-

tersz spottend ‘Pieter Schaaſ’ noemde.²⁰ Pietersz was een ook elders geliefde predikant en in De Rijp was hij assistent van Leeghwater. Gezamenlijk experimenteerden zij met buitenissige zaken als onder water verblijven, schrijven en fluitspelen. Ook ontwikkelden zij de bovenkruisende oliemolen. Van de stichtelijke werken van Pietersz is het piëtistische *De wegh na vredenstadt* populair geworden, een voorloper van de *Pelgrimsreis* van John Bunyan. Pietersz en zijn geestverwant Jan Philipsz Schabaelje noemden zich vredestdadtburgers, waarmee ze aangaven dat ze streefden naar innige vroomheid en dat ze materiële welstand niet belangrijk vonden. Jan Theunisz beschuldigde hen beiden van paapse neigingen.²¹

254

gen.²⁴ Mogelijk is het alle twee waar. In hetzelfde jaar was er een afsplitsing van de Friezen. Een groepje dat het oneens was met de betoonde inschikkelijkheid jegens de Vlamingen, ging diensten houden in het huis van Gerrit Pauwelsz Verwer, later in een eigen vermaning op de zuidelijke hoek van de Halstraat in Zaandam-Oost. Ze werden eerst Rickert Gerritsvolk genoemd, later Aris Janszvolk naar hun toenmalige leraar Aris Jansz Verwer. Omstreeks 1679 hield deze groep vermoedelijk op te bestaan.²⁵ Mogelijk gingen ze over naar de Groninger Oude Vlamingen.²⁶ Dit illustreert de stelling van Zijlstra dat pogingen tot hereniging soms afsplitsingen tot gevolg hadden.²⁷

De Waterlanders kerkten aanvankelijk in Oost, maar bouwden in 1655 een tweede vermaning, het Dammerhuys, aan het Dampad in Zaandam-West. Bij elke vermaning was een eigen dienaarschap (kerkenraad), maar gezamenlijk bleef het één gemeente. Dit lijkt samen te hangen met de sterke groei van Zaandam-West in die tijd. In 1656 werd de oude Komejanse vermaning vervangen door het Noorderhuys. Het zou dienst doen tot 1861, toen – meer zuidelijk – de Doofpot werd gebouwd.²⁸

Rond 1658 vond opnieuw een afsplitsing plaats van de Friese gemeente: het Germet Janszvolk. Er waren nu vijf doopsgezinde groepen in Zaandam.²⁹ Vermoedelijk stonden zij later bekend als Groninger Oude Vlamingen, met een vermaning aan het Molenpad in Zaandam-Oost. Deze kleine conservatieve groep, hield de voetwassing voor het Avondmaal in gebruik, die onder meer bekend is door de afbeelding van De Winter. In 1774 gingen de laatste achttien leden over naar de Verenigde gemeente in West.³⁰

In 1619 ontstond vanuit de remonstrantse broederschap de beweging van de collegianten, een vrijzinnige, niet-kerkelijk-gebonden groep, die opstond voor wie dat wilde, zowel om te spreken als ook om het Avondmaal te vieren. Zij doopten door onderdompeling en Rijnsburg werd al spoedig hun centrum. Sommige doopsgezinden werden ertoe aangetrokken.³¹ Bij de Friezen in Zaandam bestond van 1650 tot 1812 een ‘Collegie van oefening’ voor bijeenkomsten van bijbelstudie, wat lijkt op de collegiantse samenspraken.³² In 1758 bestond ook zo’n collegie bij de Verenigde gemeente het Nieuwe Huys. Het werd in 1760 opgeheven op aandrang van de nogal rechtzinnige predikant Gerard ten Cate, die eerder bezwaar had gemaakt tegen de ‘Rijnsburger Avondmaalbenodiging’ door zijn vrijzinnige collega Adriaan Loosjes.³³ Bij de Waterlanders lijkt geen directe invloed te zijn geweest van collegianten; wel bij hun voorgangers Albert Jansz Bleeker in 1700 en Cornelis Loosjes (de zoon van Adriaan) in 1758. Afkeer van de collegianten, met name van hun vrijheid van spreken en hun open avondmaalsviering, speelde

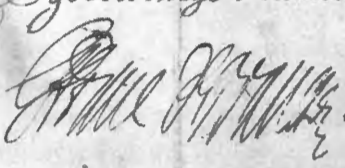
mee in de scheuring tussen lammisten en zonnisten die in 1674 plaatsvond in Amsterdam, en die leidde tot het ontstaan van een lammistische en een zonnistische sociëteit. De Waterlandse Sociëteit in Noord-Holland ging de lammistische gemeenten in dat gebied overkoepelen; de Waterlandse gemeente in Koog-Zaandijk sloot zich zelfs bij beide sociëteiten aan.³⁴ In 1700 sprak de voorganger Bleeker van Zaandam-Oost in de Waterlandse vermaning van Wormerveer een collegiantse (open) uitnodiging uit voor het Avondmaal, wat moeilijkheden in deze gemeente ten gevolg had.³⁵

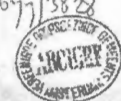
TOENEMENDE REKKELIJKHEID –
VAN ONBEZOLDIGDE LIEFDEPREDIKERS NAAR BETAALDE DOMINEES

De Verenigde gemeente nam in 1712 voorin een nieuw registerboek vrijzinnige grondslagen op voor de houding van de gemeente jegens andere christenen. Ook het nieuwe lidmatenboek van Oost uit 1719 begint hiermee, en misschien hangt dit samen met de strijd tussen lammisten en zonnisten. In de grondslagen worden leden van andere christelijke kerkgenootschappen zeer lankmoedig benaderd.³⁶ De Zaanse Friese gemeente was ‘in de vroege zeventiende eeuw nogal conservatief, maar [werd] geleidelijk meer progressief, en in de achttiende eeuw liberaal en beïnvloed door de collegianten’.³⁷ Bij de fusie in 1687 van Vlaamse en Waterlandse gemeenten in West hadden Oost en Koog-Zaandijk een stem. Er was enkele jaren onderhandeld en door toedoen van predikers van elders, onder wie Galenus Abrahamsz, lukte het uiteindelijk. Gezamenlijke diensten op zondagavond zouden afwisselend plaatsvinden in de nieuw te bouwen vermaning het Nieuwe Huys, en in de Waterlandse vermaningen van Oost en Koog-Zaandijk.³⁸

Soms werden collegianten beschuldigd van socinianisme, waarmee men bedoelde dat ze de drie-eenheid zouden ontkennen. Ook doopsgezinden werden hiervan verdacht. Dit leidde soms tot intolerantie in de verder op religieus gebied zeer vrije Republiek.³⁹ Naar Nederland waren rond 1660 Poolse socinianiërs gevlucht. Eén van hen, Johannes Crellius Spinovius, vroeg in 1669 om toelating tot de Waterlandse gemeente van Zaandam. De gemeentelieden hadden het hier moeilijk mee, maar aanvaardden hem op voorwaarde dat hij zijn ideeën voor zich zou houden.⁴⁰ De prediker alias smid Foecke Florisz, aan wie een preekverbod was opgelegd in Friesland wegens verdenking van socinianisme, werd in 1688 beroepen in Zaandam-Oost. De gereformeerde synode klaagde hem aan bij de baljuw van Kennemerland, wat leidde tot een

Edelc Erentfeste, voorsienige, discrete
 Lieve Besondere
 Ons tegende geremonstreert door de Doops-
 gesinde, woonachtigh tot Oostbeanen, dat
 seckere. Fouke Floris by haerlijden-
 synde beroepen tot Leeraer van hare
 Gemeente, U op voorgevinge van dwa-
 linse naemede hij soude sijn besmet,
 hem hadde doen interdicieren, van sich
 in het Dorp voort en voorts in geheel
 Kennemerland te mogen. onthouden;
 Wij sullen gaerne van U verstaen
 wat eygentlyck van der sake moghet
 wesen, en ondertuffchen U recomman-
 deren met de procedures tegens den
 voortn Fouke Floris te supercederen,
 ordelende het selve om verscheijdenes
 redenen te sullen dienstigh sijn; Ende
 hiernaede eyndigende besken U
 Edelc Erentfeste, voorsienige discrete
 Lieve Besondere, inde protectie ghes tot
 Hells. vechsluys den ii. November 1688.

U goedwillige Vriendt

XXVII
 677/38 28

 A 456

Brief van Willem III over Foecke Florisz, aan de baljuw van Kennemerland – 1688 (transcriptie in H.M. Romijn, *Kroniek*, 48) (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, hs XXXVII A 456).

preekverbod. Enkele kerkenraadsleden wendden zich daarop met een door Galenus Abrahamsz opgesteld verzoekschrift tot stadhouder Willem III, die echter uit Hellevoetsluis naar Engeland was uitgevaren om Jacobus II af te zetten.⁴¹ Een storm op de Noordzee dwong de vloot terug te keren en de schade te herstellen, waardoor het verzoekschrift alsnog kon worden overhandigd. Willem schreef de afgebeelde brief aan de baljuw, waarin hij om toelichting vroeg en liet verder het preekverbod opschorten.

Willem heeft dit verder laten rusten, maar de eerstvolgende baljuw kwam in 1692 opnieuw met een preekverbod. Na enkele maanden leek de druk van de ketel en hervatte Foecke zijn taak, met een verhandeling over Jes. 62:7, 'Ende en swijgt niet stille'.⁴² In 1689 had een anonieme bewonderaar van Florisz, waarschijnlijk was het de collegiantse notaris Claes Stapel in Hoorn, hierover het boek *Klaar vertoog* gepubliceerd.⁴³ In 1690 verschenen van Florisz twee boekjes voor het godsdienstonderwijs: *Leer-regel des bibels* en *Een hemelsch a.b.c.* In het eerste deelde hij – als een van de eerste catecheten – zijn stof in 'trappen' in, gericht op het zich ontwikkelende bevattingsvermogen van de leerlingen.⁴⁴

Tot in de achttiende eeuw hadden Zaandamse gemeenten onbezoldigde zogeheten liefdepredikers; vrijwilligers, die daarnaast een tweede beroep uitoefenden. Lange tijd werd er verschil gemaakt tussen verkiezing in 'gewone' en 'volle dienst'; de laatste categorie kon ook voorgaan bij doop en Avondmaal. De gemeente in Oost liet dit onderscheid in 1704 vervallen.⁴⁵ Gastpredikers kregen al sinds de zeventiende eeuw een onkostenvergoeding. Eigen voorgangers werden in Oost vanaf 1722 betaald, wat begon met de benoeming van Gerrit Rijckes.⁴⁶ Rijckes werd opgevolgd door academisch gevormde predikanten.⁴⁷ In 1735 werkte de gemeente Zaandam-Oost mee aan de oprichting van het Doopsgezinde Seminarie in Amsterdam. Men uitte de wens om studenten te examineren in de landstaal. Het verzoek werd afgewezen als niet passend bij een universiteit.⁴⁸

In 1751 werd de vrijzinnige Cornelis Loosjes beroepen bij het Noorderhuys. Hij vertrok in 1763 alweer naar Haarlem, waar hij predikant was en met zijn broer Petrus een langlopend literair-wetenschappelijk tijdschrift oprichtte: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Loosjes werd opgevolgd door Anthonie van der Os, een voormalige gereformeerde predikant uit Zwolle, die daar als onvoldoende rechtzinnig gold en na een ingewikkelde procedure was afgezet. In de doopsgezinde kerk van Beverwijk – langdurig vacant – werden ook collegiantendiensten gehouden.⁴⁹ Van der Os kwam er soms en preekte er in juli 1758. Na het houden van die preek hielden doopsgezinde broeders

een zogeheten vertoeving en verklaarden dat Van der Os als doopsgezind kon worden beschouwd. Daarop werd deze binnengeroepen en vervolgens door Cornelis Loosjes gedoopt. Van der Os werd zo voorganger van Beverwijk. In vlugschriften, onder meer van Gerrit ten Cate uit Zaandam, werd gereageerd op deze ontwikkeling en werden vraagtekens geplaatst bij de overgang van Van der Os tot het doopsgezind geloof. Ten Cate bracht zijn grief aan de orde in de Waterlandse Sociëteit en in 1767 veroorzaakte de kwestie een langdurige breuk in dit gremium. Van der Os keerde echter al in 1759 naar Zwolle terug en herenigde zich met de Gereformeerde kerk.⁵⁰

In 1808 staakten de stemmen in de kerkenraad bij de beroeping van een nieuwe voorganger. De keus was tussen Gerbrand Koopmans (predikant bij de Friezen in Zaandam-West) en Samuel Muller. Men ontbood een jongen uit het naast de kerk gelegen doopsgezinde weeshuis om een lot te trekken. Het lot viel vervolgens op Muller.⁵¹ In 1814, toen Muller naar Amsterdam was vertrokken, vond men het opnieuw lastig om een keus te maken tussen ditmaal (opnieuw) Gerbrand Koopmans en Anthony Doyer uit Nijmegen. Een weesmeisje mocht nu een lot trekken en Koopmans won om eindelijk toch te worden benoemd.⁵² Uit het gebed vóór de loting is aangehaald:⁵³

Heere, Gij Kenner des Harten
wijst van deze twee, Een aan
Dien Gij uijtverkooren hebt,

Zo'n 'Godsoordeel' was al toegepast in 1709, toen men in een vertoeving het lot had getrokken bij het staken der stemmen over een reglementswijziging.⁵⁴ Er was toen nog geen weeshuis. Een bijzonder voorval uit Mullers Zaandamse periode is de doop op 23 februari 1811 van de Jood Robert Hertz, afkomstig uit Stockholm. In een als afschrift aanwezige verklaring hierover is een vertaling van zijn Duitse belijdenis opgenomen; daarin wordt zijn levensloop beschreven en zijn geleidelijke bekering tot het christendom.⁵⁵ Behalve met Muller had de dopeling uitvoerig contact met Isaak Molenaar, predikant aan het Nieuwe Huys. Aanvankelijk zou Hertz daar worden gedoopt, maar door een toevallige omstandigheid gebeurde dit in Oost.⁵⁶

De Franse tijd bracht alle kerkgenootschappen gelijke rechten, maar ook voortzetting en zelfs verergering van de economische malaise. In 1805 wisten leden van de gemeente in Oost niettemin geld bijeen te brengen voor de herbouw van het weeshuis, en in 1808 en 1810 (de jaren van de tiërcering!) zilverden ze grote tekorten aan bij hun gemeente.⁵⁷ In dezelfde periode bleek dat doopsgezind Amsterdam niet langer in staat was om de predikantsop-

leiding te financieren. Gemeenteleden uit Amsterdam en Haarlem besloten daarom in 1811 samen met Zaanse Friezen en Waterlanders tot oprichting van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS). Samuel Muller die er nauw bij betrokken was liep zo vooruit op zijn latere rol als landelijk voorman van de doopsgezinden.⁵⁸ Kapitaalkrachtige leden uit Zaandam-Oost boden ook in 1817 flinke ondersteuning aan de ADS. In tien jaar tijd brachten zij omstreeks f 50.000 bijeen.

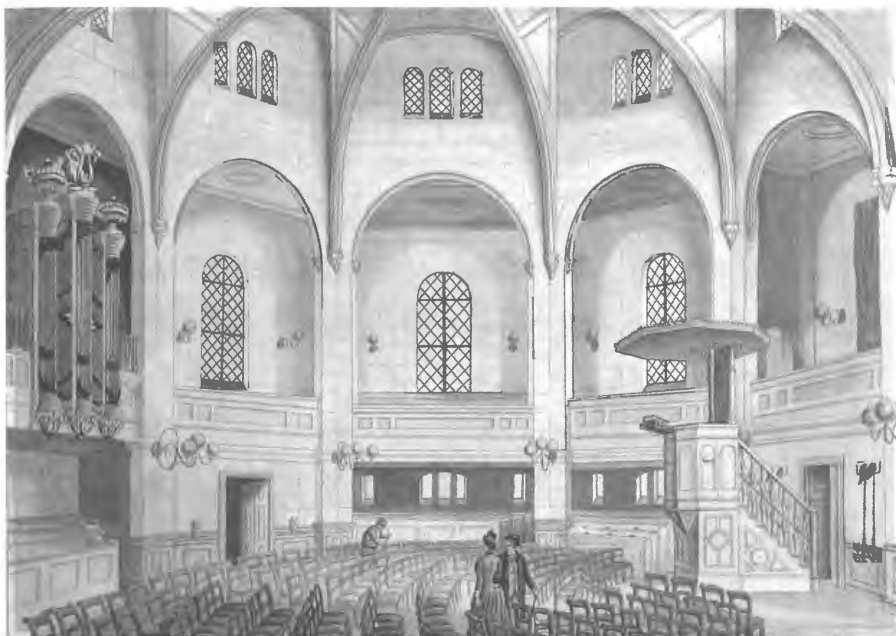
Tijdens de watersnood van 1825 stond het Noorderhuys een volle meter onder water. Om dit te ondervangen kerkte men tijdelijk in het Nieuwe Huys in West. Ook in 1916 was er een watersnood. De Doofpot bleef toen echter droog en werd op verzoek van het Rode Kruis ingericht als noodhospitaal. Oost genoot ook ditmaal gastvrijheid in West.⁵⁹

In 1839 werd Steven Blaupot ten Cate als predikant aangesteld in Oost. Blaupot ten Cate was een productief schrijver en historicus, die nog in hetzelfde jaar deel één uitgaf van zijn: *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*. Ook hield hij in 1843 een rede bij de herdenking van het driehonderdjarig bestaan van een doopsgezinde gemeente in Zaandam.⁶⁰ Christiaan Sepp, evenals Blaupot ten Cate een eminent kerkhistoricus, was hier predikant van 1848 tot 1854.⁶¹ Daarna kwam opnieuw een historicus, Jan Hartog, die tot 1862 bleef. Ook Hartog schreef veel belangwekkende studies, waarvoor hij in 1878 een eredoctoraat ontving van de Universiteit van Utrecht.⁶²

In 1861 begon de bouw van een nieuwe achthoekige vermaning, ontworpen door stadsarchitect L.J. Immink. Dit gebouw was veel representatiever dan eerdere, meer functionele vermaningen in Oost. De Zaanse doopsgezinden wilden zich inmiddels duidelijker als kerkgenootschap presenteren. In 1887 werd bij een verbouwing van het interieur door architect G. van der Koogh, de preekstoel aan de oostkant vervangen door een tafel met stoel op een podium aan de Westkant. Een rol hierbij speelde dat de toenmalige voorganger, Willem Jesse, niet hield van een hoge preekstoel.⁶³

DE GEMEENTE WORDT PROGRESSIEF – HET CHRISTENDOM RAAKT IN DE MARGE

Willem Jesse was van 1862 tot 1899 predikant in Zaandam en een radicaal-vrijzinnig man, wat herhaaldelijk duidelijk werd. Hij schafte bijvoorbeeld in 1864 de rondgang af vóór het Avondmaal langs alle gemeenteleden door de predikant en een diaken. Jesse bezocht niettemin tweemaal per jaar alle ge-

Interieur Doofpot vóór 1887. De dame draagt een tournure; daarachter veegt de koster het vloerzand. Anonieme tekening omstreeks 1880 (Doopsgezinde Gemeente Zaandam).

meenteleden.⁶⁴ De rondgang diende als oproep en om na te gaan of er onopgeloste conflicten bestonden. Jesse stelde in 1869 voor, om het godsdienstonderwijs in te richten zoals op scholen les gegeven werd. Men ging hierin mee en er werden banken en lesmateriaal aangeschaft.⁶⁵ In 1870 werden bij wijze van proef de diensten op Nieuwjaarsdag afgeschaft.⁶⁶ Volgens een aanplakbiljet uit 1884 werden na afloop van een dienst vier voorstellen behandeld in een gemeentevergadering. Daarbij mochten ook vrouwelijke gemeenteleden stemmen over de uitkomst. Toetreding vanuit een ander kerkgenootschap wilde men vergemakkelijken en de avondmaalsviering zou voortaan éénmaal per jaar, op Goede Vrijdag, worden gehouden. Er werd voorgesteld voortaan geen diensten meer te houden op de zogenaamde tweede feestdagen en op Hemelvaartsdag, en tenslotte zouden alle bestaande grondslagen voor de gemeente komen te vervallen.⁶⁷ De vier voorstellen haalden het niet want op 15 juni 1884 werden de eerste drie met ruime meerderheid verworpen door de gemeenteleden, waarop de kerkenraad het vierde voorstel terugtrok.⁶⁸ Gemeenteleden waren dus soms behoudender dan de predikant en kerkenraad.

DE KERKERAAD

der Doopsgezinde Gemeente te Zaandam O.Z.,

noodigt de leden (vrouwelijke en mannelijke) dier Gemeente uit, door stemming te beslissen op ZONDAG den 15de JUNI 1884, dadelijk na het eindigen der Godsdienstoefening, over de volgende voorstellen:

Het EERSTE voorstel:, waarover vóór zes jaren is gestemd doch toen is verdaagd, luidt aldus:

Leden van Protestantsche Kerkgenootschappen, als leden onzer Gemeente aan te nemen, onder voorwaarde:

- 1°. dat zij de attestatie van hun lidmaatschap overleggen.
- 2°. dat zij aan den Kerkeraad mededeelen, de reden hunner begeerte tot toetreding.
- 3°. dat zij in de eerste zes jaren na de inschrijving in ons lidmatenboek geene aanspraak hebben op geldelijke ondersteuning.

Het TWEEDE voorstel:,

Het avondmaal wordt éénmaal 's jaars gevierd, op den Goeden Vrijdag.

Het DERDE voorstel:,

De tweede Paasch-, Pinkster- en Kerstdag en de Hemelvaartsdag worden niet kerkelijk herdacht.

Het VIERDE voorstel:,

De leden verklaren alle bestaande grondslagen vervallen.

Afdruk van bovenstaande voorstellen verkrijgbaar bij den Koster.

Sociëteitsdrukkerij — Firma Gt. DEKKER Co. — Zaandam.

In de kerkenraadsnotulen van na de stemming wordt er overigens met geen woord over gesproken en deze veranderingen zijn nadien alsnog ingevoerd.

In mei 1886 werd in een circulaire van de Nederlandse Protestantenbond (hierna: NPB), afdeling Zaandam, voorgesteld om mee te doen met de oprichting van een NPB-kinderkerk.⁶⁹ Die moest bij toerbeurt plaatsvinden in de deelnemende gemeenten, om de week en dan in plaats van de normale zondagochtenddienst. Men wilde speciale diensten voor kinderen houden, want de gewone diensten zouden ongeschikt voor hen zijn. Het exemplaar van de circulaire dat stamt uit Oost is ondertekend door 78 leden, waaronder Willem Jesse. Volgens de kerkenraadsnotulen van 10 augustus 1886, zou de kwestie later worden afgehandeld, wat op 24 augustus opnieuw wordt vermeld; in het volgende jaar vond ik echter niets wat daarop duidt. Ondanks een duidelijk besluit in de notulen lijken de kinderdiensten toch te zijn ingevoerd. Later werden ze gecombineerd met een zondagsschool, want in 1953 schreef G. Honig dat de NPB-zondagsschool meer dan 40 jaar in de Doofpot kerstfeesten had georganiseerd.⁷⁰ Enkele jaren eerder is de zondagsschoolsamenwerking beëindigd, die nog steeds het oorspronkelijke tweewekelijkse systeem volgde; om de week zondagsschool dan wel kinderkerk. De kerkenraad behandelde in 1886 een brief van de weesjongen Arend Exalto aan Jesse. Die meldde, niet meer naar de catechisaties of diensten van ds. Jesse te willen gaan, omdat hij meende 'bij de thans gevolgde godsdienstige richting niet eeuwig gelukkig te kunnen zijn'. De brief werd voor kennisgeving aangenomen.⁷¹ Jesse was een van de redacteurs van de *Godsdienstige liederen*, uitgegeven in 1882 door de Protestantenbond. Na zijn emeritaat was hij verbonden aan de Vrije Gemeente in Amsterdam voor godsdienstonderwijs.⁷² Zijn opvolger was Cornelis Bonnes Hylkema, die in zijn Zaanse tijd promoveerde op een studie over reformatiebewegingen in de tijd van Jan Luyken. Ook publiceerde Hylkema een vervolg erop en een studie over Jan Luyken, met een bloemlezing uit diens poëzie.⁷³

Een reglementswijziging in 1913 stelde de kerkenraad open voor vrouwen en er traden drie toe. Reeds in 1884 was actief kiesrecht toegekend aan vrouwen. Tegelijkertijd werd echter de predikant als adviserend lid toegelaten tot de kerkenraadsvergaderingen.⁷⁴ Ook in 1948 zaten er vrouwen in de kerkenraad van Oost, bij de fusie met West die toen aan de orde was. In West, op dat moment de grootste en dominante gemeente, was dit nog niet het geval. De betrokken vrouwen uit de gemeente van Oost werden weggestuurd uit het overleg. Aagje Wijngaarden, die deel van hen uitmaakte, sprak soms met verdriet over deze vernedering.⁷⁵ Pas in 1961 kwamen opnieuw twee vrou-

wen in de kerkenraad van de gefuseerde gemeente. De reacties hierop liepen uiteen. Het wat oudere, prominente lid J. Hageman zei tegen mijn moeder (één van de twee vrouwelijke kerkeraadsleden) dat dit geen pas gaf. Zij antwoordde dat ze het niet meer dan correct vond om gevolg te geven aan een oproep door de gemeente. Kort na de verkiezing werd in de collectezak een anoniem briefje gevonden met daarop:

Zo wordt dan nu met zusters de kerkeraad getooid,
en 't kerkevolk zegt: Eindelijk, 't is beter laat dan nooit!⁷⁶

Doelde de maker hiervan misschien op de eerdere situatie in Oost?

In 1925 zat het onbemiddelde, nog jonge gemeentelid Cor Inja acht maanden als dienstweigeraar gevangen in Scheveningen. Inja had geen beroep gedaan op de Wet Dienstweigering, en deed dat niet uit principe, maar om de eindeloze traagheid in de afwikkeling ervan.⁷⁷ In de gevangenis ontving Inja regelmatig bezoek. Eén ervan was de Zaanse predikant Van der Ploeg. Dit ontroerde Inja, hoewel hij (socialist in hart en nieren) in zijn dagboek had genoteerd dat Van der Ploeg altijd vroeg: 'Wat dan die hoge idealen waren? Hij begreep er niet zoveel van. Dat kwam wel omdat hij niet uit arbeiders is voortgekomen.'⁷⁸ Ook de jonge predikant Frits Kuyper bezocht Inja. Hij was net als Inja vurig socialist, alhoewel hij geen arbeidersachtergrond had. De geloofsuitspraken van Kuyper konden zware kost zijn, maar Cor overdacht ze langdurig. Tijdens het proces tegen Inja was Kuyper een grote steun als getuige à decharge, wat ook Van der Ploeg toegaf.⁷⁹ In het tijdschrift van de Gemeentedagbeweging schreef Inja een dankwoord voor de verschillende steunbetuigingen: geld (in zijn situatie van groot belang), bezoek en post.⁸⁰ Zijn dagboek is in 2001 door Piet Visser en Alle Hoekema geëditeerd en uitgegeven. Cor Inja werkte sinds zijn dertiende jaar als 'stokkenjongen' bij een houtbewerkingsbedrijf. Via zelfstudie, allerlei opleidingen en functies, waaronder verzetswerk tijdens de Tweede Wereldoorlog en een onderduikperiode met zijn eerste, Joodse vrouw, werd hij na de oorlog begeleider en geestelijke verzorger van dienstweigeraars. Zo eindigde hij na een lange omweg in dienst van het Ministerie van Defensie, waar hij was aangesteld via de Doopgezinde Vredesgroep.⁸¹

In 1934 werd Alidus Anne Sepp aangesteld als predikant in Oost.⁸² Hij was sinds 1932 secretaris van de ADS, maar nam in 1942 ontslag. Omdat hij NSB-aanhanger was, werd hij in de oorlogstijd steeds buiten belangrijke besluiten gehouden.⁸³ Sepp was een veelzijdig man, die verschillende malen publiceerde. In 1934 verscheen *Achter de manieren*, een serie catechisatieboekjes

over bijbelse geschiedenis en kerkgeschiedenis.⁸⁴ Sepp schreef ook enkele bijbelse spelen. Bovendien was hij voor de ADS, lid van de Commissie voor Bijbels en Liederenbundels van de NPB, die in 1943 een hernieuwde liederenbundel uitgaf. Daarin en in de doopsgezinde (uitgebreide) uitgave uit 1944 staan zes liederen van zijn hand of door hem vertaald. In jaarverslagen van de gemeente Oost worden de bijbelse spelen van Sepp genoemd. In 1937 veraste hij de gemeente:

met een geheel compleet Kerstspel getiteld: 'Tot zijn Wonderbaar licht', door hem zelf geschreven en opgevoerd door onze Jongeren Kring. Een spel van prachtige inhoud en met veel liefde en toewijding door onze Jongeren voorgedragen. Het succes was zoo groot, dat de opvoering, die reeds door ruim 700 bezoekers werd bijgewoond nog herhaald moest worden en nog eens een 500 tal belangstellenden bracht. Het spreek van zelf, dat deze belangstelling ook van buiten onze Gemeente kwam en zelfs niet alleen van Doopsgezinden.

De tekst is geïllustreerd met twee foto's van het spel.⁸⁵ In 1938 voerden enige jonge leden een paasspel van Sepp op, getiteld: 'Hij leeft'. 'Dit werd een groot succes, dus een waardige beloning voor de voortreffelijke schrijver', lezen we in het jaarverslag. Een week voor Kerst speelden jongeren een adventsspel van Sepp.⁸⁶ Mevrouw A. van Weele-Plooijer, een voormalig lid van de doopsgezinde gemeente in Oost, vertelde mij over de omgang met Sepp voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij beweerde dat Sepp's derde vrouw (haar voorgangers waren jong overleden), van Amerikaans-Duitse afkomst, fanatiek pro-Duits was. Ook Sepp zou na de Duitse inval de zijde van de nazi's gekozen hebben.⁸⁷ En mevrouw Sepp heeft op een bijeenkomst met pas gedoopte leden in 1937 gezegd: 'zuivel is voor de duivel', waarmee ze bedoelde dat Nederlanders geen kaas op hun brood behoorden te eten, zolang de 'arme' Duitsers gebrek leden aan zuivelproducten. In het begin van de oorlog was mevrouw Van Weele lid van de jongerenkring, waar Sepp enkele nieuwe jongeren naartoe stuurde met een NSB-speldje. De groep heeft toen gezegd dat dit vanwege brandstofgebrek de laatste bijeenkomst was, want ze hadden geen behoefte aan dergelijke nieuwe leden. Toen de vader van mevrouw Van Weele in mei 1942 als gijzelaar naar St. Michielsgestel was gebracht, is Sepp bij haar moeder op bezoek gegaan. Die heeft hem toen de deur gewezen. Verscheidene doopsgezinden gingen in deze tijd steeds minder naar Sepp's diensten en catechisaties, terwijl hij voor de oorlog algemeen gewaardeerd was geweest.⁸⁸ Op Dolle dinsdag (5 september 1944) vluchtte

Geertje Pel-Groot (midden) bij Schoorl, 1924, met zus Aagje, dienstmeisje en drie kinderen. Haar zus Antje was nog niet geboren (fotoalbum: mevr. T. Pfann-Pel).

Sepp met zijn gezin naar Duitsland. Daarna heeft hij nauwelijks nog contact gehad met zijn gemeente.

Van het Zaanse doopsgezinde echtpaar Pel-Groot was de man, Wijbrand, lid in West en de vrouw, Geertje, in Oost. In het begin van de Tweede Wereldoorlog deden zij mee aan de Werkgemeenschap van doopsgezinden en quakers, die onder meer hulp verleende aan protestantse Joden in Westerbork, omdat die overal buiten vielen. Cor Inja speelde hierbij een leidende rol. Vanuit deze motivatie nam Geertje eind 1942, kort na de dood van haar man, de Joodse baby Marion Swaab in huis. In 1944 werd dit verraden door een 'foute' politieagent, die tegenover hen woonde. Geertje liet het kind onderduiken, maar wilde anderen zelf niet in gevaar brengen en meldde zich in Amsterdam bij de *Sicherheidsdienst*. Via enkele gevangenen en kampen belandde zij in Ravensbrück, waar ze medegevangenen bemoedigde. Omdat ze ziek was werd ze in februari 1945 naar de gaskamer gestuurd.⁸⁹ De gedenkplaat voor haar, die na de oorlog is aangebracht in de Doofpot, bevindt zich nu in Het Nieuwe Huys. Marion heeft de oorlog gelukkig over-

leefd en vertelt hierover in de documentaire: Monument voor Geertje Pel.⁹⁰

Zoals we eerder stelden fuseerden de gemeenten van Zaandam-Oost en West in 1948. Het nieuwe reglement leek sterk op het bestaande van de gemeente in West. De gemeente in Oost was rond deze tijd sterk verzwakt, mede door de kwestie Sepp. Eén van de gevolgen was dat in 1953 het kerkgebouw van Oost verkocht werd aan het Apostolisch Genootschap. Wel kwam er een plan voor een nieuw gemeentecentrum in Oost, dat zou moeten bestaan uit een bescheidener kerkwijkgebouw met een verzorgingshuis voor senioren. Dit plan is ten dele uitgevoerd, want in 1962 is het verzorgingshuis ‘Het Mennistenerf’ geopend; voor het gemeentecentrum was echter onvoldoende draagvlak. Toch worden sindsdien in het Mennistenerf om de week doopsgezinde zondagavonddiensten gehouden en is er een geestelijk verzorgende voor de bewoners, aangesteld door de doopsgezinde gemeente.⁹¹ Met deze enigszins thematische selectie uit de geschiedenis van doopsgezind Zaandam-Oost hoop ik mijn punt te hebben gemaakt.

NOTEN

- 1 Zie: J.M. Romijn, ‘Hoe gebruikte Menno het Oude Testament?’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 33 (2007), 14-30.
- 2 A. van Braam, *Westzaandam in de tijd van de Republiek* (Zaandam, 1978).
- 3 H.M. Romijn, *Kroniek van de doopsgezinden in Zaandam* (Zaandijk, 1971).
- 4 S. Lootsma, *Friesch-Doopsgezinde Gemeente West-Zaandam, 1687-1938; gedenkboek ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van ‘Het Nieuwe Huys’* (Zaandam, 1937).
- 5 P. de Rooy et al. (red.), *Geschiedenis van de Zaanstreek*, 2 dln. (Zwolle, 2012), I, 363-364.
- 6 N. van der Zijpp, ‘Zaandam’, in: *The Mennonite Encyclopedia* (hierna: *ME*), (Scottsdale etc., 1955-1959), IV, 1013.
- 7 L.A. Ankum et al. (red.), ‘Oostzaandam’, in: *Encyclopedie van de Zaanstreek*, 2 dln. (Wormerveer, 1991), II, 552.
- 8 Ankum et al., ‘Rooms-katholieken’, in: *Encyclopedie van de Zaanstreek*, II, 617.
- 9 Ankum et al., ‘Westzaandam’, in: *Encyclopedie van de Zaanstreek*, II, 788.
- 10 Sententies 1505-1572 en doodvonnissen 1529-1572 van het Hof van Holland, betreffende ‘Melchiorieten en Wederdopers’; naar de weergave door De Hoop Scheffer in 1864. Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), Bijzondere Collecties, Handschrift XXVII, 744 en 745 [Wendelmoet Claesdochter uit Monnickendam was echter een *sacramentiste*. De Hoop realiseerde zich dat er iets mee was, blijktens zijn vraagteken bij het (juiste) jaartal 1527].
- 11 Romijn, *Kroniek*, 15.
- 12 De aantallen berechte dopers weerspiegelen de veronderstelde toenmalige bewonersaantallen van deze Zaanse dorpen, die in de late Middeleeuwen al enige omvang hadden. Koog aan de Zaan, Zaandam-West en Zaandijk waren klein tot zeer klein. C. de Bont & P. Kleij, ‘Tussen Crommenye en Twiske; ontginning, bewoning en waterbeheer in de Zaanstreek tussen ca. 900 en 1500’, en R. Rutte, ‘Ontwikkeling zonder plannen en regels; zeshonderd jaar ruimtelijke inrichting van de Zaanstreek’, in: De Rooy, *Geschiedenis van de Zaanstreek*, 25-61 en 63-65.

- 13 Romijn, *Kroniek*, 16-17.
- 14 Romijn, *Kroniek*, 19-20.
- 15 T.J. van Braght, *Het bloedig toneel, of martelaars-spiegel, der doops-gesinde of weerloose christenen, die om 't getuygenis van Jesus haren salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd af tot desen tijd toe*, 2 dln. (Amsterdam, 1685), II, 183-184. H.M. Romijn verwees ernaar in zijn *Kroniek*, met een zetfout (138 i.p.v. 183).
- 16 De splitsing tussen Waterlanders en strengere dopers dateerde van 1557. Bouwens speelde er een hoofdrol in. Omstreeks 1566 vond in het Nederlandse doperdom de grote scheiding plaats tussen de Waterlanders, geleid door Dirk Philips, en de Friezen onder Lenaert Bouwens. Zie: P. Visser, *Broeders in de geest; de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*, 2 dln. (Deventer, 1988), I, 99.
- 17 Romijn, *Kroniek*, 21-23.
- 18 'Glop' is Zaaans voor een open ruimte tussen bebouwing. 'Komen' betekende tot in de zeventiende eeuw 'koopman'. G.J. Boekenooen (red. Klaas Woudt), *De Zaanse volkstaal, het Zaaans woordenboek; bijdrage tot de kennis van de woordenschat in Noord-Holland*, (3e dr. Wormer, 2004), 144 en 259. Koopman Jan Jansz was vanaf 1556 ook Waterlands prediker in De Rijp; Waterlandse doopsgezinden heetten wel 'komejannen'.
- 19 Van der Zijpp, 'Zaandam', 1013.
- 20 Theunisz (1569-ca.1627), een Waterlandse doopsgezinde, was behalve herbergier onder meer drukker, boekhandelaar en taalkundige (autodidact). N. van der Zijpp, in: *ME IV*, 709-710.
- 21 Romijn, *Kroniek*, 27 en 132-133. P. Visser, *Broeders in de Geest I*, 121-128.
- 22 Romijn, *Kroniek*, 27-28, 30 en 32.
- 23 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland; van derzelver ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opge maakt*, 2 dln. (Amsterdam, 1847), I, 349.
- 24 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Leeuwarden/Hilversum, 2000), 394.
- 25 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland*, I, 349. – H.M. Romijn, *Kroniek*, 33 en 42.
- 26 Romijn, *Kroniek*, 42.
- 27 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 382.
- 28 Romijn, *Kroniek*, 36.
- 29 Romijn, *Kroniek*, 37-38. Het aantal gemeenten in Zaandam kan worden afgeleid uit de tabel van opbrengsten per gemeente van de collecte voor de overheid in nood in 1673. Zie: Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland*, I, 251-252.
- 30 Van der Zijpp, 'Zaandam', 1014; Romijn, *Kroniek*, 37-38 en 69.
- 31 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 402-410.
- 32 Romijn, *Kroniek*, 33, 65 en 78.
- 33 Romijn, *Kroniek*, 63-64. Hierbij is vermeld dat Ten Cate de Zonse Sociëteit was toegedaan.
- 34 Romijn, *Kroniek*, 40-41.
- 35 Romijn, *Kroniek*, 52.
- 36 Romijn, *Kroniek*, 56 en 128-131.
- 37 Van der Zijpp, 'Zaandam', 1013.
- 38 Romijn, *Kroniek*, 44-47 en 137.
- 39 J. Israël, *Revolutie van het denken; radicale Verlichting en de wortels van onze democratie* (Franeker, 2012), 11.
- 40 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 336.
- 41 Nadat een vergadering van dienaren van de gemeenten Koog-Zaandijk, Zaandam-Westzijde en -Oostzijde Florisz een geloofsbelijdenis had laten afleggen, die zij acceptabel achtten. Blaupot

- ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland*, I, 229-230.
- 42 Romijn, *Kroniek*, 50-51.
- 43 H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706; strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het dopers spiritualisme* (Haarlem, 1954), 161-163.
- 44 A.R. Van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren; een onderzoek naar de ontwikkeling van de deperse geloofsopleiding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften* (Kampen, 2007), 148-150 en 407.
- 45 Romijn, *Kroniek*, 123-126.
- 46 Romijn, *Kroniek* 132-134.
- 47 Het lijkt waarschijnlijk dat Rijckes gestudeerd heeft, maar ik vond daar geen gegevens over.
- 48 Romijn, *Kroniek* 134-135.
- 49 Ettelijke leden van Beverwijk waren gedoopt in Rijnsburg. Zie: J.D. van Calcar & N. van der Zijpp, 'Beverwijk', in: *ME I*, 320).
- 50 Romijn, *Kroniek*, 64, 66, 67, 71 en 73.
- 51 Romijn, *Kroniek*, 76.
- 52 Romijn, *Kroniek*, 78. Jan Hartog (predikant in Oost van 1854-1862) benadrukte de keuze-procedure via loting. J. Hartog, 'Hoe men in 1814 te Zaandam O.Z. een Predikant beriep', in: *De zondagsbode* 9 (1896), 181, wat door Romijn niet wordt vermeld. Hartog vermeldt niet dat dezelfde procedure in 1808 is gevolgd, zij het zonder weesjongen.
- 53 Archief Doopsgezinde Gemeente Zaandam-Oost (Archief Oost), Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), KA 0011, 1-II, Notulen 1765-1838, 115.
- 54 Romijn, *Kroniek*, 126.
- 55 Archief Oost, GAZ, KA 0011, Aanvulling, 2.
- 56 Die toevallige omstandigheid was de onverwachte weigering van West. Zie: J.E. Verbeek, 'Menniste paus'; *Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (Hilversum, 2005), 56 en 69.
- 57 Romijn, *Kroniek*, 76-77. Zie ook: Afschrift brief kerkenraad aan ADS, april 1817, Notulen Archief Oost, 127. GAZ, KA 0011, 1-II.
- 58 Verbeek, 'Menniste paus', 62.
- 59 Romijn, *Kroniek*, 79 en 94. G. Honing, "Ons Oostzijder Kerkgebouw" 1860-1953' [Door-slag van getijpt stuk] 25-09-1953. Archief Oost, GAZ, KA 0011, Aanvulling, 100.
- 60 Romijn, *Kroniek*, 82 en 83; J. Loosjes & N. van der Zijpp, 'Cate, Steven Blaupot ten', in: *ME I*, 526-527.
- 61 Romijn, *Kroniek*, 83; N. van der Zijpp, 'Sepp, Christiaan', in: *ME 4*, 502.
- 62 Romijn, *Kroniek*, 83; N. van der Zijpp, 'Hartog, Jan', in: *ME II*, 669.
- 63 G. Honig, "Ons Oostzijder Kerkgebouw", 11-12.
- 64 Romijn, *Kroniek*, 85 en 87-88.
- 65 Romijn, *Kroniek*, 87-88.
- 66 Romijn, *Kroniek*, 88.
- 67 Aanplakbiljet 'Voorstellen', 1884. Archief Oost, GAZ, KA 0011, 6-I-3.
- 68 Notulen stemming 15 juni 1884. Archief Oost, GAZ, KA 0011, 1-V.
- 69 Circulaire NPB, afdeling Zaandam, mei 1886. Archief Oost, GAZ, KA 0011, 6-I-3.
- 70 G. Honig, "Ons Oostzijder Kerkgebouw", 26.
- 71 Notulen kerkenraad 29 juli 1886, 2. Archief Oost, GAZ, KA 0011, 1-VI.
- 72 N. van der Zijpp, 'Jesse, Willem', in: *ME III*, 107.
- 73 N. van der Zijpp, 'Hylkema', in: *ME III*, 869. In de beperkte opsomming ontbreekt: *Stichtelijke verzen van Jan Luyken* (Zaandam, 1904).
- 74 Romijn, *Kroniek*, 92.
- 75 Uitspraak van mevrouw A.A. Wijngaarden-Kuyk tijdens een Zaanse gemeentedag in Schoorl, omstreeks 1961.

- 76 Romijn, *Kroniek*, 107.
- 77 A.G. Hoekema, G.G. Hoekema & P. Visser, *Geen cel ketent deze dromen; een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum, 2001), 48.
- 78 Hoekema, *Geen cel*, 99-102.
- 79 Hoekema, *Geen cel*, 65-66 en 122-123.
- 80 C.P. Inja, XV. 'Dankbetuiging. Aan de Doopsgezinde weerloosheidsgroep, de jongerenkringen, en bezoekers van de jongerendagen', in: *Brieven, uitgegeven door de Vereniging voor Gemeentedagen van Doopsgezinden* (juli/augustus 1925), 34.
- 81 Hoekema, *Geen cel*, 10-23.
- 82 N. van der Zijpp, 'Sepp', in: *ME IV*, 501-502.
- 83 G.D. Homan, 'Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog', in: *DB* (1995), 173. Sepp werd in februari 1944 NSB-lid. Zie: E. Brussee-van der Zee, 'De doopsgezinde broederschap en het nationaal-socialisme in de jaren 1933-1945' (doctoraalscriptie: Universiteit van Amsterdam, 1985), eindnoot 121.
- 84 Zie: A.R. van Wijk, *Van beleren naar beleven; tweehonderd jaar doopsgezinde geloofsopvoeding (1812-2012)*, 2 dln. (Utrecht, 2013), I, 254-256.
- 85 Jaarverslag 1937, 7-8 en 12, in: *Notulenboek 1936-1940*; Archief Oost, GAZ, KA 0011, 1-XVI.
- 86 Jaarverslag 1938, 8 en 6-7, in: *Notulenboek 1936-1940*; Archief Oost, GAZ, KA 0011, 1-XVI.
- 87 F.H. Pasma, 'Alidus Anne Sepp, 19 oktober 1881-14 april 1964', in: *Doopsgezind jaarboekje 1965* (Amsterdam, 1964), 15.
- 88 Gesprek van 27 februari 2006 met mevrouw A. van Weele-Plooier.
- 89 A.G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland (Hilversum, 2011), 133-137 en 177-178.
- 90 Deze documentaire uit 2012 is te vinden op internet, via RTV N-H.
- 91 Romijn, *Kroniek*, 101-107.

Theatraal, rebels, omstreden en geliefd

‘De winden Gods’ van Noors drinklied tot internationaal kerkgezag

PIETER POST

Het meest bekende en lange tijd meest populaire lied van de Nederlandse doopsgezinden is ‘Ik voel de winden Gods vandaag’. Dit lied werd opgenomen in de *Liederenbundel ten dienste van de Doopsgezinde Broederschap* (1944) als lied 289.¹ De bundel vermeldt bij het lied: ‘Noorsche melodie. Dichter onbekend. Vertaler Cornelis Boeke (1884[-1966]), ontleend aan de Broederschapsliederen van Kees Boeke’.² De uitkomst van minutieus onderzoek naar het lied wijst uit dat de melodie waarschijnlijk door Denen is gekopieerd en dus niet van Noorse herkomst is. Daarbij voert de bron van inspiratie terug tot een achttiende-eeuws Frans blijspel. De liedtekst stamt uit de twintigste eeuw en is gemaakt door de Engelse quaker Jessie Adams (1863-1954).³

INLEIDING

Sinds jaar en dag zingen doopsgezinden ‘De winden Gods’. Voor veel generaties is en was er geen doop-, huwelijks- of uitvaartdienst denkbaar zonder dit lied, vanwege daarin wenkende perspectieven als ‘een vernieuwde levensmoed’ en ‘leid Gij mij op mijn reis!’ Tegelijk wordt het gezongen om de Heilige Geest te gedenken op het Pinksterfeest, terwijl het bij een oudere generatie dierbare herinneringen oproept aan jongerenkampen in de jaren dertig van de voorbije eeuw. Dit lied kan worden beschouwd als het meest geliefde doopsgezinde lied van de twintigste eeuw, dat velen begeleidde van de ene naar de andere levensfase. Het kan daarom worden beschouwd als ‘ritueel lied’.

In dit artikel wordt verslag gedaan van mijn internationale speurtocht naar de melodie- en tekstontwikkeling van ‘De winden Gods’.⁴ Gedigitaliseerd materiaal uit bibliotheken in de Verenigde Staten, Canada, Frankrijk en Groot-Brittannië zorgde hierbij voor verrassende inzichten. Zo beschikte de

LIED 289

Noorsche melodie.

1. Ik voel de win - den Gods van - daag;
van - daag hijsch ik het zeil.
Ge - ha - vend is 't en zwaar van schuim,
maar 'k hijsch 't en hoop op heil!
Want Chris - tus zelf, als stil - le gast
reist in mijn scheep - je mee.
Op Zijn be - vel durf 'k uit te gaan
op wil - de, hoo - ge zee!

2. De tranen, die ik heb geweend,
zijn door Gods wind gedroogd;
ik denk niet meer aan wat voorheen
vergeefs ik heb gepoogd.
Maar met vernieuwde levensmoed
neem ik een vast besluit:
ik voel de winden Gods vandaag
en zeil de haven uit!

Liedtekst bron *Doopsgezinde Liederenbundel* (1944) (foto: P. Post).

afdeling Muziekcollecties van de Nationale Bibliotheek te Oslo over een studie naar de melodie van dit lied van de taalwetenschapper Bjarne Berulfsen (1906-1970).⁵ Voorts bevat de muziekbibliotheek van de Deense Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen, 'De Zwarte Diamant' genoemd, een register van opera-, ballet- en toneelvoorstellingen die sinds de achttiende eeuw zijn opgevoerd in het Koninklijke Theater van de Deense hoofdstad.⁶ Aan de hand hiervan kon ik constateren dat de Franse komedie, waar straks dieper op wordt ingegaan, tussen 1770 en 1812 maar liefst 42 maal op de planken heeft gestaan. In eigen land werd het archief van Kees Boeke geraadpleegd, dat zich bevindt in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna: IISG) te Amsterdam.⁷ Hieruit bleek dat Boeke een eerste afwijkende versie heeft gepubliceerd van het lied, voor hij de zo bekende tekst publiceerde.⁸ In dit artikel is die vroege versie opgenomen en wordt deze vergeleken met de huidige tekst.

Voor zover ik heb kunnen nagaan, is dit de eerste keer dat alle genoemde bronnen in één artikel bijeen zijn gebracht. 'De winden Gods' kan nu geplaatst worden in een brede internationale context, die zowel historisch, cultureel (seculier en religieus), literair als muzikaal is. De aanleiding voor het onderzoek vormen de notulen van de doopsgezinde liederenbundel-commissie die in de vroege jaren zestig van de afgelopen eeuw samen met de Nederlandse Hervormde Gezangencommissie, werkte aan de voorbereiding van het *Liedboek voor de kerken* (1973).⁹ Uit deze stukken blijkt dat men op zoek was naar de complete gegevens van 'De winden Gods', één van de vereisten om het lied succesvol voor te dragen voor het *Liedboek*. De conclusie was indertijd dat de Vlaming André Ernest-Modeste Grétry (1741-1813) de componist geweest zou zijn.

Grétry's naam wordt vermeld in het gezangboek *Melodiboken*, waarop het Noors sprekende commissielid ds. Taetske Alberda-van der Zijpp was gewezen door de predikant van de Noorse Zeemanskerk te Rotterdam: E.A. Terjesen.¹⁰ De naam van de dichteres was toen echter nog onopgehelderd. Deze onvolledigheid kan de reden zijn geweest waarom 'De winden Gods' niet werd voorgedragen voor het nieuwe liedboek. Ook kan er nog worden gewezen op een ander aspect. De commissieleden kenden 'De winden Gods' als een jeugdkamp lied, dat in de jaren dertig zittend rond het kampvuur werd gezongen. Deze goede herinnering aan vroeger tijden heeft waarschijnlijk een grote rol gespeeld in de afwijzing, ook al hebben voorstanders nog een poging gewaagd de tekst geplaatst te krijgen op de melodie van Adriaan C. Schuurman.¹¹ Toch leidde de keuze tussen de bestaande liedtekst in combina-

GRÉTRY.

Portret van André Ernest-Modeste Grétry (1741-1813). Litho, eerste helft negentiende eeuw (foto: UBA)

tie met een nieuwe melodie enerzijds, dan wel het behoud van het gehele lied anderzijds tot de conclusie: liever een geliefd, maar gedateerd lied níet voorstellen, dan een lied voordragen in aangepaste vorm.¹² Kortom, de componist leek nu wel bekend te zijn, maar een diepgaand onderzoek naar de achtergrond van het lied moest nog plaatsvinden. Wat was de connectie tussen een Vlaming en een Noorse kerkmelodie? Wat was de bron van de melodie? Wie was Jessie Adams, waarom schreef zij haar tekst, en wat inspireerde haar? Bevat haar tekst een link met quakertheologie? Langs welke wegen belandde de melodie in Engeland? Waarom viel Boekes oog op de tekst?

In dit artikel staat de melodie- en tekstontwikkeling van 'De winden Gods' centraal. Deze ontwikkeling kan niet begrepen worden zonder kennis van de historische en muzikale setting van het lied. Wanneer men vertaalde teksten plaatst (of zet) op bekende, geliefde melodieën, moeten woorden en de tonen goed op elkaar worden afgestemd om de zingbaarheid tegemoet te ko-

men. Melodieën en teksten kunnen hierdoor veranderen, zodat er iets nieuws ontstaat. Dit is ook het geval met de melodie van 'De winden Gods'. De oerversie ervan was al snel immens populair: ze nam de vorm aan van protest-, helden- en drinkliederen, lieflijke kinderteksten werden erop geplaatst die hevige ontroering oproepen, en godsdienstige liedteksten kregen meer diepgang door deze melodie. In Canada bijvoorbeeld gaat geen rugbywedstrijd voorbij, of de teamgeest wordt aangevuurd door een versie van 'De winden Gods' als *cheer*-lied!¹³ De melodie heeft kennelijk een dermate grote evocatieve kracht dat ze voor breed gebruik geschikt is. In de negentiende eeuw nam de toonzetting de vorm aan die in de 'doopsgezinde liederenbundel' te vinden is. Al met al heeft 'De winden Gods' zowel in historisch-cultureel, muzikaal als in literair opzicht een lange en fascinerende reis achter de rug van ruim 250 jaar. Desalniettemin vormt het nog steeds een inspiratiebron en samenbindend element voor zowel kerkelijke denominaties als sportclubs.

'EN FULTREFFER' – EEN VOLTREFFER

Uit het eerder genoemde artikel van Berulfsen wordt duidelijk dat de melodie ten onrechte is toegeschreven aan Grétry.¹⁴ De aanleiding voor dit onderzoek naar de herkomst van de melodie vormt het bekende Noorse lied *For Norge, Kjæmpers Fødeland* (een voorloper van 'De winden Gods'). Dit lied, geschreven door de latere lutherse bisschop Johan Nordahl Brun, moet met zoveel trots en overtuiging zijn gezongen dat het door dichter Henrik Wergeland de 'Noorse variant van de Marseillaise' werd genoemd.¹⁵ De tekst stamt uit de achttiende eeuw en was aanvankelijk bedoeld als drinklied, waarbij de melodie zorgde voor een vloeiende beweging. De componist ervan was onbekend. Uit een recensie uit 1815 van Deense en Noorse melodieën blijkt dat het voornoemde *For Norge* 'in de huidige vorm een Franse compositie is van de beroemde Grétry'.¹⁶ Grétry was zeer populair bij het Deense operaminnend publiek. Aan het Koninklijke Hoftheater te Kopenhagen – later Het Koninklijk Theater genoemd – werden zijn vertaalde optredens alom geprezen. Toch is de melodie niet getraceerd in al Grétry's partituren. Reden voor Berulfsen om verder in de theatergeschiedenis te duiken.

Door met de melodie in de tijd terug te gaan, is vast komen te staan dat zij verband houdt met het derde, tevens laatste bedrijf van het Franse blijspel *La partie de chasse d'Henri IV* (1766), van de Franse schrijver Charles Collé (1709-1783). Een toneeltekst die overigens ook in het Nederlands is vertaald

DE
J A G T P A R T Y
V A N
HENRIK DEN VIERDEN,
TOONEELSPEL.

E E R S T E B E D R Y F .

Het Tooneel verbeeld een Gallery, op het Kasteel te Fontainebleau, aan welker einde 's Konings Vertrek is.

E E R S T E T O O N E E L .

BELLE GARDE, CONCINI, beide in Jagtgewaad.

CONCINI.

Zie daar nu reeds de vierde dag van ons verblyf op dit Fontainebleau! ... en binnen twee uren moeten wy ter Jagt, myn waarde Bellegarde!

BELLE GARDE, *ter zyde.*

Myn waarde Bellegarde!.... de zotskap! (*Overluid.*) Ja, myn waarde Marquis! wy zullen van daag nog een Hart vangen... en mischien twee.... en op onze terugkomst zullen wy dezen avond met den Koning eeten; (want, Mynheer! hy heeft u mede verzocht.) (*Op een' fluisterenden toon.*) Dit strookt wonderbaarlyk met uwe oogmerken, die my een weinig

A

be.

en opgevoerd.¹⁷ Het stuk gaat over de populaire Franse koning Hendrik IV, die incognito op strooptocht gaat, gevangen genomen wordt en terecht komt bij een loyale molenaarsfamilie die, als ze eenmaal ontdekt dat hij koning is, lyrisch over hem is (tot groot genoegen van hemzelf). Collé oogstte er veel succes mee. Zeker toen het ten behoeve van een nog groter publiek vanuit het Frans in het Deens was vertaald. De vertaler was souffleur Lars Knudsen die het stuk op zijn duimpje kende.

In het slotstuk komt een tafelscène voor met drie liedjes op bekende Franse volksmelodieën.¹⁸ Knudsen vertaalde de eerste liedtekst *Si le Roi* in: *Doris, saa høit jeg dig holder i Priis* (Doris, ik acht je zo hoog); de tweede *Charmante Gabrielle* werd: *Gabrielle, min Udvalde!* (Gabrielle, mijn Uitverkorene!); en de laatste *J'aimons les filles* zette hij om in: *En venlig Pige, en got Glas Viin, Det er min Hertens Glæde* (Een aardig meisje, een goed glas wijn, dat is de vreugde van mijn hart).¹⁹ Zoals kon worden verwacht paste de Deense vertaling niet meer op de Franse melodieën. Voor *En venlig Pige* werd een ‘enigszins licht rococoachtige’ melodie geschapen, die als een verre voorouder kan

Melodie van de huidige versie.

worden aangemerkt van de thans wat meer bombastische klank van ‘De Winden Gods’.²⁰

De hierboven geplaatste Deense versie werd voor het eerst afgedrukt in een muziekboek voor aria’s en gezangen uit 1786.²¹ De meeste stukken vermelden de namen van tekstdschrijvers en componisten, zoals die van Collé en Knudsen, maar Grétry wordt niet genoemd. Dat Knudsens in het Deens uitgegeven *12 Lieder für Klavier* van Joseph Haydn (1786) goed ontvangen was, deed vermoeden dat hij de componist zou kunnen zijn geweest, maar nergens wordt hij verder als componist betiteld.²²

De melodie was inmiddels zo ingeburgerd geraakt dat die zelfs opdook in de komische opera *Søeoificererne eller Dyd og Ære paa Prøve* van de Deense dichter J.C. Tode (1736-1806), die op 31 januari 1783 in première ging in Het Koninklijk Theater.²³ Wel was er dusdanig aan de melodie gesleuteld, dat deze nog meer in de smaak viel en het publiek de hier onder geplaatste nieuwe versie als ‘hit’ is gaan ervaren. De contouren van ‘De Winden Gods’ wor-

Melodie van de eerste versie.

Melodie van *Gaudeamus igitur*.

Portret van Johan Nordahl Brun (1745-1816). Prent, laat achttiende eeuw.

den hierin voor het eerst echt zichtbaar. Dichters uit de negentiende eeuw gingen deze gebruiken voor hun teksten, zodat de ‘verdeenste’ eerste versie voorgoed van zijn plaats werd verdrongen.²⁴

Berulfsen merkt op dat de melodie terecht is ondergebracht in de categorie onbekende componisten.²⁵ Ook al is het volgens hem niet ondenkbaar dat de schepper van de melodie kennis heeft gehad van, of geïnspireerd is geweest door het studentlied *Gaudeamus igitur*, waar de nieuwe versie erg op lijkt. Zou de jonge student Brun zelf niet de schepper geweest kunnen zijn?

De melodie zou dan terecht als ‘Noors’ kunnen worden aangemerkt, want op deze ‘voltage’ schreef hij zijn omstreden drinklied *For Norge, Kjempers Fødeland*. Toch blijft het onzeker of de melodie stamt uit een Noors studentgezelschap. Dientengevolge blijft het gegeven ‘Noorse melodie’ wankel. De kwalificatie, ‘onbekende componist, zeer waarschijnlijk van Deense afkomst’, is waarschijnlijk beter.

EEN OMSTREDEN DRINKLIED

For Norge, Kjempers Fødeland staat in Noorwegen bekend als een drinklied dat in zijn begintijd (ca. 1771) op de straten, in de kroegen en in studentgezelschappen werd gezongen. Dat het lied ook wel *Norges Skål* wordt genoemd verwondert daarom niet. De tekstschrijver was een Noorse lutherse theologiestudent met de naam Johan Nordahl Brun (1745-1816), die naast zijn latere ambt als bisschop ook dramaturg was. In zijn studentjaren richtte hij in Kopenhagen ‘Det norske Selskab’ op, waar zijn tekst ‘uit volle borst, met glinsterende ogen en jubelende stemmen’ werd gezongen.²⁶ Onder deze studenten ontwaakte een nationaal bewustzijn in de periode dat Denemarken over Noorwegen regeerde. Naast drinklied was *For Norge* dan ook vooral een protestlied tegen de Deense overheersing. De tekst laat zich niet onbetuigd van enig chauvinisme:

For Norge, Kjempers Fødeland,
vi denne Skaal vil tømme!
Og naar vi først faar Blod paa tand,
vi sødt om frihed drømme.
Dog vaagner vi vel op engang
og bryde Lænker, Baand og Tvang.
For Norge, Kjempers Fødeland,
vi denne Skaal udtømme!

Hver tapper Helt, blant Klipper født,
vi drikke vil til Ære!
Hver ærlig Norsk, som Lænker brød,
skal evig elsket være!
Den vrede Livvagts Vaabenbrag
forklarer trolig Normænds Sag.
Hver ærlig Norsk, blant Klipper født,
vi drikke vil til Ære!
En Skaal for dig, min kjække Ven,

og for de norske Piger!
 Og har du En, saa Skaal for den!
 Og Skam saa den, som sviger!
 Ja, Skam saa den som elsker Tvang,
 og hader Piger, Vin og Sang!
 En Skaal for dig, min kjække Ven,
 og for de norske Piger!

Og nok en Skaal for Norges Fjæld,
 for Klipper, Sne og Bakker!
 Hør Dovres Ekko raaber Held,
 for Skaalen tre Gang takker.
 Ja, tre Gang tre skal alle Fjæld
 for Norges Sønner raabe Held!
 Endnu en Skaal for di, mit Fjæld for Klipper, Sne og Bakker!

Op Noorwegen, geboorteland van strijders,
 willen wij deze heildronk uitbrengen!
 En eenmaal de smaak te pakken,²⁷
 dromen wij zoet over vrijheid.
 Eenmaal zullen wij echter ontwaken
 en boeien, band en dwang verbreken.
 Voor Noorwegen, geboorteland van strijders,
 ledigen wij deze heildronk!

Op elke dappere held, geboren tussen de klippen,
 drinken wij met ere!
 Elke eerlijke Noorman die de ketenen verbrak,
 zal eeuwig zijn bemind!
 Het wapengekletter van de woedende lijfwacht²⁸
 verklaart waarlijk de Noorse kwestie.²⁹
 Op iedere eerlijke Noor, geboren tussen de klippen,
 drinken wij met ere!

Een Skål op jou, mijn stoere vriend,³⁰
 en op de Noorse meisjes!
 En hèb jij er een, dan Skål voor haar!³¹
 En diegene die zwijgt moet zich schamen!³²
 En hij moet zich schamen die van dwingelandij houdt
 en meisjes haat, wijn en zang!
 Een Skål op jou mijn stoere vriend,
 en op de Noorse meisjes!

En nog een Skål op het Noorse bergland
 op klippen, sneeuw en heuvels!
 Hoor de echo van de Dovre roepen: Heil,³³
 drie keer dank voor de heildronken.
 Drie keer drie zullen alle bergen
 voor Noorwegens zonen heil roepen!
 Nog eens Skål op jou, mijn bergland,
 op klippen, sneeuw en heuvels!³⁴

Hieruit komt naar voren dat de *rebelske* Brun Noorwegen op de kaart heeft willen zetten als een bergland met een eigen identiteit: sterke mannen en mooie meiden die met trots een toast verdienen, het authentieke landschap, de winterse seizoenen, kortom, Noorwegen duldt het niet langer in het gareel te moeten lopen van dwingeland Denemarken. Dat Kopenhagen niet gediend was van dit soort opruiende teksten, die bovendien de macht van de koning eindeloos tartten, bewijst confiscatie van dit lied door de politie in 1772.³⁵

Lange tijd werd in de historiografie aangenomen dat dit omstreden lied – ‘een waardige vrucht van enkele zuiplappen’ en van ‘Vardø tot Kolding’ bekend – ook in Noorwegen bij wet verboden was, maar daarvoor zijn geen harde bewijzen.³⁶ Begin 1785 zou de Noorse politie in Kristiansand beslag hebben gelegd op een oplage liedteksten waarvoor drukker Andreas Swane fors werd beboet. Volgens de Deense filosoof en bestuurder Laurids Smith, die in het Noorse Trondheim werkzaam was, kan het niet anders zijn of het moet om *For Norge* gegaan zijn. Ook in Trondheim was het bewuste lied tot zijn ergernis gedrukt en verspreid! Echter, in de Kristiansandse staatsarchieven van justitie en weekbladen wordt noch over een beslaglegging, noch over de titel gerept. Wel is bekend dat Swane is beboet, maar dat betrof een smaadzaak die niets met dit lied te maken had. Als alleen al de melodie zoveel weerstand opriep, waarom zou hij er dan een liedtekst op hebben laten plaatsen ter gelegenheid van de verjaardag van de *allernaadigste* koning? Indien dat gedaan was als bewuste provocatie, zou het de goden verzoeken zijn en had hij er zichzelf behoorlijk mee in de vingers gesneden. Ook in Trondheim heeft er vermoedelijk geen confiscatie plaatsgevonden; maar zeker is dit niet. Wanneer publicaties geconfisqueerd worden, wil men het hoe en waarom ervan weten en maakt men ze dus juist populair. Voorstanders van *For Norge* hadden in dat geval voor onlusten kunnen zorgen, de overheid aanklagen en de drukker ervan beklagen, wat te allen tijde voorkomen diende te worden. Om die reden kocht Smith de resterende liederen op en raadde de politiecommissaris aan de zaak maar in de doofpot te stoppen.³⁷

Portret van Henrik Wergeland (1808-1848).
Litho, eerste helft negentiende eeuw.

Dat ambtenaren en functionarissen er alles aan deden om het lied tegen te houden, heeft Brun, die een hoge positie had, er waarschijnlijk van weerhouden om zijn naam eronder te plaatsen. Hij deed er zelf ook alles aan om zijn naam te zuiveren van lichtzinnigheid. In zijn *Evangeliske sange* (1786) wijst hij erop dat derden zijn naam vermelden bij liederen die hij niet geschreven heeft. 'Ik heb geen enkel feestlied geschreven, dat ik door druk bekendgemaakt wenste'.³⁸ Bovendien vond hij dat zijn vroegere liederen getuigden van slechte smaak. In zijn dichtbundel *Mindre digte* (1791) is de omstreden tekst dan ook niet opgenomen. Pas na Bruns dood, en vier jaar na de invoering van de Constitutie van Noorwegen (1814), maakte zijn zoon Christen bij een heruitgave bekend dat zijn vader inderdaad de lieddichter was geweest. Het bewuste lied prijkte nu zeer toepasselijk tussen de feest- en gezelschapsliederen, voorzien van een voetnoot met de vermelding: 'Geschreven in de Schrijvers Studententijd, nog voordat de gallische Vrijheidsroes uitbrak'.³⁹ Hiermee poogde de zoon zijn vaders nagedachtenis te zuiveren van de verdenking van een revolutionaire geest.

In feite was het doel van het lied *For Norge* inmiddels bereikt. Door de invoering van de Constitutie had Noorwegen zich bevrijd van de Deense heerschappij. De volledige onafhankelijkheid werd pas in 1905 van kracht, omdat het eerste wettige Noorse parlement in het jaar van de Constitutie (1836) een personele unie was aangegaan met het Koninkrijk Zweden. De invoering van de Constitutie wordt sinds die tijd jaarlijks gevierd met kinderoptochten. Voor deze gelegenheid schreef Noorwegens bekendste en geliefde dichter, toneelschrijver en historicus Henrik Wergeland een speciale tekst voor de kinderen, immers: *Vi ere en nasjon*, 'Ook wij behoren tot de natie'.⁴⁰ Het lied bracht hen liefde voor het land en de taal bij, waardoor het onofficieel de status van nationaal lied verwierf.

Vi ere en nasjon vi med,
vi små en alen lange,
et fedreland vi frydes ved,
og vi, vi ere mange.
Vårt hjerte vet, vårt øye ser
hvor godt og vakkert Norge er,
vår tunge kan en sang blant fler

av Norges æres-sange.

Wij horen ook toe tot het volk,
wij die slechts klein zijn, maar één el lang
wij die blij zijn met ons vaderland
en met velen zijn.
Ons hart weet, ons oog ziet
hoe goed en mooi Noorwegen is:
onze tongen zingen al een lied uit on-
der meer
Noorwegens lofliederen.

Mer grønt er gresset ingensteds,
mer fullt av blomster vevet
enn i det land hvor jeg tilfreds
med far og mor har levet.
Jeg vil det elske til min død,
ei bytte det hvor jeg er fødd,

om man et paradys meg bød
av palmer oversvevet.

Nergens is het gras zo groen,
en met bloemen vol geweven,
dan in het land waar ik tevreden
leef bij moeder en bij vader.
Tot mijn dood wil ik ervan houden,
de plek waar ik geboren ben wil ik niet
verruilen,
zelfs al bood men mij een paradijs
onder de palmen aan.

Hvor er vel himlen mere blå?
Hvor springer vel så glade
de bekker som i engen gå
for blomstene å bade?
Selv vinteren jeg frydes ved,
så hvit og klar som strøet med
all stjernehimlens herlig
og hvite liljeblade.

Waar is toch de hemel blauwer?
Waar springen toch zo blij de wateren,
die naar de velden gaan
om de bloemen te baden?
Zelfs de winter brengt me vreugde,
zo wit en helder, bestrooid
met de pracht der sterrenhemelen
en witte leliebladeren.

Jeg ikke vil for fremmed vår
min norske vinter bytte,
og fremmed slott ei nær forslår
imot min faders hytte.
Han sier han er der så fri.
Det ei så nøye fatter vi,
men noe godt er visst deri
som verd er å beskytte.

Ik wil mijn Noorse winter niet
verruilen voor een vreemde lente,
en een vreemd kasteel ook niet
voor mijn vaders Noorse hut.
Hij zegt dat hij daar zo vrij is.
Dat begrijpen wij niet zo heel precies,
maar daar blijkt iets moois te zijn
dat het waard is om te beschermen.

Gid jeg da snart må blive stor
– jeg har så lenge biet –
at tappert jeg kan verne for
min faders dyre frihet!
Og skulle noen vel med makt
få fedrelandet ødelagt?
Hvert liv, min fader jo har sagt,
er til dets frelse viet.

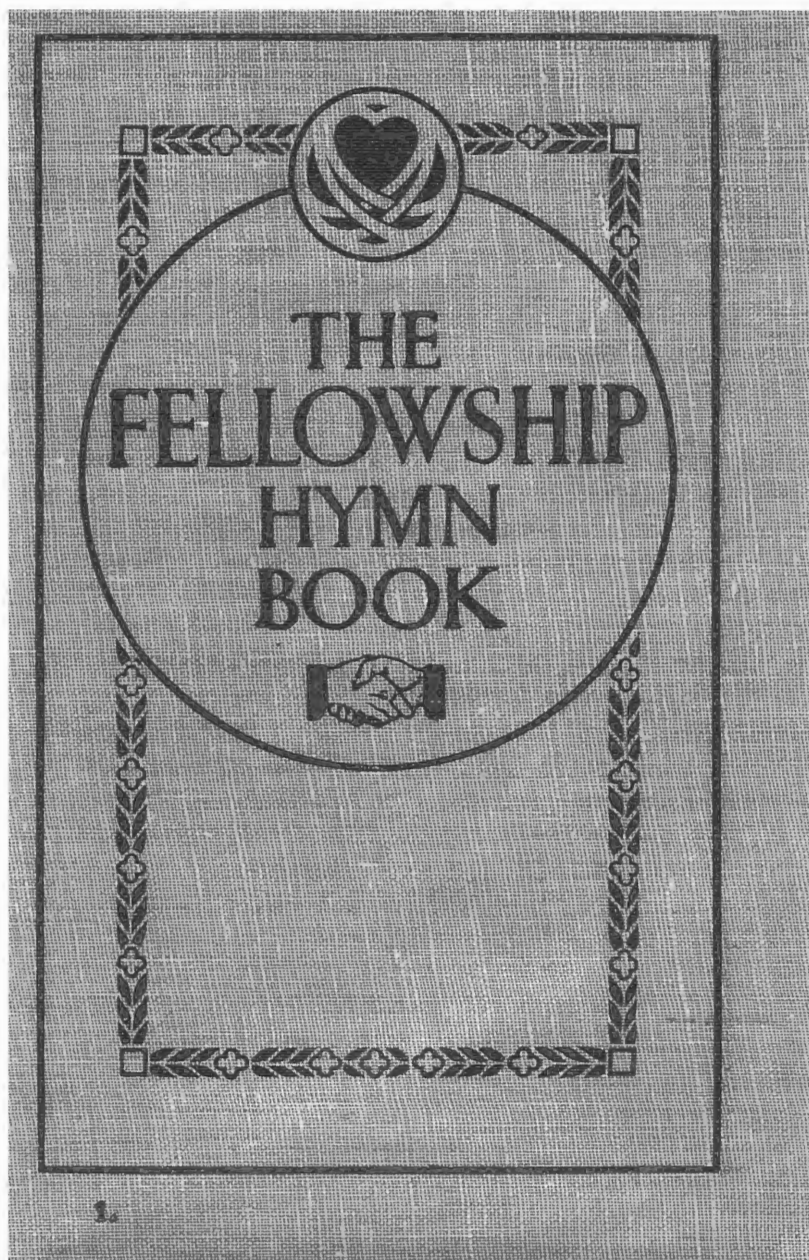
Laat mij dan eindelijk groot worden
– ik heb zo lang gewacht –
dat ik dapper vaders
dierbare vrijheid kan behoeden.
En zou toch iemand met macht
ons vaderland vernielen?
Elk leven, heeft mijn vader gezegd,
is voor de verlossing van het land gegeven.

Det leve da som gran og fyr,
de sterke, eviggrønne,
som stjernene bak sine sky'r
er alltid like skjønne!
Kom vår og høst, som alltid før,
med blomster for min moders dør
med gyllent korn på faders stør,
som vil du dem belønne.

Leef dan als spar en den,
die sterk zijn en eeuwig groen,
als sterren achter wolken
die altijd mooi zijn.
Kom lente en herfst, zoals altijd vroeger,
met bloemen voor mijn moeders deur,
met gouden koren op mijn vaders akker,
zo wil je hen belonen.⁴¹

De meeste Noren groeien van jongs af aan op met de tekst van Wergeland. Zijn lied wordt nog elk jaar gezongen op 17 mei, de herdenkingsdag van de Constitutie.⁴²

Zoals eerder vermeld, leende de melodie ervan zich uitstekend voor allerlei teksten; in de twintigste eeuw zelfs nog om er een kerkhistorisch polemiëk mee uit te lokken. Rond 1934 schreef de van oorsprong lutherse, maar tot de Rooms-katholieke kerk bekeerde Mgr. Karl Kjelstrup het lied *Norvegia catholica* op deze melodie, in drie coupletten.⁴³ De strekking ervan is dat Noorwegen reeds ver vóór de reformatietijd was verdedigd tegen vijanden en was grootgemaakt door rooms-katholieken. Daarom worden in dit loflied, onder andere, de heiligen St. Olav II, St. Hallvard en St. Sunniva genoemd, die in het protestants-lutherse land beslist niet vergeten zouden mogen worden.⁴⁴ Acht jaar later schreef Kjelstrup een boek met eenzelfde titel (*Norvegia catho-*

The Fellowship hymn-book (foto: Pieter Post).

lica), waarmee hij bekendheid verwierf. Hij behandelt daarin de kerkgeschiedenis van de Rooms-katholieke kerk in Noorwegen vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw, toen bij wet voor het eerst sedert de Reformatie meer godsdienstvrijheid was toegestaan en de eerste parochies konden worden gesticht. Hoewel hij kritiek op de kerkelijke gezagsdragers daarin niet schuwde, kreeg zijn boek een nogal triomfalistische pers. Dat de monseigneur ervan overtuigd was dat Noorwegen weer Rooms-katholiek zou worden, werd nogal overdreven bevonden.

VAN NOORWEGEN NAAR GROOT-BRITTANNIË

Hoe is de bewuste melodie in Groot-Brittannië terechtgekomen? Voordat Jessie Adams haar 'Winds of God' (1907) schreef, waren de Britten al met de melodie bekend via een andere tekst. De gegevens bij 'The winds of God' in de quakerbundel *The fellowship hymn-book* brengen ons op het spoor van een lied met de titel 'The Hardy Norseman'.⁴⁵

Zoals gebruikelijk in de Engelse kerkliedtraditie krijgen de melodieën een eigen benaming die herinnert aan een persoon, plaats, streek of een tekst, die voor de componist heel dierbaar is.⁴⁶ Zo heeft de melodie van 'The winds of God' de naam 'Hardy Norseman' meegekregen, zónder lidwoord wat refereert aan het hierboven genoemde lied met lidwoord.⁴⁷

'The Hardy Norseman' blijkt onderdeel uit te maken van een boek uit 1854 vol 'sketches' met als titel *Forest scenes in Norway and Sweden: being extracts from the journal of a fisherman*.⁴⁸ Schrijver Newland maakte gebruik van een in zijn tijd populaire stijl waar fictie teruggaat op feit, zodat het aan de lezer is om uit te maken wat werkelijk bedoeld is. Zijn in het Engels geschreven boek bevat uit het Noors en Zweeds vertaalde teksten, waaronder 'The Hardy Norseman', bestaande uit twee strofen, zonder noten. Verrassend en zeer interessant is, dat de auteur dit lied in de mond legt van karakters die op zeker moment en op zeer levendige wijze een *Skål* uitbrengen op elkaar en op het oude Noorwegen. De verbinding met Bruns drinklied is daarmee gauw gemaakt!

De tekst verscheen voor het eerst voor koor op de ons bekende melodie door R[obert] L[ucas] de Pearsall (1795-1856), zij het met kleine tekstuele wijzigingen.⁴⁹ Pearsall, ook wel zonder voorvoegsel 'de', groeide op in een welgestelde quakerfamilie. Hij ontwikkelde zich als een amateur-componist die werd onderricht door de Oostenrijkse violist Joseph Panny (1796-1838).

The Hardy Norseman.

R. L. DE VRIESBAIL.
f *Allegro.* $\text{♩} = 100.$ None Melody.

1. Little Lady, Norseman's love of yore, Was in the forest - ing were. And
2. What though our power be weaker now, Than it was wont to be, When
Oh! no! shall we for- get our fathers' name, And conquer'd Norsemen - de - are. We shall sing their
deeds of fame. And for our sake, Where'er we may be, They bravely won a gallant name, And
deeds of fame, In thrilling har - mony. For they did win a gallant name, And ruled the stormy sea.
We shall sing their deeds of fame, In thrilling har - mony. They bravely won a gallant name, And ruled the stormy sea.
For they did win a gallant name, And ruled the stormy sea.

The Hardy Norseman, tekst en melodie.

In een voetnoot bij zijn kooruitgave licht hij toe dat hij de melodie van Panny had gekregen, die deze in Noorwegen op een familiefeest had gehoord en genoteerd.

This melody was given to me by the late Joseph Panny, of Vienna, who heard it at a family festival, in the interior of Norway, and noted it on the spot. It was there described to him as a very ancient popular song, referable to the times of the Kempions or Sea Kings, and as being always sung with

the greatest enthusiasm. The words, for want of better, are my own, founded on a rough guess at what the original Norse might mean; for, being able to make out but a word or two here and there, I could not pretend to translate it. – R.L.P.⁵⁰

Met andere woorden, volgens Pearcell is de melodie in Engeland beland door bemiddeling van een Oostenrijker die in Noorwegen op bezoek was. Verder wordt in de voetnoot gerefereerd aan de vikingtijd (Kempions), maar niet aan Bruns *For Norge, Kjæmpers Fødeland*, wat erop zou kunnen wijzen dat vikingen een grotere plaats in het muzikale geheugen van de Noren innamen, dan de toen meer recente, flamboyante politieke tekst van Brun.⁵¹ Een ander, minstens zo opmerkelijk punt is dat deze melodie in handen is gekomen van een quaker, die het Religieus Genootschap der Vrienden was toegedaan, waarvan ook Jessie Adams lid was, de dichteres van ‘De Winden Gods’, over wie verderop meer.

Vermeldenswaard is dat ‘The hardy Norseman’ werd uitgebreid tot vijf coupletten, waarin de Britten wordt ingeprent dat zij over dezelfde heroïsche eigenschappen beschikken als hun *noble ancestors*.⁵² Ongetwijfeld zal een Brit hebben gezorgd voor deze uitbreiding. Aanvankelijk worden Noormannen nog bejubeld als heersers der zeeën, maar dán duikt op: ‘the name of Englishman, Upon the stormy wave [...] The bravest of the brave’. Gezien de ‘thousand years’ die voorbij zijn gegaan, herinnert het lied onder meer aan de periode waarin Knud den Store (945-1035) koning is over Denemarken en Noorwegen, maar ook over het noordoostelijk deel van Engeland dat in 1016 veroverd werd door de Noormannen. Evenals de Noren hebben ook de Britten de melodie geassocieerd met de geschiedenis van de vikingen, waardoor ‘The hardy Norseman’ het karakter heeft van een historielied.

SOME LITTLE ACT OF KINDNESS, JESSIE ADAMS, DICHTERES

Dat de quaker Jessie Adams het lied, ‘The hardy Norseman’, heeft gekend ligt zeer voor de hand. In haar ‘Winds of God’ komen motieven voor die aan zee- en zeiltermen refereren, zoals ‘zeil’, ‘gehavend en zwaar van schuim’, ‘scheepje’, ‘wilde hoge zee’ en ‘wijze loods’. Daarbij kan ook de omgeving waarin zij woonde en werkte voor de nodige inspiratie hebben gezorgd, want dat was een plaatsje aan de kust met voorbijvarende zeilschepen.⁵³ Hoewel Adams anoniem wilde blijven is er wel iets over haar bekend.⁵⁴ Zij was een progressieve onderwijzeres die les gaf aan een *Womens’ Adult School*.⁵⁵ Na een

lange staat van dienst ervoer zij teleurstelling en mislukking alsof ze tegen de stroom in moest roeien. In haar eigen woorden verwoordde ze dit als volgt:

If then, quitting the labours at the oars, we humbly believe that God's Spirit leads us aright, we shall pass the point of danger and helplessness. Some little act of kindness may be as the upturned sail which that spirit waits to fill, in spite of past and future.⁵⁶

Parafraserend, legt zij uit dat, als het roeien niet meer lukt, Gods Geest ervoor zorgt dat we gevaar en hulpeloosheid te boven komen. Zelfs een klein teken van medemenselijkheid kan het zeil helpen hijsen, en dan is er kans op vooruitgang.

Omdat Adams spreekt van *God's Spirit*, zou zij theologisch gezien meer verwant kunnen zijn aan de orthodoxe en evangelicale quakers, die bij voorkeur spreken over de Heilige Geest als aanduiding voor 'dat van God in ieder mens'. De meer liberale quakers gebruiken hier liever de metafoor van het Licht.⁵⁷ In beide gevallen gaat het evenwel om onbemiddelde, directe inspiratie, wat in het lied het duidelijkst naar voren treedt in de woorden: 'Ik voel de winden Gods vandaag'. Die inspiratie wordt het liefst in stilte gezocht, en is leidend. In die zin sluit de enigszins mystiek te duiden *stille* aanwezigheid van Christus daarop goed aan, waar een *bevel* van uitgaat om 'uit te gaan op wilde, hoge zee'. In dit vertrouwen kan Adams de tranen die ze 'weende' en de plaats waar ze in overdrachtelijke zin voor anker had gelegen, achter zich laten, om vervolgens 'met vernieuwde levensmoed' en 'vastbesloten' de haven uit te zeilen. Daarbij is Christus voor haar een Wijze Loods (*Great Pilot*) die haar zal geleiden op haar verdere reis, indachtig zijn liefde en door zijn lijden heen.

Dit lied bestaat uit drie coupletten in zowel de *Fellowship hymn-book* als in de 'doopsgezinde liederenbundel' uit 1944. Uit een compendium getiteld *The story of our hymns being a historical companion to the fellowship hymn-book* blijkt dat de oorspronkelijke tekst uit 9 coupletten van elk 4 regels bestond.⁵⁸ Daaruit zijn de coupletten 1 en 2 samengevoegd als couplet 1 in de genoemde liedboeken. Ditzelfde geldt voor de coupletten 3 en 4 die zijn samengevoegd tot couplet 2. In het derde huidige couplet zijn alleen de laatste twee regels van couplet 9 verwerkt. De resterende regels zijn waarschijnlijk door nieuwe inspiratie ingegeven. Maar door wie? Wie heeft ervoor gezorgd dat de oorspronkelijke tekst werd herschreven, en ingekort? Was dit Adams zelf, of iemand anders?

Het lied kan worden gezongen volgens een 'common double metre', blijkt uit de gegevens van 'The Winds of God' in *The Fellowship hymn-book*. Dit wil

zeggen dat twee kwatrijnen samen één couplet vormen. Staat dit metrum bij-voorbeeld ook bij andere melodieën vermeld, dan kan de liedtekst moeite-loos ook op die wijs worden gezongen. Zo is ‘De Winden Gods’ buiten Ne-derland bekender op de melodienaam ‘Kingsfold’ dan op die van de ‘Hardy Norseman’.⁵⁹

Wanneer we de geselecteerde en de weggelaten coupletten 4, 6, 7 en 8 plus de twee beginregels van couplet 9, met elkaar vergelijken, zien we dat er klaarblijkelijk een voorkeur was voor de eerste persoon enkelvoud. Het ge-zang krijgt daardoor een persoonlijke tint, zoals in: ‘Ik voel de winden Gods vandaag’; ‘De tranen die ik heb geweend’; en ‘O, laat mij nooit vergeten, Heer’. De weggelaten coupletten gaan meer algemeen over de aanvechtin-gen des levens en roepen op Gods winden niet aan ons voorbij te laten gaan. Heeft Gods wind de vergeefs (*vain*) geplengde en smartelijke (*regretful*) tra-nen eenmaal gedroogd, dan breken er zuivere (*pureer, brighter*) jaren aan. Dan zullen harten gereinigd en nieuwgeboren zijn, en zal het Christuskind er ko-ningschap over voeren. Maar neigen zielen (*souls*) naar oppervlakkige zaken als werelds plezier en winstbejag, dan horen zij Gods winden aan zich voor-bijgaan. Hun overkomt een pijnlijk droeve geest (*wistful pain*), zoals jongens weemoedig worden wanneer zij, geboren voor de zee, en wenend over hun werk aan land, liederen van vroeger horen die hen riepen tot de diepten der diepzinnigheid.⁶⁰ Daarom zweven de winden Gods genadevol om ons heen, ons smekend waakzaam te blijven, hoe duister ook het verleden was en de toekomst misschien zal zijn.

1. I feel the winds of God to-day;
 To-day my sail I lift,
 Though heavy oft with drenching spray,
 And torn in many a rift;

2. If hope but light the water's crest
 And Christ my barque will use,
 I'll seek the seas at His behest,
 And brave another cruise.

3. It is the wind of God that dries
 My vain regretful tears,
 Until with braver thoughts shall rise
 The purer, brighter years :

PIETER POST

4. The daybreak winds of that dear morn
Where pride no grief can bring,
But o'er hearts purged and newly born
The Christ-child is the King.

5. If cast on shores of selfish ease
Or pleasure I should be,
Lord, let me feel that freshening breeze,
And I'll put back to sea.

6. The souls that in life's shallows ply
For worldly joy or gain,
They hear the winds of God pass by
And feel a wistful pain,

7. As boys born for the sea, who o'er
Their shorebound labours weep
To hear awake those songs of yore
That called them to the deep.

8. The winds of God inspire the air
Long e'er they hover nigh,
God's mercy, bidding us beware
Lest He should pass us by.

9. Though dim my past and future way,
Hopeless I cannot drift:
I feel the winds of God to-day,
To-day my sail I lift.

Kort samengevat kunnen we stellen dat als we het drie coupletten tellende 'Winds of God' vergelijken met het origineel, dit iets minder dan de helft bevat van alle oorspronkelijke liedregels.

KEES BOEKES 'CHRISTELIJK-MYSTIEKE' LIED

Kees Boeke vertaalde 'The Winds of God' rechtstreeks uit *The Fellowship Hymn-Book*, maar aan de bekende versie ging een meer letterlijke, minder geslaagde versie vooraf.⁶¹ De vertaling: 'Ik voel de winden Gods vandaag, vandaag mijn zeilen hijsch' zou nooit zo populair geworden zijn. De inmiddels

Kees Boeke (1884-1966).

bekende liedtekst werd dus in een verbeterde versie geplaatst in Boeke's *Liederen en geschriften* en in de *Broederschapsliederen*.⁶²

Toch komen ook in de nieuwe versie nog zinsneden voor die minder goed lopen. 'Ik denk niet meer aan wat voorheen vergeefs ik heb gepoogd', in couplet 2, is een slechtlopende zin, die mogelijk omwille van de woord-toon-verhouding een concessie doet aan de melodie.⁶³ Het roept de vraag op of Boeke's Engelse vrouw Beatrice Cadbury heeft meegewerkt aan de vertaling waardoor anglicismen zijn ingeslopen, maar in de archieven staat de vertaling volledig op Boeke's naam.

Jessie Adams

I feel the winds of God to-day;
To-day my sail I lift,
Though heavy oft with drenching spray,
And torn with many a rift;
If hope but light the water's crest
And Christ my barque wille use,
I'll seek the seas at His behest,
And brave another cruise.

It is the wind of God that dries
My vain regretful tears,
Until with braver thoughts shall rise
The purer, brighter years:
If cast on shores of selfish ease
Or pleasure I should be,
Lord, let me feel Thy freshening breeze
And I'll put back to sea.

If ever I forget Thy love
And how that love was shown,
Lift high the blood-red flag above:
It bears Thy name alone.
Great Pilot of my onward way,
Thou wilt not let me drift;
I feel the winds of God today,
To-day my sail I lift.

Kees Boeke, eerste vertaling

Ik voel de winden Gods vandaag,
Vandaag mijn zeilen hijsch,
Schoon zwaar van schuim en regenvlaag
Gehavend door de reis.
Als maar de hoop op 't water schijnt
En Jezus 't mij gebiedt
Dan vaar ik uit of 't nóg zoo deint
En vrees de golven niet.

Gods wind is 't die mijn tranen droogt
Uit ijd'le spijt geweend,
Zoo kans op later heil verhoogt
En mij weer moed verleent.
Lig 'k op het strand van zingenot
Of eigenliefde neer,
Waa met Uw frissche bries, o God
En 'k kies het zeegat weer.

Als 'k ooit Uw liefd' ontwijken kan
En hoe die werd getoond,
Licht hoog Uw bloedrood vaandel dan,
Hoe vaak het word' gehoond.
En, wijze Loods, als ik het waag
Leidt Gij mij op mijn reis.
Ik voel de winden Gods vandaag
Vandaag mijn zeilen hijsch!

Het groot aantal liederen dat Boeke heeft geschreven of vertaald verraden zijn plezier in zingen. Toch nam hij op een gegeven moment afstand van groepszang, zoals blijkt uit het Nawoord van de *Broederschapslideren*.⁶⁵ Boeke wijst daar op een pedagogisch-psychologisch bezwaar. Omdat groepszang mensen opzweept gaan zij 'boven hun stand' zingen. Daardoor wordt er gemakkelijk heen gezongen over de zogenaamde ik-liederen – 'eerste persoon meervoud of (nog erger!) enkelvoud' – terwijl die juist een appel doen op de zingende gemeente om waar te maken wat men aan het zingen is. De zaken waarover in de liederen gezongen wordt ervoer hij 'als zóó teer en hoog en heilig', dat hij ze liever óf stil vóór zich zag, óf ze nog eens voor zichzelf speelde als er niemand in de buurt was 'om weer eens echt te voelen hoe ver

Kees Boeke, definitieve vertaling

Ik voel de winden Gods vandaag;
vandaag hijsch ik het zeil.
Gehavend is't en zwaar van schuim,
maar 'k hijsch't en hoop op heil!
Want Christus zelf als stille gast
reist in mijn scheepje mee.
Op Zijn bevel durf'k uit te gaan
op wilde, hoge zee!

De tranen, die ik heb geweend,
zijn door Gods wind gedroogd;
ik denk niet meer aan wat voorheen
vergeefs ik heb gepoogd.
Maar met vernieuwde levensmoed
neem ik een vast besluit:
ik voel de winden Gods vandaag
En zeil de haven uit!

O, laat mij nooit vergeten, Heer,
hoe Gij Uw liefde toont.
Doe mij bedenken, hoe Gij wreed
met doornen werdt gekroond.
En, wijze Loods, als ik het waag
en weer mijn zeilen hijsch,
nu 'k voel de winden Gods vandaag
leid Gij mij op mijn reis!⁶⁴

ik nog af ben van waar ik wezen wil'. Toch had hij 'Ik voel de winden Gods vandaag' vertaald: niet zozeer ter wille van de 'ik-beleving', maar vanwege de wonderbare werking van de Geest waardoor hij zich geïnspireerd wist. Op basis van deze getuigenis kan ook Boeke worden gerekend tot de orthodoxe, evangelicale quakerse stroming. Om dit nog eens extra te onderstrepen voorzag hij het lied van een tekst uit het evangelie volgens Johannes 3:8: 'De wind blaast waarheen hij wil en gij hoort zijn suizen wel, maar gij weet niet vanwaar hij komt en waar hij heengaat. Alzoo is ieder die uit den Geest geboren is'. Hij bracht het lied onder in de categorie 'mystiek-christelijke liederen'.⁶⁶ Mogelijk verzachtte dit het verwijt dat sommigen hem maakten, dat hij 'zoo koud-verstandelijk en nuchter' overkwam inzake de godsdienst die

PIETER POST

Liederen en geschriften (foto: Pieter Post).

‘voor duizenden heilig en dierbaar’ is. Waarschijnlijk wordt hier gewezen op een discussie over het ware karakter van de godsdienst: bestaat dat uit een gevoelsmatige beleving of uit een redelijke benadering? Boeke betoogde het laatste. Zoals een schip niet zonder zwaarden zijn koers kan bepalen, zo kan godsdienst niet zonder een redelijke grondslag. Aan de hand van metaforen uit het lied licht hij toe:

Als we met een schip zeilen willen, moet het zwaarden hebben die diep in het water worden geslagen om de koers te kunnen zetten. Hadden we ze niet, dan zouden we zonder enige mogelijkheid van eigen-richting-bepalen met de wind en de stroom meedrijven. Maar slaan we de zwaarden in de golven, dan kunnen we windkracht omzetten tot beweging in de richting die we gaan willen. [...] Heeft onze ‘godsdienst’ geen redelijke grondslag, dan drijven we daarheen, gedreven door iedere wind van leer. Maar hebben we een middel om onze koers te bepalen in de bewegelijke omgeving van relatieve realiteiten waarin wij ons bevinden, dan kunnen wij daardoor de kracht van ‘de winden Gods’ omzetten in stuwkracht tot bewuste activiteit, wanneer we de ‘zeilen gheschen’ hebben.⁶⁷

Anders dan Adams persoonlijke koers, gebruikt Boeke de metaforen om de koers van de godsdienst ermee te duiden. Een overtuigd voorstander van het herdrukken van liederen was hij niet, tenzij anderen het graag willen: er zullen altijd mensen zijn die aan een regel of een gedachte iets hebben. Dat hij ‘De Winden Gods’ radicaal heeft afgewezen, verdient dan ook enige nuancing.⁶⁸

Het lied is onder Nederlandse doopsgezinden en quakers, maar ook onder Amerikaanse mennonieten vooral bekend geworden op, wat we nu kunnen vaststellen, een waarschijnlijk door Denen gevormde melodie.⁶⁹ Tevens hebben Duitse en Franse christenen kennis kunnen nemen van ‘Die Winde Gottes wehen heut’ en ‘Le vent de Dieu s’étant levé’ op een Internationale Verzoeningsconferentie (1924).⁷⁰ Ook op jongerenkampen konden de Friezen hun hart ophalen met ‘Ik fiel Gods wyn hjoed’.⁷¹ Adams’ tekst wordt in deze tijd nog steeds wereldwijd gezongen, ook in het Surinaams.⁷²

Omdat het lied van de gelovige zelf uitgaat en er sprake is van geestelijk verkeer met God, kan dit lied worden getypeerd als een door Piet Visser omschreven gemoedslid.⁷³ Methodisten, The Salvation Army en The United Church of Canada zingen dit op de wijze van ‘Kingsfold’ van de Britse componist Ralph Vaughan Williams (1872-1958).⁷⁴ Deze melodie is te beluisteren op *YouTube* filmpjes, ‘Hardy Norseman’ ten spijt. Overigens wordt de

laatstgenoemde *tune* door niet-Nederlanders ook met ‘The Winds of God’ in verband gebracht, blijkt uit internetsites. Men is op zoek naar de naam, want eenmaal gehoord, blijft de melodie lang in het geheugen naklinken is de ervaring. Dit artikel hoopt de zoeker van een antwoord te voorzien.

Concluderend, mag het Religieus Genootschap der Vrienden met recht claimen dat ‘De Winden Gods’ werd geschreven en vertaald door iemand uit hun eigen kring. Ook mag het Genootschap betogen dat de melodie in Engeland werd geïntroduceerd via een quaker. Maar is daarmee ook gezegd dat het hele lied een quakerlied is? Over het vaststellen van de identiteit van een lied kunnen meningen verschillen. Sommigen vinden dat tekst en melodie uit dezelfde kring zouden moeten stammen, wil het, in dit geval ‘quakers’ zijn. Anderen vinden dat de theologie in het lied of de geloofsbeleving ervan identiteitsbepalend is. Houden we ons aan de eerste uitleg vast dan kan met zekerheid worden gesteld dat ‘De Winden Gods’ geen doopsgezind lied is, maar voor de helft quakers. Volgen we de tweede argumentatie dan kan het hele lied als ‘doopsgezind’, maar als ook ‘quakers’ worden beleefd en toegeëigend.

Hoe het ook zij, het verbindt verscheidene landen met elkaar, niet alleen door zijn ontwikkelingsgeschiedenis, maar ook heel elementair door de natuurmotieven die er in terugkeren, zoals landschap, water en wind. Die kunnen soms zulke verwoestingen veroorzaken en levensbedreigend zijn, dat men zich erover kan verwonderen dat er toch nog kansen van overleving bestaan. ‘De Winden Gods’ kan daarom een bemoedigend getuigenis zijn voor mensen die zich ondanks moeilijke omstandigheden staande weten te houden.

Ten slotte is er nog een andere reden van internationale verbinding. Tegenover mij stond een jongeman achter de toonbank compleet uitgedost met hanenkam, piercing, make-up, tatoeage, op kistjes en helemaal in het zwart. Mijn eigen dresscode bestond uit niet meer dan een simpel T-shirtje, een korte broek, sandalen en een rugzakje. Deze ietwat contrasterende situatie in een hardrock muziekzaak in Bergen (Noorwegen 2007), beschrijft hoe twee mensen met totaal verschillende achtergronden belangstelling toonden voor een melodie die de ene associeerde met een chauvinistisch drinklied en de andere met een geliefd geestelijk gezang. Maar met wat voor tekst ook, *risoluto* is het tempo.⁷⁵

NOTEN

- 1 In opdracht van den Nederlandschen Protestantenvond, uitgegeven door J. Brandt en Zoon. In de wandelgangen bekend als de ‘doopsgezinde liederenbundel’. Tot de invoering van het *Liedboek voor de kerken* (1973) was dit het meest gebruikte liedboek van de doopsgezinden.
- 2 *Broederschapsliederen; een tweede liederenbundel uitgegeven door de broederschaps boekhandel Bilthoven* (juli 1928). De eerste druk draagt de titel *Lieder en geschriften, verzameld door Kees Boeke; Bilthoven 1918-1922* (Bilthoven, s.a. [1918/1923]).
- 3 Pieter Post, ‘De populariteit van een reeds afgewezen lied – een klein onderzoek naar “Ik voel de winden Gods vandaag”’, in: *Algemeen Doopsgezind Weekblad*, 17 (28 april 2001). Jessie Adams wordt hierin al genoemd. Zie ook Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973); van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum, 2010), 370-371.
- 4 Met veel dank aan dr. A. le Coq voor meelesen, tips en correcties.
- 5 Bjarne Berulfsen, *For Norge, Kjæmpers Fødeland, Om en komposisjon og konfiskasjon*. Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. (II. Hist. Filos. Klasse Ny Serie 8) Universitetsforlaget (Oslo, 1965), 5-15. Filoloog en filosoof Berulfsen doceerde taalwetenschap aan de Universiteit van Oslo (1967-1970).
- 6 *Det Danske Nationalteater 1748-1889 ved Arthur Aumont of Edgar Collin. Femte Afsnit: I. Skuespil- og opera-repertoire A-K* (København, 1897), 352-354.
- 7 IISG, Archief Kees Boeke.
- 8 Vergelijk bladzijde 294.
- 9 Ik stuitte op deze notulen tijdens mijn dissertatieonderzoek.
- 10 *Melodiboken for Sangboken Syng for Herren og Ungdomssang* (1961), liednummer 653. ‘Me samlast under Blåe kross’, ‘Wij verzamelen ons onder het blauwe kruis’ [= Noorse vlag].
- 11 *Oude en nieuwe zangen; bundel Van Woensel Kooy* 12^e geheel herziene druk (Bussum, 1954), Lied 32.
- 12 Post, *Geschiedenis* (2010), 375-376.
- 13 <http://www.youtube.com/watch?v=ehQzo3kDuPo>. Zij het op een melodie van Vaughan Williams, zie bladzijde 297.
- 14 Met grote dank aan de heer J.E. van der Giesen die het Noorse artikel in het Nederlands vertaalde.
- 15 Voor Brun zie 280-283. De oudste druk van *For Norge* schijnt van 1782 te zijn, in: *Fem Meget smukke Nye Arier. Som alle synges med velklingende Melodier, Og til Trykken befordret Til Liebhaveres Fornoyelse*, zonder noten en zonder vermelding van de componist. Voor Wergeland zie bladzijde 284.
- 16 Berulfsen, *For Norge*, 3 en 4.
- 17 Charles Collé was een notariszoon en dramaturg. Een ongebonden, losse, joviale stijl, zowel in tekst als in melodie typeerden hem. Geliefde onderwerpen gingen over de liefde en de wijn. Gemeentearchief Rotterdam (GAR) 1827-02-07. Letteraffiches van de Grote Schouwburg te Rotterdam 1791-1887. In het Frans opgevoerd op 7 februari 1827. De Nederlandse teksteditie is getiteld: ‘De Jagtparty van Henrik den Vierden. Tooneelspel’, in: *Zedelyke tooneel-oefening. derde deel* (Amsterdam, 1777).
- 18 *La clé du caveau à l’usage de tous les chansonniers française des amateurs, auteurs, acteurs de vaudeville et de tous les amis de la chansons. troisième édition. contenant 2030 airs, rondes, choeurs, cavatines, rondeaux, contredances, walses, canons, marches, nocturnes etc.* (Paris 1811?). In dit liedboek staan alleen de melodieën: ‘Charmante Gabrielle 95, Si le Roi’ (zie: ‘La bonne aventure, ô gué’) 302 en ‘Vive Henri IV’ (ou: ‘J’aimons les filles’), 622. Met index.
- 19 Twee van de drie uit het Frans vertaalde Deense liedteksten zijn gepubliceerd in A.P. Berg-

green *Nederlandske og Franske Folkesange of Melodier* (Kopenhagen 1864) II, 95 en 96, resp. 'Vive Henri Quartre' en 'Gabrielle'. Het derde staat in Carl Michael Bellman (1740-1795) Epistel nr. 48 *Solen glimmar blank och trind. Varuti avmålas Ulla Winblads hemresa från Hessingen i Mälaren en sommarmorgon* (1769).

20 Zie Berulfsen, *For Norge* voor de drie muziekvoorbeelden. Moderne print: Justina Oosters. Sydney Smith, *The Hardy Norseman. brilliant fantasia for piano* (London 1861). Hierin proeft men een bombastische teneur.

21 *Arier og sange, divertissements, mellemacter etc. af danske og oversatte syngestykker; intredette for claveret ved N. Schiørring. 1. Bd.* (København 1786), 85-87. Berulfsen, *For Norge* (1965), 8 en 9. Een jaar eerder (1785) had Schiørring *Selskabs-Sange med Melodier* uitgegeven, maar daarin komen de liederen van de komedie niet voor, wel liedteksten over oorlogshelden die pas later op de bekend geworden melodie werden gezongen.

22 Joseph Haydn, *12 Lieder für Klavier*, Hoboken Catalogus. XXVIa:1-12, (1781) I.

23 Kortweg 'Zee-officieren'. Dit lied werd afgedrukt in *Viser udgivne af Efterslægstelskabet' trykt hos L.N. Svares Efterleverske* (1786).

24 Berulfsen, *For Norge*, 9.

25 Zie A.P. Berggreen, *Sange for det danske huus- og selskabsliv* (1871).

26 'Het Noorse Studentgezelschap'.

27 Letterlijk: 'Bloed op de Tanden krijgen'.

28 Bedoeld wordt: Denemarken.

29 'Maakt duidelijk waarover de zaak van de Noren gaat'.

30 'Op jouw gezondheid!'

31 Een Noors meisje.

32 Degene die niet toast.

33 De *Dovre* is een berg in Noorwegen.

34 Vertaling J.E. van der Giessen.

35 Wikipedia, *Norges Skaal*.

36 Berulfsen, *For Norge*, 11-14. Vardø en Kolding: van het noordelijkste puntje van Noorwegen tot op Jutland, Denemarken.

37 Berulfsen, *For Norge*, 11.

38 Berulfsen, *For Norge*, 15.

39 De Franse Revolutie.

40 Henrik Arnold Thaulon Wergeland (1808-1845) was zoon van de politiek actieve predikant Nicolai Wergeland (1780-1848), lid van het eerste wettige Noorse parlement (1814). Henrik groeide op met sociale gerechtigheid. Hij bepleitte tolerantie voor jodendom, christendom en islam.

41 Met dank aan Elisabeth Opsahl voor vertaling uit het Noors in het Nederlands. Anna-Catharina Vestly, *Barnas Store Sangbok* Med illustrasjoner av Ørnulf Ranheimsæter (1993; oorspr. 1962).

42 Op 16 mei 2007 reisde ik voor *Melodiboken* naar de Noorse Zeemanskerk te Rotterdam. Daaruit speelde ik lied 653, de ons bekende melodie op de vleugel. De aanwezige mensen (schoonmakers, koffiezetters, enkele koorleden) keken verrast op. Of ik de volgende dag op 17 mei de viering van de Constitutiedag met hen en nog 600 in Nederland woonachtige Noren wilde komen vieren in een speciale kerkdienst. En of ik Wergelands versie dan wilde begeleiden. De volgende dag reisde ik er opnieuw heen.

43 Karl Otto Mangolf Kjelstrup (1874-1946). *Norsk biografisk leksikon, Store Norske Leksikon* (Kunnskapsforlaget, 2009). Interneteditie.

44 St. Olav, 10^e/11^e eeuw, verdedigde, verenigde en kerstende Noorwegen en werd heilig verklaard; St. Hallvard, 11^e eeuw, patroon van Oslo, martelaar vanwege zijn verdediging van een onschuldige zwangere vrouw, werd ter dood gebracht, over boord gegooid maar het lijk wilde

niet zinken; St. Sunniva, 10^e eeuw, Ierse prinses, beschermheilige van de stad Bergen, kerstende west-Noorwegen.

45 *The fellowship hymn-book* (London, s.a. [1908]). ‘The Winds of God’, liednummer 129. ‘Norseman’ is Noorman. Rond het bijvoeglijk naamwoord ‘hardy’ cirkelen heel wat associaties, zoals hard, sterk, ruw, onbuigzaam, streng, meedogenloos.

46 Vergelijk *Liedboek voor de kerken* (1973), 474 ‘Ellacombe’, klein dorpje bij Devonshire Engeland. Dit heeft overigens hetzelfde metrum als ‘The Hardy Norseman’ en ‘Kingsfold’ c.d.m.; 470 ‘Hanover’, 467 ‘Elita’, 463 ‘Rest of Elton’. Dit i.t.t. Duitse melodieën die vaak geleend zijn, zoals 464 ‘O Durchbrecher aller Bande’.

47 Verder staat erbij vermeld ‘Norse melody’ – wat Kees Boeke in zijn Nederlandse vertaling letterlijk heeft overgenomen, evenals ‘anon[ymous]’. Ook staat er: C.M.D. = *Common Meter Double*, waarover verderop meer.

48 Henry Newland, *Forest scenes in Norway and Sweden; being extracts from the journal of a fisherman* (London/New York 1854), 99. Newland (1804-1860) was predikant en rector.

49 *Novello’s part-song book* (Second Series). (London, [188x-]. ‘The Hardy Norseman’s House of Yore. A Norse National Song. Set in four parts to English words’. By R.L. de Pearsall, Esq. (of Willsbridge). Als lied 284.

50 Voetnoot in *Novello’s part-song book* (188-).

51 Is er een etymologisch verband met Bruns *Kjæmpers* in *For Norge Kjæmpers Fødeland*, en het oud-IJsländse woord ‘Kempions’?

52 Download Bodleian Libraries Broadside Ballade, Oxford. <http://ballads.bodley.ox.ac.uk/images/20000/17726.gif>. De datum die hierbij genoteerd staat is 28 januari 1871.

53 Frederick John Gillham, *The story of our hymns being a historical companion to the fellowship hymn-book* (London 1921), 88.

54 Post, *Geschiedenis*, 371. Lester Hostetler, B.D., *The handbook to the mennonite hymnary* (Newton Kansas, 1949), 228-229.

55 Marianne IJspeert, *De Quakers. Serie Wegwijs Kerken en Groeperingen* (Kampen, 2006), 35. Deze scholen leidden in de grote steden industriearbeiders op.

56 Hostetler, *The Handbook*, 229.

57 IJspeert, *De Quakers*, 55 en 71.

58 Gillham, *The Story*, 88.

59 Zie bladzijde 288.

60 *Called them tot the deep* (7): *The deep* kan letterlijk slaan op de diepten der zeeën, maar ook op de oppervlakkigheden des levens (*shallow’s ply*, zie 6). Om poëtische redenen kies ik hier voor ‘de diepten der diepzinnigheid’.

61 Cornelis Boeke (1884-1966), christen-pacifist en quaker, was ingenieur en had doopsgezinde/hervormde wortels. Als quakerzendeling werkte hij in Syrië en Engeland, samen met zijn vrouw Beatrice Cadbury. Na Engeland woonden zij in Bilthoven, alwaar zij een idealistische gemeenschap ‘De Werkplaats’ begonnen die gericht was op een nieuwe vorm van samenleven. Zie Daniela Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk; het leven en De Werkplaats van Kees Boeke (1884-1966)* (Utrecht/Amsterdam/Antwerpen, 2013).

62 Voor de gegevens zie n. 2. IISG, Archief Kees Boeke, nr. 426. *Broederschapsliederen gezongen in bijeenkomsten van de ‘Broederschap in Christus’, in ‘t Boschhuis, Beetslaan, Bilthoven*. De slechtere vertaling staat afgedrukt op een pamflet. Dat bevat 10 door Boeke vertaalde liederen, waarvan 9 uit *The fellowship hymn-book*.

63 Zou ‘vergeefs ik heb gepoogd’ een anglicisme kunnen zijn? ‘vergeefs heb ik gepoogd’ klinkt beter.

64 Achter ‘vandaag’ in het derde couplet staan in de ‘doopsgezinde liederenbundel’ nog drie puntjes. Deze zijn hier weggelaten om een opmaak-technische reden.

- 65 *Broederschapsliederen* (1928), 143-145.
- 66 *Broederschapsliederen* (1928), 135 en 137. De bijbelse tekst werd niet overgenomen in de *Gemeentedagbundel*; samengesteld door de *Liederenbundel Commissie van de Vereeniging voor Gemeentedagen* (1933); en ook niet in de *Doopsgezinde liederenbundel* (1944).
- 67 *Broederschapsliederen* (1928), 144.
- 68 Zie noot 3.
- 69 Walter H. Hohmann & Lester Hostetler, *The Mennonite hymnary, published by the board of publication of the General Conference of the Mennonite Church of North America* (Indiana/Kansas, 1940). Lied 391, afdeling 'Youth; Sing and Rejoice! New Hymns for Congregations' (Scottsdale/Kitchener 1979), lied 38. In *De vriendenkring; maandblad van het Religieus Genootschap der Vrienden*, (79^e, juni en december 2008), vindt een discussie plaats over 'De Winden Gods' dat door schrijvers dezes in 2001 is geschreven. Zie noot 3.
- 70 IISG, Archief Kees Boeke, nr. 426. *Lieder XII-XXIII. Konferenz des Internationalen Versöhnungsbundes* (Bad Boll, 1924). Conform de inhoudsopgave.
- 71 *Gemeentedagbundel* (1933). Lied 200.
- 72 'San meki mi sa man foe go'. Zij het geparafraseerd door mw. Ilse Laatst (1930-). Het lied is bekend geworden via de contacten van de Evangelische Broedergemeente Amsterdam met de Amsterdamse doopsgezinden. Niet eerder gepubliceerd. 1. San meki mi sa man foe go na tapoe disi sé. San meki mi sa ori bro, wan's ogri skuala de. Bika mi egi Trangaman sidon let'na mi sei; So dati na mi krakti dan, no frede én no krei. 2. Di hebi sorgoe miti mi, Joe tjari trowstoe kon. Dat'mek mi man fregiti di a nowtoe mek'mi s'don. Mi opo, begi, teki span na pasi mi de go. Troe nanga Jesus, Joe wawan, mé tek'mi sipi go. 3. Foe tego mi sa memre fa Joe sori lobi troe. Fa maka na Joe ede tja mi krosibei na Joe. Foe tego mi sa begi Joe mi tranga Jepiman. Foe tjar'mi sipi, mek'a tan foe tego na Joe án.
- 73 Piet Visser, *Broeders in de geest; de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz Scha-baelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988), 201.
- 74 *The hymn and worship book of the United Church of Canada* (Ontario 1996), lied 625; en in de Britse *The new English hymnal* (Norwich, 1986), lied 376. Alleen de melodie, niet de tekst.
- 75 *Novello's part-song book* (188x-).

Doopsgezinden en dienstweigeren in Nederland circa 1900 tot 1940

ALLE G. HOEKEMA

De zeer verschillende stromingen, die in de laatste decennia van de negentiende eeuw opkwamen en zich tegen het militarisme keerden, leveren een verwarrend beeld op. Deze groeperingen stonden naast elkaar, maar bestreden elkaar soms fel. Hoewel andere indelingen mogelijk zijn, vallen in ieder geval met Herman Noordegraaf vier stromingen te noemen in ons land, die zich inzetten voor vrede.¹

INLEIDING: VREDESORGANISATIES ROND DE EEUWWISSELING

In 1871 werd de Algemeene Nederlandsche Vredebond opgericht, mede geïnspireerd door de gruwelijke ervaringen van de oorlog tussen Duitsland en Frankrijk. Na een verbreding noemde deze organisatie zich vanaf 1901: Vrede door recht. Ze was betrokken bij de internationale vredesconferenties van 1899 en 1907 in Den Haag en ook bij de totstandkoming van het Vredespalet in 1913. Deze (liberale) organisatie pleitte onder andere voor een statenbond; met antimilitarisme als politieke houding en met dienstweigeren hield ze zich echter niet bezig. Dat deed de door het gedachtengoed van Leo Tolstoy bepaalde christen-anarchistische stroming beslist wel. Aan het eind van de negentiende eeuw had Tolstoy in ons land een duidelijke aanhang, waaronder predikanten als dr. Louis A. Bähler, J. Sevenster en S.C. Kijlstra, alsmede bekende figuren als Lodewijk van Mierop, Felix Ortt en Jacob van Rees. Van Mierop (1876-1930) was hoogstwaarschijnlijk doopsgezind.² Verschillende dienstweigeraars uit de allereerste tijd kwamen uit deze kring voort. In 1897 richtte deze stroming een blad op: *Vrede; orgaan tot bespreking van de praktijk der liefde*. Later werd het blad *De vrije mensch* genoemd. Daaruit ontstond het Vrije Menschen Verbond, een initiatief van Van Mierop. Sommige aanhangers van deze christen-anarchistische stroming waren korter of langer actief in de kolonie van de Internationale Broederschap in Blaricum. Ze kunnen met recht pacifisten worden genoemd en keerden zich tegen alle

vormen van geweld. Dat gold weer niet voor de Internationale Antimilitaristische Vereeniging (hierna: IAMV), in 1904 opgericht door onder andere de voormalige predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De IAMV was niet principieel tegen revolutionair geweld, maar steunde dienstweigering massaal, om zo het militarisme van de kapitalistische staten te bestrijden. In de eerste jaargangen van de IAMV periodiek *De wapens neder* zijn persoonlijke berichten van en over 'onze dienstweigeraars' te lezen. Later, als de aantallen dienstweigeraars groeien, blijft het bij naamlijsten en adressen, zodat de lezers gedetineerde dienstweigeraars kunnen schrijven. Tenslotte kan als vierde stroming de sociaaldemocratie genoemd worden; ook binnen de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (hierna: SDAP) waren aanhangers van geweldloosheid te vinden.

'Moderne', dat wil zeggen: min of meer vrijzinnige christenen, die zich aangetrokken voelden tot het socialisme, vonden vanaf 1902 in De Blijde Wereld groep een thuis.³ De aanhangers van deze groepering stonden dichtbij het gedachtengoed van de SDAP, hadden weinig sympathie voor anarchisten, maar waren wel voor vrijstelling van militaire dienst van gewetensbezwaarden. De oprichtingsvergadering van het orgaan *De blijde wereld* vond plaats in de doopsgezinde pastorie van Wolvega. Dominee Matthias van der Vegte, die van 1899 tot 1913 in Wolvega werkzaam was en zich zijn leven lang inzette voor drankbestrijding, religieus socialisme en de vredesbeweging, trad echter niet toe tot de redactie.⁴ In het laatste nummer van de eerste jaargang van *De blijde wereld* pleitte dominee Menno Huizinga voor een beginselverklaring van deze beweging; die kwam er echter niet. In 1905 bepleitte Huizinga nauwere banden tussen aanhangers van De Blijde Wereld en de christen-anarchisten.⁵ Rechtzinnige christenen, die gegrepen werden door het socialisme, richtten in 1907 de Bond van Christen-Socialisten (hierna: BCS) op; de predikanten Bart de Ligt, Année Rinzes de Jong en John William Kruyt werden samen met de publiciste Anke van der Vlies (pseudoniem: Enka) de dragende figuren.⁶ Ook deze beweging kreeg een eigen orgaan: *Opwaarts*. De Ligt en de zijnen 'predikten de persoonlijke dienstweigering, die haar waarde als uiting van gezindheid kon hebben maar geen massale en daardoor politieke betekenis kon krijgen.'⁷ Vanaf het begin van de Eerste Wereldoorlog 'trok de organisatie in antimilitaristische richting door het prediken van de persoonlijke dienstweigering en kwam in botsing met de militaire macht.'⁸ Jan Gleijsteen zou naderhand getuigen, dat hij in deze kring ook de proponent, verpleger-onderwijzer en latere predikant Felix van der Wissel ontmoette.⁹ In 1920 ging de BCS sa-

men met het Vrije Menschen Verbond van Van Mierop; dat werd de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten (hierna: BRAC), die tot circa 1932 zou bestaan.

Kortom, in de eerste decennia van de twintigste eeuw was in ons land sprake van een chaotisch landschap van pacifisten, anarchisten en burgerlijke groeperingen met sympathie voor vrede in het algemeen en dienstweigeren in het bijzonder. De Eerste Wereldoorlog zou deze groepen en hun kopstukken naar elkaar toedrijven.

INVOERING VAN DE PERSOONLIJKE DIENSTPLICHT

Veel van wat in deze kringen gedacht werd of activistisch werd uitgevoerd, leek in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw aan de Nederlandse doopsgezinden voorbij te gaan. Zij waren niet of nauwelijks betrokken bij organisaties op dit gebied, laat staan dat ze aan acties deelnamen. Dit gold ook voor het verzet tegen de militaire dienstplicht. In 1810 was de 'conscriptie' ingevoerd, een systeem waarmee door loting bepaald werd wie wel en wie niet effectief moest dienen in het Nederlandse leger. Wie geld had, kon echter zijn plaats laten innemen door een remplaçant. Doopsgezinden hadden van dat systeem regelmatig en stilzwijgend gebruik gemaakt, evenals overigens anderen zoals de Zeister Broedergemeente (Herrnhutters) en Joden.¹⁰ De situatie veranderde, toen in 1898 in ons land de persoonlijke dienstplicht werd ingevoerd. Pas op dat moment werden doopsgezinden enigszins wakker en mengden ze zich in de discussie. Dat zien we terug in de *Doopsgezinde Bijdragen* en in *De zondagsbode*.

In 1898 wijdde Samuel Cramer in de *Doopsgezinde Bijdragen* een uitvoerig artikel aan de invoering van de persoonlijke dienstplicht.¹¹ Daarin citeerde hij uitvoerig de beraadslagingen binnen de Tweede Kamer en vooral die van de Eerste Kamer. Bij de behandeling van de wet op de persoonlijke dienstplicht in de 'afdelingen' van de Tweede Kamer was blijkbaar opgemerkt, dat deze wet geen rekening hield met gemoedsbezwaren van doopsgezinden en tolstoyanen. Maar, aldus de regering, de doopsgezinden hadden ook zelf geen bezwaar gemaakt tegen de afschaffing van het remplaçantenstelsel.¹² Interessant is, dat in de Eerste Kamer twee doopsgezinde afgevaardigden op dit punt min of meer tegenover elkaar kwamen te staan. De liberaal E.N. Rahusen¹³ had volledig sympathie voor het wetsvoorstel en verklaarde zelfs:

De heeren weten wellicht, dat ik behoer tot die kerkgemeenschap [der doopsgezinden; A.H.]. Indien de stelling, dat het vaderland niet mag worden verdedigd en dat men de wapenen niet mag dragen ter wille van het vaderland behoorde tot de leer van dat kerkgenootschap, dan zou ik geen dag langer daarvan lid willen zijn.¹⁴

Tegenover hem stond de eveneens liberale, antimilitaristische afgevaardigde H. Fennema.¹⁵ Weliswaar was niet gebleken, dat de doopsgezinden ernstig bezwaar hadden tegen de persoonlijke dienstplicht, aldus Fennema, maar dit bezwaar bestond in het midden van de negentiende eeuw nog wel dege-lijk. Bovendien merkte hij op, 'dat het in het geheel niet is in overeenstemming met het Doopsgezinde beginsel om te komen in verzet'. Doopsgezinden kennen 'het begrip van weerloosheid; zij zullen liever alles aanwenden om zich zoo weinig mogelijk te laten drukken, dan om te komen in verzet.' Kortom, de vrijstellingen die de nieuwe wet bood (onder andere aan rooms-katholieke ordebroeders), zouden ook tot de doopsgezinden uitgebreid moeten worden. Maar anderzijds, de grenzen tussen hen, voor wie de ontheffingen zouden gelden en degenen, die waarschijnlijk wel soldaat wilden worden, zouden moeilijk te trekken zijn. Fennema concludeerde, dat deze onduidelijkheden hem dwongen tegen het wetsontwerp te stemmen; hij was toch al geen bewonderaar van het begrip van de persoonlijke dienstplicht.¹⁶ Cramer trok uit deze Kamerdiscussies in ieder geval de conclusie, dat niemand later zou kunnen zeggen, dat de doopsgezinden zelf bij de invoering van deze wet hadden vergeten, wat eeuwenlang hun kenmerkend principe was geweest! Maar, het ging om een 'kenmerk', niet om een 'geloofsbe-ginsel' of 'geloofsbelijdenis':

Beginsel was bij onze vaders iets anders, was de 'afzondering van de wereld', d.i. van de maatschappij; was dit, dat tusschen die samenleving in, die naar hare eigene ordeningen zich bewoog, zij, met haar niet vermengd noch aan die ordeningen onderworpen, in eigen kring leefden in gehoorzaamheid aan de wet van Christus.¹⁷

Die afzondering, aldus Cramer, was nu vrijwel overal in Europa onder de doopsgezinden voorbij.¹⁸ De discussie over de invoering van de persoonlijke dienstplicht werd in *De zondagsbode* nog even voortgezet. Eén briefschrijver stemde in met de afschaffing van het remplaçantenstelsel, eigenlijk in de hoop...

dat de algemeene dienstplicht zoo zeer de bezwaren van den krijgsdienst zou vergrooten, en zooveel algemeener zou doen voelen, dat hij zou blijken een stap te zijn in de richting van de afschaffing der staande legers.

De weigering zich in de wapens te oefenen, zou dan een waarachtige gewetensdaad zijn. Als de briefschrijver een zoon had gehad, die echt zou weigeren, zou hij dat hebben toegejuicht.¹⁹

SAMUEL CRAMER: TOLSTOY EN DOOPSGEZINDEN

Twee jaar eerder had Cramer in *De zondagsbode* al eens een artikel geschreven, over 'De Doopsgezinden en het hedendaagsch antimilitarisme' naar aanleiding van het feit, dat graaf Leo Tolstoy een brief had geschreven aan Johannes Coenraad van der Veer, die in hetzelfde jaar 1896 in Middelburg de schutterrijdienst had geweigerd en daarmee de eerste Nederlandse dienstweigeraar in de moderne tijd was.²⁰ Merkwaardig genoeg noemt Cramer zijn naam niet; hij wil alleen duidelijk maken dat er overeenkomsten bestonden tussen de opvattingen van Tolstoy en die der vroege dopers. Tolstoy was op zoek naar een staat zonder rechtsdwang, aldus Cramer. Maar anders dan Tolstoy en de zijnen waren de dopers zich bewust van het feit, dat de eis van weerloosheid alleen binnen hun eigen kring gold. Ze erkenden, dat voor de staat andere regels golden, maar poogden zich daar zo goed mogelijk van af te zonderen. Dat was tot ver in de achttiende eeuw ook goed mogelijk: 'Toen namelijk bestond nog niet het ééne volksleven, het ééne vaderland met gelijke plichten en rechten voor allen.' Nu zijn de doopsgezinden...

met alle andere ingezetenen samengevloeid in de ééne Nederlandsche natie, wier leden van hetzelfde letterkundig leven leven, in dezelfde staatkundige bewegingen zijn betrokken, in de wereld van zaken en van maatschappelijke zeden één gebied vormen.²¹

DE EERSTE DIENSTWEIGERAARS

De opvatting van Cramer is karakteristiek voor de visie van de meeste doopsgezinden rond de eeuwwisseling en de daaropvolgende periode. Toch was er ook een krachtige minderheid. Daarom is het interessant om de positie van

de individuele dienstweigeraars uit de eerste decennia van de twintigste eeuw na te gaan, alsmede de betrokkenheid van Nederlandse doopsgezinden bij dienstweigeringsmanifesten en vredesorganisaties. We noemen allereerst enkele vroege dienstweigeraars.

JOHANNES COENRAAD VAN DER VEER

In eerdere literatuur over Johannes Coenraad van der Veer wordt gewag gemaakt van zijn doopsgezinde wortels en de rol daarvan in zijn denken en levenshouding.²² Om die reden noemen we hem hier, zij het met twijfel, als eerste. Van der Veer (1869-1928), geboren in Hijlaard (toenmalige gemeente Baarderadeel)²³ was al jong in Sneek voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Sociaal Democratische Bond (hierna: SDB), die in 1881 door Domela Nieuwenhuis was opgericht als eerste socialistische partij in ons land. Na verschillende omzwervingen werd hij in Middelburg een radicale propagandist van de SDB, colporteurde *Recht voor allen* en leidde demonstraties van werklozen. Daar weigerde hij in een brief aan de commandant van de schutterij dienst, omdat hij niet op arbeiders wilde schieten, 'die in elk opzicht binnen de grenzen van hun recht handelen'; vooral echter weigerde hij 'wijl ik een afschuw heb van doden op commando' en daarom 'verzoek ik U mij te verschoonen met toezending van uniform en wapens, want ik ben vastbesloten om er toch geen gebruik van te maken.'²⁴ Dat klinkt nog niet echt pacifistisch. Zijn tolstoyaanse sympathieën moeten iets later ontstaan zijn en leidden tot een verwijdering van de SDB. Hij werd in Haarlem redacteur van het blad *Vrede*, maar vertrok reeds in 1898 met zijn vrouw naar Engeland. Door zijn verblijf daar in een tolstoyaanse kolonie werden zijn ogen geopend voor ernstige tekortkomingen van de leer en de praktijk van Tolstoy. Die eiste nog meer dan Jezus deed:

Tolstoy verlangt den mensch iets te doen wat in flagranten strijd is met diens natuur zoowel als met 's menschen instinct van zelfbehoud.²⁵

Van der Veer keerde zich tot de SDAP en zou in de Eerste Wereldoorlog in Engeland zelfs een pleitbezorger voor oorlogsdeelname worden. Hij was, aldus P.J. Meertens en Bert Altena, 'een gevoelsmens, een man van uitersten, die bij alle wisselingen zijn opvattingen totaal beleefde en uitdroeg.'²⁶ Zoals boven vermeld, bestaat er twijfel of Van der Veer doopsgezind was. Het wordt niet bevestigd in de archieven of ondersteund door persoonlijke stuk-

ken. Van der Veer had hervormde ouders²⁷ en noemde zichzelf geen christen: ‘ook maakt het mij niet warm of men mij inlijft bij de christenen of niet’.²⁸ De sleutelroman, waarin hij de hoofdpersoon is, maakt noch van zijn jeugd, noch van een eventuele godsdienstige achtergrond gewag.²⁹

JAN PIETER TERWEY

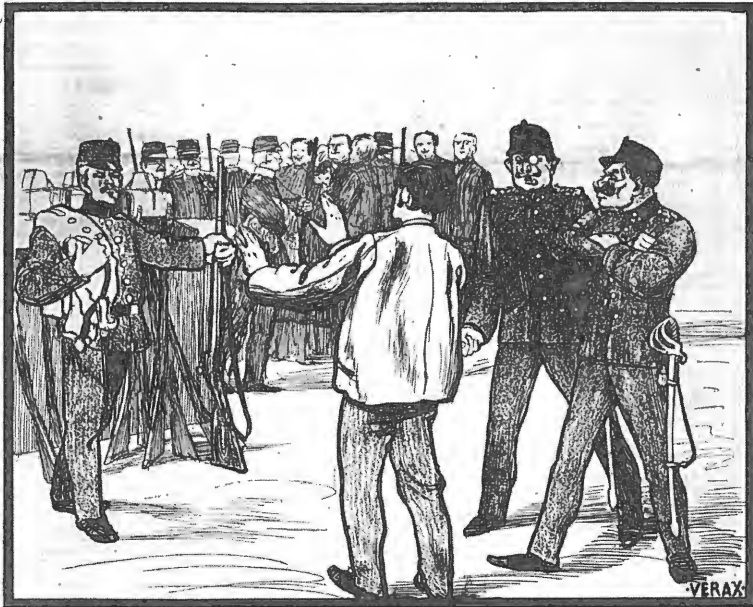
De meeste dienstweigeraars uit de periode tot de Eerste Wereldoorlog waren anarchisten of christen-anarchisten.³⁰ Tot hen behoorde in 1904 ook Jan Pieter Terwey (1883-1965). De Amsterdammer Terwey werd al op zestienjarige leeftijd in de doopsgezinde Singelkerk gedoopt, na catechisatie gevolgd te hebben bij dominee Pieter Feenstra Jr. en bij de godsdienstonderwijzeres Jacoba Mossel.³¹ Hij werd op 29 december 1903 door de krijgsraad in Haarlem tot drie maanden veroordeeld en eind maart 1904 tot nog eens vijf maanden cel.³² Omdat hij ‘zich beriep op den Christus’ werd hij na zijn eerste straf-tijd uit dienst ontslagen; anderen, die zich alleen beriepen op de ‘stem van de menselijkheid’ werden herhaalde malen gestraft.³³ Vanuit de gevangenis schreef Terwey een kort traktaat, waarin hij zijn keuze verklaart:

Is vaderlandsliefde u dan méér waard dan uw verstand en zijn keizers en koningen u méér waard dan uw hart? Is tirannie u méér waard dan Liefde, uw beest-zijn méér dan uw mensch-zijn? Mij niet. Een dergelijk soort van vaderlandsliefde is ten eenenmale in strijd met Christen, met mensch-zijn en een koningin die zich Christin noemt, vergist zich als ze denkt dat haar leven in overeenstemming is met de leer van Jezus.³⁴

Terwey voelde zich in het christen-anarchistische milieu van Jacob van Rees en anderen goed thuis. Felix Ortt, redacteur van het tijdschrift *Vrede*, schreef een *Manifest van het Landelijk Comité Zaak-Terwey* en professor Jacob van Rees schreef vlak voor Kerst 1903 een felle open brief aan de toenmalige minister-president Abraham Kuyper naar aanleiding van Terwey's dienstweigeren, eindigend met een aandoenlijke oproep:

Ik zie U in mijn gedachten dezer dagen, denkende aan de jonge man, op dit moment vér van magen en vrienden in eenzaamheid boetende voor de trouw aan zijn geweten. Het is Gods wil, dat dit zo geschiedt [...] God laat veel onrecht toe, o ondoorgroendelijk raadsel... maar het is *niet* Gods wil, dat wij dit schreeuwende onrecht gelaten en onaandoenlik aanzien, zonder alles wat wij kunnen in het werk te stellen, om er een eind aan te maken,

De Dienstweigeraar.

DE SUPERIEUREN (tot JAN TERWEY): „Hoe? Gij weigert de wapenen te dragen, waarmede gij het vaderland in de ure des gevaars zult moeten helpen verdedigen?”

DE DIENSTWEIGERAAR: „Ja, ik weiger, omdat mijn geweten mij dat verbiedt!”

DE SUPERIEUREN: „Dan zullen wij geweld met u gebruiken...”

JAN TERWEY: „Met dit dreigement maakt gij mij niet bevreemd. Aan U het geweld, aan mijn zijde blijft het Recht! Zoolang het „recht van den sterkste” geldt, zal de ware gerechtigheid niet kunnen zegevieren!”

DE SUPERIEUREN: „Werpt hem in het cachot, den misdadiger!”

De dienstweigeraar (Jan P. Terwey), spotprent door Verax in *Geïllustreerd Zondagsblad van het Volksdagblad*, 10.1.1904 (collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, BG C4/884).

voor hem, die het tans treft, en voor wie na hem komen. Dit alles gaat ook in Uw gemoed om en met grote Ernst legt Gij U zelf *deze* vraag voor, die ik straks voor uw geweten plaatste: mag ik de roeping, die van God door deze jonge geloofsheld tot mij komt, van mij wijzen? Ik laat de beslissing aan de uitspraak van uw eigen geweten over.³⁵

De zaak-Terwey haalde ook de kolommen van *De zondagsbode*. Dominee B. Haga had zich enigszins geërgerd aan een circulaire ten gunste van Terwey, die ook door enkele doopsgezinde predikanten was ondertekend:

Diepen eerbied heb ik voor iederen daad om des gewetens wil. Indien Jan Terwey als de oude Doopsgezinden van *Balk* om des gewetens wil het land verlaat of indien hij de harde en lange gevangenisstraf met waardigheid draagt, dan ligt daarin iets groots. Maar afkeurenswaard acht ik een poging om een protest in het leven te roepen tegen een straf volgens de wetten van den Staat verdiend.³⁶

Dat riep weer reacties op van zijn collega's P.H. Veen uit De Knipe en J.D. van Calcar uit Warns. Terwey had niets misdaan, aldus Veen. Politiek is casuïstiek. Niet elk verzet tegen de macht is misdaad. Van Calcar vroeg zich eveneens af, of hier sprake was van een misdrijf en of gevangenisstraf wel op zijn plaats was.³⁷ Haga bracht in zijn repliek zwaar geschut in stelling en citeerde de *Zedeleer* deel III, pagina 374 van S. Hoekstra:

Ware het beroep van iederen staatsburger op zijn geweten het hoogste ressort, dan zou de deur voor allerlei verkeerdheden en wanordelijkheden openstaan.³⁸

Na zijn vrijlating vestigde Terwey, die lithograaf en schilder was, zich in de christen-anarchistische kolonie van Van Rees *cum suis* in Blaricum, ging een 'vrij' huwelijk aan met Mies, de dochter van Van Rees, en werd bevriend met de schoolmeester en schrijver Cor Bruijn en later met Jan Ligthart. In de eerste jaren na zijn vrijlating was hij in geschrifte een actief propagandist voor humanitair-anarchisme. Op 16 januari 1909 sprak hij, samen met Domela Nieuwenhuis en andere prominenten uit de IAMV, in het Paleis van Volksvlijt in Amsterdam bij een protestmeeting tegen het gevangenhouden van dienstweigeraars.³⁹ Niet lang daarna ging hij zich echter concentreren op zijn kunstenaarschap. Zijn werk werd onder andere door mevrouw H. Kröller-Müller aangekocht. In 1914 vertrok hij, enigszins gedesillusioneerd, naar Zwitserland, waar hij tot zijn dood zou wonen en werken en als kunstenaar een zekere bekendheid zou krijgen. Binnen de kring van doopsgezinden heeft hij verder geen rol gespeeld.

JAN GLEIJSTEEN

Hoogstwaarschijnlijk was Jan Gleijsteen (1895-1989) de tweede (en mogelijk dus derde) dienstweigeraar uit doopsgezinde kring. Zelf noemde hij zich de achtste dienstweigeraar, gerekend vanaf Johannes van der Veer. Gleijsteen volgde de ambachtschool en de Kweekschool voor (scheeps-)machinisten en

werd vervolgens vierde machinist op een vrachtschip. In maart 1916 moest hij zich in Schoonhoven melden in de kazerne.

De garnizoenscommandant, Kapitein .. Pannekoek, riep mij in zijn kamer en wij voerden een rustig gesprek. Als het hem duidelijk werd dat ik geen anti-militarist was en geen neiging had anderen tot dienstweigering te bewegen, integendeel het ze ontraden zou als ze niet innerlijk geen andere mogelijkheid hadden, meende hij, dat hij mij niet behoefde op te sluiten.⁴⁰

Na twee weken werd hij onder begeleiding, maar niet geboeid en ook niet in een dievenwagen, naar het Huis van Bewaring in Den Haag gebracht. Daar veroordeelde de Krijgsraad hem tot vijf maanden cellulair in de Scheveningse gevangenis. De ten laste legging luidde:

Dat hij te Schoonhoven op den 2en Maart 1916 opzettelyk heeft nagelaten de voldoen aan den herhaalden order van zyn meerdere in rang, den sergeant fourier W. Louman by den instructive compagnie aldaar die hem gelastte een muts op te passen, die bestemd was voor zyn, beklagde's uitrusting, en zulks uitdrukkellyk heeft geweigerd door op die orders te antwoorden: 'Ik weiger', althans woorden van gelyke strekking.⁴¹

Daarna werd hij, na opnieuw geweigerd te hebben, wederom, zoals destijds meestal het geval was, voor het gerecht gebracht. Deze keer veroordeelde het Hoog Militair Gerechtshof hem tot zes maanden cel, nu in de gevangenis in Utrecht. Gleijsteen kwam op 11 februari 1917 vrij en werd afgehaald door een oom, en door de prominente christen-anarchisten Lodewijk van Mierop en Jos Giesen. Van Mierop en Kees Boeke zouden enkele jaren later, in 1920, een boek publiceren, *De vergetenen*, dat een aanklacht vormde tegen de destijds heersende opvattingen over misdaad en straf. Daarin wordt het volgende citaat van Gleijsteen vermeld:

Toen ik in Augustus 1916 in het Huis v. Bewaring vertoefde, gemeenschappelijk opgesloten met een viertal militairen, werd er op een dag een kind ingebracht van een jaar of tien. In gezelschap van slechte kameraadjes had hij zich aan kleine diefstallen schuldig gemaakt en was nu aan het openbaar gezag overgeleverd. Dat kind nu werd opgesloten in een cel en geraakte in grooten angst. Den geheelen verderen dag en de gansche nacht door, klonk zijn angstgeschrei en geroep van 'moeder!' door dat groote steenen gebouw. Ik ben niet sentimenteel, maar toch stemde het mij droevig. Ik trachtte mij zijn gemoedstoestand in te denken en meer nog dacht ik er over, wat er van hem worden ging.⁴²

Foto van Jan Gleijsteen, links onderaan, met hoed in burger temidden van een groep soldaten (foto: archief familie Gleijsteen).

Na zijn vrijlating kon Gleijsteen niet opnieuw aan het werk als scheepsmachinist. Hij werd enkele jaren verpleger in de Joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch en ontmoette daar zijn latere echtgenote.⁴³ Daarna werkte hij zeven jaar in een opvoedkundig tehuis voor grotere jongens in Amsterdam. Vanaf 1927 was Gleijsteen boekhandelaar, eerst zelfstandig en vanaf circa 1958 tot na 1960 in dienst van anderen. Jan Gleijsteen werd in 1922 gedoopt door dr. A.K. Kuiper; voordien waren er in Amsterdam geen predikanten die naar het oordeel van Gleijsteen ‘vredesgezind’ waren. Kuiper zou bij de oprichting van Kerk en Vrede in 1924 daarvan lid worden. Gleijsteen werd daarvan overigens nooit lid. Hij vond het een ‘christelijk antimilitaristische vereniging’ en ‘antimilitarisme is niet christelijk’.⁴⁴ Liever noemde hij zich een weerloze gelovige. Zelf omschreef hij zijn houding van weerloosheid in zijn jonge jaren als volgt:

Weerloosheid is eerbied en liefde voor het lichaam en de ziel van een ander, ondanks belediging, mishandeling, ja vermoording door dien ander.

Dat past nog bij het gedachtegoed van het christen-anarchistische Vrije Menschen Verbond van Bähler, waarin Gleijsteen zich in het begin thuis voelde,

en waar hij ook de doopsgezinde Van Mierop trof.⁴⁵ Op oudere leeftijd prefereerde hij een andere omschrijving:

weerloosheid is weten dat God leeft, aan zichzelf ervaren hoe Hij werkt. [...] Het is dus in de loop van ongeveer vijftig jaren van een houding tegenover dingen, de weerstanden buiten mij, tot een volkomen innerlijke beleving geworden.⁴⁶

Jan Gleijsteen zou heel actief worden in de Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst; in de Zaanse Werkgroep,⁴⁷ die onder leiding van Cor Inja Joods-christelijke vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk ondersteunde, ook toen ze al gedetineerd waren in Westerbork; en na de oorlog in de Doopsgezinde Vredesgroep. In Amsterdam was hij met enkele anderen, waaronder H. Brouwer, de ziel van een Amsterdamse afdeling van de Vredesgroep en tot het eind van zijn leven was hij een zeer trouw bezoeker van de zondagse diensten in de Singelkerk. Zijn principiële houding van christelijke weerloosheid maakt hem waarschijnlijk tot de meest doperse van de vroege dienstweigeraars.

ANDEREN

Bijna acht jaar na Gleijsteen besloot Cornelis Poulis Inja (1903-1989) om militaire dienst te weigeren. Een aantal jaren geleden verscheen reeds het dagboek, dat hij van 25 maart tot 19 november 1925 in de Scheveningse gevangenis bijhield, mét inleidingen.⁴⁸ Daarom is het niet noodzakelijk hier verder op Inja in te gaan. Net als Gleijsteen, zou hij een trouwe en actieve rol blijven vervullen binnen de Doopsgezinde Broederschap. Hoewel ook hij er evenals Gleijsteen diep van overtuigd was, dat weerloosheid het enige echte christelijke antwoord was, was hij maatschappelijk meer betrokken en stond hij dichter bij de positie van de SDAP.

Bijna tegelijkertijd met Inja weigerde ook Jan Vinkenburg uit Enschede dienst. Vanaf oktober 1925 zat hij samen met Inja in de Scheveningse strafgevangenis; Inja noemt hem verschillende keren in zijn dagboek. Anders dan Cor Inja deed hij wel een beroep op de nieuwe dienstweigeringswet van 1923, maar in eerste instantie erkende de krijgsraad hem niet als dienstweigeraar. Zijn raadsman, mr. H.Th. Gerlings, ging in beroep en het Hoog Militair Gerechtshof stelde Vinkenburg op 22 januari 1926 meteen in vrijheid. Vinkenburg was lid van de tolstoyaanse BRAC en de krijgsraad had deze groep

ten onrechte geassocieerd met communisten in Rusland.⁴⁹ Vinkenburg zelf bedankte zijn geloofsgenoten voor de steun die hij had ondervonden:

Nu blijven drie dingen mij over als winst, als een geschenk voor mijn leven: 't Weten dat 't Geloof in God ons kracht geeft ook in de moeilijkste uren. De ervaring uit deze dagen, een in strijd gewonnen stuk levenskracht. De overtuiging dat een deel van de Doopsgezinde Broederschap achter mij stond, met mij mee streed, en bereid was mij te helpen en te steunen waar zij kon. [...] Ontzaglijk veel valt er nog te strijden in deze wereld. Kristus, ons ideaal, wees ons de weg. Wij kennen onze plicht en zullen die doen wat er ook gebeurt.⁵⁰

Enkele maanden later, in juni 1926, zou ook Piet Vels uit Krommenie dienst weigeren; hij werd tot tien maanden gevangenisstraf veroordeeld, wat als een tegenvaller werd gezien.⁵¹ Henk Inja, een broer van Cor Inja, kon gebruik maken van de nieuwe wet en deed vanaf november 1926 anderhalf jaar lang vervangende dienst bij Staatsbosbeheer in Ginniken.⁵² Hij bracht een positief gestemd verslag uit van zijn situatie.⁵³

Helaas worden op de uitvoerige website van Adriaan van Oosten, waarop de namen van (vrijwel) alle dienstweigeraars tot 1940 vermeld staan, slechts bij enkelen hun doopsgezinde achtergrond genoemd.⁵⁴ Sommige namen op deze lijst doen wel vermoeden, dat er meer zijn met een doopsgezinde achtergrond, zoals Jan Gorter uit Wormerveer (dienstweigeraar in 1917/8) en de bosbouwkundige Menno Jan Daalder uit Blaricum (dienstweigeraar rond 1930). Nergens in de verdere literatuur van doopsgezinde zijde komen we hen echter tegen. We moeten dus aannemen, dat het bij de enkelen gebleven is, die hiervoor beschreven zijn. De herhaaldelijk door Gleijsteen vermelde opvatting, dat tussen 1903 en de Eerste Wereldoorlog alle of bijna alle dienstweigeraars een doopsgezinde achtergrond hadden, kan vooralsnog uit de ons bekende feiten niet worden bevestigd.⁵⁵

DIENSTWEIGERINGSMANIFESTEN EN ANDERE ACTIES

Naast degenen, die actief dienst weigerden, stonden vele anderen, die sympathiseerden met hen en hun strijd. Ze kwamen voort uit de organisaties, die in de inleiding van deze bijdrage zijn vermeld. Verschillende doopsgezinden zijn daarin actief geweest, al had geen van hen een leidinggevende positie. Na de weigering van Terwey in 1904 bleef het bijna tien jaar stil. Eind 1912 uitte

U. Veenland uit Tjalleberd zijn teleurstelling over het feit, dat de Nederlandse kerken en met name de Doopsgezinde Broederschap zwegen over een grote manifestatie tegen de oorlog, in Basel, Zwitserland.

Moest deze laatste niet de eerste zijn om te protesteerden, de broederschap, die door haar aloud verzet tegen het wapendragen, wie weet hoeveel, reeds heeft bijgedragen, dat dit protest tegen den oorlog thans zoo luide opklinkt?

A.C. Buijs uit Aalsmeer zou hem bijvallen; verdere reacties bleven uit.⁵⁶ Pas rond het uitbreken van de wereldoorlog, waar ons land met moeite buiten kon blijven, klonken meerdere stemmen. De mobilisatiekosten dreigden door minister Treub afgewenteld te worden op de arbeidersklasse.⁵⁷ Dienstweigereen werd weer een reële optie. Niet minder dan 44 predikanten en theologen stuurden een adres aan de regering en de Tweede Kamer, met een verzoek om consciëntievrijheid en om...

onthefving van den militairen dienst, niet voor zichzelf als predikanten, maar voor *allen*, die tegen militarisme en nationaal verweer onoverkomelijke gewetensbezwaren hebben.

Op deze lijst vinden we ook de doopsgezinde predikanten J. Wuite (Leiden), H. Bakels (St. Anna Parochie) en Anne Zernike (Boven Knijpe).⁵⁸ Naderhand zou ook C. Nijdam (Veenwouden) tekenen.⁵⁹ Het adres wordt in *de Standaard* (het dagblad van Abraham Kuyper c.s.) zelfs 'puur doopersch' genoemd; maar dat werd door Bart de Ligt ontkend:

Zooals de 'Standaard' van 26 Juni terecht doet opmerken, was volgens doopersche opvatting het 'spel van de Overheid een wereldsch verzinsel van menschelijke aanmatiging en hoogmoed.' Van deze opvatting vindt men nóch in adres nóch in toelichting een spoor. [...] Stemt een principieel doopsgezinde met ons adres wellicht in? Het is niet waarschijnlijk. – Puur-dooperschen zijn overigens, zelfs onder de doopsgezinden zeldzaam.⁶⁰

In dat laatste had De Ligt bepaald niet ongelijk.

DIENTWEIGERINGS-MANIFEST 1915

Intussen was, nog voordat dit voorzichtige adres was verstuurd, door dr. Louis A. Bähler in mei 1915 een ander, veel verderstrekkend initiatief geno-

men, de verspreiding van een ‘Dienstweigerings-manifest’ onder een breed publiek:

Wij allen, wier namen staan onder deze verklaring, richten ons tot het Nederlandsche volk om te getuigen tegen den geest van oorlog en militarisme die al meer en meer daarover vaardig wordt. Wij verklaren hier openlijk, dat wij ons met onze gansche ziel keeren tegen alles wat tot het militarisme behoort, ook in den vorm van een dusgenaamd volksleger. Voorzover wij ooit tot gewapende landsverdediging verplicht gerekend zouden worden, hopen wij de kracht te bezitten om alle persoonlijke, rechtstreeksche deelname te weigeren, de kracht om liever gevangenisstraf te ondergaan, ja zelfs gefusileerd te worden, dan ontrouw te plegen aan ons geweten, onze overtuiging of wat wij de hoogste wetten van algemeene menselijkheid achten.⁶¹

Uiteindelijk zouden ruim zeshonderd mensen het manifest ondertekenen. Onder de oorspronkelijke initiatiefnemers bevonden zich ook de doopsgezinde predikanten Menno Huizinga⁶² en S.H.N. Gorter.⁶³ Andere prominenten waren Lodewijk van Mierop, Jacoba Mossel en Henriëtte Roland Holst. Op de lijst van latere ondertekenaars vinden we onder meer de namen van de doopsgezinden dominee J.H. van Riemsdijk (Ternaard), dominee M.J. Kusters (Hallum), Douwe Woelinga, Sjouke de Zee, J. Husslage en mej. C. Boerlage. In feite werd het manifest een algemene politieke aansporing om dienstweigeren te ondersteunen. Daarom besloten socialistische kopstukken als Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Geert Lourens van der Zwaag hun naam te geven aan het manifest, al kwam Bähler uit een ander nest. Domela Nieuwenhuis deed dat overigens pas, nadat Bähler en andere prominente initiatiefnemers zoals Lodewijk van Mierop, J. Sevenster en ook Menno Huizinga voor het gerecht waren gedaagd:

Ik zie dat er rechtsingang tegen u is verleend. Nu is het tijd dat allen die de vrede willen, zich solidair verklaren. Aanvankelijk deed ik niet mee omdat men m.i. van den staat vraagt wat hij niet geven kan. Nu wordt echter de zaak anders en ook ik wil er mijn oude grijze kop aan wagen. Zet mijn naam dus onder het adres, opdat ik deele in de vervolging. Met vriendelijke groeten, Uw mede – ‘opruier’, F. Domela Nieuwenhuis.⁶⁴

Ook de socialistische voorman Van der Zwaag tekende dus, oud en ziek als hij was. Dominee Année de Jong, die met hem optrad bij spreekbeurten over christen-socialisme en militarisme, schreef over hem:

Nu echter het Manifest verscheen, raakte zijn geestdrift weer tot het kookpunt en wenschte hij, alles trotseerende, ook zijn getuigenis te doen hooren: geen man en geen cent voor het militarisme. Wij wijken in gevoelen in veel van hem af, maar den oudstrijder wenschen wij te eeren. Zijn volharding en zijn ideaal zijn voorbeeldig.⁶⁵

DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN TREKKEN ADHESIE IN

Tenminste twee doopsgezinde predikanten, die oorspronkelijk hun sympathie hadden betuigd met het initiatief, trokken naderhand hun adhesiebetuiging in. Zij misten een waarachtige geest van christelijke weerloosheid. S.H.N. Gorter schreef op 11 september 1915 vanuit Sappemeer aan Bähler:

Na rijp beraad kom ik tot U met 't verzoek mijn naam van 't manifest te schrappen. Zie – ik wil geen principiënreiter zijn en aan de letter hangen, ik begrijp best dat dit manifest van velen niet elken onderteekenaar geheel voldoen kan – maar nu voldoet 't mij toch te weinig. Het is zeker de Utrechtsche vergadering geweest, die 't zóó erg besnoeid heeft? En die er in plaats van een religieuze of moreele beginselverklaring geheel en al een aansporing tot dienstweigering van gemaakt heeft?⁶⁶

Zijn bezwaar was ongeveer gelijk aan dat van Anne Zernike. Op 7 september 1915 schreef zij, samen met Jan Mankes:

We willen in de eerste plaats *leven* voor het anti-militarisme. We willen niet dat de staat moordenaar of nog bovendien moordenaar zal worden van ons. Een krachtige actie tegen het onchristelijke geweld-systeem lijkt ons der weg. En zeker willen we de gevolgen op ons nemen die daaruit voortvloeien kunnen. Gevangenis of dood. [...] Zoo'n martelaarschap zal de wereld niet bekeeren; alleen de *Geest* die leven wekt en drijft tot leven [...] En tot martelaarschap en tot den dood, maar dat het laatst. In het manifest wordt te weinig gesproken over die geest, die actie, en o.i. ten onrechte waarde gehecht aan een mogelijk diep betreurenswaardig gevolg daarvan.⁶⁷

Wellicht bedoelde Zernike met 'diep betreurenswaardig gevolg' het feit, dat een aantal figuren voor de rechter werden gesleept; ze zouden opruiing hebben gepleegd en aangezet hebben tot dienstweigeren. Dat kon toch niet de oorspronkelijke bedoeling van het manifest geweest zijn. Anne Zernike had

haar positie al in juni 1915 gemarkeerd tijdens een vergadering van de Friesche Doopsgezinde Sociëteit in Leeuwarden. In de rondvraag diende ze de volgende motie in: ‘De *Friesche Doopsgezinde Sociëteit* spreekt als haar meening uit, dat de verdediging des lands met wapengeweld in strijd is met Jezus’ leer’. De motie haalde ’t niet en het werd haar door haar Leeuwardense collega M.L. Deenik kwalijk genomen, dat ze over die kwestie na de officiële vergadering nog een informele bijeenkomst belegde:

Na de vergadering werd door Mej. Zernike in haar anti-oorlogsroes (wat de beschuldiging van onkieschheid achterwege houdt) voorbijgezien, dat de Leeuwarder kerkeraad de kerk wel naar oud gebruik voor de vergaderingen der Sociëteit afstaat, maar zijne beproefde gastvrijheid niet mag worden misbruikt door het zonder verlof houden van eene willekeurige meeting.⁶⁸

Zernike zou in het volgende nummer van *De zondagsbode* waardig reageren.

MENNO HUIZINGA EN LODEWIJK VAN MIEROP BERECHT

Onder de circa 25 personen, die voor de rechter moesten komen, bevond zich ook dominee Menno Huizinga uit Schagerbrug. Hij zette zich naderhand actief in voor deze dienstweigeringsactie en fungeerde als een soort convocator of notulist van een Landelijk Comité Manifest. Gedurende enkele jaren beheerde hij een Steunfonds, waaruit dienstweigeraars en hun gezinnen werden bijgestaan. Huizinga zag blijkens zijn correspondentie met Bähler toch wel enigszins op tegen het gerechtelijk proces, was beducht voor huiszoeking en had vragen over een mogelijke advocaat.⁶⁹ Evenals anderen schreef hij een uitvoerig verweerschrift. Daarin bestrijdt hij, dat het manifest opruide tot ‘massale’ dienstweigerings; het keerde zich wel tegen het militarisme:

De daad van dienstweigerings, mits – het zij hier nog eens uitdrukkelijk herhaald – voortvloeiende uit innerlijk-zedelijke overtuiging, gewetensdaad, zie ik wel in de eerste plaats als een zuiver persoonlijke daad, als een zich, om gewetenswil, vrijmaken van als slecht erkende dienstbaarheid. Maar daarenboven heeft zij waarde als een goed voorbeeld, geschikt om wakker te schudden en te overtuigen.⁷⁰

Uiteindelijk werd Huizinga tot f 75 boete veroordeeld met subsidiair 15 dagen hechtenis. Hij ging in cassatie, maar de Hoge Raad weigerde een prin-

Lodewijk en Truus van Mierop, 1904 (foto: L.M. de Rijk)
(Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, BG
A48/166).

cipiële beslissing te nemen en verwierp op strikt juridische gronden het cassatieberoep. 'Zo ziet dan ook laatstgenoemde [Huizinga; A.H.] een paar weken vakantie op Staats-kosten tegemoet.'⁷¹ Sommige anderen verkozen eveneens hechtenis, maar onder andere Henriëtte Roland Holst en waarschijnlijk ook Jacoba Mossel betaalden de opgelegde boete.

Ook Lodewijk van Mierop zat in het najaar van 1916 twee weken gevangen in Amsterdam en schreef over die periode een opgewekt en relativerend

dagboek.⁷² De ascetische, gedreven christen-anarchist Van Mierop was een van de meest opvallende figuren uit de vredesbeweging in de onderhavige periode. Hij was tolstoyaan, vegetariër, actief in de Rein Leven Beweging⁷³ en redacteur van periodieken als *Vrede*, *De vrije mensch*, *Levenskracht* en *De vrije communist*, het orgaan van de mede door hem opgerichte BRAC. Hij sympathiseerde met de Internationale Broederschap van Van Rees en anderen en woonde bijna twee jaar (tot 1903) in de kolonie in Blaricum. Samen met Kees Boeke en Clara Wichmann vormde hij in 1919 een Comité van Actie tegen de bestaande Opvattingen omtrent Misdad en Straf en zoals boven reeds vermeld klaagde hij met Kees Boeke in *De vergetenen* (Blaricum, 1920) het bestaande, harde detentiesysteem in binnen- en buitenland aan. Met de doopsgezinde dienstweigerers Jan Gleijsteen en Cor Inja had hij contact; hij bezocht hen in de cel en correspondeerde met hen.⁷⁴ We komen Van Mierop hieronder nog tegen in het kader van de Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst.

DIENSTWEIGERINGSCONGRES IN 1925

In het najaar van 1923 staken politieke stormen op in ons land vanwege de zogenaamde Vlootwet. Het tweede kabinet-Ruys de Beerenbrouck wilde de vloot moderniseren om de koloniale gebieden beter te kunnen verdedigen; men vreesde de groeiende invloed van Japan. Dat stuitte op heftige weerstand van de linkse oppositiepartijen, maar ook van minister De Geer, die aftrad. De SDAP greep zelfs naar het middel van een volkspetionnement. Uiteindelijk struikelde het kabinet over deze wet.⁷⁵ Ook in doopsgezinde kring roerde men zich. In *De zondagsbode* pleitte W.W. Schra uit Medemblik voor een doopsgezind protest tegen de 'vlootwetplannen der (zich noemende) Christelijke regeering, gebaseerd op onze Doopsgezinde opvattingen, veroordelend alle wapengeweld in naam van den *Grooten Meester*'. Na de oorlog van 1914 had men de kerken verweten, dat ze niets hadden gedaan om de oorlog te voorkomen. Dat mocht niet opnieuw gebeuren! De redactie van *De zondagsbode* wees in eerste instantie op een al bestaand anti-vlootwet-comité met leden van verschillende richtingen; dr. A. Mankes-Zernike was daarvan secretaris.⁷⁶ Toch gingen de doopsgezinden nog een stap verder. Samen met de genoemde W.W. Schra en H. Brouwer (Amsterdam) formuleerden de predikanten A. Vis, J.M. Leendertz, T.O. Hylkema een adres aan de Tweede Kamer, dat los wilde staan van het SDAP petionnement.

wij als Doopsgezinden, d.i. als Christenen, belijders van het Evangelie des vredes en nazaten van wie ten allen tijde den vrede wilden, wij komen tot U met het dringende verzoek: denk aan het woord van onzen Meester: 'Zalig de vrede-stichters'.⁷⁷

Uiteindelijk leverde dit 1.978 handtekeningen en 1.070 verklaringen uit 38 gemeenten op; minder overigens dan de initiatiefnemers hadden gehoopt.⁷⁸ De discussies over de dienstweigeringswet van 1923 en die over de vlootwet leidden tot hernieuwde acties voor dienstweigeren. Op 18 en 19 april 1925 werd in Utrecht een grote manifestatie gehouden. In het Comité van voorbereiding vinden we opnieuw Lodewijk van Mierop, maar ook de Aalsmeerse doopsgezinde predikant H.C. Barthel.⁷⁹ De vrijzinnig hervormde predikant N. Padt zat de bijeenkomst voor en de remonstrant G.J. Heering, voorzitter van het pas opgerichte Kerk en Vrede, was een van de sprekers. De zachtmoedige Barthel, christensocialist en geheelonthouder, sprak daar, evenals enkele anderen, een getuigenis uit:

En als ik in een oogenblik van stil zijn en alleen, alles om en van mij weg voel zinken, zoodat er maar twee schijnen over te blijven: die ééne groote Vaderziel en mijn eigen ziel en die twee elkaar aanrakende, ik verzinkende in Hem en daarmee in 't al, wat is en leeft, dan voel ik met onomstootelijke zekerheid dat 't een *misdaad*, een onuitsprekelijke *misdaad* is om die eenheid te schenden, om den uit denzelfden levensbron geboren mensch, die mijn broeder is, te doden.⁸⁰

Ook Anne Mankes-Zernike sprak de vergadering toe, over 'Dienstweigering en Opvoeding'. 'Wij moeten de eierzucht van onze kinderen niet prikkelen, hun eigen oordeel wekken en hen pantseren tegen leuzen', aldus Mankes-Zernike. Kinderen moet je verre houden van spelen, die op eierzucht zijn gegrond; dan worden ze geen enthousiaste sportliefhebbers 'en blijven buiten heel die sfeer, die aan het militarisme zoo verwant is. Leest slechts de sportverslagen in onze dagbladen en gij schrikt over hun militaristischen toon: Nederland *klopt* België, enz.'⁸¹ Barthel zou in 1926 zelfs een tweede congres voorzitten en in de jaren daarna werden verschillende vervolgcongressen gehouden, die zelfs het predikaat 'internationaal' meekregen. We krijgen helaas de indruk, dat het meer en meer om een *oratio pro domo* ging zonder werkelijke kracht.⁸²

VERSLAG

2 **VAN HET**
LANDELIJK
CONGRES
VOOR DIENST
WEIGERING
GEHOUDEN TE UTRECHT
2.30 OKTOBER 1926

Titelpagina van *Verslag 2e Landelijk Congres Dienstweigering* (collectie ZO 49959 van Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis).

ARBEIDSGROEP TEGEN DEN KRIJGSDIENST

Van 13 tot 16 juni 1921 werd in Lunteren de Eerste Algemeene Arbeidssamenkomst van de Gemeentedagbeweging gehouden. T.O. Hylkema hield daar een referaat over 'Doopsgezinden en militaire dienstplicht', waarin hij heel behoedzaam de vraag stelde of niet een arbeidsgroep opgericht kon worden om de belangen te behartigen van 'diegenen die nog naar oud Doopsgezinde trant zich niet met oorlog en militairen dienst kunnen vereenigen'.⁸³ Daar kwam een redelijk grote respons op en ook de andersdenkende aanwezigen konden instemmen met zo'n arbeidsgroep. Over de naam bestaat in deze nummers van de *Brieven* onduidelijkheid. Het werd: Arbeidsgroep tot bevordering van trouw aan het beginsel der weerloosheid onder Doopsgezinden. Al gauw bleek evenwel het begrip 'weerloosheid' tot discussie te leiden. Daarin zien we de oudere spanningen tussen de vredesbewegingen in ons land weerspiegeld. Volgens de dienstweigeraar Cor Inja konden de meeste mensen 'weerloosheid' niet opbrengen; het zou immers ook inhouden, dat je voor je ogen een kind of geliefde zou laten vermoorden zonder in te grijpen. Alleen heel sterke figuren als Kees Boeke konden dat opbrengen. Daarom zou 'Anti-Militaristische groep' een betere naam zijn.⁸⁴ Ook J.M. Leendertz, voorzitter van de Arbeidsgroep, vroeg zich af, of een andere naam niet wenselijk zou zijn. Anderzijds, Jan Gleijsteen bleef zijn leven lang een pleitbezorger van de oude doperse weerloosheid en betreurde de naamsverandering, die volgens hem werd ingegeven door hen, 'die in de politiek geïnteresseerd waren en ook actief in de S.D.A.P.' 'Door deze strijd bare instelling waren zij wel christen-*anti*-militaristies, maar zeker niet dopers weerloos'.⁸⁵

Deze principiële discussie zou tamelijk fel worden gevoerd tussen Frits Kuiper, die secretaris van de Arbeidsgroep was geworden, en Lodewijk van Mierop. De naamsverandering was met een verschil van twee stemmen een feit geworden, 'waarbij Ds. T.O. Hylkema, ofschoon een overtuigd weerloze, waarschijnlijk om de eenheid te bewaren vóór de naamsverandering stemde', aldus Gleijsteen.⁸⁶ In november 1925 kondigde Kuiper in de *Brieven* de nieuwe naam aan: Arbeidsgroep van Doopsgezinden tegen den Krijgsdienst. Van Mierop, vanaf het begin lid van de Arbeidsgroep, was het daar fundamenteel mee oneens:

[I]eder moet dadelijk weten aan den naam, wat wij bedoelen. Dat reeds werkt louterend, opvoedend, stimuleerend. Het is nu, tenminste op mij maakt het dien indruk, alsof men er niet aanstonds mee durft uit te komen.

Het laat nu nog in het midden op welke wijze wij tegen den krijgsdienst zijn. Wie is dat tegenwoordig niet? Zoo had er dan in den voorgestelden naam minstens moeten staan: Arbeidsgroep van geweldlooze Doopsgezinden tegen den Krijgsdienst.⁸⁷

Kuiper sprak zich in hetzelfde nummer tegen Van Mierop uit.

Geweldloozen zijn onder ons natuurlijk op hun plaats, maar speciaal als geweldloozen behooren zij zich m.i. aan te sluiten bij den Bond van Religieuze Anarcho Communisten (B.R.A.C.).

Van Mierop kwam er in het volgende nummer uitvoerig op terug. Velen, die tegen de krijgsdienst zijn, zijn nog niet vóór dienstweigeren en tegen alle (krijgs)geweld, aldus Van Mierop. Wij wilden ons áls doopsgezinden toch juist onderscheiden (niet *af*scheiden) van de vele doopsgezinden die niet verder wilden gaan dan zich in het algemeen tegen militarisme uitspreken? Juist die onderscheiding...

zou er dan toe kunnen leiden, dat onder ons Doopsgezinden bij steeds meerderen het besef wakker werd, dat het Evangelie zowel als onze eigen Menselijkheid ons heendrijft naar een levenshouding van geestelijke weerbaarheid d.w.z. van geweldloosheid.

En met zijn opmerking over de BRAC sloeg Kuiper de plank zijn inziens volstrekt mis. Geweldloosheid was wel een van de kenmerken van die Bond, maar ze bestreed bijvoorbeeld ook het kapitalisme. 'Laten wij ons dus maar tot onze eigen arbeidsgroep bepalen.'⁸⁸ Kuiper nam het laatste woord. De huidige tijd was zijns inziens anders dan die van de vaders vroeger.

Want er wordt van ons in dezen tijd niet gevorderd om ons om des geloofswille met den meester weerloos te laten vervolgen, maar om met hem liefde in deze wereld uit te dragen.

Hij verwees daarbij naar I Korintiërs 13. Verzoenend merkte hij, de jonge predikant, tenslotte op:

Ik bedoel te arbeiden in den geest der groep, ook in dien van Van Mierop, maar niet uitsluitend volgens zijn inzichten.⁸⁹

Men proeft in deze discussie een afscheid van de oude garde. Tegelijk wordt duidelijk, waarom we de naam van Frits Kuiper niet terugvinden onder de ondertekenaars van de dienstweigeringsmanifesten van 1915 en 1925. Kuiper was een overtuigd SDAP'er en politiek een realist. Het oude, tolstoyaanse

idealisme, dat terzijde stond van de maatschappij was hem vreemd. Van Mierop zou niet opnieuw in de *Brieven* publiceren; mogelijk was hij teleurgesteld. Wel werkte hij, samen met onder andere J.M. Leendertz en H.C. Barthel – ook behorend tot de oude garde – in 1929 mee aan de bundel *Evangelie en krijgsveld*. Het grootste deel van de christenheid is medeschuldig aan het ‘hels bedrijf’ van de oorlog, aldus Van Mierop daar:

wij willen nu tegenover onze verschrikkelijke tekortkoming voortaan stellen al onze kracht en een bovenmatige inspanning om trouw te blijven aan het Evangelie der Liefde, en wij zullen elkander opwekken en steunen om staande te blijven in het uitleven van onze diepste menselijkheid.⁹⁰

Zulke woorden geven aan, dat hij in zijn denken en geloofsleven niet veranderd was. Helaas werd zijn heengaan in 1930 noch in de *Brieven* noch in *De zondagsbode* gememoreerd.

TEGENBEWEGINGEN IN LAATSTE DECENNIUM
VOOR DE TWEEDE WERELDOORLOG

Hoe ging het verder met de Arbeidsgroep? We krijgen de indruk, dat het vuur een beetje inzakte naarmate de herinneringen aan de oorlog van 1914-1918 vervaagden. Over nieuwe dienstweigeraars wordt tot 1940 niet gesproken. De Arbeidsgroep kreeg in 1927 een nieuwe beginselverklaring; wellicht al een signaal, dat het nodig was het vuur op te porren. Verschillende conferenties werden gehouden, maar men trad eigenlijk niet naar buiten. Kuiper verwelkomde Karl Barth op 29 maart 1927 in Utrecht; Barth arriveerde met ‘puntige artiestenhoed diep in het gezicht gedrukt, uiterst sober gekleed, een beminnelijke lach ter begroeting’. Zijn denkbild was toen ook voor Kuiper nog duister, maar de Duitse professor Benjamin Unruh had hem verteld, dat Barths denken van belang was voor de doopsgezinden.⁹¹ Dat zou in de komende jaren inderdaad blijken en Barth zou ook de Arbeidsgroep – en zeker Kuiper – beïnvloeden.

In 1927 bleek het ook nodig een enquête te houden onder de doopsgezinde predikanten over vragen als: hebben doopsgezinde gemeenten in deze tijd een eigen taak ten aanzien van oorlog en krijgsveld? Moet deze kwestie in de catechese worden vermeld en hoe? Hoe staan onze predikanten tegenover principiële dienstweigering en de mogelijkheid van burgerstaatsdienst? Moet de gemeente gewetensbezwaarden daadwerkelijk steunen? Kuiper zou

de uitslagen van deze enquête in verschillende nummers van de *Brieven* analyseren.⁹² De conclusie was, dat onder de jongere predikanten sympathie met het streven van de Arbeidsgroep tegen den Krijgdsdienst regel was, onder de ouderen uitzondering. Kuiper herhaalde nog eens de nieuwe positie van de Arbeidsgroep:

Wij willen geenszins slaafsche navolging van een voorbeeld, wij spreken van aansluiting bij het verleden. [...] We leven in een andere tijd, en dus een andere levenspraktijk.

Het zich afzijdig houden van het oorlogsbedrijf had zijns inziens zijn betekenis behouden – het niet deelnemen aan het staatsleven niet.⁹³ Eind juni 1929 vergaderde de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Bij het rapport van de landdagen kwam vooral aan de orde een door J.M. Leendertz ingediende motie op de landdag van Deventer aangenomen, ‘waarin aan de A.D.S. verzocht werd uit te spreken, dat het de roeping van de Broederschap was hen, die wegens dienstweigering moesten lijden, te steunen’. Daarover ontstond een heuse discussie, die eindigde met het aannemen van een motie van dominee P. Feenstra:

Het bestuur der A.D.S. enz., kennis genomen hebbende van de motie van ds. Leendertz, overwegende, dat de Nederlandsche Doopsgezinde Broederschap is een christelijke vereeniging, die de eerbiediging van de christelijke overtuiging van al hare leden als een haar kenmerkend beginsel beschouwt, overwegende, dat er onder haar leden zijn, die meenen krachtens hun christelijke overtuiging den krijgdsdienst te moeten weigeren en anderen, die met of uit christelijke overtuiging den krijgdsdienst aanvaarden, oordeelende, dat indien de Broederschap afzonderlijk en uitdrukkelijk haar sympathie zou verklaren met den eerstgenoemden, zij daardoor te kort zou doen aan den eerbied voor de christelijke overtuiging der laatstbedoelden, verklaart aan den wensch, in de motie vervat, niet te kunnen voldoen.⁹⁴

Zo kon de broederschap zijn neutraliteit behouden en hoefde zij vooral niet te kiezen. Dat werd ook in het volgende decennium de lijn. Er kwam uiteindelijk wel een ‘Commissie voor gewetensbezwaarden’, maar of die ook echt heeft gefunctioneerd is twijfelachtig. Eind 1929 schreef N. van der Zijpp een uitvoerig artikel over ‘De vroege doopsgezinden en de krijgdsdienst’. En een half jaar later schreef W.J. Kühler over ‘De weerloosheid en de overige kenmerken der oude doopsgezinden’.⁹⁵ Waren dat onbewuste afleidingsmanoeuvres om de actualiteit buiten de deur te houden? Immers, intussen begon de

1984

PRIJS 10 CENT

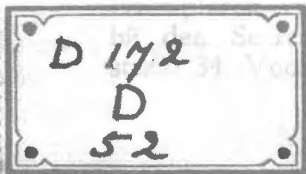
Vlugschriften uitgegeven door het Doopsgezind
Comité tot Waarschuwing tegen Propaganda voor
Dienstweigering en Eenzijdige Ontwapening.

No. 4

WAAKT,
OP GOD VERTROUWENDE
(Vigilate Deo Confidentes)

door

J. C. DIRKS

dit vlugschrift zijn verkrijgbaar
is van het Comité, Buitenrust-
arg. Postgiro No. 65062 (ten name
n O. J. Siersema).

Omslag van een van de brochures van het Comité tot waarschuwing tegen propaganda voor dienstweigering en eenzijdige ontwapening (foto: Archief familie Gleijsteen).

wereld opnieuw in brand te raken. Op 24 oktober 1929 crashte de beurs in New York; ook Duitsland, dat nu alle leningen moest terugbetalen, kwam mede daardoor in een diepe crisis terecht. Hitlers nationaalsocialisten werden in 1930 de tweede partij. De *Brieven* en *De zondagsbode* zwijgen over deze problematiek.

Wel trad in *De zondagsbode* een groepje verontrusten met een circulaire naar buiten, zich noemend het Doopsgezind Comité tot waarschuwing tegen propaganda voor Dienstweigeren en Eenzijdige Ontwapening.⁹⁶ Een veertigtal, voornamelijk maatschappelijk prominente doopsgezinden had zich in dit comité verenigd, waaronder de latere seminarielector en hoogleraar W. Leendertz, mr. A. Brants, procureur-generaal bij het Gerechtshof in 's-Gravenhage, de advocaat mr. P. Westerdijk in Amsterdam en J.W.N. le Heux, leeraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Niet minder dan dertien van deze veertig prominenten kwamen uit de gemeente Haarlem.⁹⁷ Mogelijk waren de leden van het Comité wakker geschud door de brochure *Evangelie en krijgsdienst*. Vier brochures zou deze groep publiceren in de periode 1930 tot 1934, die inhoudelijk aansluiten bij de periode van Samuel Cramer: het weerloosheidsprincipe heeft niet langer geldigheid. Tot een werkelijk gesprek met de aanhangers van de Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst kwam het niet; die werd opzettelijk vermeden in *De zondagsbode*. Het comité wensde niet te polemiseren, maar zich liever te bepalen tot eigen uiteenzettingen.

Daarbij zal uiteraard rechtzetting van onjuistheden of aantooning van het betreffelijke karakter van sommige van andere zijde apodictisch verkondigde of vooropgestelde meeningen en inzichten niet kunnen uitblijven.⁹⁸

Weinig elegant was in dit verband de circulaire aan kerkenraden waarin het Comité opriep de heer G.J.A. van Staden, tweede secretaris van de *Arbeidsgroep*, van de kansel te weren. Daartegen protesteerden Kuiper en J.M. Leendertz terecht: 'Moet dat nu zoo?'⁹⁹ In de vierde en laatste brochure zou de Haarlemse J.C. Dirks zijn tegenstanders het verwijt maken, dat ze de weerloosheid der vaders en het antimilitarisme tot dogma hadden gemaakt.¹⁰⁰

Bevordering van de dienstweigeringsgedachte acht ik in strijd met onzen plicht als staatsburgers en kan niet steunen op zuiver religious denken.¹⁰¹

De opmerking over 'staatsburgers' houdt mogelijk verband met het feit, dat in Duitsland de nazi's al aan de macht waren. 'Zuiver religious denken' was voor Dirks een op de natuur gebaseerde, eigenlijk tot niets verplichtende vrijzinnigheid. De dreigende politieke situatie zou in de *Brieven* tot 1940 de ac-

tiviteiten en denkbeelden van de Arbeidsgroep bepalen. Cor Inja kruiste in 1935 de degen met de Haarlemse emeritus-predikant C.B. Hylkema en de Duitse mennoniet Horst Quiring over het nationaalsocialisme.¹⁰² Jan Gleijsteen stelde later dat jaar de kwestie van onze koloniën aan de orde.¹⁰³ En in 1938 werd een themanummer over antisemitisme gepubliceerd met bijdragen van de Amsterdamse predikant F. Dijkema, Frits Kuiper en de Alkmaarse, Joodse advocaat mr. A. Prins.¹⁰⁴ In 1939 zou Kuiper het antisemitisme nogmaals aan de orde stellen en bovendien een fragment in vertaling weergeven uit Barths *Rechtfertigung und Recht*. In dat jaar werden bovendien verschillende berichten opgenomen over de Werkgroep Quakers Doopsgezinden, die mede door Arbeidsgroep leden als Jan Gleijsteen, Cor Inja en Jacob ter Meulen tot stand kwam en Duitse, Joodse en Joods-christelijke vluchtelingen probeerde bij te staan.¹⁰⁵ Over dienstweigering vernemen we in die periode niet veel meer en over het oude, idealistische christen-anarchisme evenmin. De Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst was definitief de richting ingeslagen van een kleine, strijdbare anti-militaristische stroming onder de doopsgezinden. Toch waren er nog wel dienstweigeraars. Frits Kuiper stond in Alkmaar tenminste twee bij: Harry Stammes en zijn latere zwager, Cornelis van der Hoek.¹⁰⁶ Dienstweigeraars kwamen er opnieuw na de Tweede Wereldoorlog, toen de Doopsgezinde Vredesgroep werd opgericht en de Indonesië-kwestie het politieke en kerkelijke toneel beheerste, een nog niet beschreven en geanalyseerde fase uit de contemporaine geschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden.

NOTEN

1 Herman Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren; het christen-socialisme van Bart de Ligt* (Baarn, 1994), 210-215.

2 Zie het lemma over Lodewijk van Mierop in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA) VI (1995), 142-147. Hij zou onder andere actief deelnemen aan de Arbeidsgroep tegen den Krijgsdienst (zie beneden). J. Gleijsteen noemt hem in verschillende manuscripten doopsgezind en stelt zelfs dat Van Mierop student aan het doopsgezind seminarie was geweest. Zie Jan Gleijsteen, in een autobiografisch, handgeschreven document van 13 pagina's folio, als fotokopie aanwezig in het privéarchief van de familie Gleijsteen, in Santpoort-Zuid, 6. Het document beschrijft Gleijsteens leven tot ca. 1962 en is, blijkbaar aan de hand van een aantal vragen, opgeschreven door zijn zoon, Jan Gleijsteen Jr. Van Mierops seminariestudie wordt niet bevestigd door de naamlijsten van seminariestudenten, die in de verslagen van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit tussen 1890-1900 te vinden zijn. Ten aanzien van Lodewijk van Mierop is nader onderzoek gewenst.

3 Zie H.J. Wilzen, 'De Blijde Wereld 1902-1932', in: H.J. Wilzen & A. van Biemen, *Samen op*

weg; vijftig jaar ontmoeting tussen christendom en socialisme in de Blijde Wereld en Tijd en taak (Amsterdam, 1953), 38.

4 Zie het In Memoriam van Matthias van der Vegte (1872-1956) door J.J. Boerlage in *Doopsgezind jaarboekje* (1958), 18-19.

5 Wilzen, 'De Blijde Wereld', 76.

6 Zie Daan van der Zee, *Een tijdsverschijnsel; de voormalige Bond van Christen-Socialisten* (Den Haag, s.a.); voorts Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, 107vv en Herman Noordegraaf, *Revolutionair predikant en religieus bezieler; A.R. de Jong (1883-1970)* (Gorinchem, 1998), 40vv. Enka zou in 1911 in het BCS orgaan *Opwaarts* enkele felle beschouwingen wijden aan Johan Huizinga's *Sociale opstellen*. Huizinga moest niets van het christen-socialisme hebben en schreef in een van zijn opstellen: 'Socialist kunnen de zich noemende christen-socialisten zijn, christenen naar den bijbelschen zin zijn ze niet; zij mogen naast den Bijbel staan, erop staan ze niet.' Zie *Opwaarts* 4 (11 augustus 1911) 19 en volgende nummers.

7 Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 55.

8 Van der Zee, *Een tijdsverschijnsel*, 58.

9 Gleijsteen, autobiografisch document, 6. Van der Wissel zou na de Tweede Wereldoorlog actief zijn in de Doopsgezinde Vredesgroep.

10 Zie Eddie van Roon, *Lotgevallen; de beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw* (s.l., s.a.) (dissertatie UvA 2013), 173vv.

11 S. Cramer, 'Hoe een van onze vroegere kenmerken is te niet gedaan', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 35 (1898), 123-149.

12 Cramer, 'Hoe een van onze vroegere kenmerken is te niet gedaan', 125-126.

13 De Amsterdamse advocaat Eduard Nicolaas Rahusen (1830-1913) was van 1891 tot 1910 lid van de Eerste Kamer.

14 Cramer, 'Hoe een van onze vroegere kenmerken is te niet gedaan', 129.

15 De doopsgezinde notaris Hendrik Fennema (1843-1916) was van 1896 tot 1904 lid van de Eerste Kamer. Daarvoor was hij al geruime tijd lid van Provinciale Staten van Friesland geweest. Fennema was liberaal en tegelijk antimilitarist en zou in 1901 ook tegen de militiewet van minister Kool stemmen.

16 Cramer, 'Hoe een van onze vroegere kenmerken is te niet gedaan', 135.

17 Cramer, 'Hoe een van onze vroegere kenmerken is te niet gedaan', 142-143.

18 Cramer, 'Hoe een van onze vroegere kenmerken is te niet gedaan', 144-145.

19 'Algemeene dienstplicht (uit een brief)', door 'B', in: *De zondagsbode* 11 (22 mei 1898) 22.

20 S. Cramer, 'De Doopsgezinden en het hedendaagsch antimilitarisme', in: *De Zondagsbode* 10 (6 december 1896) 6, 22-23. De brief van Tolstoy werd in 1897 in Delft gepubliceerd als *Het einde is nabij (Middelburgsche Schuttersquaestie)*. De vertaalde tekst is te vinden in Guus Termeer et al., *Dienstweigerars over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam, 1984), 14-16.

21 Cramer, 'De Doopsgezinden en het hedendaagsch antimilitarisme', 23.

22 Zie J. Gleijsteen, 'Kort historisch overzicht van de houding der Doopsgezinden tegenover den krijgsveld, met hare "up and downs" bij de Doopsgezinden in de Nederlanden in het bijzonder' in: F. Kuiper (red.), *Evangelie en krijgsveld*, uitgegeven door de Arbeidsgroep van Doopsgezinden tegen den Krijgsveld (Utrecht, 1929), 14-21. Ook Alle G. Hoekema, Gabe G. Hoekema & Piet Visser, *Geen cel ketent deze dromen; een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum, 2001), 41, vermeldt nog een doopsgezinde achtergrond.

23 Zie voor het volgende het lemma in *BWSA III* (1988), 208-211. Coenraad wordt ook wel als Koenraad gespeld.

- 24 De brief wordt geciteerd in Guus van Schöll, *Dienstweigering in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog* (Zwolle, 1981), 23.
- 25 Zie: J.K. van der Veer, 'Tolstoyaansch Ascetisme', in: *De jonge gids* 4 (1901), 363-375. Citaat op 364.
- 26 BWSA III (1988), 208-211.
- 27 Aldus gegevens, verstrekt door het Gemeentearchief Litterensadiel.
- 28 Termeer, *Dienstweigeraars*, 16-17; het betreft een citaat uit *Recht voor allen*.
- 29 L.W. de Bree, *Een steen in de vijver* (Amsterdam, 1966).
- 30 Het ging in de periode 1904 tot 1914 volgens Van Schöll, *Dienstweigering in Nederland*, 28 om 14 personen; Lodewijk van Mierop noemt in *Berichten aangaande het Dienstweigerings-Manifest* 2 (oktober 1916), 18 namen. Het blijft onduidelijk waaraan dit verschil te wijten is.
- 31 Zie: Termeer, *Dienstweigeraars*, 21 en het door Jannes Houkes geschreven lemma Jan Pieter Terwey in: BWSA VII (1998), 223-226.
- 32 J. Giesen, *Nieuwe geschiedenis; het antimilitarisme van de daad in Nederland* (Rotterdam, s.a. [1923]), 13-14.
- 33 Van Schöll, *Dienstweigering in Nederland*, 30. Hij verwijst naar *De wapens neder* (juli 1914).
- 34 *Een stem uit de gevangenis; de christenen als oorlogsbarbaren door den dienstweigeraar Jan Terwey gevolgd door een Brief aan zijn vrienden* (Amersfoort, s.a. [1904]), 3.
- 35 J. van Rees, *Open brief aan den weled. hooggel. heer dr. A. Kuyper, oud-hoogleraar van de Vrije Univ. te Amsterdam, naar aanleiding van de dienstweigering van Jan P. Terwey* (Amersfoort, s.a. [1903]), 16.
- 36 B. Haga, 'Een nieuw geval van dienstweigering wegens gemoedsbezwaren', in: *De zondagsbode* 17 (24 januari 1904) 13.
- 37 *De zondagsbode* 17 (31 januari 1904) 14.
- 38 *De zondagsbode* 17 (7 februari 1904) 15.
- 39 Zie: *De wapens neder* 5 (januari 1909).
- 40 Zie Jan Gleijsteen, autobiografisch document, 3.
- 41 Aldus een afschrift van de ten laste legging, 's-Gravenhage, 14 maart 1916; privé-archief familie Gleijsteen.
- 42 C. Boeke & Lod. van Mierop, *De vergetenen* (Blaricum, 1920), 39-40.
- 43 Gleijsteen, autobiografisch document, 6.
- 44 Gleijsteen, autobiografisch document, 10.
- 45 Gleijsteen, autobiografisch document, 6 en 9.
- 46 Gleijsteen, autobiografisch document, 9-10.
- 47 Zie Alle G. Hoekema m.m.v. Elisabeth. I.T. Brussee-van der Zee, 'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland (Hilversum, 2011).
- 48 Zie Hoekema, Hoekema & Visser, *Geen cel ketent deze dromen*.
- 49 Zie: *Brieven; uitgegeven door de Vereniging voor gemeentedagen van Doopsgezinden* 8 (oktober 1925) 10, 16; (november 1925) 11, 20; 9 (januari 1926) 1. Voorts het ooggetuigenverslag van de rechtszaak door F.H. Sixma, 'Voor de Krijgsraad', in: *De zondagsbode* 39 (februari 1926) 15, 7.
- 50 In *Brieven* 9 (maart 1926) 3, 25-26.
- 51 *Brieven* 9 (juni 1926) 6, 19 en (augustus 1926) 8, 27. Nadere gegevens over Piet Vels ontbreken.
- 52 *Brieven* 9 (november 1926) 11.
- 53 *Brieven* 10 (februari 1927) 2.
- 54 www.humanitarisme.nl/personen. Lodewijk van Mierop noemt de namen van tenminste 18 dienstweigeraars tot en met 1914 en nog eens 34, die sinds de verschijning van het manifest in

september 1915 tot medio oktober 1916 weigerden. Zie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna: IISG), Archief mr. Hein van Wijk, inv. nr. 518, *Berichten aangaande het Dienstweigerings-Manifest* 2.

55 Gleijsteen, 'Kort historisch overzicht', 19 en Jan Gleijsteen, 'De geschiedenis van het doopsgezind vredesgetuigenis van 1896 tot nu', in: niet-gepubliceerd typoscript (1969), 2. In privé-archief familie Gleijsteen.

56 Zie *De zondagsbode* (1 december 1912) en (5 januari 1913).

57 Zie: *Opwaarts* 7 (4 december 1914) 349.

58 *Opwaarts* 8 (25 juni 1915) 378.

59 *Opwaarts* 8 (9 juli 1915) 380.

60 *Opwaarts* 8 (2 juli 1915) 379.

61 De tekst is in meerdere edities en in verschillende periodieken opgenomen.

62 Huizinga zou in 1918 het predikantschap vaarwel zeggen en ambtenaar worden bij de Rijks-verzekeringsbank. Zie Alle G. Hoekema, 'Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw, 1940-1945', in: *DB* 34 (2008), 105-126.

63 Zie over de antimilitaristische positie van Gorter ook Hoekema, Hoekema & Visser, *Geen cel ketent deze dromen*, 137. Hier is sprake van een bezoek van Gorter aan Cor Inja in de gevangenis op 29 juni 1925.

64 IISG, Archief Louis A. Bähler, map 2, corr. onder D, brief aan Bähler uit Hilversum, d.d. 24 oktober 1915.

65 Noordegraaf, *Revolutionair predikant en religieus bezieler*, 63 (citaat uit *Opwaarts* (3 dec. 1915)). Van der Zwaag, mijn overgrootvader, zat onder andere 12 jaar in de Tweede Kamer. Zie het lemma in: *BWSA I* (1986), 165-167.

66 IISG, Archief Louis A. Bähler, map 3, correspondentie onder G. In een eerder schrijven van 14 juni 1915 had Gorter zich nog positief getoond.

67 IISG, Archief Louis A. Bähler, map 5, corr. onder Z.

68 *De zondagsbode* 28 (13 juni 1915) 33.

69 Zie de negen brieven van Huizinga aan Bähler in IISG, Archief Louis A. Bähler, map 3.

70 'MEMORIE, door mij op 22 november 1915, ter inlichting van de Rechtbank, aan den Rechter-Commissaris ter hand gesteld, ter zake van een mogelijke beschuldiging van "opruïing", in verband met mijn aandeel in de totstandkoming en verspreiding van het MANIFEST betreffende "dienstweigerings"'. In: IISG, Archief Louis A. Bähler, map 1.

71 M.H., 'De gerechtelijke vervolgingen', in: *Berichten aangaande het Dienstweigerings-Manifest* 1, in: IISG, Archief mr. Hein van Wijk, inv. nr. 508.

72 Lodewijk van Mierop, *Uit de cel; dagboek geschreven door Lod. van Mierop tijdens zijn verblijf in het Huis van Bewaring te Amsterdam van 23 Oktober-7 November negentienhonderd zestien, wegens ondertekening van het dienstweigerers-manifest* (Soest, 1916.)

73 Ook Menno Huizinga sympathiseerde met deze beweging, maar hij was het oneens met Van Mierops positieve opvatting van het 'vrije' huwelijk. Zie Menno Huizinga Jr., *Contract of sacrament? eene huwelijksbeschouwing* (Groningen, 1906).

74 Zie Hoekema, Hoekema & Visser, *Geen cel ketent deze dromen*, 109 (15 mei 1925) en 138 (30 juni 1925).

75 Zie o.a.: P.J. Oud, *Zeven hoofdstukken uit het jongste verleden; parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940* (Amsterdam, [1960]), 89-90.

76 *De zondagsbode* 36 (23 september 1923) 47. Begin 1899 hadden de doopsgezinden ook al eens een handtekeningactie georganiseerd, ten gunste van een voorstel van de Russische tsaar voor overleg tussen de grote mogendheden om de oorlogstoerusting te beperken. Dat initiatief leverde toen 4.466 handtekeningen op en positieve reacties van 79 kerkenraden. *De zondagsbode* 12 (26 februari 1899) 7.

- 77 *De zondagsbode* 36 (10 oktober 1923) 50.
- 78 *De zondagsbode* 37 (4 november 1923) 1.
- 79 Zie *De handelingen van het Algemeen Congres voor Dienstweigering (op den grondslag van het Manifest 'Mobiliseeren') gehouden op zaterdag 18 en zondag 19 april 1925 te Utrecht* (Blaricum, [1925]). Aanwezig in IISG, ZO 49959. Hendrik Christiaan Barthel (1877-1936) was predikant te Aalsmeer van 1916 tot 1926 en daarna in Twisk en Medemblik.
- 80 *De handelingen van het Algemeen Congres voor Dienstweigering*, 29.
- 81 *De handelingen van het Algemeen Congres voor Dienstweigering*, 93-95.
- 82 Zie IISG, ZO 49959.
- 83 *Brieven uitgegeven door de Commissie voor gemeentedagen van Doopsgezinden* 10 (juni 1921).
- 84 Cor Inja in: *Brieven* 8 (januari 1925) 1.
- 85 Jan Gleijsteen, *De geschiedenis van het doopsgezind vredesgetuigenis van 1896 tot nu*. Niet-gepubliceerd typoscript uit 1959, 3 pp; privé-archief familie Gleijsteen.
- 86 Gleijsteen, *De geschiedenis van het doopsgezind vredesgetuigenis*.
- 87 *Brieven* 8 (november 1925) 11, 19.
- 88 *Brieven* 8 (december 1925) 12.
- 89 *Brieven* 9 (januari 1926) 1, 16-17.
- 90 Lodewijk van Kierop, 'Het oorlogsgevaar', in: F. Kuiper (red.), *Evangelie en krijgsdienst*, 8-11. Aan deze bundel werkten voorts mee de predikanten J.M. Leendertz, H.C. Barthel, A.K. Kuiper en P. Keuning; de predikante M.T. Gerritsen, alsmede Jan Gleijsteen en Cor Inja.
- 91 *Brieven* 10 (april 1927), 9-10.
- 92 *Brieven* 10 (mei 1927) 5, 19-22; nr 6, (juni 1927), 14-18; en 8, (augustus 1927), 12-14.
- 93 *Brieven* 10 (augustus 1927) 8, 13.
- 94 *De zondagsbode* 42 (7 juli 1929) 36.
- 95 Van der Zijpp in: *Brieven* 12 (december 1929) 12, 297-328; Kühler in: *De zondagsbode* 43 (22 juni 1930) 34.
- 96 *De zondagsbode* 43 (6 juli 1930) 36 en vervolgens (27 juli 1930) 39.
- 97 S.L. Verheus, *Naarstig en vroom; doopsgezinden in Haarlem 1530-1930* (Haarlem, 1993), 215.
- 98 *De zondagsbode* 43 (17 augustus 1930) 42.
- 99 *De zondagsbode* 43 (21 september 1930) 47.
- 100 J.C. Dirks, *Waakt, op God vertrouwende (vigilate Deo confidentes)*, vlugschrift nr. 4 uitgegeven door het Doopsgezind Comité tot Waarschuwing tegen Propaganda voor Dienstweigering en Eenzijdige Ontwapening (Assen, 1934), 13.
- 101 Dirks, *Waakt, op God vertrouwende*, 19.
- 102 *Brieven* 18 (maart 1935) 3.
- 103 *Brieven* 18 (december 1935) 12.
- 104 *Brieven* 21 (november 1938) 11.
- 105 Zie Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork.
- 106 Kuiper was voor deze jonge mensen een vaderfiguur en vriend, aldus Martin van der Hoek (zoon), bij een bijeenkomst ter gelegenheid van Kuipers veertigste sterfdag, Alkmaar, 9 maart 2014.

Portret van een portret

FERDINAND VAN MELLE

BEELDENTUIN

Hoe komt een mens ertoe een biografie te willen schrijven? Het begon hier. Op de schoot van zijn vader, die met zijn armen zijdelings om hem heen het dikke boek in beide handen vasthield. Het kleine jongetje zat eigenwijs mee te kijken. Hij zag daar een menigte aan kriebeltjes, puntjes en streepjes, waaruit zijn vader in mooie lange zinnen een bijzonder verhaal toverde. Elke middag na de warme maaltijd vroeg hij een van de kinderen uit het grote gezin het boek aan te geven. Om beurten mocht dan een van de kleintjes op zijn schoot. Zo zat het jongetje daar aandachtig mee te kijken naar die mengelmoes van teken- en beeldjes. Vaders prettige stem van achter hem gaf rust en zijn sigarenadem vermengde zich met namen als Abraham, Jezus, Elia, een mopperig volk in een woestijn en dromen van profeten. Als het woord ‘God’ of ‘Jezus’ klonk dan voelde hij eerbied in zijn vaders stem. Dat moest wel over iets belangrijks gaan. Er waren maar weinig plaatjes in het dikke boek. Hij vond ze ook niet mooi, eerder een beetje dreigend. Liever liet hij de verhalen in zijn fantasie tot beelden komen. En hij kon precies de plekken aanwijzen in de immense tuin van het grote ziekenhuis waar zij naast woonden. Bij een paar overhangende treurwilgen was het paradijs, in de diaconessentuin was Jezus gekruisigd, in de wachtkamer van de polikliniek had Saul een speer naar David’s hoofd gegoooid en bij de onderdoorgang naar een binnenplaats had oom Mordechai geduldig op Esther zitten wachten. En langs het schaars bezette parkeerterrein met kleine Fiats, Opels en een enkele Ford Taunus trok het volk Israël – Mozes voorop – door de woestijn, richting uitgang van het ziekenhuisterrein. Zijn eerste religieuze beeldentuin.

DIK BOEK

Jaren later werd hij predikant en vond in een van de kerkjes uit zijn gemeente op de orgelgalerij een kartonnen doos met zondagsschoolspullen. Direct herkende hij het dikke boek met de hem bekende crèmekleur. Hij bevoelde het

Bock vol puntjes, kriebeltjes en streepjes: J. Kuiper, *Bijbel voor de jeugd* (s.l., s.a.) (foto: F. van Melle).

houtrijke papier en rook het vocht. Het was de *Bijbel voor de jeugd*, geschreven door Johanna Kuiper. Ergens kwam het hem bekend voor. Hij sloeg wat verhalen op en liet zich direct meeslepen door de fantasierijke vertellingen. Hij nam het boek mee naar zijn pastorie en keek vervolgens bij het voorbereiden van een verhaal vaak even naar wat deze Johanna ervan had gemaakt. Toen hij dit bij toeval aan zijn ouders vertelde, bleek dat het om hetzelfde boek ging als waarvan hij zo helder die kriebeltjes en puntjes in zijn herinnering had geprent! Zijn vader herinnerde zich desgevraagd dat die Johanna in een dorpje bij het IJsselmeer had gewoond en dat haar man (dominee) maar heel weinig mensen in de kerk had. 'Je pakt het ook verkeerd aan', scheen ze gezegd te hebben, 'je moet niet van die moeilijke preken houden, maar gewoon verhalen vertellen. Daar zit alles in'. Als arts in een naburig stadje meende hij dat verhaal ooit te hebben gehoord van een patiënt die in dat dorpje woonde. De jonge dominee kon zich een dergelijke situatie best voorstellen, want hij werkte in dezelfde streek. Jaren later was hij dominee in een kunstenaarsdorp aan de andere kant van Noord-Holland. De leiding van de bloeiende kinderkerk kwam voor training in de pastorie en warempel, daar haalde iemand weer datzelfde crèmekleurige dikke boek uit haar tas. 'Dat gebruik ik vaak, het is mooi verteld', zei ze. Dominee knikte begrijpend.

DAT WAS ME EEN PORTRET!

Op huisbezoek bij een bejaarde weduwe viel zijn oog – zoals gebruikelijk – op de boekenkast. U raadt het al: de *Bijbel voor de jeugd*. De vriendelijke vrouw droeg toevallig dezelfde achternaam: Kuiper. Terloops vroeg hij: 'En, familie?' waarop zij: 'Johanna Kuiper? Wat denkt u? Dat was mijn schoonzuster! Ja, die Hannie, dat was me een portret, een hele aparte!' Toen is de biograaf wakker geworden. Niet echt een verheven, wetenschappelijk motief moet hij bekennen, eerder pure nieuwsgierigheid, met zelfs een flinke vleug voyeurisme. Wat voor iemand was dat geweest, die Johanna? Schoonzuster had iets laten vallen over onechte kinderen, een maîtresse en communisme. En dan een jeugdbijbel schrijven? Een gelovige linkse bom-moeder, zoiets? Die ongebruikelijke combinatie was reden genoeg om meer te willen weten. Zijn eigen vrouw was op dat moment bezig met haar doctoraal examen en stimuleerde hem hetzelfde te doen. En dat, in combinatie met een studieverlof bracht ineens verrassende contacten. Er bleken mensen in en buiten de gemeente te zijn die Johanna Kuiper – wat is toeval – nog hadden gekend uit de oorlog.

Verhalen over moed. En in het dorpje waar zij had gewoond gonsde nog heel wat na. Bizarre, anekdotische verhalen hadden de boventoon, hoewel een zeker respect niet ontbrak. Op een dag stopte een auto met Frans nummerbord bij zijn pastorie. Daar stapte haar nog levende jongste zoon uit. Hij kwam uit Parijs om kennis te komen maken. Tot zijn verrassing had hij gehoord dat iemand het leven van zijn moeder ging bestuderen. Vandaar. Hij bood aan om alles ter beschikking te stellen wat aan dat doel kon bijdragen. En dat was niet gering. Brokstukjes van een portret.

DOCUMENTEN

Er bleken heel veel brieven van haar hand te zijn. Wie een jeugd- en kinderbijbel kan schrijven en een menigte aan kinderboeken, die moet ook een geboren briefschrijver zijn. Maar zouden die brieven er nog zijn? Ze was immers noodgedwongen vaak en overhaast verhuisd. En onverwacht gestorven in Indonesië, terwijl haar woning in Amsterdam verhuurd was en haar zonen in het buitenland. Was het wel goed gegaan met het zekerstellen van haar documenten? Wel was de uitgebreide briefwisseling met haar hartsvriendin bewaard, in veilige handen van de jongste zoon. Wat was er verder nog – en waar? Naast wat Johanna's jongere broer over zijn leven had gepubliceerd waren er onuitgegeven, getypte autobiografische schetsen van de hand van haar vader, haar jongste zoon en een van haar pleegzonen. Zo kwam er al heel wat interessants vrij en uit de toen beschikbare gegevens zag een biografische schets van Johanna Kuiper het licht. De doctoraalscriptie voor de Universiteit van Amsterdam uit 1995 was getiteld 'Totdat een gezicht je aankijkt'. Achteraf gezien nogal onscherp. Een eerste poging haar te portretteren. Daarna werd het portret weggezet.

BIOGRAFEREN LEREN

Het op Johanna gerichte biografisch verlangen sliep in, maar een ander biografisch aspect bleef ruim gevoed doordat pastorale contacten telkens uitnodigden tot levensschetsen. Daar waar de pastor met pastoranten zocht naar een levenslijn waarin zij zich herkenden en zich gedragen konden weten in een groter verband, konden soms verhelderende inzichten ontstaan. In het bijzonder rond crisis-, zieken- en stervendenpastoraat kreeg dat aandacht en kleurde het ook de uitvaarten, waar hij trachtte aan het 'eigene' van de ge-

storvene recht te doen. Gesprekken met nabestaanden, waarin harmonie en vertrouwensbanden, mooie en minder mooie karaktertrekken, onuitgesprokenheden en familiegeheimen konden worden aangetipt, in de wetenschap dat het niet meer dan fragmentarisch was, omdat een mensenleven vele malen rijker is dan wat er over haar of hem gezegd of geschreven kan worden. Vanuit kritische empathie te portretteren leverde telkens een boeiende reis door het leven van een mens. Steun had hij daarbij van enkele jaren eerder gevolgd, maandenlange pastoraal-klinische training (KPV), waarin als pastorale eigenheid studie werd gemaakt van iemands leven en getracht werd die persoon met een open en zo trefzeker mogelijk 'levensbeeld' te benoemen.

CONTEXT

De motor van de biografische speurder naar gegevens over Johanna was dus enigszins tot stilstand gekomen, maar werd soms onverwacht door anderen uit zijn omgeving aangeslingerd. 'Ik weet dat je ermee bezig bent, ik vond toevallig...' Telkens nieuwe ontdekkinkjes. 'Ik was laatst op een boekenmarkt en toen moest ik aan jou denken...' En dat leverde nu eens een brief op, dan weer een kinderboek of tijdschrift. Ook daardoor bleef het proces gaande en raakte hij, haast onbewust, gespitst op alles wat met Johanna, haar tijd, haar geestelijke huis, haar omgeving en haar familie te maken kon hebben. De motor kwam weer op gang. Een vreemde, heilzame blikvernauwing, die tot de conclusie leidde: 'Als ik met pensioen ben, ga ik daar echt iets mee doen'.

CONTEXTUEEL DENKEN

Een jaarcursus 'contextueel pastoraat' had hem gevoelig gemaakt voor het gedachtegoed van de Hongaarse psychotherapeut Nagy, dat in Nederland filosofisch verdiept en pastoraal uitgewerkt is door Aat van Rhijn en Hanneke Meulink-Korf. Verhelderende begrippen kwamen daardoor binnen zijn horizon en hielpen mee om de intermenselijke en interpersoonlijke verwevenheden te ontwarren in een boekhoudkundig schema van debet en credit; maar oneindig veel rijker dan getallen doen vermoeden. Hij leerde over meerzijdige partijdigheid, ongelijke inter-generatiele verhoudingen, loyaliteiten en roulerende rekeningen, persoonlijke legaten, delegaten en constructief en destructief recht. Maar stap één in die benadering was het verzamelen van ob-

jectieve feiten. Contextueel werken kwam hem overigens heel goed van pas in de gevangenis en detentiecentra waar hij later als ‘treeplankpastor’ werkte en waar de afwezige ‘context’ present gesteld kon worden dwars door celmuren en landgrenzen heen.

BRIEVEN LEZEN IN CHINA

Als kersverse emeritus werd hij onverwacht gastvrij uitgenodigd door Johanna’s jongste zoon die op dat moment in China woonde. Hij was er professor in een van de miljoenensteden. Wekenlang hebben zij zich verdiept in bijna 200 brieven die Johanna, of Hannie, zoals haar roepnaam luidde, gedurende een tijdspanne van dertig jaar aan haar Duitse hartsvriendin had geschreven en die op miraculeuze wijze bewaard gebleven waren. De zoon voegde er talrijke bijzondere en unieke herinneringen en reflecties aan toe. En hij was een wetenschapper die om kon gaan met afstand en nabijheid. Het feit dat deze correspondentie een dergelijke omvang had, deed vermoeden dat Johanna met meer mensen uitgebreid had gecorrespondeerd. Een prangende vraag: waarom was er niet meer te vinden aan briefmateriaal? Was dat ‘opgeruimd’ met een bepaalde reden, misschien wel met de reden ‘opgeruimd staat netjes’? Of was het gewoon nog niet opgespoord? Of door onzorgvuldig opruimen gedachteloos weggegooid? Het nodigde uit om nader te worden onderzocht. En de aankomende biograaf wist het zeker: dit is zó interessant, hier moet meer mee gedaan worden! Teruggekomen werd contact gelegd met de beoogde promotor, de hooggeleerde Piet Visser, die handenwrijvend het verhaal aanhoorde en hetzelfde gevoel verwoordde: ‘Wat een bijzondere vrouw! Je hebt een prachtig egodocument en vooral die combinatie van eigen vrije opvattingen, die bekende doopsgezinde familie, een bom-moeder, linkse politiek en ook nog staande blijven in het geloof, is de moeite van een studie waard!’ Groen licht! Het werd het startpunt voor een diepgravende poging om Johanna’s religieusmaatschappelijke ontwikkeling te schetsen door haar levensverhaal te vertellen. Een microhistorie die vanuit een persoonlijk leven zou uitwaaiëren over verschillende levensgebieden en verschillende tijdperken. Er moest zo aandacht komen voor die aparte, typisch doopsgezinde familie Kuiper, opkomende emancipatie van de vrouw, de huwelijksmoraal en de betekenis van seksualiteit, de wereld rond de Singelkerk, de studentenwereld na de Eerste Wereldoorlog, het interbellum, het opkomend nazisme en de Tweede Wereldoorlog vanuit Nederlands en Duits perspectief, het kneute-

rige naoorlogse Nederland en ten slotte de postkoloniale verwikkelingen met de jonge staat Indonesië. En *last but not least*: er moest aandacht zijn voor haar vertaalwerk en schrijverschap met als hoogtepunt de *Bijbel voor de jeugd*.

METHODE

De biograaf moest zich nu ook gaan verhouden tot de waarde van brieven aan haar hartsvriendin, die *aus einem Guss* zijn opgeschreven. Wat is de reflexieve waarde van een egodocument? En dan waren er talrijke gepubliceerde kinderherinneringen, veel later neergeschreven. Ook die moeten op waarde geschat, omdat er, naar een uitspraak van geheugenprofessor Douwe Draaisma ‘de interpretatie bij ingebakken zit; de herinnering heeft de duiding in zich opgenomen’.¹ Om tot een methode van werken te komen, bleek Clifford behulpzaam. Hij leerde hem vijf typen biografieën te onderscheiden, variërend van chronologische opsomming van feitenmateriaal (1) tot fictionele biografie (5). Hij koos voorlopig voor type 2: wetenschappelijk-historisch.² Carl Rollyson’s onderscheid tussen *high* en *low biography* scherpte hem om niet in een herdenkingsbiografie (*low*) te vervallen maar een kritische non-fictie biografie te willen schrijven (*high*). Dat sloot ook aan bij de primaire eis van contextueel denken: eerst de feiten. Brieven, documenten. Er zou ook nog een blauw kistje met brieven moeten zijn. Of was dat alles ooit weggegooid? Dagen speuren in allerlei archieven leverden soms een pareltje op, soms ook niets. Talloze mails om contact met deze of gene. Zoeken en speuren op internet deed af en toe ineens iets glinsteren. Zijn fascinatie dwong hem om alles maar dan ook alles over deze Johanna te willen weten. Daarom herkende hij langzamerhand ook de verzuchting: ‘wee de overgeïnformeerde biograaf’. Zo’n documentalist lijdt aan selectievrees en kan ten slotte door de bomen het bos niet meer zien! Het leek soms of hij liever bomen spaarde dan een bos wenste te kunnen overzien. Hij betrapte zich er wel eens op dat hij trotser naar alle inmiddels verzamelde zichtbare en digitale mappen over Johanna’s levensperioden kon kijken, dan dat hij nu echt overzicht en inzicht had. Dat moest nog komen.

PSYCHOLOGIE?

Hij las tal van Johanna’s kinderboeken en ontdekte allerlei autobiografische spiegelmomenten, legde dwarsverbindingen en speelde psycholoogje. Maar

ja, hij had toen nog niet W.F. Hermans' dwarse woord tot zich genomen dat 'het tekenend is voor het kinderachtige peil van Nederlandse literaire doctorandussen dat zij zich niet kunnen voorstellen dat een roman door geheel of grotendeels denkbeeldige personen zou kunnen zijn bevolkt'.³ Was hij nu zo'n kinderachtige doctorandus of was Johanna misschien maar een middelmatig schrijfster? En psycholoogje spelen moest hij maar niet proberen, al kreeg hij wel groen licht van Wim Hazeu met zijn uitspraak dat een biograaf een beetje psycholoog mag zijn, maar dat het om de nuance gaat.⁴ In het schemergebied van de nuance zou dan een licht ontstoken kunnen worden dat iets aannemelijk maakt en daardoor kan verhelderen. Anderzijds was er de waarschuwing van Fontijn dat teveel psychologiseren leidt tot de aandoening psychopathografie!⁵ Waar ligt het evenwicht?

WAARDEVOLLE PICKNICK

Een vakantie bracht zijn lief en hem in de buurt van het Duitse dorpje waar Johanna een tijd met haar eerste kind had gewoond. Het huis stond er nog. De adrenaline van de biograaf steeg ongemeen hoog. Om af te koelen picknickten zij op een bankje en zagen een oudere man in een tuin werken. Waarom hem niet aangesproken? 'Mijn vrouw weet er meer van', zei hij. Even later zaten ze binnen en kwamen er vergeelde krantenknipsels op tafel over een haast apocalyptische stroming in het Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog, waar Johanna zich zielsverwant mee had gevoeld. Later, via mensen die door het vriendelijke echtpaar waren bevraagd, kwam meer informatie binnen van een plaatselijke historische vereniging. Door een man in een tuin aan te spreken werd alweer een brokstukje portret gecreëerd.

VERHUISDOOS

De hoogbejaarde schoonzuster van Johanna, die hem op het spoor van zijn onderzoek had gezet, kwam enkele jaren later te overlijden. Men vroeg hem de uitvaart te leiden, want een familielid had een scriptie in de flat zien liggen waar zijn naam op stond. Vandaar. Ineens stond hij oog in oog met enkele familieleden die hij tot dan toe slechts van papier kende. Die dag was hij geen biograaf, maar pastor. Maar de biograaf mocht zich verheugen toen een maand later een verhuisdoos op de stoep werd gezet door een attente achter-

neef, die de familiespullen, zoals hij zei, van de kraakwagen had gered. Foto's, brieven, albums en portretjes. Een gouden brok zomaar aangeleverd.

ZIN IN ZINGEN

Lief en hij deden mee met een zangsessie. De familienaam van de pianist deed bij hem een belletje rinkelen en ja hoor! De pianist bleek de zoon van... en ja hoor, zijn moeder had Johanna goed gekend en samen met een daarvoor speciaal overgekomen vriendin heeft zij enthousiast verteld wat Johanna destijds voor bezielde indruk op hen, pubermeisjes, had gemaakt. Een rolmodel was ze geweest en de jaren vijftig herleefden die ochtend. Haar ex-man wilde desgevraagd ook wel wat vertellen en zo zat de biograaf weer ergens anders *oral history* op te pennen. Weer een brokje.

AMBTSARCHIEF

Een volgende vakantie naar Noord Duitsland bracht zijn lief en hem niet alleen bij de Noord-Duitse Hanzesteden, maar tot aan de (huidige) grens van Polen. In een klein dorpje had Johanna's beste vriendin gewoond aan wie zij bijna 200 brieven had geschreven en wier man daar jaren predikant was geweest. Ze belden aan bij de pastorie. De *pastor loci* legde hen uit dat het ambtelijk archief van Lutherse predikanten in de pastorie bewaard blijft. Inzage kon dus alleen ter plekke. Uiteraard wist hij af van zijn verre voorganger. Hij kende verhalen over het in het dorp geliefde echtpaar dat zowel in de Hitler-tijd als in de naoorlogse DDR-tijd veel had meegemaakt en doorstaan. Aan dat alles herinnerde zelfs een plaquette aan de kerkmuur. De biograaf zag met een schuin oog in de boekenkast vol stevige Duitse theologie de bedoelde ordners al staan. Hij watertandde. Er is toen even wat druk gezet. Gelukkig was deze dominee zelf ook met een proefschrift bezig en begreep feilloos hoe biografen popelen om alles te willen weten. Uiteindelijk mochten de ordners even meegenomen worden op voorwaarde dat alles de volgende dag weer teruggebracht zou worden. Zodoende hebben lief en hij tot diep in de nacht in de caravan zitten sorteren wat van belang kon zijn. De volgende ochtend stond hij in een supermarkt van een naburig stadje met een onhandig klein fotokopieerapparaatje te prutsen om afdrukken te maken. De dominee heeft de ordners van zijn voorganger weer keurig terug kunnen plaatsen en met

de belofte dat het proefschrift van de toekomst ook naar hem gezonden zou worden, kon de terugtocht worden aanvaard met een dikke stapel kopieën als vrucht van noeste heuristische arbeid. Hij kreeg wel de angst nu ineens te veel te gaan uitweiden over diverse historische perioden en mensen waar hij langzamerhand ook heel wat van afwist en die op zich al zeer de moeite waren zélf gebiografeerd te worden! Werd het niet te wijdlopig? Gelukkig was dat niet één van de zeven hoofdzonden van de biografie, omdat de biograaf, zo las hij bij Renders, vóór alles historicus is.⁶ Alweer een brokje.

BEVER EN VLINDER

Via de bereidwillig meedenkende zoon van Johanna kwamen er enkele meer of minder verre familieleden in beeld. Met hun eigen verhalen over Johanna, met eigen documenten, met familiale verhoudingen en belangen die regelmatig gecompliceerd bleken, maar het *kill the widow* effect, waarbij naaste familieleden om allerlei redenen dwars gaan liggen, bleef vooralsnog uit.⁷ Het werd tijd om de zoekfase maar eens af te sluiten en te gaan schrijven. Toen bleek hoe brokkelig alles nog was. Het portret wilde nog niet lukken. Witregels, lege stukken, en vooral: hoe de kale feiten tot een narratief te schep-pen? Hij voelde zich meer bever dan vlinder, naar een onderscheid dat Fontijn maakt tussen de documentalist, de aartsverzamelaar die dicht bij zijn bron blijft en de vlinderachtige biograaf die zich veel onafhankelijker opstelt door hier en daar iets aan te stippen en zo te trachten een essentie te verwoorden.⁸ Moest hij eerst bever zijn om daarna vlinder te worden? Dat de psychologie hierbij als hulpinstrument een rol kon spelen lag voor de hand. Maar verklaren is niet genoeg. Een mensenleven is weerbarstig, niet logisch, vaak zijn beslissingen onredelijk en tegendraads of door factoren van buiten beïnvloed. De biograaf dient zich te hoeden voor teveel fantasie of goedkope psychologische ditjes en datjes. Non-fictie is de voorwaarde, maar een verhaal moest het wel worden, vond hij. Johanna was zelf ook een rasverteller, dus zou ze het meest recht gedaan worden door in een narratief te worden geportretteerd. En zodoende zou verteld kunnen worden hoe de geestelijke en spirituele ontwikkeling van deze vrouw zich in haar leven heeft afgespeeld. In hoogten en diepten. Dus zoveel mogelijk non-fictie. Feiten, documenten, daar gaat het allereerst om. Vanuit die feiten mogen voorzichtig enkele verbanden worden gelegd, maar wel met de wetenschap dat er aannames nodig zijn, die kunnen worden gedeeld met de lezer. Duiding moet

Johanna Kuiper, dopers en dwars (foto: uit de jaren '60?).

geen óverduiding worden. Johanna's leven bood ruim voldoende en afwisselend materiaal om tot een narratief te komen. Non-fictie, maar liever geen non-frictie! Schrijver Frank Westerman heeft deze geestige variant gemunt. Naast fictie en non-fictie plaatst hij frictie en non-frictie. Frictie ontstaat namelijk daar, waar in het geijkte geschiedenisbeeld iets wordt losgewrikt. Een stukje onverwacht opengebroken historie, dat is frictie. Bij non-frictie wordt niets losgewrikt, maar heerst de saaie herkenning en bevestiging van wat te verwachten was.⁹ Johanna leek wel iemand die zelf in haar leven heel wat heeft afgewrikt, dus het moest zeker een opdracht voor haar biograaf zijn dit naar boven te halen.

MEEDENKERS

Een jurist met kastenvol genealogische informatie ontsloot zijn kostbaarheden en de broer van de biograaf, zelf historicus, noteerde naast zijn eigen archiefwerk in het voorbijgaan alles wat hij over Johanna vond. Zijn taalgevoelige zus, verslingerd aan biografieën, welhaast een biografiel, wilde het naadje van de kous weten. Een dopers docent had vanuit zijn eigen zendingsverleden unieke kennis over het stukje Indonesië waar Johanna was gestorven en had dat eerder al ruim gedeeld. Een punctuele Duitse vriendin wist enkele in oude gotische schrijffletters geschreven Duitse brieven te ontcijferen. Een verder van Johanna's jongere broer lichtte enkele verrassende tipjes op van de sluier, waardoor een nieuw familiaal brokje zichtbaar werd en zo meer. Al was dit weliswaar noeste arbeid geredigeerd door de biograaf, het gaf het gevoel dat het hem toeviel, al zou men het ook soms toe-val kunnen noemen. Allengs werd duidelijker: dit werd geen privé-project; het tekenen van dit mensenleven kon meer kleur krijgen door medewerking van anderen! Zijn lief voorop, zij heeft de naam Johanna immer kunnen verdragen en meer dan dat. Zo niet, dan was het eerste vage portret ergens weggeschoven gebleven. Door al deze meedenkers schiep het biografisch proces zijn eigen context en is daarvan vervolgens mede afhankelijk geworden. Ook de keerzijde deed zich voor: verschillende van de inmiddels door de biograaf verworven gegevens werden, overigens met zijn toestemming, inmiddels ijverig door enkele andere auteurs gebruikt in hun publicaties. Zo breidde het project zich uit. De context werd breder. De biograaf moest er wel voor zorgen dat hij de regie behield over zijn eigen penseelstreken!

VRIENDIN

Een indrukwekkende ontmoeting vond plaats in de Franse Vogezes. Via een attente doopsgezinde docent had hij vernomen dat de arts die Johanna destijds in de laatste weken voor haar sterven had bijgestaan, nog in leven was. Toevallig had hij kort daarvoor over Netty Nijhoff gelezen hoe haar biografie een afspraak met een belangrijke getuige wilden bevestigen en toen te horen kreeg dat mevrouw een fatale inzinking had gehad en dat Netty's persoonlijk secretaris door alzheimer was getroffen.¹⁰ Er moest dus niet te lang mee worden gewacht! Op naar de Vogezes, een omweg die gelukkig in een vakantie-reis kon worden ingepast. Op het boeren-erf van de familie werd de caravan

geparkeerd en werden lief en hij gastvrij door de familie ontvangen. De vrouw was hoogbejaard en praktisch blind, maar ze zag alles nog voor zich. Al vertellend over alles wat haar van Johanna weer te binnen kwam veerde ze helemaal op; wat had ze genoten van al Johanna's verhalen! Maar ook vertelde ze hoe geschokt ze was, toen Johanna plotseling zo ernstig ziek was geworden. Gevoelvol gaf zij weer welke indruk Johanna in haar laatste levensdagen op haar als jonge arts had gemaakt. Ze waren vriendinnen geworden. Alweer een kostbaar stukje levensportret.

KIST VAN TACO

Van Johanna's oudste broer was ook veel informatie, wist de biograaf. Hij had zelfs horen spreken over 'de kist van Taco'. Maar als een doos van Pandora – waar ook narigheid uit kan worden opgediept – was de kist niet zonder reden lang gesloten gebleven. Totdat een achterkleinzoon een scriptie over deze intrigerende Taco is gaan schrijven en moedig Pandora te lijf is gegaan. Hij opende de kist en met een in pijn gedoopte pen heeft hij regel voor regel aan zijn werkstuk geschreven. En meer doorleefd dan geschreven. Daarbij was hij zo ruimhartig de schatten uit de kist met de biograaf te willen delen. Alweer een aantal brieven, dat meehielp om de *couleur locale* en de context van Johanna reliëf te geven.

OORLOG

Archiefonderzoek en contacten met de Historische Vereniging van het Noord-Hollandse dorp leverde verrassende informatie op over de oorlogstijd, over de overval op de pastorie, over Johanna's rol in een en ander. De huidige pastoriebewoner deed deuren en kasten voor hem open. Via internet kwam er onverwacht contact met mensen die er ooit ondergedoken hebben gezeten en nu, hoogbejaard, hun herinnering daaraan alsnog met liefde prijs willen geven. Medewerkers van een regionaal archief werden er door aangestoken. De oorlogsperiode is een geconcentreerd hoogtepunt in haar leven geweest, dat werd steeds meer duidelijk.

SCHRIJVEN

De biograaf groeide toe naar het moment van schrijven. Hoewel het bureauwerk en het veldwerk niet definitief waren afgesloten moest het er toch eens van komen. Hoofdstuk I. Toen de eerste zinnen op papier kwamen, verdwenen ze direct. Wat moet de toon zijn? Moet er gesproken worden vanuit een ivoren toren van afstandelijkheid? Of moet er juist gezocht worden vanuit identificatie met de gebiografeerde, die soms tot de wonderlijkste obsessies kan leiden? Hoe zit het met de empathie voor die persoon? Er moet wel een klik zijn... en blijven. En dat was het geval. De biograaf herkende zich in wat Hooghiemstra mooi omschrijft als 'een nieuwsgierige ongerustheid, die alleen gesust kon worden door het zoeken naar zoveel mogelijke bronnen'.¹¹ Eveneens herkende hij zich in Hooghiemstra's opmerking dat haar gebiografeerde haar nooit heeft verveeld. De biograaf had geen gebrek aan fascinatie, anders was het zoeken naar brokstukjes allang een zachte dood gestorven en het eerder geschilderde vage portret nooit meer uit een hoek gekomen. Het bleef hem boeien, juist ook die brokjes die onbegrijpelijk en tegendraads aanvoelden. Het vinden van de schrijftoon kon niet vooraf worden bepaald. Al schrijvend ging zich een verteltoon ontwikkelen. Een narratieve toon, die haar het meest recht zou doen. Maar daar deed zich direct een probleem voor. Want uit alle verhalen over haar en uit haar brieven dook wel een beeld op van een ras-fantaste. Dat had humoristische en hilarische kanten, maar riep ook vragen op over het waarheidsgehalte. Hoe onderscheidt de biograaf tussen *Wahrheit und Dichtung*? Hij besloot daar waar documenten elkaar tegenspraken lichtvoetig af te dingen op Johanna's waarheidsgehalte, maar verder de toon in haar brieven in hun emotionele helderheid intact te laten. Hij meende de lezer hier en daar slechts een tipje te moeten aanreiken van mogelijke *Dichtung* en dat op licht ironische toon te doen. Hij voelde zich daarbij gesteund door Sem Dresden die stelt dat de licht ironische toon geschikt is om een portret van iemand te maken. Zo kan men, stelt hij, iemand 'van enige afstand toch dicht onspelen. Het hoofd koel en het hart warm'.¹² Op dezelfde wijze kon zo ook een ander probleem worden opgelost. Johanna's brieven zijn in het Duits geschreven. In háár Duits wel te verstaan. Daarbij was zij dyslectisch. Moesten al die Duitse citaten dan grammaticaal op orde worden gebracht en gecorrigeerd? Dat zou afbreuk doen aan de kern van wie zij was! Of nog erger: moesten de citaten in het Nederlands worden vertaald om de leesbaarheid te vergroten voor hen die tegenwoordig geen Duits meer beheersen? Hij vond van niet. Dat zou ook afbreuk doen aan het eige-

nach der Schwere nach Mitbewerben und Wände dann erst in Person mit uns
 zusammen treffen. Findet dies sehr schlimm, bis so weit die Schwere mit uns
 können allein herüberlegen hier müssen. Und wie genau es alles klingt, wenn man
 so schreibt: ich und die meinst Verhältnis, ~~besteht~~ die mir mein Kind bilden. Das
 kann glaube ich, dass alles kann, wie es kommen müsste, und weit schöner und
 besser als ich hätte sein können, wenn er nicht wahrhaft ein Kind gewesen.
 Schreibe mir einmal, was du meinst. Ich fange schon an, dich kenne. Ich
 kann freuen, doch das kiest noch viel kommt mehr. Hier geht alles gut, doch
 ist noch, aber Mutter findet mich eine ~~schlechte~~ Mutter, weil ich so vielen
 eigenen Weg gehen lasse.
 Guten Tag, liebe: vergesse nie dein Versprechen, immer deine
 Freundin bleiben zu wollen.
 Viel Liebe
 Hanna
 Ich möchte auch viel über Kassel hören.
 Ist mein voriger Brief angekommen? Es fällt mir eben ein, dass ich auf der Adresse
 "Hauptstadt Kassel" geschrieben habe!

Fragment uit een van de vele brieven aan haar vriendin (foto: F. van Melle).

ne, waarnaar hij op zoek was. Dat eigene herkende hij in de omschrijving van
 Fontijn waar deze het begrip 'persoonlijke mythe' introduceert. 'Aan de bio-
 graaf de taak om die mythe op het spoor te komen en het verhaal van het le-
 ven te lezen. Want de mens kan het nu eenmaal niet laten van zijn leven een
 verhaal te maken.'¹³ In dat verhaal heeft de gebiografeerde verschillende rol-
 len: Johanna als kwetsbaar meisje, als studente, als zus, als dochter, als moe-
 der, als gelovige, als minnares en als schrijfster.

RELIGIE

Wat voor Johanna onvervreemdbaar eigen is geweest is een religieuze onder-
 stroom. Zij wist zich ook in haar agnostische perioden onderdeel van een be-
 ziield verband en stond hoe dan ook open voor een metafysische duiding van
 het bestaan en de geschiedenis van de wereld. Tekenen daarvan zijn vooral
 kenbaar in haar levensbeslissingen en haar emotionele expressies. Het schrij-

ven aan de *Bijbel voor de jeugd* in de donkerste oorlogsdagen heeft haar geestelijk leven verdiept en verrijkt. Dat de biografie een vergelijkbaar religieus gevoel niet onbekend is en de gevoelswaarde kan inschatten van formuleringen die dat aangeven, kan helpen. De verwevenheid van die spirituele onderstroom in de levensdata van Johanna wordt al vertellend expliciet, soms impliciet duidelijk. Al ‘kritisch empatisch’ (Fontijn) schrijvend heeft zichzelf gaandeweg een richting aangediend, die niet vooraf was voorzien, om slechts te wachten op de nodige en passende documentatie. De weg die ontstond was een chronologische route met het belangrijkste egodocument als heen en weer zwieberend kompas. Steeds zoveel mogelijk van haar uit denkend en schrijvend. Die weg is niet af, zoals het mensenleven nooit af is. Een hardnekkige poging te reiken naar het eigene in het levensverhaal van deze fascinerende vrouw kan wellicht uit de verzamelde kriebeltjes, streepjes en puntjes een in woorden geschilderd portret doen ontstaan dat haar recht doet.

NOTEN

- 1 ‘Psycholoog’, in: *Trouw* (23 October 2010).
- 2 J.F. Clifford, *From puzzles to portraits; problems of a literary biographer* (London, 1970).
- 3 Martin van Amerongen, *Mijn leven, zijn leven* (Amsterdam, 1993), 57.
- 4 Wim Hazeu, ‘Tegen psychologische interpretatie’, in: Jaques Dane & Hans Renders, *Biografie en psychologie* (Amsterdam, 2007), 57.
- 5 Jan Fontijn, *Broeders in bedrog; de biografie en zijn held* (Amsterdam, 1997), 120.
- 6 Hans Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie* (Amsterdam, 2008), 39.
- 7 Van Amerongen, *Mijn leven*, 59.
- 8 Harry Poeze & Martin Ros, *De biografie in Nederland en België 1988-1990* (Kampen, 1991), 11.
- 9 ‘De kloof tussen de geschiedschrijvers’, in: *Trouw* (21 augustus 2010).
- 10 Marja Pruis, *De Nijhoffs of de gevolgen van een huwelijk* (Amsterdam, 1999), 29.
- 11 Daniela Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk* (Utrecht, 2013), 13.
- 12 S. Dresden, *Over de biografie* (Amsterdam, 1987), 245.
- 13 Fontijn, *Broeders in bedrog*, 19.

Kleine geschiedenis van de cursus doperse theologie te Elspeet

GERKE J.J. VAN HIELE

INLEIDING

In 2011 vond in Elspeet de reünie plaats van de cursus doperse theologie. Het vijftienvintigjarig bestaan van deze cursus was onopgemerkt voorbij gegaan, maar toen bekend werd dat de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS) geheel Mennorode had afgehuurd voor een weekend in september waren we er als de kippen bij om ons in te schrijven en om een feestelijke reünie te organiseren.¹ De respons was goed en de opkomst mooi, ondanks het feit dat een aantal broeders en zusters, zoals men dit in kringen van het Leger des Heils formuleert ‘al tot heerlijkheid bevorderd waren’. De eerste lichting begon al in 1983 en inmiddels is de vijftiende cursus van start gegaan. In dit artikel² geef ik een beknopt overzicht van deze jaren doperse cursus, verluchtigd met een aantal intermezzo’s van meer persoonlijke aard en met speciale aandacht (hierna) voor het onderricht en de vertelkunst van jubilerend vakdocent professor dr. Piet Visser. Vele cursisten kennen uit eigen ervaring een deel van wat nu komen gaat, maar het hele verhaal is behoorlijk lang en maakt deel uit van de recente geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland.

DE START, ZOALS HET BEGON EN WAAROM

In de vroege jaren tachtig was er grote behoefte aan dopers-theologische scholing; in het bijzonder voor gemeenteleden. Professor Henk Kossen verwoordde in zijn eerste toelichting³ in 1982 dat het een goed idee zou zijn als deze mensen met elkaar in contact zouden komen, zodat ze hun interesses, vragen en verlangens met elkaar zouden kunnen delen. Aldus geschiedde en de allereerste bijeenkomst van de cursus vond plaats op vrijdag 24 september 1983. In de archieven van de ADS bevindt zich het eerste foldertje van de cursus. Dit stamt uit 1986. De eerste cursus was inmiddels gegeven (1984-

1986) en er was veel animo. Je kon er in die dagen ook niet zomaar aan deelnemen, en er was sprake van een heus intake-gesprek...

De cursus doperse theologie wil een doperse aanvulling bieden aan hen, die niet-doopsgezinde theologische cursussen of opleidingen gevolgd hebben of volgen (bijv. MO theologie, de catechetenopleiding of de cursus geestelijke vorming der Nederlandse Hervormde Kerk), of die zich, naar het oordeel van de rector van het Doopsgezinde seminarium, op andere wijze voldoende theologische basiskennis hebben eigen gemaakt.

De cursus doperse theologie wil tevens de cursisten scholen om als bewust levende gemeenteleden op vrijwillige basis beter dienstbaar te zijn aan de Doopsgezinde Gemeenten en broederschap.

De volgende vakken kwamen aan de orde:

- a) *Doopsgezinde geschiedenis*. Hierin wordt aandacht besteed aan het ontstaan en de ontwikkeling der doperse beweging in Europa en in Nederland in het bijzonder. Men leest samen doperse bronnen die vanuit de historische context verklaard worden. Docent: Ds. J. Brüsewitz, theol. drs.
- b) *Doopsgezinde geloofs- en zedenleer*. Doperse thema's worden in samenhang met de doperse geloofsleer en ethiek, alsmede met de christelijke theologiegeschiedenis systematisch behandeld en verhelderd. Geïllustreerd met voorbeelden van theologiebeoefening in de doopsgezinde traditie. Docent: Prof. Dr. S. Voolstra, cursusleider.
- c) *Gemeentebeleid*. Vanuit praktisch-theologisch perspectief wordt inzicht gegeven in de plaats en opdracht van de christelijke gemeente in de wereld van nu. Aldus een aanzet biedend voor een bewust en theologische verantwoord gemeentebeleid. Docent: prof. H.B. Kossen

De cursus duurt twee jaar. Per jaar zijn er zes bijeenkomsten van een etmaal (van vrijdagavond 18.00 uur tot zaterdagmiddag 16.30 uur) in het Doopsgezind Broederschapshuis te Elspeet. Het inschrijfgeld voor de cursus bedraagt f 200. De cursist ontvangt na afloop van ieder cursusjaar een afrekening van de verblijfskosten. Deze bedragen slechts f 22,50 per persoon, per etmaal (logies, drie maaltijden, koffie en thee; zelf linnengoed e.d. meebrengen). Er wordt overnacht in gebouw 'Erica' of in bungalows. Eenpersoonsskamers zijn slechts bij hoge uitzondering en na persoonlijk voorafgaand overleg met de directie van het Broederschapshuis beschikbaar. Verzuimde etmalen – mits men zich drie dagen van te voren

De eerste groepsfoto van de cursus doperse theologie in 1984-1986 (foto: C. Brüsewitz).

bij het huis afgemeld heeft – worden niet in rekening gebracht. Financiële omstandigheden mogen geen beletsel vormen voor deelname aan de cursus. Verzoeken om een tegemoetkoming in de cursuskosten kunnen bij de cursusleider schriftelijk worden ingediend. Het aantal deelnemers is maximaal 25. De cursus vindt doorgang wanneer minimaal 15 deelnemers zich hebben aangemeld. De aanmeldingen worden in volgorde van binnenkomst behandeld.

Tot zover de folder uit de begintijd van de cursus. Welke beelden komen nu bij ons boven bij het lezen van de tekst van deze folder uit de jaren tachtig. Er was sprake van een flinke trendbreuk. De opzet van de cursus zag er niet voor niets zo uit!

EEN BELANGRIJKE KOERSWIJZIGING

Naast de vertrouwde oriëntatie op de oecumene, was er in de zeventiger jaren sprake van een belangrijke koerswijziging in de broederschap. Die werd gevoed door een groeiende interesse in de bronnen van de Nederlandse en

Europese doperse beweging. Men ontdekte de eigenheid en andersheid van de zestiende-eeuwse dopers. Dit spoor zou uiteindelijk leiden tot het latere besluit van de ADS om niet mee te gaan dan wel op termijn op te gaan in het Samen-op-weg-proces van Hervormden, Gereformeerden en Lutheranen, maar te kiezen voor de smalle weg. Dit was een keuze voor zelfstandigheid, voor die andere weg – *neither catholic nor protestant* (Walter Klaassen) – en velen waren razend nieuwsgierig naar de wortels van de doperse traditie. Die interesse was historisch, dogmatisch en praktisch-theologisch. We zien dit weerspiegeld in de aangeboden vakken.

Deze koerswijziging van de broederschap nam een aanvang met de oprichting van de Doopsgezinde Historische kring op 23 maart 1974 in Amersfoort. Volgens voorzitter S.L. Verheus wilden zij zich niet opstellen 'als een groepje maniakale vorsers, die elke steen van Menno's erf willen tellen zonder zich te bekommeren om wat er in het heden aan de hand is. Integendeel, zij hoopten dat de banden met de internationale doopsgezinde wereld ons iets waard zijn en dat een en ander ons te denken zal geven over de betekenis van gemeente en geloof op de plaats waar wij gesteld zijn'.⁴ De interesse voor de Radicale Reformatie was groot in die dagen ook onder seculiere en marxistische historici als Albert Mellink. Het regende publicaties over de zestiende eeuw van revolutionairen, vrijdenkers, nieuwlichters en martelaren.

Voor de doopsgezinden was die heroriëntatie op de zestiende eeuw niet minder dan een *paradigm shift*. Het was een aardverschuiving. De gezapige, burgerlijke negentiende eeuw met haar vrijheid en vrijblijvendheid, individualisme en stilte wilde men proberen zover mogelijk achter zich te laten. Er verschenen dikke bundels met doperse bronnen. Allemaal *Documenta Anabaptistica* uit Nederland en van ver daarbuiten. Het doperse rijk in Munster (1533-1535) werd beschouwd als hoogtepunt in die traditie van radicaliteit. Zo werd het aloude zwarte schaap van de doopsgezinde familie herontdekt en bijkans doodgeknuffeld. Busladingen neo-dopers vergaapten zich aan de drie kooien aan de toren van de Lambertuskirche. Er heerste een geest van verzet en vernieuwing. Restitutie werd een kernwoord. Het ging om geestelijke vernieuwing, 'verrijzenisse', zou Menno zeggen, tegen de druk van de tijd en tegen de stroom in van een bange meerderheid die niet weet dat de tijd dringt. Zelfs de overrompelingsdoop werd weer *salonfähig*. Je wist niet wat je las bijvoorbeeld in het prachtige boek over dopers missionair bewustzijn van Wolfgang Schäufele.⁵ Dit zouden we toch nooit zelf bedacht hebben: gewoon iemand bij de revers pakken en oproepen tot bekering: 'De tijd dringt. Keer je om, geef je hart aan God en voeg je bij zijn gemeente'.

Naast de historische interesse was er ook systematische interesse voor de leer, leerstellingen en praxis van de vroege dopers. Wat geloofden zij eigenlijk en welke thema's waren belangrijk voor hen? Veel aandacht was er in prof. Sjouke Voolstra's programma voor het eigene van de doopsgezinde geloofsleer en de waarde van een uitstaande belijdenis, voor wedergeboorte en mondigheid, de eenheid van het Avondmaal, een controversie die veel stof deed opwaaien, de waarde van de gemeentetucht, de onmisbaarheid van een bevrijdende discipline, over het vredesgetuigenis en Menno die weerloos verder marcheert. Allemaal samen te vatten in de zo verlangde, geloofde en gehoopte eenheid van leer en leven. Er was echte aandacht voor de consequenties van het geloof en de gemeente in de wereld. Er was zoiets als een doperse visie en er waren theologische kenmerken en eigenaardigheden en die waren we aan het herontdekken. Met rode oren werd er opnieuw gelezen in het prachtige pamflet dat Harold Bender⁶ in 1940 al schreef over de doperse visie.

Ik heb dit hele proces als student theologie meegemaakt. Ik vond het geweldig. Het zinderde gewoon. Het was radicaal en relevant en het ging echt ergens over. Een keer in de 14 dagen volgde ik vanuit Groningen de continue colleges in Amsterdam over verzoening van de kersverse hoogleraar Sjouke Voolstra. Ik las in de trein met rode oortjes over de melchioristisch-menniste incarnatieleer en leerde over het verlangen naar vrijheid en volkomenheid. Het verlangen van deze laat-middeleeuwse heiligingsbeweging in de eeuw van de angst, daar waren we buitengewoon vatbaar voor. Opnieuw was er dopers vuur en nu in een maatschappelijk klimaat van doemdenken met angst voor een Europees nucleair slagveld en alle kernwapens de wereld uit te beginnen uit Nederland. Er waren nieuwe kansen voor radicale en geweldloze weerbaarheid. Messiaanse strategieën en doperse fantasieën deden de ronde in een heerlijke mix van weemoed, verlangen en dromen van vrede en van de gemeente van de nieuwe tijd.

GEMEENTEBELEID

Ten derde ontdekte men dat er na het ontzagwekkende BOLT rapport over de Broederschap op de lange termijn, er nu ook echt wat moest gebeuren. Het was werven of sterven! De trends waren onmiskenbaar neerwaarts en bij ongewijzigd beleid zou er niet veel overblijven. Bezielende kracht in deze beweging was prof. Henk Kossen die onvermoeibaar het land in ging om op gemeenteveningen zijn verhaal over gemeentemodel A en B te doen. Want hoe

kan de gemeente die een deel is van de samenleving als geheel, zich daarvan onderscheiden om als gemeente 'zout der aarde' en 'licht der wereld' te zijn? We leefden in een wereld van verschil en er diende stelling genomen te worden of het nu ging om werkloosheid, *gender-issues* of andere tegenstellingen tussen rassen en culturen. In het tweede jaar was er aandacht voor de ontwikkelingen in zending, diaconaat en pastoraat, gemeente en jeugd, de kerkdienst en het leren in de gemeente.

Het was ook de tijd van de beleidsplannen zoals aanbevolen door bijvoorbeeld de Werkgroep Ontwikkeling Beleidsdenken (WOB). Iedere gemeente moest zich bewust worden van haar taak en haar weg en haar keuzes op die weg. Wie ben je, wat wil je, waar wil je naar toe? Dit is heel belangrijk geweest om inderdaad met elkaar te ontdekken dat je als gemeente een agenda hebt en niet alles tegelijk hoeft te doen maar ook positieve keuzes moet maken. Dit was nog ver voordat Jan Hendriks begon over gemeenteopbouw en de vitale en aantrekkelijke gemeente.⁷

Tenslotte was er nog in die jaren het oude doperse ideaal van soberheid. De barak Erica stond er nog, zo ongeveer de laatste herinnering aan het huis zoals het vroeger was, met al haar tweepersoonskamers en de vanzelfsprekendheid dat een kamer er was om te delen. Misschien was de vermelding in de eerste folder van de zinsnede 'slechts bij hoge uitzondering' al een teken aan de wand en achteraf kunnen we toch constateren dat inmiddels de trend zich heeft doorgezet en een eenpersoonskamer standaard is geworden. Een enkele keer waren er in de afgelopen jaren kamers tekort en moest er wel gedeeld worden, en het heeft me toen verbaasd hoeveel cursisten aangaven dat ze 'snurkten' en het een ander niet konden aandoen om een kamer met hen te delen. Waar naastenliefde al niet toe leidt...

VORMING OF SCHOLING

De vervolgcursus leidde in het begin een wat wankel bestaan. Er was aanvankelijk wel animo maar ik kwam ook een brief tegen dat er wegens onvoldoende opgaven vanaf werd gezien en de eenjarige cursus van broeder Fridus Vis over groepen en groepsprocessen ging helaas niet door. Ook al vrij snel (1989) werd er binnen de cursus plaats ingeruimd voor de Bijbel. Dit eerst onder leiding van Ruth Hoogewoud-Verschoor die aandacht besteedde aan inleiden de vragen, aan de Bijbel in de Reformatie en aan de diverse uitlegmethoden aan de hand van Psalm 25. In 1991 werd dit vak overgenomen door Cees

van Duin met aandacht vooral voor de smalle weg van Israel en de profeten.

In de broederschap was de cursus van het Seminarie ook een nieuwe speler op het veld die her en der ook weerstand opriep. Vooral de KTV commissie van de ADS die over kadertraining en vorming ging was niet altijd te spreken over de gang van zaken. Blijkbaar waren er ook andere gedachten over de opzet van de cursus met een regionale insteek, een meer op de praktijk gericht programma en met inschakeling van verschillende instellingen. Er werd door de docenten van het Seminarium te weinig overlegd met andere partijen. De vormingswerker van de Gemeenschap voor Doopsgezind Broederschapswerk (GDB) Sipke Houwing wilde juist de kant op van de praktijk en regionalisering. Houwing was een echte vormingsman van de zeventiger jaren, in voor groepsprocessen en met elkaar aan de slag. Hij had een methode ontwikkeld voor gesprekken in drietallen, in zogenaamde 'triades' en er gebeurden prachtige dingen in zijn programma voor kerkenraadsledenconferenties. Sjouke Voolstra had daar niks mee, hij was een leraar, een theoloog met een missie, hem stond iets anders voor ogen en hij had zelf veel te vertellen. Hij was op leerstof en overdracht gericht en dat was voor velen toen weer een verademing. Hij ging gewoon met elkaar het boekje *Gemeenschap der heiligen* van de baptist Jannes Reiling lezen, en niet te vergeten het eigenwijze Amsterdamse boekje *Belijdenis doen* over de Apostolische geloofsbelijdenis. Tegelijk stemt het toch ook wat treurig dat met de pensionering van Henk Kossen in 1988 het voor de doperse cursus ook even echt uit was met gemeentebeleid en gemeenteopbouw. Op het menu stonden weer gewoon geschiedenis, geloofsleer en bijbelwetenschap.

Voor mijzelf begint de cursus met een sollicitatie die ik ooit schreef voor het Nederlands Bijbel Instituut. Ik werkte parttime in de Doopsgezinde Gemeente Bussum-Naarden en het leek me leuk om er iets bij te gaan doen en het onderwijs trok me. Prof. Voolstra had ik gevraagd of ik hem als referentie mocht opgeven. Met het NBI is het niks geworden, maar een paar maanden later belde hij of ik een keertje voor hem wilde invallen omdat hij eigenlijk teveel had met al zijn taken voor Seminarie en Broederschap. Hij wilde ook graag dat er *Nachwuchs* kwam en hij wist dat niets zo goed is voor een jonge doctorandus als lesgeven. Ik vond het prachtig, en ook spannend natuurlijk, maar vooral prachtig. Ik heb een rondedans gemaakt in de pastorie toen ik mocht blijven en vanaf 1994 gaf ik in de lopende cursus als vakdocent Geloofs- en zedenleer. Ik heb me ijverig ingelezen in de zee van literatuur rond het Apostolicum en me bekwaamd in het dopers-calvinistisch gesprek en de verhouding tussen deze *feindliche Brüder*, de dopersen en gereformeerden.

Pas in 1999 op de drempel van de nieuwe eeuw komt er verandering in dit beproefde concept. Er is enige druk vanuit de ADS en het startende Doopsgezinde Centrum voor Gemeenteopbouw (hierna: DCG). Wat willen we eigenlijk met de cursus? Waar leidt die toe? Cursusleider Jaap Brüsewitz zei altijd wel monter dat de cursus tot niets leidde, maar dat was naast grappig ook licht verontrustend. De spanning tussen persoonlijke verdieping en toerusting ten behoeve van de gemeente met meer praktische vakken werd weer eens voelbaar. De eerste aanslag op het beproefde concept werd echter weerstaan. We gingen gewoon door met wat we deden, alleen wordt de vervolgcursus uitgebreid en eveneens tweejarig. Cees en Jaap en ik belichtten ieder vanuit eigen vakgebied thema's als het Nieuwe Jeruzalem, navolging en discipelschap, leiderschap en dienaarschap in de gemeente. Dit was niet wat het DCG voor ogen stond.

Aangeraaakt door de Eeuwige

Een van de vruchten van het lesgeven op de doperse cursus was voor mij de ontdekking hoe mensen eigenlijk met en van elkaar leren. Intuïtief heb ik mensen vrijwel van het begin betrokken bij de lessen door hen een huiswerkvraag mee naar huis te geven. Het accent heeft eigenlijk altijd op de persoonlijke toe-eigening gelegen. De cursisten moesten stof lezen, artikelen doornemen, en tenslotte onontkoombaar zelf oogsten en echt een eigen persoonlijk antwoord geven op de vraag wat je nu werkelijk voor waardevol hield en wat je werkelijk geloofde.

We hadden en hebben rondom om de geloofsbezinning en verdieping een taalprobleem. De oude taal verstaan we niet meer en een nieuwe hebben we nog niet gevonden. Hoe zeg ik dat nu in mijn eigen woorden, wat bedoel ik als ik God zeg? Het maakte de lessen intensief en er waren soms ook emotionele momenten omdat we met elkaar ontdekten dat al die geloofsvoorstellingen, al die beelden en begrippen niet zozeer een zaak van het hoofd maar ook vooral van het hart zijn. Het raakt aan de diepste laag van ons leven, vertrouwen en liefhebben en daarvoor moet eerst gezwoegd en gedeeld worden en dan is er ook ruimte voor inzicht en structuur en systematiek en voor de ontdekking waar jij je bevindt in het bonte veld van geloven voor het leven.

In deze context is de methode met het spectrum met al haar kleuren geboren en deze heeft vorm gekregen met behulp van een klein werkgroepje met Ina ter Kuile, Frans Misset, beiden oud-cursisten, en collega Marion Bruggen en ik in het boekje *Aangeraaakt door de Eeuwige*. Het was bedoeld als een nieuwe impuls voor het geloofsgesprek in de Broederschap.

Voor de cursus van 2001/03 wordt vanwege die eerdergenoemde druk vanuit het DCG besloten tot differentiatie in het aanbod van de vervolgcursus. In het tweede jaar wil men verder, als daartoe belangstelling bestaat, met een 'theoretische' en een 'praktische' groep en daarin wil men ook andere docenten betrekken en de nieuwe seminariestaf voor de Praktische theologie wil hier vanzelfsprekend graag wat te doen hebben en de namen van Pieter Post en Lies Brussee-van der Zee verschijnen in de studiegids. Zij zijn beiden docenten met hart voor de doopsgezinde traditie en met aandachtsvelden als liturgiek en hymnologie en pastoraat. Tevens zouden de cursisten hun leerproces mogen afsluiten met een *paper*. Van enige begeleiding of toezicht was echter geen sprake. De resultaten waren gering. Alleen Frans Misset mag hier met name genoemd worden met zijn fraaie werkstuk over eschatologie. Misschien was hij de enige die toen het eind der tijden voelde aankomen?

Deze nieuwe en wat halfslachtige opzet kwam niet goed uit de verf. Alles bleef zoals het was. Cees en Jaap en ik gaven monter onze lessen in een drietal clusters. Het onderwijs was wel thematische en multidisciplinair, maar bleef ook binnen de oude grenzen. Zoals ik al zei, de cursus leidde tot niets, maar we zeiden ook zelfbewust 'we handelen in benul'! We wilden vorming en niveau, goede gesprekspartners opleiden voor kerkenraad en gemeente. Mensen die weten van de hoed en de rand en die tenminste iets gedaan hadden aan hun gebrekkige religieuze socialisatie. Hoezo iemand de Broederschap laten besturen met drie jaar zondagschool als bagage, dat kan toch eigenlijk niet! De toenmalige secretaris van de BR, zr. Stenvers-de Boer deed de doperse cursus na haar bestuursperiode. Dat had van ons ook andersom gemoegen en zij was de eerste om dat ook volmondig toe te geven. Dit inzicht zal zij zeker ook aan haar zoon Henk Stenvers hebben overgedragen die de vierjarige cursus met goed gevolg had doorlopen voor hij aan zijn BR-periode begon en later zelfs algemeen secretaris en directeur zou worden van de ADS. Zo zien wij dit nog steeds graag.

EEN NIEUWE LICHTING EN EEN NIEUWE STIJL

In 2003 ging Cees van Duin met pensioen; ik denk dat hij toen 75 was. Na vele jaren trouwe dienst en onvermoeibare inzet voor de smalle weg van Israël en de gemeente. Voor velen van zijn cursisten waren zijn inzichten vernieuwend en verfrissend en zijn huiswerk werd gevreesd: 'voor de volgende keer het boek Jesaja lezen!' Zijn opvolger wordt prof. Cees den Heijer die

halftime op het Seminarium verder gaat als docent Bijbelse theologie na een jarenlang slepende gereformeerde kerkelijke kwestie over de verzoeningsleer. Dit is trouwens ook bij uitstek een dopers thema met vooral oog voor de samenhang tussen verzoening en verandering.⁸ Cees heeft zich ook altijd thuis gevoeld in het klimaat van de cursus. Hij kiest voor een diachronische benadering met aandacht voor Torah en Profeten, maar ook voor apocalyptiek en wijsheid en vervolgens een inleiding in het NT.

Tevens geeft Jaap Brüsewitz aan de cursus te willen verlaten na jaren als vakdocent en als coördinator te zijn opgetreden. Wij zijn hem zeer erkentelijk voor zijn inzet min of meer vanaf het begin. Jaap raakte betrokken bij de cursus na het onverwachte overlijden van ds. Jaap Jacobszoon in september 1983. Deze laatste was naast Henk Kossen een inspirator van de cursus en de architect van de ‘tweedeweg’ leergang van het Seminarium. De nieuwe vakdocent wordt prof. Piet Visser na zijn aanstelling als hoogleraar doopsgezinde geschiedenis en cultuur. Tevens krijgt dan eindelijk de vervolgcursus nieuwe stijl gestalte met de nieuw aangetrokken docenten van het seminarium:

- Liturgiek en hymnologie (Pieter Post)
- Inleiding in de gemeenteopbouw (Gerke van Hiele)
- Onderling pastoraat (Lies Brussee-van der Zee)

- Islam en christendom (Alle Hoekema en Roelf Kuitse)
- Doopsgezinden in de oecumene (Gerke van Hiele)
- Vredestheologie en mediation (Robbert Veen en werkgroep mediation)

Ook werd er een poging tot een afsluitend take-home tentamen gedaan, maar daar kwam opnieuw niks van. De werkgroep Mediation leverde docenten als Marieke Stenvers, Maarten van der Werf en *last but not least* Annelies Klinefelter die later zoveel werk zou verzetten voor de werkgroep Geweldloos samenleven.

HET KROONJAAR 2005-2007

In 2005 draait de cursus op zijn top. Er zijn opnieuw twee basiscursussen met bijna 30 deelnemers. Tevens is er een vervolgcursus en daarnaast ook nog een kroonjaar. We draaiden met vier groepen. Dit was een tegemoetkoming naar de vorige groep die ook graag nog een jaar wilde meegenieten van de nieuwe

docenten, Cees den Heijer en natuurlijk Piet Visser. Voor de cursisten was dit echt een toetje. De vakken waren:

- Bijbelse theologie (Cees den Heijer)
- Doperse geschiedenis (Piet Visser)
- De gemeente vandaag (Jaap van Kampen en Thea Rienksma)

Bijzonder was hier natuurlijk de rijkelijk late inschakeling van de consulenten gemeenteopbouw van het DCG. Alfred van Wijk heeft zich in deze jaren ingezet voor het Vrijzinnig leerhuis waarbij ook tal van (oud)cursisten betrokken raakten. Na het overlijden van Roelf Kuitse wordt Carolien Cornelissen bij de cursus betrokken en geeft zij samen met Alle Hoekema de module Christendom en andere religies. Lies Brussee-van der Zee moet wegens ziekte haar plaats opgeven en in de loop van 2008 wordt Ciska Stark de nieuwe docente Praktische theologie. Haar module wordt in de studiegids opgevoerd als 'verrassingsmodule', maar bekend is al wel dat zij zwijgen zilver vindt en preken goud. Er komen kortom nieuwe kansen voor de lekenpredikers. In de zijlijn loopt dr. Wieteke van der Molen zich al warm om eind 2009 Cees den Heijer op te volgen.

In 2009 leek de aanvoer van nieuwe cursisten even te stokken. Voor het eerst gingen we met slechts een basisgroep van start.

- Bijbelse theologie (Wieteke van der Molen)
- Doperse geloofsleer (Gerke van Hiele)
- Doperse geschiedenis (Piet Visser)

De vervolgcursus:

Eerste jaar:

- Liturgiek/hymnologie (Pieter Post)
- Gemeenteopbouw en spiritualiteit (Gerke van Hiele)
- Vredestheologie en mediation (Gabe Hoekema en Tom Rijken)

Tweede jaar:

- De gemeente vandaag (Machteld Stam)
- Christendom en andere religies (Carolien Cornelissen)
- Lekenpreken in de praktijk (Ciska Stark)

De cursus 2011-2013 is op dit spoor verder gegaan en mede dankzij alle aandacht voor de doopsgezinde traditie rond het jubileum en al haar publiciteit en activiteiten was de nieuwe basiscursus voltekend met twee groepen van 15 deelnemers.

DE BIJDRAGE VAN PIET VISSER

De belangstelling van de cursisten voor de geschiedenis van de doopsgezinden is zeer gestimuleerd door de vele activiteiten en publicaties van Piet Visser. Naast zijn werk aan de Vrije Universiteit, zijn internationale projecten en publicaties, de betrokkenheid bij de DHK en de *Doopsgezinde Bijdragen* heeft hij zich ook ten zeerste vanaf zijn aanstelling ingespannen voor de doperse cursus. We willen vanwege zijn jubileum op basis van een aantal impressies van cursisten even stil staan bij zijn kwaliteiten als docent.

Jong geleerd, oud gedaan. Piet is een echte onderwijzer, hij houdt van zo'n klas vol aandacht, het is een kolfje naar zijn hand. Ik hoor van de cursisten en lees in de evaluatieformulieren dat zij hem een geboren verteller vinden. Boeiend en humoristisch, zeer betrokken en enthousiast.

Ze zijn vanzelfsprekend ook geïmponeerd door zijn enorme parate kennis van de doperse geschiedenis. Deze is voor hen tot leven gekomen door middel van zijn mooie verhalen, herkenbare sketches en accenten en niet te vergeten door de mooie oude boeken die hij zonder blikken of blozen nonchalant op tafel smijt. Ook witte archiefhandschoenen zijn niet aan hem besteed!

Piet Visser met cursisten (2012).

Voorwaar schier profetische handelingen die uitnodigen tot een vrijmoedige omgang met het verleden. Dit is voor de cursisten wel even schrikken, maar Piet heeft nu eenmaal een hekel aan dikdoenerij en vals sentiment. Volgens het interview dat hij Menno afnam in de gelijknamige glossy uit 2011 gaat zijn voorkeur uit naar een wat punkerige, puberale en tegendraadse Menno die meer is dan een knuffelturk of een excuustruus. De dopers zijn voor hem vooral dwarse eigenheimers en eigenwijze nieuwlichters. Zo maakt hij in de klas ook ruimte voor een tegengeluid, voor relativering en kritische zin voor hoe verschillend doopsgezinden dachten door de eeuwen heen. Dat verhaal kan niet vaak genoeg verteld worden.

Kritische zin was er natuurlijk ook bij de cursisten. Soms maakt de hooggeleerde het bont en raakt hij in vervoering en was het veelvuldig gebruik van krachttermen niet van de lucht. Hij vond dat de cursisten daar maar aan moesten wennen, maar hij reageerde toch buitengewoon goed op enig zusterlijk vermaan tot aanpassing van zijn taalgebruik. Soms vond men ook zijn buitenrol als ‘cultuur-mennist’ wat lastig. Men vraagt zich af hoe het nu toch kan dat je er zoveel mee bezig bent en er toch (een beetje) trots op bent dat je zelf niet doopsgezind bent. Dit is voor sommigen licht verontrustend, misschien vooral wel omdat zij hopen dat meer kennis meer inzicht en meer zekerheid biedt? Piet is helaas niet van de zekerheden, maar heeft mede daardoor ook altijd een open oog gehouden voor de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen.

Dan zijn er nog de *one-liners*. Zoals een van de cursisten het samenvatte: ‘In een oceaan van boeken, vist Piet naar kostelijkheden’. Er zijn te veel hilarische en puntige uitspraken om op te noemen, maar het daverend gelach dat met regelmaat en al jaren opstijgt in het belendende lokaal in ’t Leesten heeft zonder twijfel bijgedragen aan de unieke sfeer op de Doperse cursus.

WOORD VAN DANK

Inmiddels is de cursus voor de vijftiende keer met drie groepen van start gegaan en wordt er opnieuw nagedacht over nieuwe sporen en wegen, nieuwe doelgroepen en inventarisatie van mogelijke behoeften en suggesties voor nieuwe programmering in de nabije toekomst. Na dertig jaar doperse cursus zijn we op zoek naar een nieuw concept voor deze doperse leergang.

Ik zou graag deze bijdrage willen besluiten met een woord van dank aan alle cursisten die ieder op eigen wijze hun leerproces serieus hebben genomen

en hier ook echt wat voor over hebben gehad en zichzelf deze ruimte hebben gegund om zich te verdiepen en te bekwamen. Vervolgens zou ik ook het docentencorps door de jaren heen willen bedanken. Zij kwamen ervoor naar Mennorode om hun lessen te geven en zich te laten verrassen door een zeer gemotiveerde groep volwassen cursisten. Zonder deze docenten had het allemaal niet gekund. Een woord van dank past ook aan Seminarium en ADS die altijd de cursus hebben gesteund en gefaciliteerd zoals dat nu zo mooi heet. De inzet van docenten voor deze basale taak van onderwijs aan de basis, aan gemeenteleden heeft nooit ter discussie gestaan. De cursus zelf is daarom altijd heel goedkoop gebleven. Het zijn voornamelijk de verblijfskosten die de cursus prijzig maken, maar gelukkig is er een vrijplaatsenpotje gekomen voor hen voor wie een dergelijk bedrag echt bezwaarlijk is. Trouwens, je kunt nu eenmaal geen echte doperse cursus hebben zonder iets van *Samen Een*: eten, leren, praten, glaasje drinken, nachtje slapen, etc. Dank ook aan de staf van Mennorode die ons al die jaren gastvrij heeft ontvangen. Dank tenslotte aan God wiens Geest hier soms zomaar woei en die mensenharten en hoofden vond, zomaar op zo'n plek als deze waar twintig, dertig of veertig in zijn Naam bijeen zijn. Dat wij samen iets hebben mogen proeven van het geheim van de Geest die wegen wijst naar morgen, stemt tot grote dankbaarheid.

NOTEN

- 1 Met dank aan Marlies van Leeuwen-Visser en Elma Schlecht voor de organisatie en het opsporen van oud-deelnemers.
- 2 Dit artikel is een bewerking van de jubileumlezing die ik hield op de reünie in 2011 op Mennorode.
- 3 Notulen van de vergadering van het College van Curatoren van het Doopsgezind Seminarium der Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 26 oktober 1982 (in: Stadsarchief Amsterdam).
- 4 'Verslag van de ledenbijeenkomst 9 november 1974', in: *Doopsgezinde Bijdragen* I (1975), 123.
- 5 Wolfgang Schäufele, *Missionarisches Bewusstsein und Wirken der Täufer* (Neukirchen-Vluyn, 1966) (*Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche* XXI), 227-230.
- 6 Harold Bender (vert.: C. Brüsewitz), *De doperse visie* (Amsterdam, 1948), een uitgave van de Doopsgezinde Vredesgroep.
- 7 Jan Hendriks, *Een vitale en aantrekkelijke gemeente; model en methode van gemeenteopbouw* (Kampen, 1990).
- 8 Herman Wiersinga, *Verzoening als verandering; een gegeven voor menselijk handelen* (Baarn, 1972). Wiersinga belichtte het kernthema van verzoening vanuit een 'doperse' invalshoek. Dit was het eerste boekje dat professor Sjouke Voolstra zijn studenten liet lezen.

Voorlopige Bibliografie van Professor dr. Piet Visser

Deze voorlopige bibliografie bevat alle door ons gevonden publicaties van Piet Visser tot op heden, zowel de puur wetenschappelijke als de meer populariserende artikelen. De lijst is opgesteld met grote zorg, maar het is zeer wel mogelijk dat er titels ontbreken.¹ Verder is het slechts een overzicht tot 2013 en gaan we er vanuit dat deze bibliografie de komende jaren nog aanzienlijk zal toenemen.

ZELFSTANDIGE PUBLICATIES

Monografieën, bibliografieën & catalogi

- *Het lied dat nooit verstomde; vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes*. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling, voorbereid en ingericht door F. Hoogewoud, S. Voolstra & P. Visser (tekst). (Den Ilp, 1988), 38 p.
- *Broeders in de Geest; de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Scha-baelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988) [diss. Universiteit van Amsterdam] (*Deventer Studiën* 7), 2 dln., 466, 469 p. [het boek is in 1990 bekroond met de Prins Bernhard Fonds Prijs]
- *Van Offer tot Opera; doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw. Tentoonstelling ter herdenking van de 350 jaar geleden tot stand gekomen vereniging van Vlaamse, Friese en Hoogduitse doopsgezinden te Amsterdam*. Catalogus. (Amsterdam, 1989), 57 p.
- *Selectieve bibliografie van publicaties met betrekking tot de geschiedenis van het doperdom in Nederland verschenen tussen 1975 en 1990* (Amsterdam, 1991) [Bibliografisch aanhangsel van: *DB 17* (1991)], 101 p.
- *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt vallen; doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijp* (Wormerveer, 1992) (*Doperse Documentaire Reeks* 1), 95 p.
- [ingeleid en van indexen voorzien], Anthony Janssen van der Goes, *Gelegenheids-gedichten (22-03-1678 t/m 23-04-1699): een kopieverzameling van ca. 185 huwelijks-, lijk- en andere gedichten op gedenkwaardige gebeurtenissen, afkomstig uit de Zeeuwse Bibliotheek*, 3 dln. (Amsterdam, 1993), I: Nrs. 21-95; II: Nrs. 96-169; III: Nrs. 170-233.
- *Godtslasterlijck ende pernicieus; de rol van boekdrukkers en boekverkopers in de ver-*

- spreading van dissidente religieuze en filosofische denkbelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1996), 39 p. [inaugurele rede Universiteit van Amsterdam, d.d. 10 november 1995]; in het Engels verschenen als: "Blasphemous and pernicious": the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century', in: *Quaerendo* 26 (1996) 4, 303-326.
- [met assistentie van A. Plak & M. Sprunger], *Sporen van Menno; het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten*. Ook verschenen in afzonderlijke Engelse en Duitse edities als resp.: *Menno Simons: Places, Portraits and Progeny* en *Spuren von Menno. Das Bild von Menno Simons und den niederländischen Mennisten im Wandel* (Krommenie/Altona (CAN)/Morgantown (VS)/Hamburg (D), 1996), 168 p.
 - [red.], *Scripta manent; drukletters over schoonschrift of een vriendenboekje van collega's aangeboden aan drs. A.R.A. Croiset van Uchelen bij zijn afscheid als hoofdconservator van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam* (Amsterdam, 1997) (met een inleiding op p. 7-8), 110 p.
 - *Het werk van den Boekdrukker is Goud waard; aspecten van het Het Réveil in druk* (Leiden, 1998) [bibliothele uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in de UB Amsterdam], 12 p.
 - [red.], *The Anabaptist, Mennonite and Spiritualist Reformation; the Radical Reformation Microfiche Project*. Catalogus (2e editie: Leiden, 1999), 2214 fiches.
 - [in beperkte oplage, voor interne verspreiding] *Voorlopige Inventarisatie van het Familie-archief De Hoop Scheffer* (Amsterdam, 2003), 60 p.
 - *Keurige ketters; de Nederlandse doopsgezinden in de eeuw van de Verlichting. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Geschiedenis van het Doperdom en aanverwante stromingen aan de faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam op 6 februari 2004* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2004), 27 p.

Met anderen uitgeven werken

- A. Hamilton, S. Voolstra & P. Visser (hoofdred.), *From Martyr to Muppy (Mennonite Urban Professional People); a Historical Introduction to Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994) (met inleiding op p. vii-xii), 243 p.
- C. Augustijn, F.G.M. Broeyer, P. Visser & E.G.E. van der Wall (red.), *Reformatica; teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Zoetermeer, 1996), 346 p.
- A.J. van den Berg, G.J. Johannes, P. Visser & J. Vree (red.), *Aspecten van het Réveil in druk* (Zoetermeer, 1998), 103 p.
- L. Kerssemakers, P. van Pagée & P. Visser (red.), *Memento Mori – Dansen met de*

- Dood; de dodendans in boek en prent* (Amsterdam, 2000) (met voorwoord op p. 7-9), 120 p.
- Chr.L. Heesakkers (vert.) & P. Visser (red. en inl.), *De alleron aangenaamste arbeid uit welke de ziel weinig voedsel trekt; de Praefatio van Mr. Hendrik Constantijn Cras tot zijn Catalogus Bibliothecae Publicae Amstelaedamensis (1796). Uit het Latijn vertaald en van aantekeningen voorzien* (Amsterdam, 2000) (met inleiding op p. 3-13), 40 p.
 - R.H. Bremmer Jr., L.G. Jansma & P. Visser (red.), *Speculum Frisicum; stúdzjes aanbean oan Philippus H. Breuker* (Ljouwert/Leiden, 2001), 450 p.
 - A.G. Hoekema, G.G. Hoekema & P. Visser (eindred. inl. & tekstbez.), *Geen cel ketent deze dromen; een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum, 2001) (*Manuscripta Mennonitica* II), 215 p.
 - W. van Emde Boas & P. Visser (eindred.), *Catalogus van de collectie Van Emde Boas: een boekenverzameling op het gebied van de seksuologie en de daarmee verband houdende psychiatrie en psychoanalyse* (Amsterdam: Universiteitsbibliotheek, 2002), 447 p.
 - Lies Brussee-van der Zee, Annelies Verbeek, Piet Visser & Ruth Winsemius (red.), *Balanceren op de smalle weg; opstellen aangeboden aan Kees van Duin, Alle Hoekema en Sjouke Voolstra bij hun afscheid van het Doopsgezind Seminarium* (Zoetermeer, 2002), 486 p.
 - E.M. Lavooij-Janzen, m.m.v. Adriaan Plak & Piet Visser, *Indexen op de Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam opgemaakt door Dr. J.G. de Hoop Scheffer (Amsterdam 1833-1884)* (Hilversum, 2004), 197 p.
 - Philip Knijff, Sibbe Jan Visser & Piet Visser (eindred.), *Bibliographia Sociniana; a Bibliographical Reference Tool for the Study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism* (Amsterdam/Hilversum, 2004), 313 p.
 - Mechteld Gravendeel, Willem Stuve, Sjouke Voolstra & Piet Visser (eindred.), *Bezweegen Broederschap; het wel en wee van de Dantziger Oude Vlamingen te Haarlem in de eerste helft van de achttiende eeuw opgetekend door Eduard Simonsz Toens in zijn Memoriaal (1735-1749)* (Hilversum, 2005) (*Manuscripta Mennonitica* III), 150 p.
 - Sibrand. P. Martens, Simon Vuyk & Piet Visser (eindred.), *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt; de brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezinde dichter, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852)* (Hilversum, 2005) (*Manuscripta Mennonitica* IV), 205 p.
 - Anna Voolstra, Alle G. Hoekema & Piet Visser (eindred.), *Beeldenstormer uit bewogenheid; verzamelde opstellen van Sjouke Voolstra* (Hilversum, 2005), 351 p.
 - Grietje Pol-Visser & Piet Visser (inl. en eindred.), *Menniste Jistertinzen; samle Fersen fan Renske Visser-Oosterhof (1915-1984)* (Zaandam, 2005), 70 p.

- Bert Sliggers, Jaap Vogel, Paul Beliën, Alle Dirk de Jonge, Eric Ketelaar & Piet Visser (red.), *De idealen van Pieter Teyler; een erfenis uit de Verlichting* (Haarlem, 2006), 287 p.
- Sjoerd Bijker, Mechteld Gravendeel, Bonny Rademaker-Helfferich, Rineke Verheus-Nieuwstraten & Piet Visser (eindred.), *Wezen en weldoen; 375 jaar doopsgezinde wezenzorg in Haarlem* (Hilversum, 2009), 196 p.
- Bert Dop & Piet Visser (eindred.), *Ernstige godsvrucht en gezond verstand; een selectie uit de dagboeken van Foeke Wigles Gorter (1756-1836), leraar van de doopsgezinden in Sappemeer* (Hilversum, 2010) (*Manuscripta Mennonitica* V), 407 p.

Vaste redacteur van tijdschriften en reeksen

- *Doopsgezinde Bijdragen Nieuwe reeks* (hierna DB) (redactielid vanaf 1985; hoofdredacteur vanaf 1987 tot heden).
- *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (sub-reeks van de *Kerkhistorische Bijdragen*), uitgegeven door de Commissie tot Uitgave van de Documenta Anabaptistica Neerlandica (Brill: Leiden; vanaf 1990 tot heden).
- *Doperse Documentaire Reeks*. Serie van lokaal-historische studies, uitgegeven onder auspiciën van het Doopsgezind Documentatiecentrum, Universiteitsbibliotheek Amsterdam (Hilversum: Verloren, oprichter, sedert 1992 tot heden).
- *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800* (redactielid vanaf 1992-1997).
- *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel – tweede reeks*: een serie boekhistorische monografieën onder auspiciën van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging (redactielid vanaf 1996-2003).
- *Manuscripta Mennonitica*: wetenschappelijke tekstedities van handschriftelijke bronnen op het gebied van het Nederlandse doperdom vanaf ca. 1530 tot heden, uitgegeven door de Doopsgezinde Bibliotheek (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) en het Doopsgezind Seminarium (Hilversum: Verloren, oprichter, vanaf 1997 tot heden).

ARTIKELEN

Wetenschappelijke artikelen

- ‘Van Leiden en belijden’, in: DB 8 (1982), 95-99.
- ‘Nader tot Luyken’, in: *Literatuur* 1 (juli-aug 1984) 4, 222-223.
- ‘Enkele notities over de samenstelling van de bibliografie van de gebroeders Schabaelje’, in: *Dokumentaal* 14 (1985), 134-137.
- ‘Hans de Ries, “Verthoon van verscheijden onwaerheden”’ [een geannoteerde

- teksteditie van een handschrift uit ca. 1590], in: *DB 11* (1985), 130-165.
- ‘Jan Philipsz Schabaelje and Pieter van der Borch’s etchings in the first and final state. A contribution to the reconstruction of the printing history of H.J. Barrefelt’s *Imagines et Figurae Bibliorum*’, in: *Quaerendo* 18 (1988), 36-76.
 - ‘Vondeljaar 1987: kelken, klatergoud en klinkende munt’, in: *DB 14* (1988), 183-189.
 - ‘De artes als zinnebeeld: over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap’, in: *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989), 92-102.
 - ‘“Siet den Oogst is Ryp”. Het fonds van de Waterlands-doopsgezinde boekverkooper Claes Jacobsz te De Rijk’, in: E.K. Grootes & J. den Haan (red.), *Geschiedenis, Godsdienst, letterkunde; opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (Roden, 1989), 98-108.
 - ‘Doopsgezinde rederijdersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw, voornamelijk in Hoorn, De Rijk en Rotterdam’, in: *DB 16* (1990), 11-38.
 - ‘Het doperse mirakel van het onverbrande bloempje; terug naar de bron van een onbekend lied over martelaar Leonhard Kayser (overl. 1527)’, in: *DB 17* (1991), 9-30.
 - ‘Abraham van der Meersch, “De laatste vaderlijke lessen” (1721)’. Ingeleid en uitgegeven door S.B.J. Zilverberg & P. Visser, in: *DB 17* (1991), 153-187.
 - ‘Litanie van een liturgisch stiefkind; een korte geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden’, in: J.W. de Bruijn, W. Heyting et al. (reds.), *Psalmzingen in de Nederlanden; vanaf de zestiende eeuw tot heden. Een bundel studies [...] met de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling* (Kampen, 1991), 115-148.
 - ‘Menno Simons printed, read and debated’, in: G.R. Brunk (ed.), *Menno Simons: A Reappraisal; essays in honor of Irvin B. Horst on the 450th Anniversary of the Fundamentboek* (Harrisonburg, 1992), 83-104.
 - ‘Wiegedruk van een Amsterdams begijntje’, in: P.M. Witteman (red.), *Door Vrienden geschenken* (Amsterdam, 1992), p. nr. onbekend.
 - ‘A Tribute to John S. Oyer’, in: *The Mennonite Quarterly Review* 67 (1993), 400-404.
 - ‘2 december 1567: De liedjesventer Cornelis Pietersz. wordt te Harlingen gearresteerd – geuzenliederen’, hoofdstuk 30 van: M.A. Schenkeveld-v.d. Dussen et al. (reds.), *Nederlandse Literatuur – een geschiedenis* (Groningen, 1993), 164-171.
 - ‘Amischen in Nederland; enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sommige veengrond’, in: *DB 19* (1993), 107-129.
 - [met Th.B. Roep], ‘Simon Eikelenberg (1663-1738) en de Rijnsburger Collegianten te Alkmaar’, in: *DB 19* (1993), 131-147.
 - ‘Broeders in de Geest: de doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw – Dissertation Abstract’, in: *The Mennonite Quarterly Review* 67 (1993), 469-480.
 - ‘Aspects of social criticism and cultural assimilation; the Mennonite image in literature and self-criticism of literary Mennonites’, in: A. Hamilton, S. Voolstra & P.

- Visser (hoofddred.), *From Martyr to Muppy (Mennonite Urban Professional People); a Historical Introduction to Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994), 67-82.
- 'Jan Philipsz Schabaelje, a seventeenth-century Dutch Mennonite, and his *Wandering Soul*', in: A. Hamilton, S. Voolstra & P. Visser (hoofddred.), *From Martyr to Muppy (Mennonite Urban Professional People); a Historical Introduction to Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994), 99-109.
 - 'Frisia non cantat? Boekverkopers, bloemlezers en poetsenbakkers op de Helicon van 't Heitelân', in: H. Duits et al. (red.), *Klinkend boeket; studies over renaissance-sonnetten voor Marijke Spies* (Hilversum, 1994), 166-172.
 - 'Zeldzame mennonitica: een liedboek uit 1630, een herdruk van Matthias Weyer en het werk van de onbekende Popken Wierst', in: *DB 20* (1994), 241-247.
 - 'Hendrik Rintjes (1630-1698): in meniste printer, útjouwer en dichter yn Fryslân', in: *Philologia Frisica anno 1993; Lêzingen fan it trettjinde Frysk filologekongres 20, 21 en 22 oktober 1993* (Leeuwarden, 1994), 223-253.
 - 'The Life and Writings of Jan Philipsz Schabaelje; a Seventeenth Century Dutch Mennonite', in: *Pennsylvania Mennonite Heritage* 18 (July 1995) 3, 2-8.
 - "'Indefessus Favente Deo". Frederik Muller als onvermoeid begunstiger der doopsgezinde God geschetst', in: M. Keyser et al. (red.), *Frederik Muller (1817-1881); leven en werken* (Zutphen, 1996), 11-25 & 287-93; ook verschenen in: *DB 23* (1997), 91-118.
 - 'Het tweede lustrum van het lot van lutherse Leendert, of een sterk verhaal over de drie doden van één doperse Duitser bezongen door een Fries', in: N. Maas (red.), *Waardevol oud papier; feestbundel bij het tienjarig bestaan van Bubb Kuyper Veilingen, Boeken en Grafiek* (Haarlem, 1996), 308-318.
 - "'In de Zaadzaaijer": de uitgeverij van de Leeuwarder drukker, boekverkoper en doopsgezinde leraar Hendrik Rintjes (1630-1698)', in: *De Boekenwereld* 12 (1996), 251-272.
 - 'Elke Mennoniet zijn eigen lied, of voor het zingen de kerk uit? Een korte inleiding tot de doperse liedtraditie', in: A. Hoekema & S. Hof (red.), *Illustere Dissenters; aspecten van de positie der Nederlandse Lutheranen en Doopsgezinden* (Zoetermeer/Woerden, 1996), 113-141.
 - 'De *Opera Omnia Theologica*, of de "affecten en voornemens" van Menno's tekstbezorgers', in: *DB 22* (1996), 119-142.
 - 'Some Unnoticed Hooks and Eyes: The Swiss Anabaptists In the Netherlands', in: L. Hege & Ch. Wiebe (reds.), *Les Amish; origine et particularismes 1693-1993/The Amish; Origin and Characteristics* (Ingersheim, 1996), 95-116.
 - 'Soetjen Gerrits of Rotterdam and Vrou Gerrits of Medemblik', in: C.A. Snyder & L.A. Huebert Hecht (reds.), *Profiles of Anabaptist Women; sixteenth-Century Reforming Pioneers* (Waterloo Can., 1996), 384-405.

- ‘Plemp en Fontein: boekje open over Amsterdamse bruggen en bibliotheken’, in: P. Visser (red.), *Scripta manent; drukletters over schoonschrift of een vriendenboekje van collega’s aangeboden aan drs. A.R.A. Croiset van Uchelen bij zijn afscheid als hoofdconservator van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam* (Amsterdam, 1997), 45-52.
- ‘Woord vooraf’, in: A.C. Schuytvtot (red.), *Het enige exemplaar; een keuze van 100 unica uit de periode 1541-1600 bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam, 1998) [tentoonstellingscatalogus bij het verschijnen van de *Typographia Batava 1541-1600* van Paul Valkema Blouw, 4 september t/m 8 oktober 1998], 60 p.
- ‘De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld’, in: *DB* 25 (1999), 167-195.
- “‘Wherever Christ is Among Us We Will Gather’; mennonite Worship Places in the Netherlands’, in: *The Mennonite Quarterly Review* 73 (1999), 215-234.
- “‘Niet al die roepen, Heere, Heere, en comen in Gods rijkce soet’: de marginale, maar markante menniste bijdrage tot het genre van de Nederlandse gebedsliteratuur in de zeventiende eeuw’, in: *DB* 26 (2000), 21-52.
- “‘A Lasco wedder uns’: a Lasco und die Täufer und Nonkonformisten’, in: Chr. Strohm (Hrsg.), *Johannes a Lasco (1499-1560); polnischer Baron, Humanist und europäischer Reformator. Beiträge zum internationalen Symposium vom. 14.-17. Oktober 1999 in der Johannes a Lasco Bibliothek Emden* (Tübingen, 2000) (*Spätmittelalter und Reformation*, Neue Reihe 14), 297-313.
- ‘Spanningen in de “lat-relatie” tussen Hero Nauta en Balthasar Bekker, of een uitgeversdroom door pakij’s verpulverd’, in: R.H. Bremmer Jr., L.G. Jansma & P. Visser (red.), *Speculum Frisicum; Stúdzjes oanbean oan Philippus H. Breuker* (Ljouwert/Leiden, 2001), 173-203.
- ‘In memoriam Samme Zijlstra (1953-2001)’, in: *DB* 27 (2001), 9-13.
- ‘Een achttiende-eeuws afschrift van een verordening uit 1659 voor uiterlijk, kleding en huisinrichting bij de Groninger Oude Vlamingen’, in: *DB* 27 (2001), 229-238.
- ‘Seventeenth-Century Dutch Mennonite Prayer Books’, in: F. van Ingen & C. Nikus Moore (Hrsg.), *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit; funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden* (Wiesbaden, 2001) (*Wolfenbütteler Forschungen; herausgegeben von der Herzog August Bibliothek*, Band 92), 147-165; ook in: *Preservings – Being the Journal of the D.F. Plett Historical Research Foundation Inc.* 12 (2006), 21-28.
- “‘Redelyke regtzinnigheid’: prolegomena van een onderzoek naar de betekenis van de doopsgezinde leraar, uitgever en vertaler Marten Schagen (1700-1770) voor de Nederlandse Verlichting’, in: Lies Brussee-van der Zee, Annelies Verbeek, Piet Visser & Ruth Winsemius (red.), *Balanceren op de smalle weg; opstellen aangeboden aan Kees van Duin, Alle Hoekema en Sjouke Voolstra bij hun afscheid van het Doopsgezind Seminarium* (Zoetermeer, 2002), 216-284.

- 'Schabaliana: een bibliografische na-oogst van het werk van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje', in: *DB 28* (2002), 173-210.
- "'Ick vreesse uwer sielen seer': Johannes a Lasco kruist in 1544 vreedzaam de de- gens met Menno Simons en een vertegenwoordiger van David Joris', in: *DB 29* (2003), 43-64.
- 'Het bedrieglijk onbewogen bestaan van brieven: een editorische vergelijking tus- sen de geschreven en de gedrukte martelaarsteksten van Jeronimus en Lysken Se- gers', in: *DB 29* (2003), 64-87.
- 'Zes onbekende martelaarsbrieven van Jeronimus Segers († 1551): ingeleid en uit- gegeven', in: *DB 29* (2003), 195-249.
- 'Rieuwertsz, Jan [Sr.] (c. 1617-87)', 'Schagen, Marten (1700-70)', 'Tirion, Isaak (1705-65)', in: Wiep van Bunge et al. (eds.), *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* (Bristol, 2003), 2 vols., 841-845, 885-890 en 987-990.
- 'Inleiding 2.3.1', 'Typen lezerspubliek 2.4.3.' en 'Leesgedrag/gebruikerssporen 2.4.4.' [inleidende paragrafen] in: M. van Delft & C. de Wolf (red.), *Bibliopolis; geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* (Zwolle/Den Haag, 2003), resp. 85-86, 98-99 en 100-102.
- 'Geschiedenis van het doperse voorgangerschap', in: N. Haspels, *Een Gideonsben- de; Doopsgezinde Gemeenten en hun visie op voorgangers* (Amsterdam, 2003), 49-73.
- 'Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer (1819-1893), toonbeeld van stille doperse di- plomatie en dadendrang', in: E.M. Lavooij-Janzen, m.m.v. Adriaan Plak & Piet Visser, *Indexen op de Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam opgemaakt door Dr. J.G. de Hoop Scheffer (Amsterdam 1833-1884)* (Hilversum, 2004), 9-27.
- 'In memoriam prof. dr. Sjouke Voolstra (1942-2004)', in: *DB 30* (2004), 13-36; 'In Memoriam Sjouke Voolstra, 1942-2004', in het Engels in: *The Mennonite Quarterly Review* 89 (April 2005) 2, 147-149; in het Duits als 'Nachruf auf Sjouke Voolstra (1942-2004)', in: *Mennonitische Geschichtsblätter* 62 (2005), 187-190.
- 'De haat-liefde relatie tussen doperdom en socinianisme in de doperse historiogra- fie', in: *DB 30* (2004), 249-264.
- 'Op zoek naar collegiantische liederen met sociniaanse trekken in Stapels *Lusthof der Zielen* (1681)', in: *DB 30* (2004), 265-291.
- 'Isaak Tirion (1705-1765), Amsterdams uitgever en promotor van de Nederlandse Verlichting – een verkenning', in: Jos Biemans, Lisa Kuitert & Piet Verkruijsse (reds.), *Boek & letter; boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het af- scheid van prof. dr. Frans Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 2004), 467-493.
- 'De herdenking van 200 jaar mennonieten in het Molotschnagebied', in: *Doopsge- zind Jaarboekje* 2005, 29-39.

- ‘Algemene Doopsgezinde Sociëteit’, ‘Amish’, ‘Anabaptisme’, ‘Apocalyptiek’, ‘Collegianten’, ‘Doopsgezinden’, ‘Familie der Liefde’, ‘Geestdrijvers’, ‘Hoffman, Melchior’, ‘Mennonieten’, ‘Radicale Reformatie’, ‘Rijnsburgers’, ‘Schabaelje, Jan Philipsz’, ‘Simons, Menno’, ‘Wederdopers’, in: G. Harinck et al. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen, 2005), dl. I: 41, 51-52, 54, 83-84, 353-354, 451-454, 558, 611; dl. II: 801-802, 1182; dl. III: 1499-1500, 1543-1544, 1595, 1638, 1859-1860.
- ‘Socinianizing Mennonites – Rumor or reality; the influence of Socinianism on Dutch Mennonitism in the seventeenth century, or: the love-hate relationship of Socinianism and Mennonitism in historiography’, in: Lech Szcucki (red.), *Faustus Socinus and his heritage* (Kraków, 2006), 361-372.
- ‘Schabaelje (ook: Scabaelje, Schaballie), Jan Philipsz.’, in: J.W. Buisman & G. Brinkman (reds.), *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme VI* (Kampen, 2006), 271-274.
- ‘Teyler en liefdadigheid; onbeperkte verdraagzaamheid en zedelijk gemak’, in: Bert Sliggers et al. (red.), *De idealen van Pieter Teyler; een erfenis uit de Verlichting* (Haarlem, 2006), 127-146.
- ‘Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700’, Hoofdstuk VIII van John D. Roth & James M. Stayer (eds.), *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700* (Leiden/Boston, 2006) (*Brill’s Companions to the Christian Tradition VI*), 299-346.
- ‘Ter introductie’, in: *DB 32* (2006), 7-11.
- ‘De Zon boven Waterland: nieuw licht op een veronachtzaamde nasleep van de ‘Lammerenkrijgh’ dankzij de teksteditie van een nieuwe bron: *Conferentie gehouden met de vereenigde gemeentens tot Amsterdam als oock met de Vlaemse gemeente aldaer haer vergadering houdende inde Zon op de Zingel. Anno 1673 op den 6, 7, 8 Martius*’, in: *DB 32* (2006), 255-291.
- ‘“Hoe dikker, hoe dunner?” Een eeuw doperse reflectie dankzij 100 jaargangen van het *Doopsgezind* (1902-2006)’, in: *Doopsgezind Jaarboekje 2007*, 9-32.
- ‘Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1793) en zijn tijdschrift de *Philosooph*’, in: *DB 33* (2007), 121-157.
- ‘Under The Sign of Thau: the Bible and the Dutch Radical Reformation’, in: M. Lamberigts & A.A. den Hollander (eds.), *Lay Bibles in Europe 1450-1800* (Leuven University Press/Uitgeverij Peeters, 2007), 97-116.
- ‘Die Krefelder Mennoniten im Rahmen der niederländischen Mennonitengeschichte’, in: *Mennonitische Geschichtsblätter 63* (2008) (*400 Jahre Mennoniten in Krefeld*), 9-33.
- ‘Pieter Jansz Twisck (1565-1636) en zijn *Vader Ons*: pleidooi voor nieuw onderzoek naar een van de productiefste menniste oudsten, ter inleiding van de teksteditie van een herontdekt maar onvoltooid gebleven handschrift’, in: *DB 34* (2008), 209-266.
- ‘“Die schoone Stadt Godts”: the Metaphor of the heavenly City in Dutch Men-

- nonite Edifying Literature of the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries', in: Marion Kobelt-Groch & Cornelia Niekus Moore (Hrsg.), *Tod und Jenseits in der Schriftkultur der Frühen Neuzeit* (Wiesbaden, 2008) (*Wolfenbütteler Forschungen* 119), 137-168.
- 'Skande oer ús skaai: Menno's fundamenten in Witmarsum', in: *DB* 34 (2008), 165-172.
 - 'Stad van verdraagzaamheid? Amsterdam als vrijhaven voor andersdenkenden', in: Cis van Heertum (red.), *Libertas philosophandi; Spinoza als gids voor een vrije wereld* (Amsterdam, 2008), 18-39.
 - 'In memoriam Carl Friedrich Brüsewitz, 6 maart 1919-2 oktober 2008', in: *Doopsgezind Jaarboekje* 2009, 19-23; in uitgebreidere vorm in: *DB* 34 (2008), 197-202.
 - 'De *Lusthof des Gemoets* van Jan Philipsz Schabaelje: het populairste Nederlandse boek uit de Gouden Eeuw', in: Jan Bos & Erik Gelijs (red.), *Boekenwijsheid; drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken. Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue Netherlands* (Zutphen, 2009), 104-113 & 278-281.
 - 'Preface' van: Carel Roessingh & Tanja Plasil, *Between Horse & Buggy and Four-Wheel Drive; Change and Diversity among Mennonite Settlements in Belize, Central America* (Amsterdam, 2009), 7-9.
 - 'Enlightened Dutch Mennonitism; the Case of Cornelius van Engelen', in: Anselm Schubert, Astrid von Schlachta & Michael Driedger (Hrsg.), *Grenzen des Täufertums / Boundaries of Anabaptism; neue Forschungen. Beiträge der Konferenz in Göttingen vom 23.-27.08.2006* (Gütersloh, 2009) (*Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* 209), 369-391.
 - [met Jelle Bosma], 'Inleiding: over ketters en kerkvolk, notabelen en nieuwe rijken, socialisten en liberalen, vrijzinnigen en orthodoxen, heterodoxen en homoseksuelen, lesbo's en ander ongeregeld', in: *Gedoopt! DB* 35/36 (2010), 9-21.
 - 'Biografische artikelen: Matthijs Siegenbeek (1774-1854), Frederik Muller (1817-1881), Anthony Winkler Prins (1817-1908), Jakob Gijsbert de Hoop Scheffer (1819-1893), Christiaan Sepp (1820-1990), Klaas Ris (1821-1902), Hendrik Willem Mesdag (1831-1915) & Sientje Mesdag-van Houten (1834-1909)', in: *Gedoopt! DB* 35/36 (2010), resp. 145-147, 164-165, 166-167, 168-169, 174-175, 176-178, 182-184.
 - [met Wiebe Bergsma], 'De sociniaanse problemen van de collegiantische boekverkoop Simon Pietersz Boncq', in: *Gedoopt! DB* 35/36 (2010), 243-266.
 - [met Anna Voolstra], 'Macht van een minderheid: de geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland 1530-2000', in: C. Stark & E.J. Tillema (reds.), *Kracht van een minderheid; doopsgezinden in Nederland* (Zoetermeer, 2011), 19-47.
 - [met Jelle Bosma], 'Redactioneel', in: *DB* 37 (2011), 7-16
 - 'Nachruf. Irvin B. Horst (1915-2011)', in: Chr. Wiebe et al. (Hrsg.), *Mennonitische Geschichtsblätter* 68 (2011), 236-243. Verscheen als 'In memoriam professor dr. Irvin B. Horst' ook in: *DB* 37 (2011), 297-304.

- ‘Eenvoudige deftigheid: het ideaal en imago van beschaving bij de doopsgezinden in de eerste helft van de negentiende eeuw’, in: *DB 38* (2012), 61-88.
- ‘Kritisch commentaar van een collegiantische kwelgeest: twee manuscripten en een pamflet van Jan Knol uit de jaren 1655-1659, ingeleid en van aantekeningen voorzien’, in: *DB 38* (2012), 285-350.
- ‘In memoriam dr. Simon Verheus’, in: *DB 38* (2012), 351-360.
- [met Jelle Bosma], ‘Redactioneel: doopsgezinde identiteiten’, in: *DB 38* (2012), 7-16.
- ‘Van baksteenbruin naar veelkleurigheid; de metamorfose van de *Doopsgezinde Bijdragen* gedurende 40 jaar DHK’, in: *DB 39* (2013), 27-49.
- “‘Ick wou wel dat ick u tongh hadde”: een gedenkwaardig gereformeerd-mennist godsdienstgesprek over de doop tussen Tieleman Jansz van Braght en Gerardus Aemilius te Oud Beijerland (1663)’, in: *DB 39* (2013), 275-352.
- [met Jelle Bosma], ‘Redactioneel’, in: *DB 39* (2013), 9-12.

Populariserende artikelen

- ‘Het drama van Munster – I & II’, in: *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (hierna *ADW*) 37 (4 & 11 september 1982), 3, resp. 4-5.
- ‘In de huid van Vondel; een Waterlandse doper opnieuw ontdekt’, in: *ADW* 42 (7 november 1987), 7.
- ‘Initiatief Waterlandse Doopsgezinden Succes; “Gheestelijke liedekens” als wapen tegen zinnenprikkelende volksdeuntjes’, in: *Nieuwe Noordhollandse Courant* (10 februari 1989) (kerkpagina ‘Over en Weer’), 26.
- ‘Een denkbeeldig gesprek; de identiteit verdedigd: Het Rijper Lietboecxken (1624)’, in: *ADW* 44 (18 maart 1989), 3 & 7.
- ‘Het *Bloedig Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde* van Tieleman Jansz van Braght – een boek van alle tijden’, in: *ADW* 45 (20 januari 1990), 1-2.
- ‘Mocht Menno dit nog meemaken; geschreven kiekjes over Amerikaans geloofsleven’, in: *ADW* 45 (19 mei 1990), 1-2.
- ‘De kerkelijke collectie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam’, in: *Godsdienst en Maatschappij* 5 (1991), 113-117.
- ‘Op zoek naar het Nederlandse doopsgezinde verleden in Polen – I & II, in: *ADW* 46 (7 & 21 september 1991), 3.
- “‘Mennonietenkamer” trekt belangstelling van Moskou tot Molkwerum’, in: *ADW* 47 (2 mei 1992), 3.
- ‘Bezint eer ge bezingt; herdenking van het eerste eeuwfeest van een historische vergissing: 1892-1992’, in: *ADW* 47 (9 mei 1992), 3.
- ‘Doopsgezinden in de Nederlanden: van martelaar tot muppy’, in: *ADW* 47 (30 mei 1992), 1-2.
- ‘The “narrow paths” of wide and wealthy canals to Mennonite heavens: a short

- guide to Mennonite prosperity in 17th- and 18th- century Amsterdam', in: Dopers Documentatie Centrum, (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, 1992).
- 'Een verlichte dis vol achttiende-eeuwse doopsgezinden', in: *ADW* 48 (24 april 1993), 4.
 - 'De geschiedenis van de psalm bij de doopsgezinden' [in negen afleveringen], in: *Orgelkrant; uitgegeven door de doopsgezinde Werkgroep voor Kerkmuziek van het G.D.B.* 2-4 (1994-1996), 3-4, etc.
 - "'Elcx Consciency soet, In des Heeren behoet": het zestiende-eeuwse doperdom in de Zuidelijke Nederlanden', in: *ADW* 49 (16 april 1994), 4-5.
 - 'Leert geschiedenis een les? Het beeld van de ideale mennist getoetst aan de Leeuwarder vermaner en boekverkoper Hendrik Rintjes (1630-1698)', in: *ADW* 49 (28 mei 1994), 4-5.
 - "'The Anabaptist Vision" ging vrijzinnig doperdom in Nederland vrijwel voorbij', in: *ADW* 49 (12 november 1994), 4.
 - 'Hoe geleerder, hoe verkeerder: Menno Simons, een leider in ballingschap', in: *Rondom het Woord* 38 (1996) 3, 60-65.
 - 'Menno "Die Cruipel"', in: *De Bazuin* 79 (24 januari 1996) 2, 32-34.
 - 'Doopsgezinden en de boekdrukkunst; wie schrijft, die blijft', in: *ADW* 51 (20 januari 1996), 5.
 - 'Frederik Muller (1817-1881): een cultuurdrager van formaat uit het liberaal doopsgezinde milieu', in: *ADW* 51 (27 april 1996), 4.
 - 'Feestrede uitreiking Menno Hertzbergerprijs 1996 aan Bob de Graaf, deel 2', in: *De boekenwereld* 13 (1997) 5, 260-268.
 - 'De vurige Jacob Aertsz Colom, Amsterdams uitgever en boekverkoper uit de Gouden Eeuw', in: *ADW* 52 (26 april 1997), 4.
 - 'Elke mennoniet zijn eigen lied... of voor het zingen de kerk uit? Een korte inleiding tot de doperse liedtraditie', in: *Summa* [Fac. Godgeleerdheid UvA] 28 (1997), 4-8.
 - "'Elke wijs' heeft zijn prijs"; een simpele historische overweging over de betrekkelijkheid van menniste eenvoud', in: *ADW* 53 (2 januari 1999), 4.
 - 'De Doopsgezinde bibliotheek: "onderzoekt alles wat achter u ligt, behoudt het goede voor nu en straks"', in: *ADW* 54 (8 mei 1999), 4 & 6.
 - 'Onontgonnen verleden: de tocht van Hendrik Berentsz naar Polen in 1719', in: *Nieuwsbrief* [van de] *Stichting tot Behoud en Ontwikkeling van Nederlands-doopsgezinde Betrekkingen in Polen* 6 (2000), 9-11.
 - 'Doopsgezinden en hun identiteit', in: *Fryslân; kwartaalblad van het Fries Genootschap; nieuwsblad voor Geschiedenis en Cultuur* 6 (december 2000), 3-6.
 - 'Jan Zoet vist in troebel dopers water; wat oud Singels zoetzuur bij een feestvierende VDGA', in: *ADW* 56 (30 juni 2001), 4-5.
 - 'Doopsgezinden en Oranje', in: *ADW* 57 (2 februari 2002), 1 & 4.
 - 'De prijs van Pasen: Mel Gibson of Joost van den Vondel', in: *ADW* 10-05 (2004), 5.

- ‘De ene zijn dood... Russische nood en Nederlands brood’, in: *ADW* 29-05 (2004), 5.
- ‘Vrij van vervelend verleden? Een reformatorische verzoendag in Zürich’, in: *ADW* 28-08 (2004), 1 en 5.
- ‘In Memoriam Sjouke Voolstra, 1942-2004’, in: *ADW* 06-11 (2004), 3.
- ‘“Sy bewysen Barmhertigheydt ende liefde”: diaconale zorg bij de doopsgezinden’, in: *ADW* 11-12 (2004), 1 en 5.
- ‘Sjouke Voolstra: een belijdend historicus’, in: *ADW* 22-01 (2005), 5-6.
- ‘De “open mind” van de Waterlanders’, in: *ADW* 26-03 (2005), 4.
- ‘Op audiëntie in het doperse Vaticaan: een prachtig boek over Samuel Muller’, in: *ADW* 02-04 (2005), 5.
- ‘De vraag van Damwâld 60 jaar na dato: doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog’, in: *ADW* 30-04 (2005), 1 & 5.
- ‘Voolstra fragenderwijs; herdenkingssymposium over een beeldenstormer uit bewogenheid’, in: *ADW* 22-10 (2005), 4.
- ‘In een zucht en een scheet de stilte voorbij’, in: Ruth Winsemius (red.), *De luis of de pels? Visies op doperse eigenheid* (Amsterdam, 2006), 59-62.
- ‘Rembrandt en Uylenburghs doopsgezinde netwerk’, in: *Doopsgezind nl* 1 (2006) 4, 1.
- ‘Als stille billen gillen. Een kettters schietgebed’, in: *Doopsgezind nl* 1 (2006) 12, 5.
- ‘Quakergeduld beloond’, in: *De Vriendenkring; Maandblad van het Religieus Genootschap der Vrienden (Quakers)* 77 (2006) 5, 35-41.
- ‘In gesprek met Jan Nieuwenhuyzen (1724-1806): een verslag van misverstanden’, in: *Doopsgezind nl* 1 (2006) 16, 3.
- ‘Rembrandt; portrait of the artist as a young Mennonite?’, in: *Canadian Mennonite* 10 (2006) 24, 32-33.
- ‘Catrina Hooghsact is even terug in Amsterdam: een kroon op het Rembrandtjaar 2006’, in: *Doopsgezind nl* 2 (2007) 4, 1.
- ‘De zin en onzin van de VolZin relicanon’, in: *Doopsgezind nl* 2 (2007) 13, 1.
- ‘Cherchez la femme; het Zaanse beschavingsoffensief rond 1840’, in: *Zaans Erfgoed* 27 (2008), 14-17.
- ‘Nieuwe vragen voor geschiedschrijvers: wat maakte een Zaankanter tot Zaankanter, en waarom?’, in: *Zaans Erfgoed* 25 (2008), 4-7.
- ‘Menno Simons en de mennisten – een bewogen geschiedenis’, in: Diederik Mönch, *Menno Simonsroutes; wandel-, fiets en autotochten in een rijk cultureel erfgoed* (Amsterdam, 2008), 5-10. Ook verschenen in Engelse en Duitse vertaling, als resp.: ‘Menno and the Mennonites – a troubled history’ en ‘Menno Simons und die Täufer – eine bewegte Geschichte’.
- ‘Dooop of dope?’ introductie en verwelkoming bij de uitvaarthappening voor Robert Jasper Grootveld, in: *idA. In dit Amsterdam; maandblad van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam* 48 (april 2009) 4, 3.

- ‘“Nutteloos gekunstel” Darwin onder de doops(?)gezinden’, in: *Doopsgezind* nl 4 (2009) 07, 1.
- ‘Snypsnaren fan tinzen oan pake Pieter en beppe Hiltse’, in: P.A. Oosterhof, *Ferhalen fan en út de famylje Oosterhof* (Franeker [uitgave in eigen beheer], 2008), 1-19.
- ‘Christus van Ikea: Doperdom als Dutch design’, in: *Menno; Nederlands enige radicale hervormer. Eenmalig magazine* (2011), 16-18.
- ‘Mensenhandel in dopers perspectief’, in: *Doopsgezind* nl 8 (2013) 03, 24.

Boekbesprekingen

- Martin Hartkamp, *Christel is dood; verhalen en toneel* (Amsterdam: Bert Bakker, 1981), in: *DB* 9 (1983), 147-148.
- F.J. Hoogewoud, M. Keyser & S. Voolstra (red.), *Theologie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam; bijdragen over de collecties en verwante verzamelingen alsmede Doopsgezinde Adversaria verschenen bij het afscheid van Dr. Simon L. Verheus als conservator van de kerkelijke collecties* (Amsterdam: Universiteitsbibliotheek, 1985), in: *DB* 11 (1985), 204-207.
- Clasina Manusov, *Pelgrims en Profeten; Bunyan's 'The Pilgrim Progress' in de mystieke denkwereld van Jacob Böhme* (Utrecht: HES-uitgevers, 1985), in: *DB* 12-13 (1986-1987), 289-291.
- C.A. Höweler & F.H. Matter, *Fontes Hymnodiae Neerlandicae Impressi 1539-1700; de melodiceën van het Nederlandstalig Geestelijk lied 1539-1700. Een bibliografie van de gedrukte bronnen* (Nieuwkoop: B. de Graaf, 1985) (*Bibliotheca Bibliographica Neerlandica* XVIII), in: *DB* 12-13 (1986-1987), 291-293.
- J. de Gier, *Van de Souterliedekens tot Marnix; stromingen en genres binnen de letterkunde der hervorming in de zestiende eeuw* (Kampen: J.H. Kok, 1987), in: *DB* 15 (1989), 161-163.
- Martin Tielke, *Dar Rätsel des Emders Buchdrucks (1554-1602)* (Aurich, 1986), in: *DB* 15 (1989), 163-164.
- J.W. van Sante (red.), *Het dagverhaal van Aafje Gijsen 1773-1775* (Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1986) & W. Jonker, *Driehonderd jaar Doopsgezinden in 'Het Nieuwe Huys'; 1687-1987* (Zaandam: Dg. Gemeente, 1986), in: *DB* 15 (1989), 165-167.
- E. Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort; een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse Schriftuurlijke lyriek* (Hilversum: Verloren, 1993), in: *DB* 19 (1993), 220-224.
- Peter Thissen, *Werk, Netwerk en Letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw; sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geleerden in de Republiek* (Amsterdam/Maarssen: APA-Holland University Press, 1994) & M. Roscam Abbing m.m.v. Peter Thissen, *De schilder en schrijver Samuel van Hoogstraten 1627-1678; Eigentijdse bronnen & oeuvre van gesigeneerde schilde-*

- rijen* (Leiden: Primavera Pers, 1993), in: *DB* 20 (1994), 262-266.
- Henning P. Jürgens (Hrsg.), *Johannes a Lasco in Ostfriesland; der Werdegang eines europäischen Reformators* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2002), in: *DB* 29 (2003), 273-277.
 - Brad S. Gregory, *The forgotten writings of the Mennonite martyrs* (Leiden/Boston: Brill, 2002), in: *DB* 29 (2003), 279-282.
 - Alastair Hamilton, *The Family of Love I: Hendrik Niclaes. (Bibliotheca Dissidentium; répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles – Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXCI)*, (Baden-Baden/Bouxwiller: Éditions Valentin Koerner, 2003), in: *DB* 29 (2003), 282-287.
 - C. Arnold Snyder (ed.), *Commoners and community; essays in honor of Werner O. Pakkull* (Kitchener, Ont.: Pandora Press, 2002), in: *DB* 29 (2003), 289-290 & 292-293.
 - Carter Lindberg (ed.), *The Reformation theologians; an introduction to theology in the Early Modern period* (Oxford/Malden: Blackwell Publishers, 2002), in: *DB* 29 (2003), 294-295.
 - Miriam Toews (vert. K. van Santen & M. Vosmaer), *Galgenliefde* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2005), in: *ADW* 21-05 (2005), 4.
 - Hanspeter Jecker & Alle G. Hoekema (eds.), *Testing Faith and Tradition: Europe* (Intercourse, PA: Good Books/Kitchener, Ont.: Pandora Press, 2006): *Global Mennonite History* II), in: *Doopsgezind nl* 1 (2006) 24, 4; uitgebreider in: *DB* 32 (2006), 320-322.
 - Geoffrey Dipple, *Just as in the Time of the Apostles; use of History in the Radical Reformation* (Kitchener Ont.: Pandora Press, 2006), in: *DB* 32 (2006), 293-296.
 - Helmut Isaak, *Menno Simons and the New Jerusalem* (Kitchener Ont.: Pandora Press, 2006), in: *DB* 32 (2006), 296-301.
 - Friso Lammertse & Jaap van der Veen, *Uylenburgh & Zoon; kunst en commercie van Rembrandt tot De Lairese 1625-1675* (Zwolle/Amsterdam: Waanders & Rembrandthuis, 2006), in: *DB* 32 (2006), 304-307.
 - Henry Schapansky, *The Mennonite Migrations (and the Old Colony, Russia)* (Rosenort, Man., 2006), in: *DB* 32 (2006), 314-316.
 - Annelies Verbeek, *'Menniste Paus'; Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (Hilversum: Verloren, 2005), in: *DB* 32 (2006), 316-320.
 - James Lowry, *Documents of Brotherly Love; Dutch Mennonite Aid to Swiss Anabaptists Volume I, 1635-1709. Introduced, transcribed, translated, and annotated. Edited by David J. Rempel Smucker & John L. Ruth* (Millersburg, OH: Ohio Amish Library, 2007) (*Dutch Mennonite-Swiss Anabaptist Document Series* 2), 736 p. [tezamen met:] Jeremy Dupertuis Bangs, *Letters on Toleration. Dutch Aid to Persecuted Swiss and Palatine Mennonites 1615-1699. Transcribed, translated and introduced* (Rockport, ME: Picton Press, 2004), 489 p. (+ CD-rom), in: *DB* 34 (2008), 278-284.
 - Peter J. Klassen, *Mennonites in early modern Poland & Prussia* (Baltimore, 2009), 260 p., in: *DB* 37 (2011), 320-324.
 - Willem de Bakker, Michael Driedger & James Stayer, *Bernhard Rothmann and the*

- Reformation in Münster* (Kitchener, Ont., 2009), 325 p., in: *DB 38* (2012), 364-367.
- Alle G. Hoekema & Hanspeter Jecker (eds.), *Geloof en traditie beproefd; geschiedenis van dopers Europa ca. 1800-2000* (Witmarsum/Kitchener, Ont., 2012), 344 p., in: *DB 38* (2012), 367-369.
 - Bert Koene, *De Caeskopers; een Zaanse koopmansfamilie in de Gouden Eeuw* (Hilversum, 2011), 212 p., in: *DB 38* (2012), 369-372.
 - Alle G. Hoekema & Elisabeth I.T. Brussee-Van der Zee, 'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland, 1939-1945 (Hilversum, 2011) (*Manuscripta Mennonitica* VI), 220 p. in: *DB 38* (2012), 372-375.
 - Menno Simons (Gary Waltner, Gerhard Wölk, Viktor Fast et al. (eds.)), *Die Schriften des Menno Simons; Gesamtausgabe* (Bolanden-Weierhof: Mennonitische Forschungsstelle Weierhof/Steinhagen, Samen Korn: Christlicher Schriften- und Lieder Verlag, 2013); 1216 p. (waarvan 11 blanco), in: *DB 39* (2013), 353-355.
 - Abraham Friesen, *Reformers, radicals, revolutionaries; anabaptism in the context of the Reformation conflict* (Elkhart, IN: Institute of Mennonite Studies AMBS, 2012); 234 p., in: *DB 39* (2013), 355-358.
 - Paul Valkema Blouw (Ton Croiset van Uchelen & Paul Dijstelberge eds.), *Dutch typography in the sixteenth century; the collected works*. (Leiden / Boston, Brill, 2013) (*Library of the Written Word*. Vol. 18); 996 p., in: *DB 39* (2013), 358-360.
 - Alastair Hamilton, *The Family of Love II: Hiël (Hendrik Jansen van Barrefelt); addenda to The Family of Love I: Hendrik Niclaes* (Baden-Baden/Bouxwiller, Éditions Valentin Koerner, 2013) (*Bibliotheca Bibliographica Aureliana* 235; *Bibliotheca Dissidentium* 29); 234 p., in: *DB 39* (2013), 360-364.
 - Alfred R. van Wijk, *Van beleren naar beleven; tweehonderd jaar doopsgezinde geloofsopvoeding (1812-2012)* (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2013); dl. I: 456 + vouwblad, dl. II: 245 p. + cd-rom, in: *DB 39* (2013), 370-372.

Noot

1 De redactie zat aanvankelijk behoorlijk met de handen in het haar, omdat niemand een – was het maar – voorlopige schets van een bibliografie kon overleggen. Piet heeft in verschillende vakgebieden en verscheidene talen gepubliceerd, in tal van bladen, feestbundels etc. Het achterhalen van al zijn gepubliceerde werk leek vrijwel ondoenlijk. Gelukkig vonden wij Janny Visser bereid stiekem te zoeken in de computer van Piet – waarvoor onze grote dank. Vandaar dat Piet zelf de auteur of opsteller van deze voorlopige bibliografie genoemd mag worden, met redactie en uitbreiding door Jelle Bosma en Anna Voolstra. Wij zijn Piet zeer erkentelijk voor zijn – zo hopen wij – vakkundig en grondig werk, dat heeft geresulteerd in het overzicht dat u hier geboden wordt. Indachtig het motto van zijn inaugurele rede *Godtslasterlijk ende Pernicieus*: 'Den Autheur erkent geene Exemplaren voor de zyne, als die hy met zyne eigen hant zelfs onderteekent heeft. In Amsteldam, den 10. november 1995, P. Visser', nodigen wij Piet bij deze van harte uit eventuele omissies aan te vullen.

Personalia auteurs (adressen verwijderd in online versie)

Rudi Cordes is neerlandicus en was lange tijd werkzaam in het onderwijs. In 2008 promoveerde hij na jarenlange studie en liefhebberij op: *Jan Zoet, Amsterdammer, 1609-1674; leven en werk van een kleurrijk schrijver*.

Bert Dop studeerde rechten en was vele jaren werkzaam in het lokaal openbaar bestuur. Hij deed onderzoek naar de geschiedenis van de doopsgezinden in Sappemeer en omgeving en verzorgde daarover verscheidene publicaties. Momenteel doet hij onderzoek naar de ontwikkelingen in de Groninger doopsgezinde plattelandsgemeenten in de periode 1800-1860.

Mechteld Gravendeel is werkzaam als archivaris/bibliothecaris van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Daarnaast werkt zij als freelance archivaris.

Gerke J.J. van Hiele is doopsgezind predikant in Wageningen. Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam en studeerde af op doperse doopopvattingen. Hij volgde prof. dr. S. Voolstra op als docent geloofs- en zedenleer van de kadercursus doperse theologie. Tevens is hij secretaris van de adviesraad voor Geestelijke zaken van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en eindredacteur van *Aangeraakt door de eeuwige. Geloofsboek ten behoeve van doopsgezinde gemeenten*.

Alle G. Hoekema werkte als docent in dienst van de Doopsgezinde Zending, predikant en docent aan het Doopsgezind Seminarium en tenslotte als universitair hoofddocent missiologie aan de Vrije Universiteit. Zijn publicaties betreffen de theologische ontwikkelingen in Azië, in het bijzonder Indonesië, en daarnaast de contemporaine geschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden.

Marcel Kremer is als docent verbonden aan de juridische faculteiten van de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit. Hij houdt zich ondermeer bezig met rechtsgeschiedenis in een sociaal-economische context. In 2013 verscheen zijn dissertatie *Huwelijk en vermogen; een (rechts)historische case study naar de verzorging van de langstlevende echtgenoot in de stad Groningen onder doopsgezinden (1699-1809)*.

Yme Kuiper is bijzonder hoogleraar vanwege de Stichting Groninger Universiteitsfonds in de Religieuze en Historische Antropologie; Bijzonder hoogleraar Historische buitenplaatsen en landgoederen en universitair hoofddocent in de godsdienstwetenschap, de culturele antropologie en de sociologie van religie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Ruud Lambour is ambtenaar in ruste. Hij publiceerde eerder in *De Nederlandsche Leeuw* en in *Doopsgezinde Bijdragen*. Zijn lopend onderzoek betreft onder meer de materiële cultuur van

Amsterdamse doopsgezinden aan de hand van ruim 600 boedelinventarissen van ca. 1615 tot 1725.

Ferdinand van Melle was vanaf 1972 oorspronkelijk hervormd gemeentepredikant in de Streek-gemeente De Drieban (Oostelijk West-Friesland) en Driebergen en de Samen op Weggemeen-te Bergen (NH). Van 1996 tot 2006 was hij als justitiepredikant werkzaam in Detentiecentra en de Bijlmerbajes. Vanaf 1997 docent Rabbijnse exegese aan de cursus Gemeentevorming en Toerusting in Alkmaar.

Pieter Post is doopsgezind theoloog en werkzaam als predikant in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente IJmond. Hij promoveerde op de geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973). In de periode daarvoor doceerde hij voor het Doopsgezind Seminarium aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, en was hij predikant in verscheidene gemeenten.

Alex Noord was tot voor kort predikant van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht en is per 1 mei 2014 als zodanig werkzaam in de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Daarnaast is hij rector van het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam.

Marius Romijn werkte als apotheker en studeerde daarna theologie aan de Universiteit van Amsterdam. In 2006 studeerde hij af in de onderzoeksmaster religiewetenschappen; nu verricht hij promotieonderzoek onder Piet Visser naar de Nederlandse doopsgezinde predikant en publicist Herman Bakels (1871-1952).

Willem Stuve is maatschappelijk werker van beroep. Hij houdt zich vooral bezig met de geschiedenis van de richting der Oude Vlamingen.

Laas Terpstra is als gastdocent Historische Theologie verbonden aan de *Evangelische Theologische Universiteit (Heverlee)* en doet promotieonderzoek naar Melchior Hoffman.

Mirjam van Veen is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij promoveerde in 2001 op een proefschrift over Calvijn en Coornhert en publiceert sindsdien met grote regelmaat over de polemieken tussen de *magisterial* en *radical reformation*. In 2006 verscheen van haar hand: *Calvijn, een inleiding met kernteksten*.

Gary K. Waite is als hoogleraar geschiedenis verbonden aan het 'Department of History' van de Universiteit van New Brunswick, Fredericton, NB, Canada. Hij heeft vele publicaties op zijn naam staan over het Davidjorisme, de vroege Reformatie en de hekserij.

Alfred R. van Wijk studeerde na de Kweekschool voor onderwijzers theologie aan de Universiteit van Amsterdam. Na eerst werkzaam geweest te zijn in het onderwijs, bezocht hij het Doopsgezind Seminarium en was achtereenvolgens leraar in de gemeenten van Enkhuizen/Hoorn en Amsterdam. Hiernaast was hij docent catechetiek en rector van het seminarium. Hij promoveerde op een dissertatie over doperse geloofsopvoeding.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

nieuwe reeks 40 (2014)

ISBN 978-90-8704-454-1

Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhkonline.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel

- de bestudering van het doperdom en aanverwante stromingen in de Nederlanden;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

De DHK tracht dit te verwezenlijken door

- het houden van halfjaarlijkse studiebijeenkomsten en/of excursies;
 - het publiceren van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen*;
- het bevorderen van (lokaal)historische studies en van tekstedities van egodocumenten en andere historisch relevante bronnen;
 - het digitaal beschikbaar stellen van wetenschappelijk verantwoorde databases;
- het uitbreiden van het historisch bronnenbezit ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum;
 - het verspreiden van boeken en brochures over doopsgezinde geschiedenis

Leden, donateurs & abonnees

De contributie voor gewone *leden* (individueën) bedraagt € 30,00 per jaar. *Instanties*, zoals doopsgezinde gemeenten en instellingen, kunnen *donateur* worden voor € 35,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* gratis. Een abonnement op de *Doopsgezinde Bijdragen* bedraagt € 35,00 per jaar. Contributies dienen overgemaakt te worden op Postbank 4349337, t.n.v. de Doopsgezinde Historische Kring. Aanmelding kan geschieden via het bovenstaande postadres of via www.dhkonline.nl

Kopij/manuscripts

Schrijvers van wetenschappelijke artikelen, onderzoeksverslagen en/of recensies op dopers en aanverwant terrein worden van harte uitgenodigd hun bijdragen aan de redactie voor te leggen. De kopij dient in definitieve, persklare vorm en voorzien van rechtenvrije illustraties te worden ingeleverd (zowel op papier als digitaal) bij de hoofdredacteur. Raadpleeg voor adressen en de vereiste kopij-instructies: www.dhkonline.nl.

Authors of scholarly articles, research notes and book reviews in the field of Dutch Anabaptism/Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors. Manuscript (both in a printed and digital copy) should be sent to the Chief Editor in a final prepress form, including illustrations free of copyright charges. See for further information and style sheet instructions: www.dhkonline.nl.

“PROEUET ALLE DINCK, ENDE DAT GOEDE BEHOUD”

Piet Visser neemt afscheid als hoogleraar
Doopsgezinde Geschiedenis
en aanverwante stromingen.
De visie, veelzijdigheid, interesse
en deskundigheid van een
bevlogen wetenschapsman.

DWARSE DOPERS EN NONCONFORMISTEN

Literatuur, Vredestadtsburgers,
liedcultuur, leescultuur,
elitecultuur, Radicale Verlichting,
buitenleven, dienstweigeren,
doperse theologie en nog veel meer.

OMSLAGILLUSTRATIE

**Piet Visser op de stoep voor de
ingang van het Rijper Museum
in De Rijp, 1991**
(foto: Gary K. Waite)

9 789087 044541

